

EMLÉKIRAT ÉS TÖRTÉNELEM

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
NEMZETKÖZI MAGYARSÁGTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST, 2012

Kezdjük talán azzal, hogy mi, történészek, tudhatunk bár sokat az elmúlt korokról, az azok megtörtént valóságát rögzítő forrásokról, ám számtalan esetben nem tudunk – vagy csak egyszerűen: elfelejtettünk – írni. Ilyen az élet: évszázadok szaladtak tova, mire a 19. században a történetírás elindult a tudományá válás útján, s azzal szinte párhuzamosan elveszítette azt, ami pedig már Hérodotosz is tudott. Azt, hogy színesen, lebilincselően adja elő mondanivalóját. Panaszkodunk, szörnyülködünk szélesebb körök történeti ismereteinek égbekiáltó hiányosságain, s közben számtalanszor olyan nyelvezettel fogalmazzuk meg mondanivalónkat, amely még kollégáink szűk köre számára sem mindig érthető. (Magára valamit adó történész „természetesen” *diskurzusokról* értekezik, *narratívák* között tájékozik, olvasott forrásának megértéséhez azt *kontextualizálja*, a *kognitív disszonancia* ficamain töpreng.)

(Részlet a bevezetőből)

EMLÉKIRAT ÉS TÖRTÉNELEM

EMLÉKIRAT ÉS TÖRTÉNELEM

*A VII. Hungarológiai Kongresszus
(Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22–27.)
azonos című paneljének anyaga*

Szerkesztette: *Horváth Jenő és Pritz Pál*

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
NEMZETKÖZI MAGYARSÁGTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST, 2012

ELTE Bölcsészettudományi Kar
Történeti Intézet

A könyv megjelenését az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont egyik jogelődje, az MTA Társadalomkutató Központ, valamint a Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság tette lehetővé.

ISBN 978-963-9223-16-5

Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt
1028 Budapest, Községház u. 37.

TARTALOM

Bevezető (Pritz Pál)	6
<i>Jeszenszky Géza: A történelmi Magyarország egyik sírásója:</i> H. W. Steed	18
<i>Borsi-Kálmán Béla: „Regátiak”, „erdélyiek” és „magyarok”</i> Ion Gheorghe Duca, Constantin Argetoianu, Armand Călinescu, Grigore Gafencu, valamint Alexandru Vaida-Voevod emlékirataiban	36
<i>L. Balogh Béni: Alexandru Vaida Voevod és</i> a magyar-román együttélés	60
<i>Szakály Sándor: Napló, naplószerű emlékirat, emlékirat?</i> <i>Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945 nyomán</i> a naplói felelősségéről és a forráskritika fontosságáról	82
<i>Sipos Balázs: Rákosi Jenő emlékezései . . . . .</i>	100
<i>Bödök Gergely: Örökölt álom – Milan Hodža és</i> a Közép-európai Szövetség gondolata	138
<i>Hornnyák Árpád: A háború, amelyet elvesztettünk.</i> Konstantin Fotić emlékiratai	164
<i>de Montety, Henri: Aurelien Sauvageot: az ellenőrzött</i> szubjektivitás	182
<i>Püski Levente: Jobboldali radikalizmus és konzervativizmus</i> Lázár Andor Emlékezéseiben	196
<i>Pihurik Judit: „Az igazat, ...csakis az igazat...”.</i> Ullein-Reviczky Antal memoárjának forrásértékéről	216
<i>Pastor, Peter: Király Béla az emlékiratai tükrében . . . . .</i>	244
<i>Balogh Margit: Ikonná dermedt emlékirat –</i> Mindszenty József bíboros visszaemlékezéseiről, különös tekintettel keletkezésének történetére	264
<i>Maruzsa Zoltán: Emlékezet és valóság - Konrad Adenauer</i> magyarságképe az emlékiratai alapján	290
<i>Novák Csaba Zoltán: „Forradalomra ítélve.” Silviu Brucan</i> életpályája emlékiratainak tükrében	306
<i>Horváth Jenő: Piero Fassino és a Pál utcai fiúk . . . . .</i>	326
Rövidítések jegyzéke	350
Resumes	366
Névmutató	383

A KÖTET SZERZŐI

Balogh Margit kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Borsi Kálmán Béla DSc, egyetemi tanár, ELTE

Bödők Gergely PhD-hallgató, ELTE

De Montety, Henry PhD, Franciaország

Hornnyák Árpád PhD, egyetemi docens, Pécsi Egyetem

Horváth Jenő kandidátus, egyetemi magántanár

Jeszenszky Géza kandidátus, egyetemi magántanár, nagykövet, Oslo

L. Balogh Béni PhD, levéltáros, Komárom-Esztergom Megyei Levéltár

Maruzsa Zoltán PhD, egyetemi adjunktus, ELTE

Novák Csaba Zoltán PhD, tudományos munkatárs, Román Tudományos Akadémia, Gheorghe Sincai Kutatóintézet, Tirgu-Mures Marosvásárhely

Pastor, Peter PhD, egyetemi tanár, Montclair State University, USA

Pihurik Judit kandidátus, egyetemi adjunktus, Szegedi Egyetem

Pritz Pál Dsc, egyetemi magántanár, ELTE

Püski Levente PhD, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Sipos Balázs PhD, egyetemi adjunktus, ELTE

Szakály Sándor Dsc, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem

BEVEZETŐ*

Kezdjük talán azzal, hogy mi, történészek, tudhatunk bár sokat az elmúlt korokról, az azok megtörtént valóságát rögzítő forrásokról, ám számtalan esetben nem tudunk – vagy csak egyszerűen: elfelejtettünk – írni. Ilyen az élet: évszázadok szaladtak tova, mire a 19. században a történetírás elindult a tudománnyá válás útján, s azzal szinte párhuzamosan elveszítette azt, ami pedig már Hérodotosz is tudott. Azt, hogy színesen, lebilincselően adja elő mondanivalóját.

Panaszkodunk, szörnyülködünk szélesebb körök történeti ismereteinek égbekiáltó hiányosságain, s közben számtalanszor olyan nyelvezettel fogalmazzuk meg mondanivalónkat, amely még kollégáink szűk köre számára sem mindig érthető. (Magára valamit adó történész „természetesen” *diskurzusokról* értekezik, *narratívák* között tájékozódik, olvasott forrásának megértéséhez azt *kontextualizálja*, a *kognitív disszonancia* ficamain töpreng.)

Szóval választott témánkba vágva: kezdjük azzal, hogy a ma történésze – az előjáróban említett nem ritka gyengeséggel együtt is – hajdan volt elődeinél hallatlanul több eszközzel rendelkezik a múlt hiteles feltáráshoz. De a leglényegesebb különbség, ami a korábbi korok historikusaitól elválaszt bennünket, az annak világos tudata, következőleg munkánk során történő következetes szem előtt tartása, hogy az emlékezés – ilyen-olyan mértékben – mindig jelen idejű.¹

És ha ez a történészre is áll (márpedig sajnos: áll), arra a történészre, aki olyannyira büszke szokott lenni arra, hogy tudásának legbiztosabb alapja a múlt feltáráshoz rendelkezésére álló (számos esetben a megszámlálhatatlanul sok) forrás szakszerű ismerete, akkor miért nem lenne természetes az az evidencia is,

---

* A *Bevezető* az 2011. augusztus 23-án Kolozsvárott rendezett. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Emlékirat és történelem szekciójában tartott bevezető előadás bővített, szerkesztett változata.

¹ Ez a felfogás nem azonos a prezentizmussal, azzal a két világháború között széles körben hódított, s ma sem gyökértelen nézettel, mely szerint a historikus sem tesz más, mint a múlt köntösében a jelenről beszél. A téma hatalmas irodalmából lásd Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történelemelmélet*. I–II. köt. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. II. köt. 408–450.; Legújabbban Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 186–188.

hogy az emlékiratíró – fogadkozzon munkájának előszavában bármily zengzetesen – sem tesz mást, mint azt, hogy jelen idejű emlékiratot készít.

Mit is jelent ez a *jelen-idejűség*? Röviden és tömören azt, hogy aki tollat ragad, az mindent, de mindent, amit leír, azt a jelennek a szűrőjén ereszti át. Edward Halett Carr a *Mi a történelem?* című munkájában azt írja, hogy a történelmi tények sohasem „tisztán” kerülnek az olvasó elé. „Ahogy a fényt az üveglap, úgy törí meg a tényeket az őket lejegyző tudata.” – idézi majd tanulmányában kollégánk *Novák Csaba Zoltán*.²

Nekem az a benyomásom, hogy a helyzet ennél sokkal-sokkal rosszabb. Az üveglap valóban megtöri a fényt, ám bárki meggyőződhet arról, hogy a fénynek ez a törése egyáltalán nem vesztes. Legyünk őszinték, ha akár a történész, akár a memoáríró szövege csak annyira törné meg a múlt valóságának tényleges képét, ahogy azt az üveglap teszi a fényvel, akkor roppant elégedettek lehetnénk.

Mivel a nézőpont, ahonnan bármely emlékező (legyen tehát akár történész, akár emlékiratíró vagy bárki más) témájára pillant jelentősen befolyásolja az eredményt, ezért illő, szükséges elmondanom: nézőpontom természetesen (1) figyelemmel van a történelmi megismerés körül zajlott, zajló vitákra, (2) tekintettel van arra a tényre, hogy a történelem megismerhetőségére adott válasz korszellem-függő. Tehát míg a 19. század határtalan optimizmusa bűvöletében a minden megismerhetőségében nem volt tanácsos kételkedni, mai szkeptikus korunkban ellenben szinte már azok mennek csodabogár számba, akik a korlátlan megismerhetőség mellett kardoskodnak.

Ergo ez alkalommal is egyértelműen el kell mondanom: bár magam is tisztában vagyok a múlt korlátlan megismerhetőségének lehetetlenségével, ám ez nem vezethet oda, hogy kételkedjünk a múlt és a történelem azonos voltán. A historikus által elbeszélte *történet* és a *történelem* közötti viszony az igazán fogas kérdés. Jól tükrözi-e a historikus története a múlt lényegét, avagy

² Lásd a 306. lapon írottakat.

csak homályosan, esetleg torzan? A részletek megmutatása dolgában a történész milyen eredményt tud elérni?

Így és mindennek okán vallhatjuk: a történetírás tudomány. Sőt azt is hozzátehetjük: olyan tudomány, amely napjainkban *sokkal inkább* tudomány, mint korábbi korokban.

A régebbi korok és a ma történésztársadalmi között több az eltérő, s kevesebb a közös vonás. Az egyik közös vonás vélhetőleg az elméleti kérdések mellőzése, az azoktól való idegenkedés. Ma sem csekély azon kollégáink száma, akiket a feszegetett problémák (a legtapintatosabban fogalmazva) nem különösebben izgatnak. Egyszerűen azzal az eszköztárral teszik a dolgukat, amelyet valamikor elsajátítottak. Tehát olvassák a szakirodalmat. Ez egyébként már önmagában nem kis teljesítmény, hiszen a tudásgyárok a szakirodalom irdatlan mennyiségű hegyeit építik, s azokban sokkal könnyebb elveszni, mint eligazodni. Emellett a historikusok a legtermészetesebb módon törekszenek az új forrásokat feltárására. A modern állam korábbi időkkel összevetve megtöbbszöröződött szerepkörei, illetve a modern sokszorosítási technikák okán számtalan esetben már nem is az új források megtalálása, hanem a valóban lényeges mondanivalójú kútfők meglátása igényel teljesítményt. A mindezek révén elsajátított tudás birtokában születik a legtöbb szakcikk, íródik a legtöbb könyv.

Én ellenben most azokról beszélnék, akiket a fenti problémák mellett és azokon is túlmenően a megismerés elméleti kérdései nem csupán nyugtalanítják, de e téren is módszeresen képezik magukat. Szinte korlátlan a követelmények köre. Ezekből most csupán néhány lényegeset említek meg. Az ilyen szakemberek többek akarnak lenni az adatok kiscserkészeinél; a történeti tény mibenlétén töprengenek, a jó öreg forráskritika megújításán gondolkodnak, választott témájuk művelése során a *hosszú időtartam* üzenetét hallgatják; tudják, hogy a nemzetközi összehasonlítás híján nem lehet valódi eredményre jutni; folyton mérlegelik hőseik személyiségének, jellemvonásaik dinamikáját, szellemi poggyászát, szóval a szereplők tényleges súlyát. Tudják, hogy nincs recept a személyiség és történelem kapcsolatának mibenlétére, azt mindig szerteágazó konkrét kutatások révén lehet csak megragadni. Nincs modern historikus a társtudományok lényeges megállapításának ismerete nélkül. Nincs történész, akinek ne lenne világnézete, ideológiai alapállása. És ebből adódóan legyen bár számtalan esetben irgalmatlanul nehéz, mégis elengedhetetlenül keresz-

tülviendő az ideológiai elfogultságok legyőzése, a nemzeti elfogultságok mellőzése.

Így jön létre a modern történész azon tudása, amely révén a múltból = történelemtől nyújtott elbeszélése – potenciálisan – minden más emlékezések között a legtisztább.

Tehát a memoárokhoz képest is. Ezen a talapzaton mondjuk ki, ismerjük el: az emlékiratok számunkra fontos *forrást* jelentenek.

A történész is ismeri a drámaíró George Bernard Show megítélését, aki egyik írásában megjegyezte, hogy az önéletrajz, amelynek egyik variációja az emlékirat, teli van hazugságokkal, „és nemcsak tudat alatti nem szándékos hazugságokkal, hanem átgondolt hazugságokkal.”³

A történész tehát nem csupán azt tudja, hogy az emlékirat fontos forrás számára. Tisztában van azzal, tisztában kell lennie azzal, hogy *igen veszélyes forrással* van dolga. Hiszen adott esetben az az átgondolt hazugságok tárháza is lehet, amint azt – például – *Peter Pastor* kollégánk Király Béla számos visszaemlékezésének éles szemű vizsgálójaként tárja kötetünkben az Olvasó elé.

És ha már a 19. század elején a költő George Gordon Byron tudta azt, hogy helyenként és időként „az ember többet hazudik magának, mint bárki másnak”,⁴ akkor vajon miért, miért ne lenne a 21. század komplikált világában természetes (vajon tényleg természetes?), hogy egy valamire való történész munkáját nem a források faggatásával, hanem saját maga képességei, tudása, elfogultságai könyörtelen vizsgálatával kezdi.

E keretben, innen nézve nem kétséges, hogy az emlékirat a történész által felhalmozott/felhalmozandó tudástárháznak csupán egyik eleme.

Ez akkor is igaz, ha nem feledjük, s nem akarjuk elvitatni, hogy az emlékiratíró olyan tudással rendelkezik/rendelkezhet, amellyel a történész eleve nem rendelkezhet. Sőt, az is lehet – például rá *Sipos Balázs* kollégánk terjedelmes dolgozata –, hogy emlékirat révén berögzült, *a történelmi szakirodalom által is berögzített képet* lehet (nem hogy lehet: kimondottan szükséges) *korrigálnunk*. A

³ Lásd a 244. oldalon lévő 1. sz. lábjegyzetet.

⁴ *Gyulay Lajos Naplói 1848–1849*. I–II. köt. Sajtó alá rendezte V. András János – Csetri Elek – Miskolczi Ambrus. ELTE Román Filológiai Tanszék – Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest, 2003. I. köt. 10. o.

nagy hatású, innen egekbe emelt, onnan a sárba tiport publicistáról, Rákosi Jenőről van szó.

Vajon miért nem engedhetünk mégsem abból az alapállásunkból, hogy a nem történészek számára mi vagyunk *potenciálisan* a leginkább képesek a múlt valóságának leghitelesebb megmutatására?

Mert ez az alapállás messze nem hiúsági kérdés, messze nem csupán a történész hitvallása. Hanem annak a már régen modern (és ettől modern) világnak az alapállása, hogy a dolgok akkor vannak a helyükön, akkor kerülnek a helyükre, ha mindenki azt teszi, amire képzettsége van.

Lábbelit a cipész készítsen, betegséget az orvos gyógyítson, jogot a bíró szolgáltatson. És így tovább.

Tehát a múltról a historikus beszéljen.

Ezt a követelményt azonban képtelenség elérni. Sőt a historikus sem mondhat, ne mondjon mást: nagyon jó, hogy képtelenség. Az ellentmondás ordító, mégis ismételjük meg: nagyon jó, hogy képtelenség. Mert mindenkinek elvitathatatlan joga, hogy emlékezzen. Mert az emlékezésnek (most hagyjuk a kedvezőtlen dolgokat) *lelket gyógyító hatása van, lelket gyógyító hatása lehet.*

Ha már a – mondjuk – magyar parasztfiúnak el kellett mennie (pedig dehogy akarta ő elmenni) az első nagy háborúba, ott rengeteget rettegett, szenvedett, nélkülözött; majd számtalanszor rokkantan érkezett haza, akkor legalább megadatott számára az, hogy először a hazaküldött levelekben, majd már itthon családi körben vagy valamiféle társas körben, többnyire a helyi kocsmában mesélte-mesélte szenvedéseinek történetét. És közben lelkének ráncai valamelyest kisimultak. Megkönnyebbedett.

És igencsak ismertek az ellenpéldák is. Így jól tudjuk milyen deformításokat hozott – az egyéni lelki nyavalyákon túl – egy egész társadalom számára az a tény, hogy a második nagy háború után hallgatni kellett Donról, Voronyezsről és sok minden egyebekről. Mert – úgymond – fasiszta nép lettünk volna. (A társadalom történeti tudatának egyes zugaiból máig nem lehetett kiséperni ezt a tévképzetet.)

Szóval emlékezzen csak mindenki. „Csupán” azt próbáljuk kiharcolni, hogy ebben a hangzavarban a *történész szava tisztán és érthetően hallható legyen.*

Mert ez messze több a történész érdekénél.

Ki vitatja el – például – Konrad Adenauer államférfiúi nagyságát, a francia–német megbékélésben vitt fontos szerepét, s egyéb jeles cselekedeteit? Tárgyilagos ember aligha. Ám bármily terjedelmes, s bármily ihletett hangvétellű visszaemlékezést készített is fontos életéről, s legyen benne bármennyi, historikus számára is elsőrangú információ, *egészében és részleteiben* mégis a historikusnak kell rendet vágnia az egészben. Jól mutatja majd *Maruzsa Zoltán* kollégánk tanulmánya – még ha ez alkalommal csupán egyetlen, de számunkra mégis a leglényegesebb kérdést veszi is tüzetes vizsgálat alá. Ti. a volt kancellár magyarság-képet, az 1956-os magyar forradalom általa történt elbeszélését.

Nem csupán ez a memoár, és nem is csupán a jelen kötetben tárgyalt többi visszaemlékezés, hanem az *egész* emlékirat-irodalom a tanúság arra, hogy az emlékiratíró *megélt tudása* csakis *töredeztett* lehet. Hiszen még a legnagyobb életművek birtokosa sem képes *megélt élményei* birtokában a történelem totalitását megragadni.

Ismerjük a látszólag ellenkező példákat. Azoknak az emlékiratoknak a példáit – a külföldiek közül – kézen fekvő Winston Churchill sokat forgatott, méltán nevezetes memoárját megemlíteni, a hazaiak közül ez alkalommal a szintén igencsak rokonszenves Szegedy-Maszák Aladár emlékiratait⁵ hozom fel bizonyoságul – amikor az előadás messze *nem* töredeztett, az olvasó egy teljes kornak a rajzát kapja meg. Ám a probléma éppen ebben rejlik. Olyan amalgámok ezek, amelyben a személyes élmények előadása olyan elbeszéléssel ötvöződik, amelyet a szerző olvasmányai révén alkotott meg. Csak az éles szemű, szakmailag tájékozott olvasó képes meglátni a szöveg varratait. És vele együtt azt, hogy mely helyeken hitelt érdemlő a szöveg, és hol van szó csupán közvetített, hol hiteles, hol ilyen-olyan mértékben vitatható tudásról.

Nem kétséges, hogy első helyen a történész az efféle olvasó. Itt van például a nem túlságosan ismert, nem éppen sziporkázóan szellemes Lázár Andor személye és emlékirata. Aligha hihető, hogy egy akár művelt olvasó is képes lenne meglátni azt, amit *Püski Levente* kollégánk tár majd elénk. Amikor azt fogja boncolgatni, hogy miképpen forrás ez a szöveg a történeti szakirodalom számára azon még jó ideig igazából megoldatlan probléma meg-

---

⁵ Szegedy-Maszák 1996.

oldásához, amelyet a Bethlen István, illetve Gömbös Gyula neve fémjelezte sok szempontból merőben más világlátás, társadalmi bázis közötti különbségek leírásával szoktunk érzékeltetni. Erről a problémahalmazról természetesen az elmúlt évtizedek során a szakma nagyon sok hiteles dolgot *is* leírt (a nem kevés valótlan-ságok sulykolása közepette), ám azokról a finom szövedékekről, amelyet Lázár pályája, s részben emlékirata mutat meg – bizony sok érdemi mondanivaló hiányzik.

De visszatérve mondanivalónk gerincéhez: még abban az esetben is, amikor a memoár-szerző nem törekszik a korfestés teljességére, akkor is megteszi legalább azt, hogy emlékeit összekötő szövegek habarcsába ágyazza bele. Az eljárás oka kézenfekvő: az emlékiratíró biztos akar lenni elbeszélése sikerében. Olvasóikat mennél inkább lebilincselni akarják.

Ám nem csupán ez, az eredmény is kézenfekvő: a memoáríró *túlterjeszkedik* megélt tudása horizontján. Vajon milyen tudás birtokában teszi ezt? Az bizony a műveltségétől függ. Többnyire a történetírás, a történeti publicisztika tudástárából merít. Ám kölcsönözhet bármely területről. Hasznosítja a közgazdaságtan, a jogtudomány, a statisztika stb. tárházát. Mennél műveltebb, mennél inkább képes racionálisan gondolkodni, annál inkább él ennek a tudástárnak a gazdagságával. Ám mivel nem tudományos szakember, ezért az effajta szintézis nem lehet azonos színvonalú a jól felkészült, tehetséges történész munkájának megalapozottságával.

Szóval ismételjük meg: egy ilyen amalgámból a historikus tudását is alaposan próbára teszi a varratok felfejtése, a különféle rétegek szálazása.

Míg másfelől ott van a mindnyájunk által számtalanszor megismert tény: az egyébként művelt, a történeti kérdések megismerésére fogékony olvasók nemhogy szívesen megveszik és lapozgatják, hanem kimondottan falják az emlékiratok lapjait. És miközben ezt teszik, számos esetben küldözgetnek – bizony méregbe mártott – nyilakat felénk: Barátaink, ez a múlt valósága, nem az, amit ti folyton a magatok tudálékos nyelvén összeírtok és a ránk akartok erőltetni.

Valójában mégis a *szintetizáló történész* az, aki szakmai tudásának teljes vértezettségében leginkább lehet képes a múlt valóságának a feltárására. E fölény természetesen csupán *elméletileg*

áll rendelkezésünkre. A gyakorlatban azt számos alkalommal nem tudjuk érvényesíteni. Ennek számtalan oka van.

1. A legdöntőbb az a tény, hogy az olvasók többsége számára *a szemtanú* tudása eleve megbízhatóbb a történész tudásánál, akinek a tudása *származtatott* tudás.

Mit tehet ezzel szemben a történész? Azt, hogy nem fölényesen, nem a szakzsargon kelléktárával zsonglőrködve, hanem *alázattal* hívja fel lankadatlan szorgalommal remélt Olvasója figyelmét a társtudományok által megalapozottan kialakított tudásra, mely szerint a szemtanúk vallomását számtalanszor messze nem szabad készpénznek venni. Mert azt tényezők tömege torzíthatja/torzítja.

2. Még a kevésbé tájékozott olvasó is tisztában van azzal, hogy a történettudomány által nyújtott kép mint időben, mind az adott jelenben hallatlanul ellentmondásos.

Mit tehet ezzel szemben a történész? Semmiképpen sem azt, hogy társának munkáját (mint azt egyébként számtalanszor tapasztalhatjuk) lejárattja, „vita” címén pocskondiázza, az olvasó előtt hitelteleníti. Itt teszem szóvá azt a felelőtlenséget, amelyet számos esetben némely, ilyen-olyan okból a média által felkapott kollégánk tanúsít. Sajnos nemritkán az illetők nem mérlegelik azt, hogy a szakmainál lényegesen nagyobb nyilvánosság milyen kötelezettséget testál(na) rájuk. Azt a kötelezettséget, hogy a laikusokat figyelmeztessék, meggyőzzék a tudomány és az áltudomány között húzódó határ alapvető fontosságára. Nem ezt teszi, hanem az ennél lényegesen kisebb szakmai különbségeket nagyítják fel. Aztán megbántódott partnerük is megy tovább ebben a zsákutcában, s alkalmanként meglehetősen tragikomikus előadásokkal mulattatják olvasóikat.

Szóval sokkal inkább azt kell/kellene tenni, hogy mennél több higgadtsággal rámutatunk az eltérések okára. Erősíteni kell/kellene a szakma önbecsülését, azt a tudatot, hogy az igen jelentős különbségek ellenére is az igazi választóvonal (ismétlem) nem az egyes történészek, hanem a történészek és *áltörténészek*, *a szakemberek és a dilettánsok* között húzódik. Nem lenne szégyen tanulni más szakmák – orvosok, jogászok – összezárásán. Lehet ennek híján egymásra mutogatni, de tény, hogy a felelősség közös.

Gyűjteményes kötetünk kiemelten tizenöt emlékiratot vizsgál ugyanennyi historikus szakavatott tolmácsolásában. Vajon miért éppen ezeket? Hiszen a memoárok tengerében cseppnyi ez

a képlet. Ám – ahogy mondani szokás – a cseppben meg lehet mutatni a tengert, ebből a cseppből is (remélhetőleg) összefüggő tudásra juthat az Olvasó.

E tanulmányok szerzői – mint az kötetünk alcíme is jelzi – egy magyarságtudományi kongresszuson adták elő mondanivalójukat. E kötet is a modern magyarságtudomány mellett tesz hitet. Amelynek művelői tudják, hogy a hungarológia természetesen magában foglalja az irodalom- és nyelvtudomány, a néprajz és zenetudomány magyarságra vonatkozó tudástárát, ám messze több annál. A magyarságtudomány mindannak a hiteles ismeretnek a tárháza, amely magyarság múltjában és jelenében való eligazodáshoz szükséges. Tehát a teljes társadalomtudomány (és benne természetesen a bölcsészet) olyan tudástára, amely nem a magyarságból akarja megismerni a világot, hanem a népünkre, nemzetünkre hatott és ható erők és folyamatok világában kutatja a magyarságot.

Az emlékiratok kiválasztásánál is ez volt a döntő szempont. Ezért van az, hogy a tizenöt szerző közül a többség, egészen pontosan kilenc szakember külföldi memoárt vizsgál, s csupán hat történész tanulmányának tárgya magyar emlékirat. Ezért van az, hogy nagy hangsúly került a szomszédjainkra. Kolozsvár, Cluj-Napoca volt a vendéglátó város, s ezért is talál az Olvasó három román témát: a már említett Novák Csaba Zoltán Silviu Brucan kommunista politikus memoárját elemezte, *L. Balogh Béni* Alexandru Vaida-Voevod kétszer is miniszterelnöki posztot betöltött politikusra összpontosít, *Borsi-Kálmán Béla* pedig úgy vizsgálja Ion Gheorghe Duca személyét és emlékiratát, hogy közben a „regátiak”, „erdélyiek” és „magyarok” delikát témáját más memoárok bevonásával járja körbe.

A délszlávok világát a nagyszerb gondolat egyik harcosa, a diplomata Konstantin Fotić emlékiratai elemzésével *Hornják Árpád* eleveníti fel, a szlovák Milan Hodža (a harmincas évek derekán csehszlovák kormányfő) emlékiratának boncolgatásával pedig *Bödök Gergely* a rokonszenves Közép-Európa gondolat oly sokszor tárgyalt, s végül mindenkor meddőn maradt témájával gazdagítja a kötet palettáját.

A már említett Konrad Adenauer mellett a nagy nemzetek néhány más képviselői is jelen vannak könyvünkben. Henry Wickham Steed, a nagyhatású brit publicista valóban az Osztrák–Magyar Monarchia, s benne a Szent István-i Magyarország

egyik hatékony sírásója volt, amint az *Jeszenszky Géza* oly impresszionálisan bemutatja. A francia Aurelien Sauvageot, nem csupán nem volt (neve üzenetét cáfolva) vadember, hanem a budapesti legendás Eötvös Kollégium francia lektoraként (miközben volt szeme meglátni a két háború közötti rezsim avítt vonásait) a magyarság és a magyar kultúra nagy barátja lett, amint arról *Henri de Montety* kollégánk beszél ihletetten.

Horváth Jenő jóvoltából kötetünkben van egy olyan olasz emlékirat, amelynek szerzője egyetlenként ma is élő személy. Az 1949-ben született Piero Fassino a népes olasz politikai elit balszárnyának egyik karakterisztikus figurája, honfitársai között messze nem szokatlanul viszonylag fiatalon, 2002–2003-ban vett számot addigi életével.

A hat magyar memoárból hármát már említettünk. *Pihurik Judit* Ullein-Reviczky Antal nevezetes, szinte közvetlenül a második világháború után franciául kiadott, majd 1993-tól magyar nyelven itthon is publikált memoárját vizsgálja részletes alapossággal. *Balogh Margit* Mindszenty József bíboros ikonná dermedt emlékiratát, főleg keletkezésének történetét beszéli el rengeteg új kutatási eredményt publikálva.

Mivel kötetünket *Szakály Sándor* kollégánk Shvoy Kálmán tábornok személye révén egy olyan – legfinomabban szólva is nem egyenszilárdságú – munka szemügyre vételével gazdagítja, amelyet annak idején, 1983-ban nem csekély mértékben azért válhatott sikerkönyvvé, mert címében a „titkos napló” megjelölés is szerepelt, ezért bevezető fejtegetéseimet napló és emlékirat közötti *alapvető hasonlóság* aláhúzásával fejezem be. Tehát a hasonlóságra teszem a hangsúlyt.

Természetesen éllel, hiszen az említett példának is közvélekedés adott felhajtó erőt. E szerint vannak az ilyen–olyan okból nem kimondottan megbízható történészek, velük szemben inkább érdemes a szemtanú hitelességét hozó memoárirók műveit lapozgatni, de aki igazán tiszta forrásra vágyik, az akkor teszi a legbölcsebben, ha a naplókat forgatja.

Ezzel szemben természetesen az a valóság, hogy az objektivitás tógájába burkolózó naplóval szemben Carr, Shaw, Byron és minden más kiválóság figyelmeztetése szükségeltetik. Mert a megcsontosodott nézetekkel szemben a tudás összpontosított ágyútüze szükségeltetik. Ha sokszor, kellő türelemmel, kellő alázattal ismételtetjük, hogy a naplók állításait is számtalan próbá-

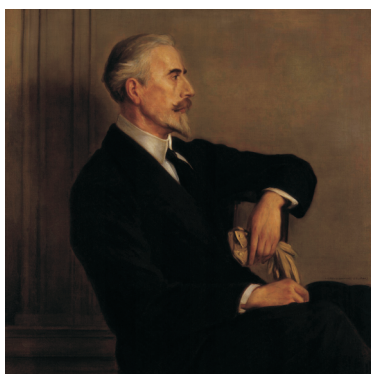
nak kell alávetni az egyébként nagyon is szükséges hasznosításuk során, akkor talán hosszú-hosszú módszeres, életes példák-
kal fűszerezett munka révén lehet némi esélyünk a sikerre.
Üdvözöljük az Olvasót.

Vászoly, 2012. Böjtelő havában

Pritz Pál

Jeszenszky Géza

A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG EGYIK SÍRÁSÓJA: H. W. STEED

Nagybaczoni Nagy Vilmos vezérezredes, ez az emberségben is kiváló székely katonatiszt, 1942–1943-ban honvédelmi miniszter, *Végzetes esztendő*k címet adta értékes emlékiratainak. Nekünk, magyaroknak, már a XX. század első két évtizede is végzetesnek bizonyult, hiszen történelmi országunk ekkor veszett el, a világháborút követő béke következtében vált a magyar nemzet egyharmada számára a maradék Magyarország külfölddé, lett három és fél millió magyar idegen államokban hátrányos helyzetű, elnyomott kisebbség.

*

Henry Wickham Steed angol újságíró¹ a XX. század elején a világ legtekintélyesebb lapjának számító londoni *The Times*-nak előbb

---

¹ Henry Wickham Steed (1871. október 10.–1956. január 13.) egy ügyvédi irodai író fia volt. Jó iskolák elvégzése, berlini és párizsi közgazdaságtani tanulmányok után az európai szociáldemokrácia felé fordult, megismerkedett a mozgalom német és francia vezetőivel, első könyve: *The Socialist and Labour Movement in England, Germany & France* (1894) is erről szól. Berlinből először Joseph Pulitzer *The New York World* c. lapját tudósította, majd 1896-ban elfogadta a *Times* ajánlatát, s rövidesen megkapta a római tudósítói posztot. 1902-ben helyezték át Bécsbe. 1913-ban tért vissza Londonba, megnyerte az új tulajdonos, Northcliffe bizalmát, rövidesen ő lett a külpolitikai szerkesztő, 1918-ban pedig a főszerkesztő. Amikor 1922-ben az Astor család vette át a lapot, Steedet azonnal menesztették. Ezután a *Review of Reviews* szemlelapot szerkesztette, előadott a londoni egyetemen, majd a BBC külpolitikai kommentátora lett. Hitler hatalomátvétele után régi németellenessége új tartalmat kapott, következetes harcot folytatott a

berlini, majd római, végül (1902-től 1913-ig) bécsi tudósítója volt, ezt követően pedig a lap külpolitikai rovatának vezetője, majd főszerkesztője.² Az 1892 és 1922 közötti harminc év legfontosabb világpolitikai eseményeit felidéző, *Through Thirty Years, 1892–1922* címmel 1924ben megjelent emlékirata a mai olvasó számára is érdekfeszítő olvasmány, a történészek számára pedig fontos forrás. A világháború kitöréséig tartó első kötet³ a külpolitikai eseményeket egy erősen pártos bennfentes szemszögéből mutatja be, egyben az Osztrák–Magyar Monarchia rendkívül jól értesült, erősen kritikus megfigyelőjeként. A második kötet⁴ elsődleges értéke annak az intenzív és sikeres munkának a bemutatása, amit Steed az antant győzelme érdekében folytatott, és aminek egyik döntő eleme volt elfogadtatni a brit vezetéssel és a szövetségesekkel az Osztrák–Magyar Monarchia felosztásának hasznosságát és szükségességét. Ennek része volt a cseh és a délszláv emigránsok felkarolása, majd sikeres összebékítésük az olaszokkal, noha az nem élte túl a győzelmet. Az emlékirat a szerző egyéniségének hű tükre: nézeteiben magabiztos, környezetével szemben fölényes, ellenfeleit morális alapon ítéli el, ő maga pedig mentes minden kételytől, önkritikától. A két kötet tartalmi összefoglalása már csak terjedelmi okokból sem lehetséges. Elolvasása azt bizonyítja, hogy e tekintélyes újság külpolitikai elemzője és véleményformálója jelentős mértékben hozzájárult országa és szövetségeseinek külpolitikájához, az antant

“megbékéltetés” és a diktatúrákkal való egyezkedés ellen. Közép-európai kapcsolatait élete végéig ápolta. *Dictionary of National Biography, 7th Supplement: 1951–1960*. Oxford University Press, 1971. 921–923.; Schuster, Peter: *Henry Wickham Steed und die Habsburgermonarchie*. In *Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs*. LII. köt. Hermann Böhlau Nachf., Wien, 1970.; Lásd még Macmillan, Margaret: *Paris 1919*. Random House, New York, 2002. 114.

² “Akkoriban a Times-nak a fontosabb európai fővárosokban állomásos levelezői fontos emberek voltak, befolyásuk szinte vetekedett diplomata társaikkal, akik gondosan kultiválták is őket.” Amery, L.S.: *My Political Life. England before the Storm 1896–1914*. I. köt. Hutchinson, London, 1953. 72–73.

³ Steed 1924

⁴ Uo.

háborús győzelméhez, Közép-Európa új államainak és határainak a kialakulásához, s ezen keresztül Magyarország történelme balszerencsés alakulásához is.

Steed, a liberális imperialista

Ez a rendkívül tehetséges, németül, olaszul és franciául kitűnően beszélő, de még a magyar nyelvet is megértő ambiciózus újságíró magát radikális liberálisnak nevezte, de mindenekelőtt a brit nagyhatalom és a birodalmi gondolat elszánt híve volt. A XIX. század végén az imperializmus – mint „a fehér ember terhe” – a XIX. századot végigkísérő gyarmati terjeszkedést igazoló politikai ideológia volt. (A Lenin által adott sajátos értelmezés – az imperializmus mint „a kapitalizmus legfelsőbb foka”, a monopóliumok kora – csak a XX. század elején jelent meg.) A brit politikai gondolkodásban az első világháború előtti negyedszázadban az a felfogás dominált, amely szerint a gyarmatbirodalom nemes misszió és alapvető nemzeti érdek. Az ezzel azonosuló fiatal újságíró olyan jelentős politikusok követője, majd partnere lett, mint Joseph Chamberlain, Cecil Rhodes, illetve Winston Churchill és David Lloyd George. Informáltsága és íráskészsége alapján kiváló újságírónak nevezhető, de határozott nézeteivel és viselkedésével inkább emlékeztetett az aktív politikusra, mint a kívülálló, tárgyilagos megfigyelőre.

A *Times*-tól 1922-ben megválva Steed még csak 51 éves volt, de 27 éves külpolitikai újságírói pályája egy világtörténelmileg igen fontos időszakot ölelt fel. Érthető és indokolt volt számára, hogy részletes beszámolót írjon arról, aminek tanúja és cselekvő közreműködője volt. Könyve bevezetésében joggal írta, hogy lapja hasábjai a történelem nyersanyagát kínálják, és hogy a kortárs tanúk mennyire fontosak a történetírás számára. Elkerülhetetlen elfogultságukat azzal intézte el, hogy mindenkinek vannak előítéletei, legfeljebb nem vallják azt be. Hangsúlyozta, hogy őt magát ugyan morális elvek, a jó és a rossz megkülönböztetése vezérelte, kiinduló szempontja azonban a brit birodalmi érdek, annak érvényesítése volt. Az intellektuális és morális közömbösség el-lenszere a nyitott szemű hazafiasság – írta.⁵

Könyve megírásakor, a háborús győzelem fölötti örömben, Steednek nem kellett attól tartania, hogy németellenes előítélettel

---

⁵ Uo. XI.

vádolják, biztonság kedvéért azonban felsorolta, milyen politikai tendenciákkal állt szemben. Elismerve a hagyományos német értékeket, a művészetben és a filozófiában mutatott teljesítményeket, kifejtette, mennyire taszította, majd aggasztotta a Hohenzollernek – kivált II. Vilmos császár – porosz birodalmi politikája és a mindenható állam kultusza. Szerinte a korábban erős német liberalizmust két ideológia, a nacionalizmus és a szociáldemokrácia győzte le. Állítása szerint kritikusan szemlélte a napóleoni bürokráciára épülő francia republikanizmust is, ami alaptalanul hiszi magát a politikai szabadság megtestesítőjének, de ennek képviselőit, például Clemenceau-t, nem bírálta. Ugyancsak elítélte a római katolikus egyház klerikalizmusát és pogányságát [!], Ausztria középkoriasságát, a magyarok légvár-építését, a zsidó tőke és a nemzetközi zsidó propaganda hatalmát, a háborúhoz vezető fegyverkezési versenyt, az ipar túlszervezettségét és „nemzetköziesedését”. Steed büszkén vállalta, hogy nem elfogulatlan, hogy Anglia pártján áll, továbbá a szervezett szabadság oldalán a diktatúrával és a szabadossággal szemben, végül a becsületes emberek oldalán.⁶ Joggal írja, hogy újságíróként élt, aki az eseményeket és az embereket leírni, megérteni és még irányítani is próbálja. A jó ügyek előmozdítója akart lenni.⁷

A könyvön végigvonul az a felfogás, hogy Németország a Kaiser irányításával európai szupremáciára törekedett, ennek legfőbb akadályát Angliában látta, azt minden területen le akarta győzni. Egyre jobban célja szolgálatába állította az Osztrák–Magyar Monarchiát, és ezt nagyban segítette a magyar politika. Steed beállításában a világháború kirobbanásáért kizárólagos felelősség terhelte Németországot és az őt kiszolgáló Habsburg-dinasztiát, valamint a szűklátókörűen nacionalista magyar politikát. Mindezt tényekkel, dokumentumokkal és érvekkel igyekezett bebizonyítani. A francia revans-politikáról említést sem tett (viszont hangsúlyozta Elzász lakosságának francia érzelmeit), és még feltűnőbb, hogy moralista elvei ellenére a könyvben egyetlen bíráló szava sincs Oroszországról. Sem a cár abszolútizmusa, sem a nem-orosz népek elnyomása nem zavarta a nyugat-európai szociáldemokrata mozgalmakkal egyébként rokonszenvező szerzőt, aki még 1916-ban is csak a cár jogara alatt kívánta helyreállítani Lengyelország egységét.

---

⁶ Uo. XII.

⁷ Uo. 1–3.

Memoár és wie es eigentlich gewesen

A két vaskos kötet nem írója emlékezetére épült. Steednek rendelkezésére álltak saját lapjában szinte naponta megjelent tudósításai, az a bizalmas, meglehetősen terjedelmes levelezés, amit a londoni szerkesztőséggel, illetve a lapot 1908-ban megvásárló Northcliffe sajtómágnással folytatott,⁸ cikkeibe be nem került napi feljegyzései, és természetesen a könyv megírásig megjelent diplomáciai dokumentumok. A munka értékét számos, jól megválogatott dokumentumrészlet növeli, és szó szerint idézett párbeszédek színesítik. Az eredmény a harminc év politikai eseményeit rendkívül élvezetes, olvasmányos formában bemutató krónika. Ennek fő hőse a szerző, és ha hiúságának ismeretében le is vonunk valamit Steed történelmi szerepéből, tagadhatatlan, hogy egyszerű laptudósítóként is hozzájárult az események alakulásához. Bécsben, majd 1913 után Londonban nagy házat vitt, ahol diplomaták, vezető politikusok és politikai jövőre áhítózó publicisták kötöttségektől mentesen találkoztak. Steed államférfiakkal egyenrangú partnerként levelezett, uralkodók (mint Károly román király) fogadták hosszabb beszélgetésekre, VII. Edward király pedig jobban hallgatott rá, mint nagyköveteire. 1913 után a *Times* tulajdonosának a bizalmasa lett. Lord Northcliffe (egyéb-ként Lord Rothermere testvére) a háború alatt a brit kormány befolyásos tanácsadója, majd informális tagja volt. A brit kormány tagjaihoz bejáratos, őket Közép-Európáról informáló és befolyásoló Steed külföldön is gyakran tartott előadásokat, beszámolója szerint ezek közvélemény-formáló, időnként azt megváltoztató hatással bírtak. A világháború alatt általa fölkarolt közép-európai emigránsokból később államfők, miniszterek lettek, akik nem felejtették el, mit köszönhettek neki és barátjának, R.W. Seton-Watsonnak.⁹

⁸ Ezeket a leveleket (Printing House Square Papers, Steed Papers, továbbiakban SP) még 1975-ös londoni, az MTA által támogatott kutatásaim során tanulmányoztam át Rees-Mogg úr, a *Times* akkori főszerkesztője szíves engedélyével.

⁹ Robert William Seton-Watson (1879–1951) vallásos skót presbiteriánus családból származó publicista és történész. 1905 novemberében Kossuth Lajos és a magyar szabadságharc csodálójaként és a magyar koalíció híveként érkezett Bécsbe, hogy anyagot gyűjtsön a XVI. századi Habsburgokról tervezett könyvéhez. Magyar politikusokkal találkozási kétélyek ébredtek benne, ezeket brit lapokban Scotus Viator írói néven publikálta. Néhány magyar lap, elsősorban Rákosi Jenő *Budapesti Hírlapja*, erős hangon támadta, és „Bécs” megvásárolt ügynökének aposztrofálta – vérig sértve ezzel az öntudatos fiatal skótot. A nemzetiségű vezetőikkel megismerkedve a magyar politika heves, elfogult bírálójává vált.

A memoárok szubjektivitása eltérő. A jelen esetben lehetséges és érdemes összevetni a szerzőnek a győztes háború utáni nézeteit a háború előtti tudósításaiban képviselt felfogásával. Évtizedekkel ezelőtt ezeket elolvastam és elemeztem,¹⁰ meg kell állapítanom, hogy jelentős eltérés, utólagos szépítés nem állapítható meg. Az érthető és nem kifogásolható, hogy a háború előtt született napi tudósításokban a német és az osztrák–magyar külpolitika bírálata nem éri el a könyv szintjét, ahol az egyes események, lépések egy szisztematikus, mondhatnánk ördögi terv részeként szerepelnek. De az eredeti tudósításokban megfogalmazott kritika is épp eléggé éles volt. Ez nemcsak a külpolitikára áll, hanem gyakran a belpolitika eseményeire és tendenciáira is vonatkozott, nem utolsósorban előbb a magyarországi függetlenségi ellenzék, majd az 1905–1909-es koalíció, végül a Nemzeti Munkapárt politikájára. Ezzel kapcsolatban mutatkozik csak némi ellentét a memoáriró és 15-20 évvel korábbi tudósításai között.

Steed a századeleji Bécs atmoszféráját, azóta is csodált szellemi-kulturális virágzását szinte észre sem véve, kisszerűnek, felületesnek, frivolnak, és ezért elviselhetetlennek találta. Ezzel szemben első budapesti benyomásai igen kedvezőek voltak. Ebben nagy része volt Hampel József, a neves régész és felesége, az angliai emigrációban született Pulszky Polyxéna vonzó és kulturált légkörű otthonának, ahol Steed megkapta a „lajtántúli mikrobat”, Magyarország-szeretetét.¹¹ Ausztria bajaira Steed ekkor

---

Racial Problems in Hungary (Constable, London, 1908.) c. könyve a mai napig sokat idézett forrás. A világháború alatt Steeddel együtt a Monarchia felosztása mellett érvelt több könyvben és számos újságcikkben. A háború után Oxfordban tekintélyes történész-professzor lett. Közép-Európával kapcsolatos tevékenységét – iratai felhasználásával – két fia példásan tárgyilagos könyvben dolgozta fel – lásd Seton-Watson 1981. Seton-Watson és Magyarország angol bírálóinak a trianoni döntésben játszott szerepét *Az elvesztett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)* című munkámban dolgoztam fel (Magvető, Budapest, 1986.). A könyv második, bővített kiadása ugyanazzal a címmel jelent meg – lásd Jeszenszky 1994.

¹⁰ Jeszenszky Géza: *A Times és Magyarország az 1904–1906-os politikai válság idején*. In *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1975, 371–408.; Jeszenszky Géza: *A Times Magyarországról a századfordulón*. In *Valóság*, 1976. 6.sz., 94–104.; Jeszenszky Géza: *The Times and Its Image of Hungary Before the First World War*. In *The New Hungarian Quarterly*, 87. sz. (1982) 129–137. Lásd még Péter László: *Az 1905. évi alkotmányválság, a „magyarkérdés” az angol sajtóban és Scotus Viator pálfordulása*. In Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Osiris, Budapest, 1998, 290–338.

¹¹ Steednek a Hampel-Pulszky családhoz írott levelei: OSZK K, Fond VIII/2346. és 2698.

még a dualizmus megszilárdításában és Magyarország növekvő befolyásában vélte megtalálni az orvosságot, ezért a „67-es” kormányokkal azonosuló „magyarbarát” volt. A dualista berendezkedés védelmében háritotta el Apponyi Albert próbálkozásait, hogy alkalmazzon egy külön budapesti tudósítót.¹² A magyar politikai élet szemmel tartására szerinte ugyan kitűnően megfelelt a bécsi sajtó,¹³ de átvette elődjétől Sturm Albertet, a *Budapester Correspondenz* tulajdonosát, akit alkalmanként fizetett távirataiért vagy levélben küldött híreiért.¹⁴ Annak halála után utóda, Lányi Zsigmond folytatta ezt a tájékoztató munkát.¹⁵ Steed Bécsből gyakran utazott Budapestre, sőt komolyan kezdett magyarul tanulni. Lapjának presztízse hamar megnyitotta előtte a politikai élet ajtóit, gyakran beszélgetett Kállay Béni közös pénzügyminiszterrel, akit nagyra tartott.¹⁶ (Délszláv kapcsolatainak hatására később Steed megváltoztatta véleményét, és Kállayt többek között az I. Sándor szerb király meggyilkolásával végződő puccs előkészítésével is megvádolta.¹⁷ Steed a bécsi magyarok közül jónak volt Thallóczy Lajossal is.¹⁸ Kezdetben legtöbbször Tisza Istvánt tartotta, benne ama kevés magyar egyikét látta, akinek széles nemzetközi látóköre van, és így tisztában van Magyarországnak európai helyzetével.¹⁹ Még emlékiratában is államférfinak nevezte.²⁰ Az ellenzék, majd a koalíció oldalán elsősorban Kossuth Fe-

¹² Az Apponyitól és a Láng Lajos volt minisztertől kiinduló kezdeményezés iránt a londoni szerkesztőség eredetileg érdeklődést mutatott. Lásd SP, Bell Steednek, 1903. január 7. Steed heves ellenkezéséről lásd SP, Steed Bellnek, 1903. január 2., 4., 5., március 6., 23., augusztus 6.

¹³ SP, Steed Bellnek, 1903. március 23., augusztus 6.

¹⁴ SP, Steed Bellnek, 1904. december 4. Sturm Albert (1851–1909) a magyar kormány német nyelvű félhivatalos lapjának 1881-ben lett a rovatvezetője. 1887 és 1901 között az *Országgyűlési Almanach* szerkesztője, 1895-től a *Budapesti Tudósító* tulajdonos-szerkesztője volt.

¹⁵ Lányi Zsigmond (1878–1950) a *Temesvarer Zeitung*, a *Fremdenblatt* és a *Neues Pester Journal* után 1908-tól volt a *Budapesti Tudósító* főszerkesztője, később kiadó-tulajdonosa.

¹⁶ Steed gyakori látogatója volt a közös pénzügyminiszternek, hirtelen halálakor meleg szavakkal méltatta: „nagy ember volt a pigmeusok országában”. SP, Steed Bellnek, 1903. július 13.

¹⁷ Steed 1924, 202–203.

¹⁸ OSZK K, Quart. Hung. 2459/8., Thallóczy Napló, 1908. január 12. és február 10. A naplóban több ízben is szerepel a „sokat tudó”, „különös” angol újságíró.

¹⁹ *The Times* 1903. május 22., június. 17., október 27. Tisza miniszterelnöki kinevezését vezércikkben köszöntötte a lap. *The Times*, 1903. október 27.

²⁰ „Budapesten [Béccsel ellentétben] a férfiak és az asszonyok szabadon beszéltek és önálló gondolataik voltak. [...] A Parlament valóságos intézmény volt, az erős alkotmányos élet központja, nem olyan díszlet, mint Ausztriában. A ma-

renccel, Rakovszkyval és Apponyival állt kapcsolatban, de az utóbbival kezdettől fogva nem kedvelték egymást.²¹ Rendszeres beszélgető partnerei közé tartozott még az idős Türr István tábornok és Marczali Henrik, a neves orientalista Vámbéry Ármin pedig szóban és írásban egyaránt gyakran fejtegette számára a nemzetközi és a magyar politika alakulásáról alkotott, mind rosszabb véleményét.²² Budapesti ismeretségeit akkor is megőrizte, amikor már nem csupán a koalíció, de egyenesen a magyar állameszme ellenfeleként ismerték. Steed ítéleteit kétségkívül befolyásolta, hogy magas kapcsolatai ellenére társadalmilag nem fogadta be a bécsi elegáns és sznob "társaság", elsősorban azért, mert együtt élt egy nála jóval idősebb asszonnyal, a rejtélyes Madame Clémence Rose-zal.²³ Budapesti barátait azonban ez nem zavarta.

Az 1903-ban a katonai kérdés és a magyar vezényszavak körül kezdődő magyar belpolitikai, de rövidesen a korona és a magyar politikai elit közötti konfliktussá terebélyesedő válságot Steed lapjában rendkívül részletesen mutatta be.²⁴ 1905 nyaráig helyeselte és minden tekintetben osztotta Tisza álláspontját. Amikor észrevette, hogy engedmények nélkül, alkotmányos keretek között már nem lehet megoldani a válságot,²⁵ további merevség helyett mielőbbi kis engedmények megtételét tanácsolta az udvarnak, hiszen "ügyes bánásmóddal" a magyarok "könnyen Ausztria–Magyarország legerősebb bástyájává tehetők".²⁶ A leg-

---

gyar közéleti férfiak úgy beszéltek, mint az államférfiak. Néhányukat, elsősorban gr. Tisza Istvánt, államférfinak is találtam." Steed 1924, 197.

²¹ Apponyit ismételten elmarasztalta, amiért a Magyarország különválásához szükséges ipar kifejlesztéséhez meg akarja nyerni a brit tőkét, s a *Times*-t is ennek szolgálatába akarja állítani. SP, Steed Bellnek, 1903. január 2..

²² SP, Vámbéry Steedhez, 1912. május 31. Steed a 80 éves professzort 1912. március 19-én köszöntötte lapjában. Vámbéry köszönőlevele SP, 1905. március 21.

²³ Ez a magyarázat Marczali Henrik leányától, Pulszky Poly keresztlányától ered: Marczali Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről*. Auróra Könyvek, München, 1973, 52–53. "Madame Rose" származásáról, a nála tizennégy évvel fiatalabb Steedhez fűződő kapcsolata jellegéről eltérő magyarázattal szolgált számomra személyes közlés formájában C. A. Macartney és Steed unokahúga, Miss Joan Stevenson. Az bizonyos, hogy a római éve alatt megismert, egyesek szerint délszláv származású, elvált (megözvegyült?) Madame Rose erős befolyással volt Steedre (SP, Buckle 1908. augusztus 29-i följegyzése), és ennek a magyarokhoz fűződő érzelmei alakulásában is lehetett szerepe. Madame Rose halála után a már idős Steed azonnal megnősült, ami nem támasztja alá unokahúga közlését, aki nekem plátói, illetve anyágyermek viszonyként magyarázta ezt a furcsa kapcsolatot.

²⁴ Ld. 8. sz. jegyzet.

²⁵ *The Times*, 1903. június. 17.

²⁶ *The Times*, 1903. június. 19.

sürgősebbnek "a szélsőséges demagógok" megfékezését és az obstrukció fölszámolását tekintette. Az 1904. november 18-i puccszerű házszabály-módosításban nem a magyar alkotmány megsértését, hanem a parlament normális működését lehetetlené tevő obstrukció csak üdvözölhető megfékezését látta. Tisza "a parlamenti eljárás szellemének megmentése érdekében szándékosan szegte meg annak betűjét",²⁷ lépését "a parlamentáris kormányzat józan és liberális fölfogása" diktálta, s ellenfeleinek december 13-i magatartása, a képviselőház berendezésének a szétrombolása is a miniszterelnököt igazolta.²⁸ Steed számára is váratlan volt a Szabadelvű Párt 1905. januári választási veresége, a győztes koalícióval szembeni bizalmatlansága pedig annak magatartása nyomán egyre erősebb lett. Ő és a lap vezércikkei hónapokon át a magyarok politikai bölcsességére apellálva, és a reájuk leselkedő veszélyek felidézésével próbálták a válság gyors megoldását elérni.²⁹ A koalíciós vezérek magatartását mind élesebben bíráló cikkek maguk után vonták egyes magyar politikusok és orgánumaik Steed elleni támadásait. A *Budapesti Hírlap* tiltakozott "az angol világlap levelezőjének [...] silány és alantas fölfogása" ellen, aki egyfelől velünk és ügyünkkel szemben egy, sem őhozzá, sem lapjához nem méltó felületességet enged meg magának", másfelől "szerelmi szolgálatot" akar tenni "lapjában azoknak a bécsi köröknek, amelyek igazságtalan, tendenciózus és felületes tudósításait sugalmazzák."³⁰

Steed rendszeresen megcáfolta az elfogultságáról vagy tájékozatlanságáról szóló magyar vádakot, de pálfordulását elsősorban nem az őt támadó írások, hanem a külpolitikai változások idézték elő. Az angol külpolitika irányítói körében ezekben a hónapokban vált uralkodóvá a Brit Birodalmat fenyegető német veszély érzete.³¹ Eddig Steed azt remélte, hogy a rokonszenves ma-

²⁷ *The Times*, 1904. november 21.

²⁸ *The Spectator*, 1904. december 17.; *The Times*, 1904. december 14.

²⁹ „Ausztriától leválva Magyarország azonnal egy másod- vagy harmadrangú hatalom szintjére süllyedne, amely ugyan rendelkezhetne a kedvére való nemzeti intézményekkel, de nemzeti függetlensége és helyzete azoknak az erős és agresszív szomszédoknak [a célzás egyszerre vonatkozott Németországra és Oroszországra] a kegyétől függene, amelyek éhesek a területekre és a kereskedelemre, miközben sem otthon, sem határaikon túl nem becsülik sokra az alkotmányos szabadságjogokat.” *The Times*, 1915. április 17.

³⁰ *Budapesti Hírlap*, 1905. szept. 23, 5.

³¹ Steiner, Zara: *The Foreign Office and Foreign Policy 1898–1914*. Cambridge University Press, Cambridge, 1969. 70–82.

gyarok a Monarchiát stabilizálva és Olaszországgal együttműködve meg fogják fékezni a németek agresszív külpolitikáját. Miután a válság és a koalíció magatartása nyomán ez a lehetőség megszűnt, a bécsi tudósító a „pángermán” gondolat ellen más erőkhöz fordult. A külpolitikai rovatvezetőnek írt levele ezt pontosan megvilágítja: „Mi már megtettük a kötelességünket, és figyelmeztettük a magyarokat. Rövidesen arra kényszerülhetünk, hogy szimpátiával tekintsünk az osztrák klerikálisokra, általános választójogi tervünkkel együtt, amivel meg akarják törni a pángermánokat úgy, hogy teret engednek a 12 milliós ausztriai szlávoknak a 9 millió ausztriai német fölötti jogos túlsúlyuk érvényesítésére. De ez a legjobb esetben is veszedelmes és reakciós ügy lesz, és mindig sajnálni fogom barátaimat, a magyarokat, akiknek végül is van némi érzékük a haladás és a liberalizmus általunk vallott fölfogása iránt.”³² Steed ekkorra már „felfedezte” mind a magyarországi nemzetiségi kérdés súlyosságát, mind a szociális problémák mélységét. A magyarországi válság történetét összefoglaló cikksorozatát lényegbevágó bírálattal zárta. „Habár fővárosa és nagyobb városai kívülről a XX. század arculatát viselik, a népszellem ötven évvel elmaradt a nyugati nemzetek mögött, a közigazgatási ruházat pedig durva szövésről árulkodik. Száz sürgős probléma vár megoldásra, köztük a kivándorlás és ennek az okai. A választójog kiterjesztése önmagában nem oldhatja meg e nehézségeket, de új vért, új energiát, új szellemet vihet a törvényhozásba mindezen kérdések megoldásához, és megtörheti annak a tudatlan és önző kasztnak a végzetes uralmát, amely ma szinte kizárólagos képviselőt élvez a parlamentben, és mostanáig mindenható volt az országban. Szinte kilátástalannak tűnik azt remélni, hogy e kaszt pöffeszkedő uralma békés úton megszüntethető, hacsak felvilágosodottabb elemei fel nem ismerik azokat a veszélyeket, amelyek őket fenyegetik, és nem vállalják a kezdeményezést a kapuknak a kirekesztettek előtt való megnyitásában. De akár megteszik ezt, akár nem, a kirekesztettek előbb vagy utóbb áttörik a korlátokat.”³³ E szavak után meglepő volt a záró konklúzió: „Ha minden tényezőt megfontolunk, és minden esélyt mérlegelünk, meggyőződésünk változatlanul csak az lehet, hogy Magyarországon a legnagyobb mértékben kívánatos a magyar hege-

³² SP, Steed Chirolnak, 1905. október 6.

³³ *Austria-Hungary: at the parting of the ways*. In *The Times*, 1905. október 5., 6., 7.

mónia”. Ezt inkább a hazájában a magyarok iránt még élő rokonszenv diktálhatta, semmint Steed saját meggyőződése.

Érthető, és nem saját egykori nézeteinek az eltitkolása, hogy emlékiratában a magyarországi válságot rövidebben, de így is hét oldalon ismertette. Itt viszont már nyoma sem maradt a magyarok iránti megértő és rokonszenvező korábbi nézeteinek, leírására az 1905 utáni felfogása nyomta rá a bélyegét. Rámutatott arra, hogy a magyarok a szabadságot és a politikai érvényesülést megtagadták nem-magyar polgártársaiktól, sőt a magyar parasztságtól is, elidegenítve azokat az államtól. Az uralkodó kisebbséget Kristóffy általános választójogi fenyegetése kapitulációra készítette és ráébresztette, hogy hatalmukat csak Németország támogatásával őrizhetik meg. Ezt a legvilágosabban Tisza látta, követve Bismarckot, „aki megértette, hogy amennyiben egy német kisebbség uralkodik Ausztriában és egy magyar kisebbség Magyarországon, úgy mindkét kisebbség Németországra fog támaszkodni és el fogja fogadni Berlin irányítását, amennyiben a Habsburgok úgy próbálnának menekülni a német gyámság alól, hogy választójogot adnak a nem-német és nem-magyar népeknek.” Steed szerint a magyarok 1903 és 1906 között megfeledeztek uralmuk törekenységéről, de az általános választójogi javaslat kijózanította őket. Ő maga is ekkor jött rá, hogy ez a dualista rendszer lényege, és ennek jövője a németek kezében van.³⁴

A fentiek alapján megállapítható, hogy Steed ugyan nagyon is eltért Ranke nézetétől, miszerint a történész sem nem bíró, sem nem a jövő számára utat mutató tanácsadó, de nincs komoly ellentmondás egykori nézetei és cselekedetei, valamint későbbi visszaemlékezései között. Emlékirata elfogultságaival együtt hiteles forrás, ha elsősorban nem is a XX. század két első évtizedének külpolitikájára,³⁵ hanem az uralkodóvá vált brit külpolitikai gondolkodás és cselekvés megismerésére.

³⁴ Steed 1924, 223–225.

³⁵ A „háborús felelősség” vitája nagyban hozzájárult a téma hatalmas irodalmához, de Steed elbeszélését érdemes összevetni F. R. Bridge kiegyensúlyozott összegezésével, illetve monográfiájával Bridge, F. R.: *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914*. Routledge & Kegan Paul, London–Boston. 1972. 6. és 7. fejezettel, ill. másik művével – Bridge, F. R.: *Great Britain and Austria-Hungary 1906–1914. A Diplomatic History*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1972.

Steed mint történelemformáló

„Szürke eminenciás”-nak Steed nem nevezhető, hiszen nem a háttérből mozgatta a szálakat, hanem nagyon is ismert lett, mint a *Times* politikai irányvonalát meghatározó személyiség. Ugyanakkor a történetírás hajlamos csak a kormányok, a vezető politikusok szerepét látni az események alakulásában. Emlékirata alapján azonban egyértelmű, hogy Steed 1914-ben személyesen is hozzájárult a semlegesség és a háborúba lépés között vívódó Anglia döntéséhez, majd ahhoz, hogy a megegyezéssel béke híveivel szemben a győztes által diktált béke víziója vezérelje a brit politikát, végül pedig hogy a békekonferencián az angol és a francia maximális programhoz közel álló eredmény szülessen.

Az ismertetett részekon kívül Magyarország természetesen kevés teret kapott a két kötetben, mert az elbeszélés fő vonala a világháborúhoz vezető külpolitikai események felidézése volt – Steed sajátos, mindent a német veszély prizmáján keresztül látó felfogásában. Itt csak felvillantani tudom az emlékirat néhány figyelmet érdemlő állítását. Beszámolt arról, hogy Bismarck – menesztése után és addigi eredményeit féltve – maga is óvta hazáját II. Vilmos ambícióitól, még egy győztes új háborútól is.³⁶ Pár évvel berlini tanulmányai után 1896-ban oda tudósítóként visszatérve úgy látta, hogy az egykori német filozófiai és művészeti értékek helyét elfoglalta a porosz militarizmus és az állam mindenhatóságába vetett hit, a mértéktelen német önbizalom. Noha Vilmos gyakran hangoztatta, hogy „a nagymama,” Viktória királynő országát nem akarja megbántani, mégis minden eszközzel fölébe akart kerekedni, és ez elkerülhetetlenül vezetett a konfliktushoz. Ezt a konfliktust csak a hármasszövetség jellegének megváltoztatásával lehet megelőzni – fejtegette Steednek 1902-ben a veterán olasz politikus, Visconti Venosta.³⁷ Az első marokkói válságot lezáró algecirasi konferencián Ausztria–Magyarország a valóságban nem támogatta Németországot túlságosan, csak Vilmos császár nevezte „briliáns szekundáns”-nak, és uralkodói megnyilatkozását illetlen lett volna megcáfolni. A német politika számára kényelmetlenné váló Goluchowski külügyminisztert a Kaiser ezzel buktatta meg.³⁸ Az annexiós válságot Steed jórészt az ambiciózus, de rossz jelleműnek leírt Aehrenthal számlájára

³⁶ Steed 1924, 13–14

³⁷ Uo. 188–189.

³⁸ Uo. 234–236.

írta, kihangsúlyozta, hogy azt – Oroszországot megalázva – Németország zárta le, és ezzel az osztrák-magyar külügyminisztert megfosztotta a remélt személyes sikertől.³⁹ Ferenc Ferdinánddal Steed személyesen sosem találkozott, egyéniségéről és politikájáról alkotott rossz véleményét nem befolyásolta, hogy a trónörökös abszolutista tervei keretein belül kultiválta szláv alattvalóit. Szarajevói útja során az uralkodó és az udvar részéről, ha nem is szándékos mulasztást, de felelőtlen nemtörődömséget látott, és ez tette lehetővé a sikeres merényletet – aminek a trónörökössel nem rokonszenvezők titokban örültek.⁴⁰

Steed emlékiratának a második kötete a világháború történetét fontos részletekkel gazdagítja. A szarajevói merénylet után Steed csak abban az esetben látta elkerülhetőnek a háborút, ha Szerbiával szemben Ausztria–Magyarország nem lép fel kemény követelésekkel. Vezércikkben figyelmeztetett, hogy a Monarchia saját létét kockáztatja, ha háborús megoldásban gondolkodik. A maga részéről mindent megtett, hogy az európai hadüzenetek után Anglia ne hagyja magára Franciaországot. Belgium semlegességének megsértése nélkül azonban a brit kormány – egyelőre legalább – távol maradt volna a konfliktustól – állítja, eléggé meggyőzően – Steed. Mint a *Times* külpolitikai rovatának vezetője a háború kezdetétől fogva azt képviselte, hogy Németország legyőzéséhez, majd agresszív szándékai újraéledésének megakadályozásához a Habsburg-monarchiának mint Németország örökös szövetségésének, el kell tűnnie, helyén pedig a németellenességre predesztinált szláv és román nemzeti államokat kell létrehozni, elvben etnikai határok alapján. Nagy-Britannia hadba lépését követően Steed azonnal lépéseket tett, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiából érkező politikai emigránsokat, sőt a szövetséges országokban rekedt cseh, szlovák és délszláv „technikailag ellenséges” személyeket ne internálják, hanem tekintsék szövetségesnek. Személyesen is felkarolta Supilot, a délszláv egység horvát szorgalmazóját, akit Grey külügyminiszterhez is bejuttatott. Közreműködött Masaryk emigrálásában és londoni letelepedésében, segítette Beneš párizsi működését, kapcsolatot épített ki az Egyesült Államokban élő csehek szervezetével. Az 1915-ös londoni titkos szerződés felháborította, és azt lapjában is elítélte, amiért jelentős délszláv népességű területeket ígért

---

³⁹ Uo. 289–301.

⁴⁰ Uo. 394–396.

Olaszországnak. Megjósolta, hogy emiatt a Monarchia horvát és szlovén katonái lelkesen fognak harcolni Olaszország ellen. A verduni front meglátogatása megrendítette, de a háború szörnyűségeiből csak azt a következtetést vonta le, hogy döntő, teljes győzelemre van szükség, mert csak így lehetséges olyan tartós békét teremteni, ami a jövőben kizárja a háborúkat. Saját lapjában ugyan Northcliffe nem engedélyezte a hadicélok nyilvános megvitatását, de nem emelt kifogást az ellen, hogy Steed ezt más orgánumban megtegye, így jelent meg a külpolitikai rovatvezető békeprogramja.⁴¹ Elzász-Lotaringia francia kézre adása mellett Konstantinápolyt Oroszországnak szánta, Lengyelország egyesítését pedig Oroszország keretében képzelte el. Ezek után nem tekinthető hitelesnek, hogy kizárólag morális alapon, a kis népek felszabadulása érdekében javasolta egy nagy, egységes délszláv állam létrehozását, egy minimálisan autonóm, de inkább független Csehországot (Magyarország szlováklakta területeivel) és Románia jelentős megnagyobbítását – amennyiben az ország belép a háborúba. Svájcban járva Steed felkereste a jezsuita rend generálisát, a lengyel Ledochowskit, akit arról győzködött, hogy a katolikus egyház ejtse el a Habsburgokat és álljon a nemzeti felszabadító mozgalmak mellé. A generális nem járult hozzá válasza közléséhez, de Steed érzékeltette, hogy az elutasító volt, mivel a lengyeleket csak Oroszországtól való megszabadulásuk módja izgatta, erre pedig jó esélyt láttak az Oroszországban erősödő forradalmi hangulat alapján.

1916 októberében R. W. Seton-Watson pénzén megindult a *New Europe* című hetilap.⁴² A fejlécén a "Pour la Victoire Integrale" jelszót hirdető, izzóan hazafias nyelvezetű, jól írt és szerkesztett, kezdetben 5000 példányban megjelenő lapnak nagy szerepe volt abban, hogy a brit politikai vezetésben és a szélesebb közvéleményben a Közép-Európával kapcsolatos tájékoztatatlanságot az egyoldalú tájékozottság váltotta föl. A *New Europe* sikerrel kapcsolta össze a jobb és igazságosabb világ megteremtésére irányuló általános vágyat a háború megnyerését ígérő recepttel, Ausztria–Magyarországnak a nacionalizmus segítségével történő szétzúzásával. A folyóirat (és a vele egy időben alapított *Serbian Society*) maga köré vonta a brit politikai vezető körök számos

⁴¹ Steed, H. W.: *A Programme for Peace*. In *The Edinburgh Review*, 1916. április

⁴² A Monarchia felosztásáért folytatott brit kampány legalaposabb és példamutatóan tárgyilagos feldolgozása: Seton-Watson 1981.

tagját, mint támogatót, előfizetőt, vagy szerzőt, ezen felül pedig a szövetséges országok több rangos publicistáját és közéleti személyiségét (mint a francia Chéradame és Eisenmann, vagy az olasz Salvemini) is megnyerte közreműködőnek.⁴³ A legsürgősebb feladatnak Steed azt tekintette, hogy egyesítse a szerb és a horvát hadicélokot, majd békítse össze a délszlávokat az olaszokkal, rávéve azokat a londoni szerződés követeléseinek egy részének elejtésére. Az első célt az 1917. júliusi Pasić–Trumbić megegyezéssel, a korfui nyilatkozattal elérte – de láthatóan nem számolt azzal, hogy hosszú távon nem fog sikerülni egyetlen és egységes néppé formálni a délszlávokat. Az olasz–horvát egyeztetés nehezebben ment. Miután Steed házában és hathatós érvelésének hatására nem-hivatalos formában 1917. december 18-án megszületett egy kompromisszumos megállapodás, ezt 1918. március 8-án Rómában, ismét Steed unszolása és fenyegetőzése hatására, hivatalos formában is megerősítették. Ez tette lehetővé „Ausztria–Magyarország elnyomott nemzetiségeinek” 1918. április 8–10-én Rómában megtartott kongresszusát, ahol megállapodtak az olasz fronton az osztrák–magyar egységek körében megindítandó intenzív propaganda-kampányban, amely nemzeti függetlenséget ígért a Monarchia valamennyi népének.

Eddigre már beérett Steed és barátai közel négy éves munkájának gyümölcse, a brit kormány, amely 1918 januárjában még kifejezetten cáfolta, hogy célja lenne a Monarchia feldarabolása, elfogadta, hogy a különbéke-kísérletek kudarca után nem maradt más lehetőség, mint „megtörni Ausztria–Magyarország, az ellenséges államok leggyöngébb láncszeme hatalmát minden németellenes és szövetséges-barát nép és tendencia támogatásával és bátorításával.”⁴⁴ Így kapott zöld utat a felosztást hirdető propaganda, és 1918 nyarán a csehszlovák Nemzeti Tanácsot a szövetséges nagyhatalmak elismerték mint szövetségest és „a leendő csehszlovák kormány letéteményesé”-t. A délszlávok csak az olaszok ellenvetései és a szerb kormány léte miatt nem kapták meg ugyanezt a státust.

Steed háborús beszámolójából egyetlen dolog hiányzik, nagyon keveset szólt Közép-Európával kapcsolatos hadicéljai ellenzőről. Őket néhány mondattal elintézte, hogy naiv pacifisták, vagy német ügynökök, esetleg az osztrák arisztokrácia sznob

⁴³ *Seton-Watson 1981, 179–181., 194–196.*

⁴⁴ *Steed1925, 185–190., az idézet helye 187.*

csodálói. A valóság az, hogy létezett a háborús Angliában egy intellektuálisan rendkívül erős és Steednél jóval előrelátóbb irányzat, amely számolt a nacionalista kisállamokkal kapcsolatban várható nemzetközi és belső problémákkal, és ezért a Monarchia felosztása helyett azt egy demokratikus föderációvá akarta átalakítani, építve a hasonló célokat képviselő belső erőkre. E körben a munkáspárti baloldaltól a konzervatívokig számos jelentős személy volt képviselve, Ramsay MacDonaldtól Arnold Toynbee-n és Lloyd George néhány bizalmasán át Smuts tábornokig. A tekintélyes politikai író, Norman Angell joggal figyelmeztetett: „Ahogy minden Angliának megvan a maga Írországa, úgy minden Írországnak megvan a maga Ulster-ja.”⁴⁵ A befolyásos radikális hetilap, a *Nation* gyakran emlegette a Duna-medence gazdasági egységét, annak a veszélyét, hogy az új államok a nagyhatalmak politikai csatlósáivá fognak válni, s hogy nagy valószínűséggel üldözni fogják etnikai, vallási és politikai kisebbségeiket.⁴⁶ A munkáspárti idealista Brailsford azzal is tisztában volt, hogy a csehek és szlovákok, illetve a szerbek, horvátok és szlovének közötti különbségek túlságosan nagyok a valódi egység kialakulásához. Szerinte a valódi megoldást a nemzetközileg garantált autonómiákra épülő föderáció jelentené.⁴⁷ A történeti szakirodalom jórészt megfeledezett az idealista baloldali elemzők Steedéssel szembenő kampányáról.⁴⁸

Ugyancsak hiányzik a második kötetből a magyar kérdés, aminek a kezelése, azaz nem kezelése a Steed által óhajtott jó és tartós rendezés egyik leggyengébb pontja volt. A magyarok régi brit barátai általában azt hangoztatták, hogy csak a dualista szerkezet kötöttségei okozták, hogy e hagyományosan „angolbarát” nemzet most formálisan ellenség, de régi szimpátiái nem változtak és támogatni kellene a Függetlenségi Párt különbékére irányuló törekvéseit.⁴⁹ Még az utolsó pillanatban is akadt a magyar ügynek brit támogatója: Leo S. Amery, a liberális birodalmi gondolat ismert szószólója, Lloyd George miniszterelnök bizalmasa október 20-án hosszú memorandumban fordult Balfour külügy-

⁴⁵ Idézi Hanak, Harry: *Great Britain and Austria-Hungary during the First World War*. Oxford University Press, 1962. 57.

⁴⁶ Uo. 206–208., 221–222.

⁴⁷ *The Nation*, 1917. január 27.

⁴⁸ Hanak feldolgozása mellett érveiket *Az elveszett presztízs* c. könyvemben mutattam be. Jeszenszky 1994, 293–298., 302–304.

⁴⁹ Uo. 288–289.

miniszterhez, s arra figyelmeztette, hogy “a békekonferencián a közép-európai kérdést konstruktív, nem pedig pusztán németellenes szellemben kell majd megközelíteni, máskülönben Közép-Európából csupán egy új Balkánt fogunk csinálni. [...] Ha Ausztria-Magyarország problémáját azon az alapon oldjuk meg, hogy győzelmünk révén kielégítjük barátaink ambícióit, ez az elrendezés elkerülhetetlenül a nyugtalanság és bizonytalanság légkörét fogja megteremteni, ami előbb vagy utóbb egy új háborúra vezet. [...] Tartós stabilitást és jólétet leginkább egy új Dunai Konföderáció létesítésével lehetne elérni. Ennek része lenne Német-Ausztria, Csehország, Magyarország, Jugoszlávia, Románia és valószínűleg Bulgária is. [...] Azoknak a gazdasági és katonai tényezőknek, amelyek a világ jelenlegi állapotában természetes egységgé kovácsolták ezt a térséget, hosszú távon győzedelmeskedniük kell a túlzó nacionalizmus fölött – legyen az német, magyar, szerb, bolgár, cseh –, ami e háború gyökere volt. [...] Mindenesetre Közép-Európa különböző nemzetiségei úgy össze vannak keveredve, etnikai határaik annyira alkalmatlanok arra, hogy ténylegesen független szuverén államok határai legyenek, hogy számukra az egyetlen kielégítő és tartósan működőképes politika, ha egyesülnek egy nem-nemzeti szuperállamban. Ennek a szuperállamnak a létrejövetelét késleltethetjük, de meg nem akadályozhatjuk.” (A kiemelés tőlem – J.G.)⁵⁰

Steed memoárja részletesen beszámol szerzőjének a párizsi békekonferenciával kapcsolatos tevékenységéről, közte az adriai területtel kapcsolatos vitákról, és szerepe most sem szorítkozott a pusztá megfigyelőjére. Egyetlen szót sem ejtett a magyarországi forradalmakról, a Kommün ellen a győztesek által szervezett katonai beavatkozásról, és a saját elveivel is ellentétes közép-európai határok kialakításáról. Lehetséges, hogy a feltűnő hallgatás oka valamiféle rossz érzés, 1924-re még be nem ismert felismerés volt, hogy a közreműködésével létrehozott új Közép-Európa mégsem lett jobb és igazságosabb, mint volt az Osztrák–Magyar Monarchia?

---

⁵⁰ The Austro-Hungarian Problem. L. S. Amery memorandum, 1918. október 20. A Balfour-nak címzett kísérőlevél dátuma 1918. október 22. Public Record Office, London, Foreign Office, 371/3136/17223

Borsi-Kálmán Béla

„REGÁTIÁK”, „ERDÉLYIEK” ÉS „MAGYAROK”

*Ion Gheorghe Duca, Constantin Argetoianu, Armand
Călinescu, Grigore Gafencu, valamint Alexandru
Vaida-Voevod emlékirataiban*

Pritz Pál kollégánk bevezető előadásában egyebek között arra hívta fel a figyelmet, hogy a memoáríró a mindenkori historikusok munkájának hasznos segítője ugyan, de olyan írástudó, aki egyszerismind riválisa, versenytársa is Klió engedelmes szolgáinak.¹

Be kell vallanom, hogy közel negyven éves történelmi pályám során, teszem azt Kállay

Béni (kéziratos),² vagy Ion Ghica (számtalanszor kiadott) feljegyzéseit³ tanulmányozva sohasem jutott eszembe, hogy szakmai ellenlábassal lett volna dolgom! Ellenkezőleg, nem csupán sokat tanultam tőlük, hanem nagy élvezettel is olvastam a belgrádi diplomáciai élet 1860-as évekbeli kulisszatitkairól, illetve a XIX. század harmadik/negyedik évtizedének havaselvi és moldvai valóságáról papírra vetett megfigyeléseiket, elemzéseiket. Lehet

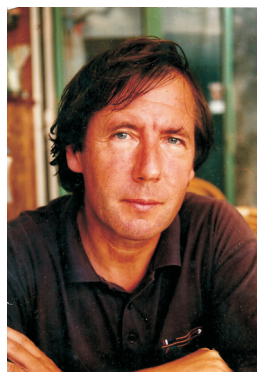
¹ Pritz Pál: *Emlékirat és történelem*. (Az azonos című panel bevezető előadása, elhangzott 2011. augusztus 23-án, délelőtt Kolozsváron, a VII. Hungarológia Kongresszus keretében.)

² MOL, P 344, Kállay Béni iratai.; ill. OSZK, K Foll. Hung. 1732.

³ Például: Ghica, Ion: *Scrisori către V Alecsandri*. Tipografia Academiei Române, Bukarest, 1887.; uő.: *Amintiri din pribegia după 1848. Noue scrisori către Vasile Alecsandri*. Tipografia Academiei Române, Bukarest, 1889.; uő.: *Scieri I–IV*. köt. (Az előszót írta, tárgy, személy- és helységnévmutatóval ellátta Haneş, Petre V.) Institutul de Arte Grafice și Editură Minerva, etc., Bukarest, 1914.

persze, hogy ennek eredendő naivitásom, vagy immár jóvátehetetlen (javíthatatlan) korlátoltságom az oka: nem tudok, s most már nem is akarok különbséget tenni, hierarchikus viszonyt felállítani a kezembe került források értéke között, noha magam is megtapasztaltam, hogy a memoáíró, bármit állít is egyébként, képtelen az általa megélt (történelmi) eseményeket, jeleneteket száz százalékos objektivitással, *sine ira et studio* visszaadni. Megjegyzem: talán nem is mindig áll ez szándékában...

De vajon *mi*, a „vérprofik”, a historikusok céhének iparosai képesek vagyunk-e erre? S nem volna-e helyesebb, talán becsületesebb is, ha beismernénk: a történész, legyen bár szakmája minden csínja-bínjának birtokában, s viseltessék a legmélyebb alázattal is a Történelmi Igazság (soha el nem érhető) magasztos elve iránt, bizony csak a valóság egy-egy szerény szeletét, parányi töredékét tudja megragadni, s azt többé-kevésbé meggyőző módon formába önteni. Ebből a szempontból tehát alig különbözik az emlékiróktól...

S hogy miért épp most jut eszembe mindez? Azért, mert (a) kényszerből módosítanom kellett előadásom jó előre megadott címén⁴ (s persze némileg témáján is), hiszen tüzetesebb tanulmányozás során kiderült, hogy Ion Gheorghe Duca (Bukarest, 1879. december 20. – Sinaia, 1933. december 29.) háromkötetes memoárjai⁵ nem tartalmaznak elégséges anyagot szerzőjük magyarságképének rekonstruálásához. Márpedig e nélkül – vagyis a másik fél (a magyarság, a magyar történelem és társadalom) többé-kevésbé alapos ismerete nélkül igen nehéz még csak elgondolni is, hogyan juthat el egy, a magyar nemzeti törekvésekkel szemben eredendően ellenérdekelt vezető román politikus a magyar–román (román–magyar) együttélés máig megoldatlan alapkérdéseinek akárcsak körvonalazásáig is ...

⁴ I. G. Duca és a magyar–román együttélés. (Lásd Horváth Jenő: *Beszámoló a 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus Emlékirat és történelem szekciójának munkájáról*. In *Grotius online*, <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=IGWFFC>

⁵ I. G. Duca 1982.

Ergo: az tűnt legcélszerűbbnek (ha úgy ahogy tartani akarom magam a tematikához), hogy átlapozom Duca kortársainak és pályatársainak (a „regáti” Argetoianu, Călinescu, Gafencu, s persze – valamiféle tükör gyanánt – az „erdélyi” Vaida-Voevod) visszaemlékezéseit is, hátha több sikerrel járok. De nem, az eredmény – Vaida-Voevod, alias Vajda Sándor emlékezései kivételével, amelyek szakszerű elemzése kötetünk egy másik írásának tárgya⁶ – ugyanez volt, csaknem a nullával egyenlő. Ez persze nem azt jelenti, hogy Ducanak (s általában a bukaresti politikai elitnek) ne lett volna kiforrott álláspontja a történelmi Magyarországgal (egészen pontosan annak szétszedésével, majd bármilyen formában való visszaállításával) kapcsolatban, mert annak – s persze a Habsburg Monarchia helyreállításának – legelszántabb ellenzői közé tartozott. Olyannyira, hogy külügyminiszterként köztudottan ő a kisanant összeeszkábálásának egyik vezéralakja. De a külpolitikai vonalvezetés és stratégiai gondolkodás az ő (s a bukaresti oligarchia zöme) esetében – az „erdélyiekkel” szöges ellentétben – nem társadalomtörténeti/szociológiai megalapozottságú, netán negatív személyes élményekre, fiatal korban elszenvedett egyéni sérelmekre/frusztrációkra visszavezethető tapasztalatok, hanem hideg politikai számítás eredménye.⁷

- b) annál több adatot (adalékot) találtam viszont a formálódóban lévő nagy-romániai politikai elit belső csatározásaira, rokon- és ellenszenveinek hálózatára, olykor egymás iránt táplált, néha a nyomdafestéket is nehezen viselő zsigeri ellenérzéseire.

Ezek – szándékosan leegyszerűsítve – két újabb téma köré csoportosíthatók:

- 1) a „regátiak” egymás közötti torzsalkodásai (moldvaiak kontra havaselviek egyfelől, „törzsökös” románok versus „fanarióták” kiszorítósdija másfelől);
- 2) az Ó-királyságbeli (leegyszerűsítve: bukaresti) oligarchia viszonya az erdélyi román politikusokhoz – és vice versa. Mielőtt mondanivalóm kissé részletesebb kifejtéséhez hozzáférnék még négy szempontot illik felvetnem:

⁶ L. Balogh Béni: *Alexandru Vaida-Voevod és a magyar–román együttélés*. L. a jelen kötet 60–80. o.

⁷ Ez az alapmagatartás (attitűd) olvasható ki különben Argetoianu rövidesen idézendő emlékirat-részletéből is.

a) mivel előadásom a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, ráadásul a „történelmi” Erdély hajdani székhelyén, Kolozsvárott hangzik el, le kell szögezmem, hogy a bukaresti hatalom véleménye a „hegyeken túli testvérekről” nem választható el e nagy generáció – Iuliu Maniu (1873–1953), Vaida-Voevod (1872–1950), Vasile Goldiș (1862–1934), Ștefan Cicio-Pop (1865–1934) etc. – társadalmi gyökereitől, szocializációjától, ízlésvilágától és gondolkozásmódjától, egyszóval alkatától (habitusától), amely tagadhatatlanul Erdélyhez, s a régi (1920 előtti) Magyarországhoz kötődik; némi (szándékos) túlzással tehát maga is egyfajta „hungaricum”.

b) a kolozsvári helyszín (s az erdélyi román és magyar kollégák jelenléte) jelentősen megkönnyítheti Budapesten, s általában Magyarországon) jóval kevésbé érthető fejtegetéseim recepcióját.⁸

c) tisztában vagyok vele, hogy megközelítem román „belügynek”, s illetéknéppen változatlanul ún. kényes (legalábbis „nem szeretem”) témának minősül, jól lehet a romániai történészek elsőpró többsége (kivált az erdélyiek) nagyon is tudatában vannak fontosságának.⁹

⁸ Ez a várakozásom sajnos csak részben teljesült, mert szekciónk résztvevői között összesen négy erdélyi (ill. partiumi) származású historikus szerepelt, három (L. Balogh Béni, Novák Cs. Zoltán és e sorok írója) előadóként, míg a bukaresti viszonyokat közülünk legjobban ismerő Csucsuj István a hallgatóság sorában foglalt helyet. Az audiatur et altera pars elve – a román kollégák távollétében – tehát eleve sérült...

⁹ Előadásomat egy 1978 nyarán történt személyes élmény elbeszélésével kezdtem: Bukarestben, a Piața Romana közelében, a város szívében volt találkozóm a román labdarúgó válogatott és az 1986-ban BEK-győztes Steaua București balhátvédjével, egyben csapatkapitányával, a kesehajú, világos szemű Iosif Viguval, aki 1946-ban a Bihar vármegyei Érsemjénben (Șimian) született, s persze a parókián (vagy a plébánián) Vigh Józsefnek anyakönyvezték. Mivel rekkenő hőség volt, egy-egy korsó sört rendeltünk és beszélgetni kezdtünk, természetesen magyarul. Kisvártatva egy húszas éveinek elején járó szőkésbarna román fiatalember jött oda az asztalunkhoz, bemutatkozott és engedélyt kért, hogy csatlakozhasson hozzánk. Indokul azt hozta fel, hogy Belső-Erdélyből származik (talán dicsőszentmártoni volt) magyarul nem sokat ért, de olyan jó hallgatni a *mi* beszédünket, mert az szülőföldjére – a civilizált, közép-európaias Erdélyre – emlékezteti. Amely, tudniillik – bizonygatta –, kiáltó ellentétben áll e barbár, keleti, egzotikus balkáni, regáti világgal. Lásd ehhez – „fordított alapállásból” (s persze jóval szakszerűbben): Szilágyi N. Sándor: *Szemponatok a nemzettudat lélektanához*. In Korunk, 1990/9., 1102–1113.; „Az embert a kíváncsiság úgysem hagyja...” – Szilágyi N.

S végül: d) a regáti román emlékirók (főként Argetoianu) döbbenetes közléseinek, s azok megfogalmazásának értelmezését meg sem kísérelhettem volna, ha – a Kossuth-emigráció román kapcsolatainak egykori (pályakezdő) kutatójaként – nem állna rendelkezésemre a „kulcs”: Veress Sándor (1828–1884) – „civilben” Londonban végzett „hátarmérnök”, vagyis földmérő, a két szomszédnép történetírásában egyaránt nevet szerzett Andrei Veress Endre¹⁰ (édesapja) – 1870 körül keletkezett, máig kiadatlan *Románia története* című kézírata.¹¹

Mindezek előrebocsátása után vágjunk a közepébe – *in medias res* – és nézzük meg miként vélekedett az 1914. augusztus 3-i Sinaia-i Koronatanács résztvevőiről, gyakorlatilag az akkori román politika színe virágáról egy szem- és fültanú, Constantin Argetoianu (1871–1952), aki tizenhat éves diplomáciai pályáját befejezve nem sokkal korábban tért vissza Bukarestbe.

Íme krónikájának egy részlete: „Azt vártam, hogy Sinaia szerény, a nagy idők fennköltségétől áthatott férfiakra talállok, hiszen az ország és az egész világ sorsa forgott kockán – ám a hamisítatlan csalárdság kellős közepén találtam magam, amelyben a legundorítóbb becsvágy igyekezett érvényre jutni a hazafias frázisok menedékében. Csupán három őszinte, személyes érdekeit sutba vágni képes emberrel találkoztam. Carppal, Iancu Lahovaryval¹² és

---

Sándor nyelvész Máté Zsolt beszélget – In: Mirk-Szidónia Kata (szerk.): *Beszélgések erdélyi tudósokkal*. Academica Transsylvanica, Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda, 2007, 743–770. (különösen: 748–751.)

¹⁰ Veress Endrét (1868–1953) főként bibliográfusként és szövegkiadóként tartja számon mindkét nemzet történetírása. Alakjához és tevékenységéhez lásd újabban Demény Lajos [1926–2010]: *Veress Endre a román–magyar közös múlt kutatásának szolgálatában*. In *Századok*, 2004/1., 89–118. (Veress Endre fia – a nagyapja nevét viselő – Veress Sándor (1907–1992), a Bartók és Kodály utáni magyar zeneszerzés egyik legnagyobb formátumú, nemzetközi hírű képviselője.

¹¹ Veress-kézirat. Ezt jól egészíti ki, néhol (például a cigányság vonatkozásában) tovább árnyalja, a havaselvi viszonyokat szintén „terepszinten” ismerő, az 1860-as évek elején a Kárpát-könyökben fekvő Râmnicul Sărat-ban kórorvosként tevékenykedő Oroszhegyi (Szabó) Jóna 1942-ben Kolozsvárott kiadott kordéje In: Oroszhegyi 1942.

¹² Ion Lahovary (1844–1915) a havaselvi konzervatívok egyik vezéralakja. Atyja (vagy nagybátyja), Emanuel Lahovary román nagybojár, egyike volt azoknak a bukaresti földbirtokosoknak, akik Veress Sándort kérték fel latifundiumuk szakszerű tagosítására. Idősebb Lahovary e szavakkal vigasztalta a halála előtt három évvel, 1881-ben a „román korona” érdemrenddel kitüntetett magyar szakembert gyászoló özvegyet: „Asszonyom ... én bejártam az egész művelt világot, de becsületesebb embert, mint Veress Sándor volt, soha nem láttam, soha nem ismertem.” Lásd Oroszhegyi, 12. (Részlet Bíró Sándor előszavából). Veress alakjáj-

Cantacuzino doktorral.¹³ Carp meg volt győződve róla, hogy az orosz győzelem Románia vesztét jelentette volna, s hogy csupán Németország volt képes fenntartani a rendet és a civilizációt Európa e barbarizmussal sújtott keleti felében. S minthogy biztos is volt a német diadalban, azonnali belépésünket szorgalmazta a háborúba a központi hatalmak oldalán, hogy érvényesíthessük Besszarábiára támasztott igényeinket. Lahovary és Cantacuzino – főként Cantacuzino – szintúgy a haladéktalan hadba lépés mellett kardoskodtak, de ők ezt a másik oldalon akarták, s Franciaország iránti odaadásuk miatt kívánták, amelyet nem volt szabad veszni hagyni, mintha annak sorsa tőlünk függött volna! Őszinteségükben szinte nem is említették Erdélyt, a nemzet kiegészítését és Vitéz Mihályt – figyelmen kívül hagyva minden nemzeti érvet, amelyek csaknem valamennyiünket a központi hatalmak ellen sorakoztattak fel, s tették ezt azért, hogy – „pour voler au secours de la France” [Franciaország segítségére siessünk –fr.] – a hadüzenetet követeljék.”¹⁴

Az eddig citált szövegrészben nincs semmi rendkívüli, sokan és sokat olvashattunk a Monarchia hadüzenetét megelőző, s pár hétig – az első nagy embervesztésekkel járó kínos vereségek híréig – tartó euforikus hangulatról, amely kevés kivételtől eltekintve a magyar társadalom szinte minden rétegét is átjárta. Az pedig a román társadalom- és politikatörténet ABC-jéhez tartozik, hogy – nem függetlenül a két fejedelemség egymástól jó néhány vonásában eltérő gazdaság- és társadalomfejlődésének, valamint mentalitástörténetének alapstruktúráitól – Moldvában a konzervatívok hadállásai jóval erősebbek voltak a liberálisokénál, mint Havasalföldön, ott viszont emezek voltak nagy fölényben. Közismert összefüggés az is, hogy a moldvai progresszió vezéralakjai, bár alapműveltségüket ugyancsak az 1820/1830-as évek óta gombamód szaporodó francia nyelvű „panziókban” szereztek, a németes kultúra elsajátítására is gondot fordítottak, és sokan – havaselvi nemzedéktársaikkal ellentétben – német egyete-

---

ról és tevékenységéről lásd bővebben Beke György: *Veress Sándor tolla és körzője*. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1976.

¹³ Ion (Iancu) Cantacuzino (1863–1834), eredeti foglalkozására nézve Párizsban végzett kutatóorvos, bakteriológus, a 20. század első harmadában több alkalommal is miniszter.

¹⁴ Lásd Argetoianu 1991, 1. köt. 85–86. Az emlékiratból – *A holnapi nemzedékeknek*. *Emlékek a tegnapiak idejéből* címmel, saját fordításában, kitűnő előszóval el látva – hosszabb részletet közöl Horváth 2003, 126–217.

meken szereztek képesítést.¹⁵ Theodor Rosetti (1837–1923), az apai ágon erdélyi származású Titu Maiorescu (1840–1917) és az idézetünkben szereplő Petre Carp (1837–1919) voltak legnagyobb tekintélyű, a világháború kitörésének időpontjában bizony már élemedett korú képviselőik. Ugyancsak mondhatni köztudott, hogy a Cantacuzino és a Lahovary-klán inkább Havaselvéhez kötődik, s tántoríthatatlan franciabarátnak minősül.

Ami azonban most következik, igencsak mellbevágó, következőképpen körültekintő elemzést (legalábbis bővebb magyarázatot) igényel: „*A cigányvérrel kevert levantei zagyoalék, amely társadalmunk krémjét alkotta* [az én kiemelésem – B.-K. B.], naphosszat a Palota parkjának központi sétányán nyüzsgött, amely a személyes kvalitások (értékek) egyfajta fortyogó börszéként működött. Lahovary, aki nem vette észre, hogy ezek az emberek érzéketlenek az elvont eszmék iránt órákat töltött közöttük, sorban elkapta kabátgombjukat, és azt bizonygatta, hogy Franciaországot semmi esetre sem lehet magára hagyni. S mivel erősen raccsolt is, telefröcskölte nyálával hallgatóságát, mely úgy menekült előle, akárha maga lett volna az ördög, s inkább azt hajtogatta, hogy németbarát. Iancu Cantacuzino ritkábban bukkant fel Sinaiában, de amikor eljött, Lahovarynál is kategorikusabb volt. A Francia Becsületrend szalagjával a gomblyukában elmagyarázta az oláhoknak^[16], hogy minden embernek két hazája van: a sajátja és Franciaország. És minden *civilizált* [kiemelés az eredetiben!], vagyis a tudomány, az irodalom és a művészet megszentelt vízében megmerítkezett ember számára Franciaország előbbre való Romániánál. Vesszen Románia, ha pusztulása hasznos Franciaország megmentésének! *Ha hallgatói töről metszett románok lettek volna*, talán sikerült is volna meggyőzni őket, *de nem tősgyökeresek, hanem közönséges levantei korcsok voltak* [az én kiemelésem – B.-K. B.], akik vállalat voltak, és más, több haszonnal kecsegtető balek után néztek.”¹⁷

A másfél évtizedes Nyugat-európai távollét után pár hónappal korábban hazatérő (ezért kora román valóságát a megszo-
kottnál kritikusabb szemmel figyelő) konzervatív román politi-

¹⁵ Lásd erről bővebben Borsi-Kálmán 1993, (különösen *A román nemzettudat fejlődése a Kárpátokon innen és túl egy nemzedék készülődésének tükrében* c. I. fejezetet) 17–62.

¹⁶ A szövegösszefüggésben szereplő ‘valah’ itt a ‘moldovean’ (moldvai) el-
lentétéként, vagyis havaselvi (‘muntyán’) értelemben használatos.

¹⁷ Argetoianu 1991, 86.

kus – némileg relativizálva s enyhítve korábbi kitételeit – pár oldallal lejjebb emígy összegzi benyomásait: „[...] mindenki európai politikát folytatott és senki sem politizált románként – ezzel azt akarom mondani, hogy mindenki Európa sorsával foglalkozott s nem Romániával törődött. A románok francia- és németbarátokra oszlottak, és azonnali belépésünket követelték a háborúba, aszerint, hogy melyik hadviselő féllel rokonszenveztek, s anélkül, hogy a sajátos román érdekekre tekintettel lettek volna. A kevertvérű korcsok eme pszichózisa az igazi románokat is hatalmába kerítette, senki sem érzett román módra...”¹⁸

Lássunk most egy hevenyészett (társadalom- és mentalitás-történeti) freskót, többnyire Ion Ghica (1816–1897) főntebb már szóba hozott emlékiratait, és, – hol kontrasztként, hol ellenpontozás gyanánt – egyebek között, Veress Sándor (és Oroszhegyi Jósa) tanúságtételére (is) támaszkodva. Felvázolása már csupán azért is indokolt, mert Constantin Argetoianu (1871–1952), Armand Călinescu (1893–1939), Ion Gheorghe Duca (1879–1933) és Grigore Gafencu (1892–1957) felmenői kivétel nélkül ebből a balkáni/levanti világból, pontosabban annak különféle szegmenseiből származnak.

*

Tudott dolog, hogy a középkori magyar birodalom 1526-os bukásával végleg elszakadtak azok az egyre vékonyodó politikai, közigazgatási és főleg kulturális szálak, amelyek Havasalföldet (románul Munténiát) – korabeli magyar nevén: Havaselvét – a nyugati keresztény civilizációhoz kötötték, jóllehet a havaselvi ortodox egyház feje még a XIX. század derekán is az 'Ungrovlahia metropolitája' címet viselte. Ettől kezdve nem kellett többé a román fejedelmeknek két (esetleg három) urat szolgálni, és országuk, népük és létük védelmében egymás ellen kijátszani őket.

Az Oszmán Birodalom terjeszkedése is megállt a XVI. század végén, s a fényes padisahok kényelmesebbnek tartották meg-

¹⁸ Argetoianu 1991, 1. köt. 88. Argetoianu döbbenettel vegyes felháborodásában *Legyünk románok!* címmel az *Epoca* c. lapban 1914. augusztus 22-én nagyhatású cikket tett közzé, amelyben ugyancsak felbukkan egy érdekes mondat: „Egyszóval találtam franciákat, találtam németeket – megtaláltam Fanart – ám nem találtam románokat!”

hagyni román (havaselvi és moldvai) felségterületeiket a *dar-al-áhd*, a se nem béke, se nem háború állapotában – természetesen tekintélyes összegű évi adóteher (harács) ellenében. De belső életüket nemigen zavarták, intézményeiket, főként az egyházat, békén hagyták. E viszonylagos nyugalmi állapot kedvezett a kultúra fejlődésének. Ebben az időszakban épültek a legszebb román kolostorok és templomok, közöttük az egyik legnagyobb ortodox monostor, az argyasi (Curtea de Argeș), vagy egy másik remekmű: a jászvásári Trei Ierarhi. A merőben bizánci keresztény fogantatású román szellemiség azonban hosszú időre eltávolodott a nyugati gondolkodástól, s a századok során egyre több balkáni–levantei (bolgár, szerb, török, albán) majd – s leginkább – újjörög elemet szívott magába, különösen az 1711 és 1821 közötti időszakban, az ún. fanarióta korszakban, amikor még a vajdák is sztambuli görög tisztviselők vagy politikai kalandorok voltak. Természetesen nem egyedül érkeztek, magukkal hozták kiterjedt rokonságukat,¹⁹ személyzetüket, hű embereiket, léhűtőiket s ugyancsak keleti, levantei gondolkodásmódjukat s életfelfogásukat, amelyben a sors iróniájaként, s természetesen nagyon áttételesen, még a hagyományos (és szerfelett kifinomult) bizánci családság elemei is elkeveredtek.

Amikor pedig az 1829-es drinápolyi béke után a tőkés viszonyok fejlődése is némi lendületet vett, és elkezdődött a főként gabonakereskedőkből, uradalmi intézőkből, kisbojárokból álló, polgári érdekű rétegek összerázódása, a figyelmes szemlélő kezdetben csak kevés román származású egyént talál közöttük. Főleg görögök, de szerbek, bolgárok, albánok és arománok (makedorománok) – Moldvában örmények –, is szép számmal akadnak közöttük.²⁰ Célkitűzéseik az idők folyamán megváltoztak ugyan, de típusaikban, tipikus alakjaikban makacsul őrizték ezt a sajátos levantei szellemiséget és magatartásmódot, amelyet Argetoianu oly hevesen rosszall, s amelynek maradványai még manapság, asszimilálódásuk után több mint másfélszáz esztendővel is a bukaresti szellemi/politikai krémbe kitapinthatók, érzékelhetők, s

¹⁹ Lásd erről monografikus igényrel Sturdza 1983.

²⁰ Egy jeles román történész – főként, mert kivétel nélkül csaknem anyanyelvi szinten beszéltek és írtak újjörögül (hiszen az alap- és középfokú iskoláztatás az ógyházi szláv (ószláv) mellett az 1830-as évekig jobbra ezen a nyelven folyt) – joggal nevezheti összefoglaló néven „görögöknek” őket. Lásd Filitti 1925, különösen 11–17.

ami a leglényegesebb: megkülönböztethetők. Igaz, fogalmilag igen nehéz körülírni azokat.

Annál szembetűnőbbek voltak e különös világ külsődleges jegyei, amelyek – főként Ghica már többször szóba hozott visszaemlékezései nyomán – az 1820–1830-as években, sőt a század derekán is még igencsak egzotikusak, erősen keleties jellegűek voltak, ami nagyon is érthető, mert hiába járt le 1821-ben a Fanarból kikerülő korrupt fejedelmek ideje, emléküek elevenen kísértett még! Hiszen csupán néhány esztendő telt el Ioan Caragea vajda 1818-ban véget ért rossz emlékű uralma óta, nem sokkal korábban (1813–1814-ben) még a pestis szedte áldozatait Bukarest utcáin, s tűzvész dühöngött egyes kerületeiben. A török kaszárnya még tömve volt mavroforokkal, neferekkel és nizamokkal, az iskolában és a hivatalokban ugyanúgy újgörög szó járta, mint száz évvel korábban, a nyári délutánokon édes-bús nótákat húzott a meterhanea, a török zenekar. Hosszú, zöld, sárga vagy élénkpiros kaftánba bújt, törökpapucsos, cobolyföveges bojárok látogatták egymást, természetesen batáron, melynek bakján a *vizitiu*, a rendszerint magyar (székely) kocsis feszített sarkantyús csizmában, vállán panyókára vetett, sújtásos kabátban, s a hintó mellett zord tekintetű marcona férfiak lovagoltak, széles övükben gyöngyberakásos pisztoly, díszes markolatú handzsár vagy jatagán; az úr albán testőrei, az *arnóták*. Miközben kávé, dulcsáca és csibuk mellett élénk terefere folyt isztambuli pletykákról, a legfrissebb udvari intrikákról, természetesen újgörögül, később pedig franciául, az asszony nép is megmutatta magát a főváros előkelőségének és a külvárosok – a *mahala* – lakosságának. A jó ízlés, a francia sikk is megkívánta, hogy a divatos külhoni, bokát takaró ruhák szegélyét legalább naponta egyszer végighúzzák a porban.²¹

A tömény, keleti unalmat csak egy-egy udvari bál, lányszökötés, gyilkosság vagy trónvillongás törte meg, no meg az 1820-as évektől sűrűn előforduló idegen megszállások, amikor gyakran cserélt gazdát a havaselvei (munténiai) főváros. Tudor Vladimirescu pandúrjai után Alexandros Ypsilanti palikárjai, mavroforjai, török csapatok, majd 1828-tól orosz alakulatok látogatták meg Bukarestet. 1828 és 1834 között a cári ihletésű *Szerves Rendtartás* (Szervezeti Szabályzatok, Regulamentul Organic) évadján az adminisztratív ügyeket Pavel Kiszeljov (Kiseleff) tábornok csinov-

²¹ Lásd Ionescu, Ștefan: *Bucureștii în vremea fanarioților*. Editura Dacia, Kolozsvár, 1974.

nyikjai intézték, franciául beszélő nyalka orosz tisztek tették a szépet az elegáns bukaresti hölgyeknek, a falvakban és a gyéren lakott tanyákon kozák lovasok rekviráltak, a század derekán (egészen pontosan 1854 és 1857 között) még osztrák hadak (s benne magyar katonák) is tiszteletüket tették a Dîmbovița partján.

Minden emberi közösség történetében vannak olyan időszakok, amikor a létét meghatározó külső és belső törvényszerűségek többnyire áttekinthetetlen szövevényében bizonyos események és (az illető közösség szemszögéből véletlen, ám következményeit tekintve óriási jelentőségű) történések az összefüggések másféle rendszerét hozzák létre, amely szerencsés esetben új irányt adhat a szóban forgó közösség (a majdani román nemzet) további sorsának.

A román nép történetében ez az időszak az 1828 és 1878 közötti fél évszázad, amikor a körülmények különlegesen szerencsés alakulása folytán a középkor sötétjéből egyszeriben a legújabb korban termett, és, jóllehet ellentmondásosan, mindazt elérte, amit egyáltalán el lehetett: a gabonakereskedelem szabadsága – a török függés lazulása (1829), az orosz befolyás visszaszorítása (1856), a fejedelemségek egyesítése/egyesülése (1859), Románia mint politikai entitás megteremtése (1862) agrárreform (1864), az ország függetlenségének kikiáltása, majd annak a nemzetközi közösséggel való elismertetése (1877–1878). Olyan vívmányok ezek, melyekről a föntebb jelzett törvényszerűségek felismerői, mi több tevékeny formálói, a román történészek által „48-as nemzedéknek” nevezett férfiak legmerészebbjei is – emlékirataink szerzőinek atyái és nagyatyái – pár esztendővel korábban legfeljebb csak álmodozhattak.

Hiszen, gondoljunk csak bele: memoáriróink nagy- és dédszülei még kaftánt, csúcsos bojársüveget hordtak, rangjukat szakálluk nagysága/hossza is minősítette, s ha nem voltak is valamilyen fanarióta-klánok leszármazottai (mint épp idézett visszaemlékezésünk szerzője: a kisoláhországi/olténiai kisbojár ivadék, Argetoianu),²² a görög nyelvet ők is hibátlanul beszélték. A nagyszülők gyermekkorában, valamikor 1821 és 1831 között

²² Lásd Argetoianu 1991, VI–VII. Veress Sándor úgy vélekedik, hogy a fanarióta korszakban a korábbi politikai elitnek, az azonnali behódolással járó gyors keveredést nem vállaló, vagy arra kezdetben nem képes része (gyanúnk szerint Argetoianu felmenői is ebből a rétegből származtak) vidéki – leginkább a subkárpatikus, termékeny dombvidéken található – birtokaira húzódott, s a társa-

zajlott le az a finom, részleteiben máig sem kielégítően ismert átmenet, amikor a jobb társaságokban – nem függetlenül a tágas bojár lakokba, a konakokba hosszú évekre bekvártélyozott, a francia nyelvet tökéletesen bíró muszka²³ tiszték már említett jelenlététől – csaknem észrevétlenül az újjörögről áttértek a francia használatára: egy délkelet-európai, balkáni, levantei kultúrkörből egy nyugatiba, s ezzel együtt „német” (azaz európai) gúnyát is öltöttek, tanulmányaikat pedig, ha csak tehették, Párizsban (legalábbis Franciaországban, néha Svájc francia nyelvű részében, Suisse Romande-ban) végezték. Joggal mondhatta egyikük (a moldvai Alecu Russo), hogy egyik lábukkal a múltban, a másikkal a jövőben álltak: ők az összekötő kapocs a fanarióta éra és a modern kor között.²⁴

Az átmenet azonban mégsem volt azért annyira rohamos, lett légyen bár külsőségeiben rendkívül látványos. Az európai kultúrájú, franciául és németül, néha már angolul is (miként Dumitru Brătianu,²⁵ és Ion Ghica) társalgó férfiak agysejtjeiben ott éltek még az apák és nagyapák beidegződései, s erre, az esélyeket állandóan latolgató, megalkuvónak tűnő, kifinomult manővere-

---

dalmi ranglétrán fokozatosan lesüllyedt. Ezzel is összefüggésben ez a társadalmi csoport őrizte meg léginkább régi román jellegét, egyszersmind – ez ugyancsak Veress megfigyelése – e réteg tagjai feltűnő tipológiai hasonlóságot mutatnak a magyar (és erdélyi) birtokos köz- és kismemességgel. Lásd Veress-kézirat, 79–80. fól.

²³ Románul 'muscal' (moszkovita). Itt jegyezzük meg, hogy ugyanígy neveztek az orosz, vagy lipován (lipovén) – a magyar vizitium-klánokkal erősen rivalizáló – bukaresti kocsisokat is!

²⁴ Minderről ezt olvashatjuk Veressnél: „Életmódjuk és viseletük hajdan egészen magyaros volt, legalább régibb képeik ezt mutatják, azután török kaftánba és papucsba 's bő bugyogóba bújtak, fejüket gyaaur kucsmával fedvén be mint török alatt valókat illet, utóbb feszes muszka egyenruhák vele muszka dorbézolás és kártyázás lón divatos. Ma meg minden á la Paris a cipőtől a zongoráig és paszomántos inasig – Mind e változaton átment a nyelv is – még mai napig van egy jó csomó – majdnem kiküszöbölhetetlen magyar török, muszka szó benne. Most meg annyira meg francziásodott a szalóni nyelv, hogy úri ember nem is akar oláhul beszélni, és ha beszél, harmada francziául van. – De most még sem annyira francia a bojár osztály. mint a minő görög volt a fanarióta fejedelmek idejében, akkor csak a nép maradt volt olá [sic!], az úri osztály görögül tanult, görögül kormányzott, görögül beszélt, görögül imádkozott; még a cigányok is voltak befolyással jellemük kifejlődésére, csak a zsidóktól – e számoló és vállalkozó néptől nem tanultak semmit.” Veress-kézirat, 40. fól.

²⁵ Dumitru Brătianu (1818–1892), a havaselvi liberálisok az ún. vörösök egyik vezéralakja, 1849 után a londoni székhelyű Központi Demokratikus Bizottságban a román emigráció képviselője, Kossuth Lajos engesztelhetetlen ellenfele, Ion. C. Brătianu testvérbátyja, annak 1891-ben bekövetkezett elhunytá után a Nemzeti Liberális Párt elnöke, Ionel C. Brătianu nagybátyja

zésre, taktikázásra igencsak nagy szükségük volt e valóban nagy generáció tagjainak. Egy román író, Dana Dumitriu mondatja ki az 1850–1860-as évek eseményeinek egyik főszereplőjével, Antoine Eduard Thouvenel (1818–1866) isztambuli francia követtel (III. Napóleon későbbi külügyminiszterével)²⁶ a lényegét, amely alighanem nemcsak Ghicára, hanem e nemzedék – s a következő generációk – valamennyi tagjára is érvényes: „Ion Ghica olyan ember, aki elegyíteni tudja Keletet a Nyugattal. Látják, arra törekszik, hogy délkelet-európai módszerekkel teremtsen modern országot.”²⁷ Igen, a levantei-bizánci módszerek mesteri alkalmazása, a körülményekhez való leleményes igazítása – nyersebben fogalmazva: a legendás román hintapolitika²⁸ – volt e nemzedék leghatékonyabb eszköze, amelyet épp Iancu Ghica, és főként Ion C. Brătianu (1821–1891) – Ionel C. Brătianu édesapja – kezelt az 1860–1870-es években a legügyesebben.²⁹ Hogy aztán pár évtizeddel később majd „Nagy-Románia atyja” Ionel C. Brătianu (1864–1927) fejlessze tökélyre...

*

²⁶ Lásd bővebben: Thouvenel, L.[ouis]: *Trois années de la question d'Orient (1856–1859), d'après les papiers indits de M. Thouvenel*. Calmann Lévy, Paris, 1897.

²⁷ Idézi Dumitriu, Dana: *Prințul Ghica*. I–II. köt. Editura Cartea Românească, București, 1980. nyomán Borsi-Kálmán Béla: *A múlt és a jövő mezsgyéjén. A román reformnemzedék bölcsőjénél*. In Borsi-Kálmán Béla: *Kockázatos viszonyok. Írások a román irodalom, művelődéstörténet és nemzeti önszemlélet tárgyköréből*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997. 46.

²⁸ Erről, két részletben, emígy vélekedik Veress Sándor: a) „Politikájuk megalakulásuktól kezdve egész a krími háborúig végtelen sora a szín változtatásnak tele rút hitszegő elpártolással szótörés 's eskü szegéssel. Két felé kaczerkodás 's álnok porba borulás a hatalmasabb előtt.” Veress-kézirat, 39. fól. Veress a kéziratát befejezve, minden jel szerint megenyhült választott hazája iránt, mert munkája (nyilván a főszövegnél később írt) bevezetőjében már ekképpen ítél: „Ez a nemzetiségéhez s azzal egygyé forrott vallásához csökönyös ragaszkodás húzódik végig egész történetén; soha a legsötétebb időkben sem esett kétségbe, 's ennek köszönheti, hogy ma önálló állammá, vérével, pénzével vagyónával szabadon rendelkező, 's ennek folytán a polgárisulás útján gyorsan fejlődő, 's a többi keleti népeknek példányul [sic!] szolgáló független országgá lett.” Uo. 5–6. fól.

²⁹ Szomorú feladata lenne egyszer egy semleges (brit, portugál, svájci) történetésznek egybevethni e diadalmenetet a magyar reformkor emigrációba szorult vezéralakjainak ismétlődő kudarcaival, vesszőfutásával. Lehangoló, de felemelő is, hiszen alighanem kiderülne, hogy nem a képességekkel volt többnyire a baj, hanem az általános európai hatalmi viszonyok (s azok tendenciája) kedveztek (sokkal) inkább a román törekvéseknek, s hiúsították meg rendre Kossuthék legjobb szándékú kísérleteit is. Borsi-Kálmán 1993., különösen a II. és III. fejezet, valamint az *Epilógus!* Uo. 63–199.)

A bevezetőben azt mondtam, hogy azért kényszerültem témámon módosítani, mert a közvetlen környezete által Iancu (Jean) Ducanak hívott jelentős román politikusnak voltaképpen nem voltak említésre méltó magyar kapcsolatai.³⁰ Egy kicsit jobban belegondolva a dologba ez szinte „természetesnek” tekinthető, hiszen egy regáti (Ó-királyságbeli), „jó családból való” úrfi [újgörög eredetű román szóval: 'coconaş'], ha eszmélkedése idején találkozott is „magyarokkal”, azok többnyire a társadalmi ranglétra alsóbb szintjein helyezkedtek el: Moldvában csángó jobbágyok vagy részesparasztok,³¹ Havaselvén pedig jobbára székely iparosok, ácsok, kőművesek, kocsisok³² (később taxisofőrök) – és leginkább dajkák,³³ cselédek, főzőasszonyok és házvezetők voltak. Néhány képzett szaktörténészt leszámítva ki tudja még például napjainkban azt, hogy az elmúlt évszázad egyik legjobb román történetírójának számító Gheorghe Ion Brătianu (1898–1953) – Nagy-Románia megteremtőjének „természetes” fia – hátulgom-

³⁰ Ha csak azt a fontos – és most következő fejtegetéseink érvényét nemigen cáfoló – mozzanatot nem számítjuk ide, hogy az utolsó ember, aki a mártírhálált halt román miniszterelnököt élve látta, az magyar sofőrje – „Török bácsi” – volt, akinek iszonyodva kellett végignéznie, amint a három vasgárdista pribék a Sinaia-i vasútállomáson „főnöke” mögé lopózkodik, s egyikük orvul öt golyót ereszt a fejébe. Lásd Koszta 2011, 68.; Călinescu, Armand: *Însemnări politice*. A szöveget gondozta és az előszót írta Savu, A. Gh., Humanitas, Bukarest, 1990. 199. (Itt kell megemlítenünk, hogy 1939 szeptemberében Armand Călinescu is a vasgárdisták bosszújának áldozatává vált.)

³¹ Moldvai román dialektusban: 'răzeş', ugyanazon részes szabadparaszt kategória neve Munténiában: 'moşnean' – a röghöz kötött jobbágyot jelölő 'rumân' kifejezéssel szemben, míg a robotra kötelezett parasztokat a 'vecin' [szomszéd] néven ismerték Moldvában. Valószínűleg ez az oka annak, hogy a havaselvi bojárok és „polgárok” inkább az általánosabb 'valah' formát részesítették előnyben, nehogy a (többnyire valóban törölmetszett román) „pór nép” tagjainak véljék őket... Lásd erről például Giurescu, Constantin C.: *Vechimea rumâniei în Țara-Românească și legătura lui Mihai Viteazul*. Memoriu citit la Academia Română în şedinţa dela 8/21 Maiu 1915. Bukarest, 1943 (különösen: 139–141., 336–349.); Cancel, P.: *Despre rumân și despre unele probleme lexicale vechi slavo-române*. Lucrare tipărită de Casa Școalelor, Atelierele Grafice SOCEC, Bukarest, 1921, valamint Veress Sándor írásunk 24. sz. jegyzetében idézett véleményével.

³² Veress-kézirat, 101. fól.

³³ Nem egészen köztudott (legalábbis Magyarországon), hogy sok egyéb mellett a szocialista korszak nomenklatúrája ezt a szokást is átvette az osztályelenségnek minősített és az ötvenes/hatvanas években kíméletlenül földmorzsoló „burzsoá-földesúri” elittől, még Ceaușescuéknek is volt az ötvenes évek elején székely dadájuk. Lásd erről *A Ceaușescu gyermekek esztelneki dajkája* [2010. szeptember 29., 07:34] [2756]; <http://www.erdely.ma/publicisztika.php?id=75303&what=archivum>. A csúfos véget ért diktátor magyar kapcsolatairól lásd legújabbban *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája I. 1965–1974*. A kötetet összeállította és a bevezető tanulmányt írta Novák Csaba Zoltán. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2011.

bolós kisgyermekként folyékonyan beszélt magyarul? Ennek a ténynek a megértéséhez persze tudni kell, hogy atyja, Ionel C. Brătianu, pályakezdő vasúti mérnök korában Bákóban (s a ruginoasai fejedelmi kastélyban) egy darabig együtt élt az „államalkotó” Alecsandru Ioan Cuza (1820–1873) környezetéből származó fanarióta eredetű, nálánál némileg idősebb moldvai Maria Moruzi hercegnővel,³⁴ akit forrásunk szerint Brătianu 1898 februárjában csupán „tiszteességből”, pro forma vett el, hogy akkortájt világra jövő egyetlen fia törvényesen viselhesse apja nevét. Imént hivatkozott kútfőnk tudni véli, hogy 1902 júliusában egy bajorországi üdülőhelyen az akkor négyesztendős, az anyja társaságában lévő tisztek által „Mein Prinz”-nek nevezett „nagy barna szemű és hajú, virgonc kisiú magyarul beszélgetett a [feltehetően csángó] házvezetőnővel”³⁵ Csupán halkan, en passant jegyezzük meg, hogy ez a liaison, akárcsak Brătianunak Elisa Ştirbey-jel (1870–1957) – az akkori kamarilla egyik beltagjának számító Barbu Ştirbey (1872–1946) nővérével – 1907-ben kötött hivatalos házassága³⁶ egyaránt azt bizonyítja, hogy Argetoianu imént taglalt feljegyzése (tkp. indulatos kirohanása) nem egyszerűen előítéletes, hanem – társadalomtörténetileg s főként társadalomlélektani szemszögből – merően téves is! A „tősgyökeresnek” minősített (egyébként valószínűleg bolgár eredetű) Brăti-

³⁴ Maria Moruzit (1863–1921) valóban nem fogadta kegyeibe a sors: első férje, ifjabb Alexandru Cuza – a két fejedelemséget 1859-ben egyesítő A. I. Cuza Maria Catargiu-tól származó, tehát házasságon kívül született idősebbik fia – korán elhalt, így fiatal özvegyként kezdett (számára reménytelen) viszonyt Nagy-Románia leendő mindenható miniszterelnökével. Lásd Argetoianu, Constantin: *Pentru cei de mîine. Amintiri din vremea celor de ieri*. III. köt. V. rész (1916–1917). Kiadta és jegyzetekkel ellátta Neagoe Stelian. Humanitas, Bukarest, 1992. 105.; Sturdza 1983, 359.

³⁵ „[...] un copilaş oacheş şi zglubiu, care vorbea ungureşte cu bona şi căruia ofiţerii veniţi îi ziceau »Mein Prinz«”. A dajka „nacionáléjára” vonatkozó feltevésünket megerősíteni látszik, hogy G. I. Brătianu 1898. január 30-án Ruginoasa-ban, az ottani Cuza-kastélyban látta meg a napvilágot. Ruginoasa pedig nincs messze Léspedtól (Lespezi), Szabófalvától (Sabaoani) és Románvásártól (Roman), ahol tudvalevőleg a legarchaikusabb csángó nyelvjárást beszélő magyar katolikus – moldvai román dialektusban: ‘papiştaş’ (pápišta) – lakosság (is) él. Lásd Iordache 1994, 80–81.

³⁶ A frigynek különös pikantériát kölcsönöz az a tény, hogy Elisa korábban mintegy másfél évtizeden át Brătianu egyik legnagyobb politikai ellenfele, a moldvai származású Alexandru Marghiloman (1854–1925), a konzervatívok vezetője – 1918. március 5. és 1918. október 23./november 6. között miniszterelnök, az 1918. május 7-i (a központi hatalmakkal kötött, román szemszögből katasztrofális és sohasem ratifikált) bufteai béke aláírója – hitvese volt. Lásd Marghiloman, Alexandru: *Note politice*. I–II. köt. Kiadta és a bevezetőt írta Neagoe, Stelian. Ed. Scripta, Bukarest, 1993–1994. *Politikai feljegyzések* címmel részleteket közölt belőle Horváth A. 2003, 52–64. (A hozzá tartozó jegyzetek 479–482.)

anu-sarj mindkétszer a görög/fanarióta oligarchia³⁷ egy-egy előkelő hölgytagját tüntette ki vonzalmával, vagyis a kétféle eredetű elit³⁸ tagjai a lehető legtermészetesebb módon keveredtek és olvadtak föl egymásban.

Más szóval egy átlagos regáti (főként persze bukaresti) „polgár”, kivált, ha a legelőkelőbb körökből, a „protipenda”³⁹ néhány tucat családjából származott – erdélyi román nemzedéktársaival szöges ellentétben – mondhatni „felülnézetben” szemlélhette voltaképpen ugyanazt a radikális korszerűsítésre szoruló avított társadalomszerkezetet, amelynek reformok útján történő megváltoztatása Közép- és Dél-Kelet-Európában magára valamit is adó államférfinak vagy politikai gondolkodónak az elmúlt másfélszáz esztendőben megkerülhetetlen program, lényegében korparancs volt.

*

S milyennek látták ezt a világot az 1850-es/60-as években Kosuth Lajos hajdani katonái, kivált Veress Sándor és Oroszhegyi (Szabó Jósa)? Hely hiányában csupán néhány, szintén meghökkenítő értesülésükre/közlésükre és elemzésükre hivatkozhatunk most, amelyek közös jellemzője, hogy nem csupán minden tekintetben megerősítik az Argetoianu-idézetek mai olvasatban szokatlanul „erősnek”, etnokratikusnak és elfogultnak minősülő állításait, hanem – főként Veress Sándor – a foglalkozásukból következő hely- és tárgyismeretet hasznosítva képzett demográfusoknak, szociológusoknak, és – igen! – történészeknek becsületére való okadatolt elemzésekkel is tovább árnyalják őket. Veress

³⁷ A Moruzi-család és a Știrbey-Bibescu família a fanarióta érában, illetve az azt követő „átmeneti korszakban” egyaránt két-két fejedelmet adott Moldvának, illetve Havaselvének: Constantin Moruzi 1777 és 1782 között egy ízben, Alexandru Moruzi viszont háromszor is (1792, 1802–1806, 1806–1807) ült Moldva trónján, míg Gheorghe Bibescu 1843-tól 1848-ig, testvére Barbu Știrbey pedig 1848 és 1856 között volt Havaselve vajdája. Ennélfogva az Egyesült Fejedelemségekben (1862-től Romániában) maradt leszármazottaikat a honi szokásjog szerint megillette a 'beizade' (beyzadé, prince, Prinz), vagyis a hercegi cím.

³⁸ A bukaresti román argóban: 'caimac' (krém).

³⁹ 'Protipenda' vagy 'protipendada' (újgörög: az „öt család”), a fanarióta korban (kb. 1711–1821) rögzült, az uralkodó köré csoportosuló legszűkebb oligarchikus elit megjelölésére szolgáló kifejezés, amelynek legbefolyásosabb tagjaiból került ki a mindenkori (és mindenható) kamarilla is. Lásd például Filitti 1925, 10–11.

például kerek perec kijelenti, hogy a bojári osztályokban, sőt e sajátos „levantei polgárisulásban” érdekelt minden városlakó rétegben, főként a kereskedők és a földbérlők (árendások) soraiban a „görög elem” számaránya túlnyomó,⁴⁰ s voltaképpen mindössze annyi történik, hogy e balkáni és a görög szigetvilágból érkező jövevények görög (bolgár, szerb, albán etc.) nevüket leegyszerűsítve (pl. Ducakisból: Duca), vagy azt egy-egy ‘cu/escu’ (Gafencu, Călinescu, Ceaușescu) vagy (ritkábban) ‘anu/eanu/ianu’ (Brătianu, Argetoianu,) végződéssel ellátva,⁴¹ s a németnél, a magyarnál, valamint a töröknél jóval könnyebben megtanulható⁴² román államnyelv birtokában már a második nemzedékükben alig észrevehetően elvegyülnek a mégiscsak többségben lévő őshonos moldvai és havaselvi országlakosok között.⁴³ Sőt, Veress Sándor felbecsülhetetlen értékű kéziratában azt állítja, hogy Havaselvén Szörénytoronytól (Turnu-Severin) Galacig és Brăiláig – a főváros környékét is ideértve⁴⁴ – bolgár és szerb falvak tucatjai sorakoznak, amelyek lakossága ez idő tájt már tökéletesen kétnyelvű, ám szigorúan ellenőrzött állami rendelet tiltja az ortodox templomokban az anyanyelv használatát. Akárcsak a moldvai pópisták szent hajlékaiban a magyarét.⁴⁵ Oroszhegyi pedig a havaselvi és moldvai földbirtokos bojársággal évszázadok óta valamiféle szerves szimbiózisban⁴⁶ élő cigányságot írja le korrajza egyik passzusában a fejedelemségek második legnépesebb etnikumának.⁴⁷

*

---

⁴⁰ Veress-kézirat 40., 75–76., 88., 94. fól. (etc.). Oroszhegyi összességében a románság és a cigányság után a harmadik legszámosabb népelemnek tartja a fejedelemségekben megtelepedett görögöket. Oroszhegyi 1942, 95–96.

⁴¹ Lásd Veress-kézirat, 76–77. fól.

⁴² Veress-kézirat, 59–60. fól.

⁴³ Lásd Oroszhegyi 1942, 44., 70., 75. Zökkenőmentes (és a román nemzet-építés szemszögéből szerfelett hasznos) beolvadásuk mélyebb okairól lásd Oroszhegyi 1942, 95–96.

⁴⁴ Oroszhegyi 1942, 96.

⁴⁵ Lásd Veress-kézirat, 56–57., 87. fól.; lásd Oroszhegyi 1942, 44. Bizonyára nem véletlen, hogy a régi román krónikákban (főként Moldvában) a templom szó egyik szinonimája az egyértelműen magyar eredetű ‘locaș sfânt’ (istenlaka) kifejezés.

⁴⁶ Lásd ehhez különösen a 24. sz. jegyzetben idézett szöveg-részletet!

⁴⁷ „Végre is nyelvre és szokásra annyira a nemzet kebelébe elegyedtek, hogy [a fejedelemségek] népének valódi javát teszik.” Oroszhegyi 1942, 83–84.; továbbá: Veress-kézirat 76. fól. Lásd minderről bővebben: Borsi-Kálmán Béla: *A román társadalom és közélet az 1850-es, 60-as években a magyar (Kossuth-)emigránsok szemével – főként Veress Sándor és Oroszhegyi Jóna munkáiban.* In *Kisebbségkutatás*, 2011/1. 14–33. (Kötetben uő.: *Megközelítések. Tanulmányok a magyar–román (román–magyar) kapcsolattörténetről és identitásról.* Lucidus Kiadó [Kisebbségkutatás Könyvek], Budapest, 2011. 9–31.)

A sajátos bukaresti couleur locale a Havaselvére (Munténiába) a XIX. század elején-közepén, majd az 1918–1920-as „Nagy Egyesülés” után kivándorolt erdélyi román értelmiségi és politikus nemzedékekben ugyanazt a hatást keltette, mint amit fél évszázaddal korábban a fejedelemségekbe vetődött magyar emigránsokban. Erre kiváló példa A. Vaida-Voevod is, aki hosszú, többnyire szarkasztikus, olykor maliciózus oldalakat szentel regáti élményeinek.⁴⁸ A jelenség időnként annyira kétségbe ejtette őket, hogy olykor nyomdafestéket nehezen tűrő kifejezésekre ragadtatták magukat, mint például maga Voevod, aki egy helyütt⁴⁹ „mahalaua sufletească” (körülbelül: kültelki szellemiség, a „lealjasulás” értelmében) súlyosan sértő összefoglaló névvel illette ezt a mentalitást.⁵⁰ A kiváló megfigyelőképességű, s a tollal is jól bántó erdélyi román politikusnak sikerült egyetlen bekezdésbe sűríteni két tűz közé szorult (erdélyi román) politikus nemzedékének áthidalhatatlan erkölcsi dilemmáit: „Bukarestben káoszra találtunk, mely maga volt a közélet alapja. Úgy éreztük magunkat, mint a bolondok házában. A bennszülöttek mindezt természetesnek és jónak találták. A mi koncepciónkban ők a kormányzati tapasztalat hiányát látták. Számukra mi az ellenzék emberei voltunk [...] valamiféle eszelős [erdélyi] parasztok, szánalmas, deklasszált hazátlanok. Nem mondták ugyan, de éreztették velünk társadalmi és politikai alacsonyabbrendűségünket. A magyar »grófok« nagyzási hóbortja a velük való politikai és szokványos érintkezés során demokratikus volt az akkori idők [bukaresti] politikai parvenüinek krémjéhez képest.”⁵¹

⁴⁸ Lásd Vaida-Voevod. A hivatkozott passzusokat lásd: II., 76–80., 166–169.; III., 153–154.; IV., 139., 142–144., 166., 189–190., 199–200., 206–208.

⁴⁹ Vaida-Voevod IV., 189–190.

⁵⁰ Vaida különben – azonos címmel – egy egész alfejezetet szentel e jelenségnek. Csupán ízelítő gyanánt néhány pikánsabb kitétel: „A kültelki szellemiség ott lüktet és nyüzsög valamennyi társadalmi osztály embereiben. Összetevői számok: a bárdolatlan, dölyfös, ravasz, alamuszi bojárok idejének hagyatéka (persze csak a legképzettebbek lebegtek a felszínen) karrierista törtetés, a korrupt lelkek aljassága, akik habozás nélkül készek bármikor, bárkinek eladni magukat azért, hogy tiszavirág életű közönséges luxusra tegyenek szert, munka nélkül, nagydoktorok és félművelt újságírók, akiket megfertőzött a filozófiai, szociológiai, irodalmi, sőt még teológiai frazeológia is (...)” stb. Vaida-Voevod IV. 189–190.

⁵¹ Vaida-Voevod II., 15. (Az én kiemelésem – B-K. B.). Ezt a szövegrészt saját fordításában Koszta István is idézi tavaly megjelent figyelemre méltó könyvében: Koszta 2010, 164–165. Emlékiratai egy másik helyén Vaida nem csupán megismétli, hanem még „rá is tesz” főntebb citált elmarasztaló véleményére: „Mi a rafinált magyar oligarchiával való párbajban edződünk. Hiába próbálták meg regáti barátaink nekünk megmagyarázni a[z elvtelen haszonleső] politikusság, a szektásság, az okkult, a kamarilla fogalmakat, mi továbbra is úgy gondoltuk, hogy túloznak, hogy az ördög nem is olyan fekete, mint amilyennek látszik. A

S valóban, Vaida egyik regáti riválisa, talán legnagyobb bukaresti ellenlábasa – a Ionel Brătianu örökébe lépett, a Vasgárdisták által élete virágjában kegyetlenül legyilkolt tehetséges Ion Gheorghe Duca (1879–1933) – finoman szólva nemigen szívelte a román nemzeti ügynek párizsi és londoni missziójával rendkívül nagy szolgálatot tevő erdélyi román politikust:⁵² diplomáciai ügyekben tájékozatlannak, ugyanakkor szerfelett önteltnek és fennhéjázónak festi le Vaidát. Mi tagadás, többi regáti nemzedéktársának sem sokkal jobb a véleménye az egyébként nagyon is ravasz, igencsak tanulékonynak bizonyuló, már-már „bizantinus” módszerekre is hajló egykori budapesti képviselőről. Körülményesnek, kicsit bárdolatlannak, „darabosnak”, szószátyárnak ábrázolják,⁵³ épp azt a kifinomultságot, mesteri színlelő képességet hiányolják belőle, amelyet szerintük csak a bukaresti „szerájban” (a fanarióta módszereket, életveszélyes intrikákat csorbítatlanul őrző fejedelmi – 1881-től királyi – udvarban, s főként a mindenkori kamarilla boszorkánykonyhájában) lehet elsajátítani. Bizonyára nem írható a véletlen számlájára, hogy Argetoianu a simulékony, szónoki képességekkel kiváltképpen megáldott, nevük alapján szintén görög eredetűeknek vélelmezhető Ducat és George Danielopolut egy helyütt gúnyosan a „Szeráj eunuchjainak” aposztrofálja.⁵⁴ S ugyancsak ide, ebbe a gondolatkörbe tartozik Argetoianu azon állítása is, miszerint az első világháború időszakának bukaresti diplomáciai életében – Charles Beauvoil Saint-Aulaire gróf (1866–1954), francia nagykövet két esztendő (1916 és 1918 közötti) romániai missziójának kezdetéig – csupán a lengyel származású, szintűgy grófi rangú Stanislas Alfonsovici Poklewsky-Koziell (1868–1937) cári orosz követ volt Brătianu szellemileg egyenrangú partnere. A többiekkel – ideértve sir George Barclay brit misszióvezetőt, és Jean Camille Blondelt, Franciaor-

---

jövő történései aztán meggyőztek róla, hogy a legképtelenebb túlzások sem közelítik meg [a család] politikussághoz társult praktikák igazi mélységeit!” Sajat átültetésében idézi Koszta 2010, 169–170.

⁵² Lásd bővebben Koszta 2010.

⁵³ Lásd például Gafencu 1991, 93–96. (A hivatkozott passzusban Vaida különben könyvtárszobájában a millenniumi, Szilágyi Sándor által szerkesztett *A Magyar Nemzet Története*. Athenaeum Nyomda, Budapest, 1895–1898., vastag, szépen bekötött, kitűnő állapotban lévő, de a padlón heverő, selejtezésre ítélt kötetét mutatja – célzatosan – vendégének, mondván, hogy azért dobja ki őket, mert gyermekei már nem olvasnak magyarul. „Annyi baj legyen” – kommentálja Vaida közlését az emlékirat szerzője... Uo. 93–94.

⁵⁴ Argetoianu 1991, 218.

szág korábbi meghatalmazottját is – a román miniszterelnök Argetoianu szerint úgy játszott, mint a macska az egérrel. Nem tudjuk, mivel emlékirataiban személyét néhány semmitmondó szófordulaton kívül nemigen érinti, miként ítélte meg Argetoianu a Monarchia képviselője – Ottokar Czernin gróf, későbbi közös külügyminiszter (1872–1932) – bukaresti tevékenységét, ám bizonyos jelek arra utalnak, hogy az osztrák–magyar diplomata 1913 és 1916 közötti romániai kiküldetése idején nyugat-európai kollégáinál némileg jobban belelátott a román kormányfő praktikáiba. Ezt bizonyítandó (és Brătianu bizantinizmussal elegyes machiavellizmusáról kialakított véleményének illusztrálása céljából) idemásoljuk egy – Czernin bukaresti riportjaira alapozott – korabeli újságcikk alábbi részleteit a sorsfordító 1916. augusztus 27-i koronatanács előzményeiről: „[1916.] Julius huszonhetedikén Czernin megjelent a román királynál. A király szerint Brătianu a monarchia felosztásánál meg akar jelenni, nem pedig annak érdekeit előmozdítani. Huszonkilencedikén [Czernin] jelenti, hogy Brătianut figyelmeztette, hogy utoljára tárgyal vele, mivel tudja, hogy az ántánt hatalmakkal tárgyal. Brătianu kijelentette, hogy nem gondol mostan a háborúra, csupán jelen akar lenni a felosztásnál, mivel leverésünk elkerülhetetlen. Czernin figyelmeztette őt, hogyha megtörténik a román árulás, akkor német csapatokat vetnek Erdélybe és félmillió bolgár megtámadja Romániát [...] A koronatanács összeülésekor [román] katonaság vette körül a követséget. Brătianu a koronatanácsot megelőzőleg becsületszavára fogadta, hogy semlegesek maradnak. Az utolsó pillanatban a királyt toltta előtérbe, elhárítva a felelősséget. Kétségtelen, hogy Brătianu még szívesen várakozott volna, amit előre láttam, az bekövetkezett – írja a külügyminiszter [Berchtold Lipót gróf, ti. a közös külügyminisztérium ún. »Vörös könyvében«] – az ántánt hirtelen kiereszkolta Románia közbelépését.”⁵⁵

⁵⁵ Lásd *A legnyomorultabb fickó. – Brătianu jelen akart lenni a monarchia felosztásánál.* – Temesvár okt. 11. *Temesvári Hirlap*, 1916. október 12. Lásd erről bővebben: *Osztrák–Magyar Vöröskönyv. Diplomáciai ügyiratok Ausztria–Magyarországnak Romániához való viszonyáról az 1914. évi július hó 22-től 1916. évi augusztus hó 27-ig terjedő időben.* Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Budapest, 1916. A korabeli román diplomácia hatékonyságához (s kivált Ionel Brătianu stratégiai gondolkodásához és partnereire gyakorolt szuggesztív hatásához) lásd legújabbban: Mandache, Diana: *Later Chapters of my Life. The Lost Memoir of Queen Marie of Romania.* Sutton Publishing Ltd., Gloucestershire, 2004. Lásd Koszta 2011, 20. (a 23. sz. jegyzetben – Borsi-Kálmán Béla bevezetőjéből.)

Talán még e tények közlésénél is érdekesebb az emlékirat-író magyarázata: Argetoianu – a román kormányfő származására és főként „bizantinus” habitusára egyaránt utalva – (a fanarióta politikai iskolában pallérozódott) „kifinomult görögöcskének”⁵⁶ minősíti Brătianut, akire különben Vaida is felnézett és kora legjobb diplomatájának, s a román nemzet providenciális figurájának tartotta.⁵⁷ Csodálata valószínűleg csorbult valamelyest, amikor ő maga is a bukaresti ármány áldozatává vált. A jó néhányszor szóba hozott machiavellisztikus cselszöveésekre ugyanis Ionel Brătianu azzal teszi föl a koronát, hogy közvetlenül Vaida – román szempontból különben szerfölött eredményes – londoni tárgyalásainak sikeres befejezése után a brit fővárosba menesztett rejtjeltávirat útján tudatja korábbi védencével 1920. március 13-i „lemondása” tényét.⁵⁸

Egyébként a regátiak is érezték a „hegyeken túli testvérek” fenntartásait. Maga Duca így ír erről, azoknak a napoknak hangulatára emlékezve, amikor, 1919 novemberében, először hívták össze teljes ülésre Nagy-Románia parlamentjét: „Az erdélyiek úgy óvakodtak tőlünk, akárha pestisesek lettünk volna”, összegzi benyomásait, s a pártpolitikai okokon túl e tartózkodás okait „a rejtett [erdélyi] felsőbbrendűségben, a regionalizmusban, valamint Maniu⁵⁹ és Vaida minden regáti sajátossággal szembeni megvetésében” jelezte meg.⁶⁰ S itt kell azt is megemlítenünk, hogy Vaidával és Octavian Gogával ellentétben Maniun egyetlen „regáti” politikus sem talált fogást. Olyannyira nem, hogy egyikük – Grigore Gafencu – épp Iuliu Maniu kikezddhetetlenül feddhetetlen jellemével hozza összefüggésbe Duca frusztráltságát (s néhány, valószínűleg négy szemközt mégis csak elejtett epés megjegyzését) a legnagyobb te-

⁵⁶ „Grecotei subțire” – írja. Argetoianu 1991, 229. Mint már utaltunk rá: ez apai ágon nem bizonyítható. Gyanítható azonban (főként, ha hitelt adunk a Vereskézirat 76. lapján olvasható közlésnek), hogy Ion C. Brătianu hitvese (Ionel C. Brătianu édesanyja), Pia (Caliopia) Pleșoianu felmenői között valóban akadhettek görög származású személyek, hiszen Pia Pleșoianu édesapjáról egyértelműen kiderül, hogy az általa birtokolt (vagy csupán árendába kapott?) Vilcea-megyei Pleșoi (napjainkban: Pleșoiu) helység után vette fel családnevét. Lásd Iordache 1994, 15.

⁵⁷ Lásd például Vaida-Voevod II., 225–233.

⁵⁸ Vagyis a mór megtette a kötelességét ... Lásd Duca 1982, III., 196. és 199.

⁵⁹ Iuliu Maniu (1873–1953) Vaida-Voevod mellett a legjelentősebb erdélyi román politikus, Vaida barátja és bizalmasa, az Erdélyi Román Kormányzótanács (Consiliu dirigenț) elnöke. Vaida hozzá intézett jelentéseit dolgozta fel Koszta István már többször hivatkozott fontos könyvében: Koszta 2010. További életrajzi adatait lásd uo. 26.

⁶⁰ Duca 1982, III., 194.

kintélyű erdélyi román politikusnak a húszas/harmincas évek fordulóján választott, hallgatásra, távolságtartásra alapozott akkori taktikája vonatkozásában, amely szöges ellentétben állt az ő hiperaktív, kulisszák mögötti mesterkedéseivel.⁶¹ Mindezt a csaknem zsigeri kölcsönös ellenszenvet Duca – történelmileg teljes joggal – azzal a tagadhatatlan ténnyel hozta összefüggésbe, hogy az „erdélyiek” – úgymond – „az Ó-királysággal (a Regáttal) ellenséges magyar szellemiségben nevelkedtek”.⁶²

S itt zárul is a kör!

*

A magyar és a román historiográfia egyik vissza-visszatérő topozsa, jól lehet homlokegyenest ellenkező megközelítésből a román nemzetépítés viszonylagos sikeressége, illetve, ennek torz tükörképe gyanánt, a magyar *nation building* deficitese jellege, mondhatni csaknem teljes kudarca. Ez a merev szembeállítás természetesen nem állja ki egy alaposabb történeti vizsgálódás próbáját, hiszen könnyű belátni, hogy a román fejlődés is jelentősen alatta marad elvi lehetőségeinek és a – valamennyi közép-kelet-európai nép és nemzet számára varázsszerként (minden korábbi, krónikusan öröklött szervi bajt, társadalomfejlődési hiányosságot meggyógyító panacea gyanánt) tételezett – nyugati típusú polgári átalakulás/modernizáció terén még a szintúgy távolról sem kielégítő magyar(országi) „teljesítményhez” is alig mérhető. Vagyis mértékadó, a magyar és román társadalom stabilitását,

⁶¹ Vö. Gafencu 1991, 164.

⁶² Duca 1982, III., 152. Ezt a bukaresti szemszögből kétségtelenül felemás erdélyi román attitűdöt egy ízben – igaz, meghatározott politikai céllal és kényes lélektani helyzetben: az ország megcsonkítása és Erdély bekebelezése ellen a pesti román nagykövetség előtt 1918. december 15-én tüntető felajzott magyar egyetemisták lecsillapítása céljából – az egyik, már nevében is „erdélyi”, román politikus, Ioan Erdelyi [Erdélyi János] – akit (akárcsak Vaidát 1920 elején Párizsba és Londonba) a Brătianu vezette kamarilla nagyon is tudatosan küldött a román megszállás idejére a magyar fővárosba – emígy fogalmazta meg: „Én is magyar nevelésben részesültem – jelentette ki Erdélyi – mindig rokonérzéssel viseltem a magyarok iránt és ezért is bíztak meg engem az ellentétek elsimításával. Biztosíthatom a magyar ifjúságot, hogy bármiképpen döntsön a békekonferencia és bármiképpen változzon meg Európa térképe, mi testvériességben, jó barátságban és békességben akarunk élni a magyarokkal, és aki magyar, székely vagy szász volt eddig, az marad ezután is.” Idézi Viczián János: *Diákélet és diákegyesületek a budapesti egyetemeken 1914–1919*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest, 2002. 226.

nemzeti tudatának kiegyensúlyozottságát, szilárd, megkérdőjelezhetetlen önazonosságát, egészséges önértékelését szavatolni, és biztosítani hivatott citoyen-burzsóziáról továbbra is csupán beszélünk, anélkül, hogy megteremtéséhez, jobban mondva kivajúdásához – a számos biztatóan kezdődő, ám mindannyiszor ellankadó nekilendülés ellenére – az elmúlt kilenc évtizedben akár egy arasszal is közelebb kerültünk volna. Románok és magyarok egyaránt! Mindennek, vagyis a társadalmaink mélyszerkezetében és gondolkodásmódjában (mentalitásában) elmaradt oly kívánatos változások/változtatások (egészen pontosan azok majd mindig közös tőről eredeztethető elodázása/kisiklatása) – szintén közös, bár ugyancsak ellentétes előjelű kompenzáció/elhárítás/elfojtás képében – marad a „felszín”, ha úgy tetszik, az „érem másik oldala”: az 1918 és 1920 közötti történelmileg döbbenetes hongyarapodás/gyarapítás fölötti bizonytalankodással (és be nem vallható lelkiismeret furdalással) elegyes diadalmámor felidézése és kényszeres történeti/társadalomtörténeti „magyarázata” az egyik, a szintúgy francia mintájú, de annál demokratikusabbnak elgondolt/remélt, régi határait „természetesen” (?) megőrző „történelmi Magyarország” illúziójának brutális szertefoszlása miatti önbizalom-romboló, bénító és önsors-rontó nosztalgikus kesergés, felelőségáthárítás és bűnbakkeresés a másikon.

A (terjedelmi korlátok miatt) töredékesen idézett és korabeli forrásokkal való szembesítés segítségével társadalom- és mentáltörténeti kontextusukba visszahelyezni próbált emlékirat-szövegek (s azok interpretációja) révén emez (áldatlan) helyzet meghaladásának oly kívánatos irányába kívántunk tenni egy apró lépést.

Kolozsvár/Budapest, 2011. augusztus–szeptember

L. Balogh Béni

ALEXANDRU VAIDA-VOEVOD ÉS A MAGYAR–ROMÁN EGYÜTTÉLÉS

1945. március 24-én, Nagyszebenben letartóztatták Alexandru Vaida-Voevodot, az akkor már 73 éves orvost, politikust, többszörös román miniszterelnököt. A „dolgozó tömegek” ellen elkövetett súlyos bűncselekményekkel vádolták, valamint azzal, hogy a népet félrevezető propagandát folytatott, ezáltal felelős az országot sújtó katasztrófáért. A letartóztatást követően Vaida-Voevod

1950-ben bekövetkezett haláláig kényszerlakhelyen, szigorú rendőri felügyelet alatt élt Nagyszebenben. Az idős politikusnak a saját, illetve hazája jövőbeni sorsát illetően nem voltak illúziói. Már egy korábbi, 1944. február 26-i titkosrendőri jelentés szerint is a politikából kiábrándult ember benyomását keltette.¹ Mélységes keserűség hatotta át Románia, és általában Európa jövője miatt. Az orosz veszélytől való régi félelme fokozódott, és azt vallotta, hogy az orosz elnyomásnál minden egyéb elnyomás csak jobb lehet.

Vaida-Voevod a szellemi frissességét, józan helyzetértékelését, epés humorát a kényszerlakhely nehéz éveiben is megőrizte. Erről tanúskodik régi ismerősének, Emil Hațieganunak 1947. szeptember 20-án írott magánlevele is, amelyet a címzett lakásán talált meg a rendőrség egy házkutatás során, és amely aztán Vaida-Voevod dossziéjába került. A román nyelvű levélben ma-

---

¹ ACNSAS, foVVA, dos. I 185.014, f. 328–329. – A Vaida-kép forrása: Alexandru Vaida Voevod: *Memorii*. [Emlékiratok.] Prefață, ediție îngrijită, note și comentarii de Alexandru Șerban. Vol. I–IV. Cluj-Napoca, 2006, Editura Dacia. (A kötetek hátoldalán található fotó.)

gyarul idézett, közismert Vörösmarty-sor annak bizonyítéka, hogy a gyermek- és ifjúkorban elsajátított magyar kultúra oly sok évtized elteltével is elevenen élt benne, ráadásul szívesen idézte föl azt. A levélrészlet keserű, ironikus hangvétele mögött halványan az 1945 után Prágában és Pozsonyban háborús bűnösként megbélyegzett magyarokkal való együttérzés körvonalai rajzolódnak ki.² Idézzük a levél befejező részét: „[...] és azt kívánom, őrizd meg humorodat és energiádat, hiszen: »Nincs veszve semmi sors alatt, ki el nem csüggedett.« Mégis, egy »utolsó szó.« »Éljen a széles demokratikus alapokon nyugvó Groza-kormány, amelyik visszaállította történelmi határainkat«, 100 000 magyarral, mondja Bidault statisztikus, – hogy legyen kit szeressünk a jövőben; éljen az ENSZ, nagyvonalú házimuri, amelyik jóváhagyta Beneš jó keresztényi politikáját, hogy áttelepítse a szlovákiai magyarokat etnikai hazájukba, ember-séges, demokratikus eszközöket és metódusokat használva. De éljenek az örök béke őrei, a mi nagylelkű főnökeink, Sztálin és Truman, fürge teniszjátékosok, az atombombával...«.”³

*

Vaida-Voevod életművének ismerői szerint Nagyszebenben, 1944 után vetette papírra a 17 füzetet kitevő, terjedelmes emlékiratainak nagy részét. Egy levéltári adat viszont arra utal, hogy már 1940-ben elkezdte írni azokat.⁴ Tény, hogy halálát követően a csa-

² A szöveg értelmezéséhez hozzátartozik, hogy Vaida-Voevod nem kedvelte Eduard Beneš csehszlovák köztársasági elnököt, komolytalan és túl ambiciózus politikusnak tartotta. A levélíró metsző iróniája – mint a levélrészletből kiderül – Georges Bidault francia külügyminisztert, Sztálint és Harry Truman amerikai elnököt sem kímélte.

³ ACNSAS, foVVA, dos. I 185.014, f. 45. A levélben szereplő Vörösmarty-idézet helyesen: „Nincs veszve bármi sors alatt / Ki el nem csüggedett.” (Vörösmarty Mihály: *Keserű pohár*.)

⁴ „A hozzá közel állók szerint Vaida-Voevod az utóbbi időben elkezdett dolgozni politikai emlékiratai összeállításán.” 1940. szeptember 14-i titkosrendőri jelentés. ACNSAS, foVVA, dos. I 185.014, f. 132.; Liviu Maior szerint csak 1941-ben. Maior 2010, 8.

lád mintegy négy évtizedig titokban őrizte a kéziratot, amelynek első kiadása csak 1994 és 1998 között jelenhetett meg, négy kötetben a kolozsvári Dacia Könyvkiadónál.⁵ A második kiadás szintén ott, 2006-ban.⁶

A memoár nem követi a kronológiai sorrendet, az emléktöredékek rendszertelenül sorakoznak egymás után. Gyakori a hirtelen témaváltás, nem kevés a zavaró ismétlés. Az olvasó emiatt nehezen igazodik el a parttalanul hömpölygő folyó benyomását keltő emlékéradatban. Feltűnő a mű tartalmi aránytalansága. A visszaemlékezőt leginkább a gyermek- és ifjúkori évek foglalkoztatták. Előszeretettel írt az erdélyi románok nemzeti felszabadításáért folytatott több évtizedes küzdelméről, amely a memoár leginformatívabb része. Az első világháborút lezáró párizsi békekonferencián kifejtett tevékenységének szintén nagy teret szentelt. Cselekedetei valódi mozgatórugóit azonban nem tárta föl, és – a korabeli levelezésében bevallottan machiavellistának nevezett – kétes módszereire sem tért ki. A két világháború közötti évek ábrázolása töredékes maradt. Szinte semmit nem tudunk meg az ezt követő, 1940–1944-es időszakról, így például elkötelezett németbarátságáról és Ion Antonescu államvezető melletti nyílt kiállásáról. Ennek legfőbb oka minden bizonnyal az, hogy 1945 után komoly személyes kockázatot vállalt volna a fentiek őszinte beismerésével. Emlékiratait tehát kellő forráskritikával szükséges kezelni, és érdemes odafigyelni arra is, amit a szerző elhallgatott.

*

Tanulmányomban nem vállalkozom Vaida-Voevod életének és politikai pályafutásának részletes bemutatására. Hosszú, kényszerű hallgatás után, az 1990-es évek elejétől kezdve több román történész is tett már erre kísérletet: elsősorban Liviu Maior,⁷ Mihai Racovițan⁸ és a Horia Salcă – Florin Salvan szerzőpáros.⁹ Meg kell említenünk még Keith Hitchins 1974-es, angol nyelvű, a té-

⁵ Vaida-Voevod 1994–1998.

⁶ Vaida-Voevod 2006.

⁷ Maior 1993, 5–93.; Maior 2010.

⁸ Racovițan 2000.

⁹ Salcă, Horia – Salvan, Florin: *Dr. Alexandru Vaida Voevod, corespondență 1918-1919*. Biblioteca Județeană „G. Barițiu” – Editura Transilvania Expres, Brassó, 2001. 7–68.; Uő: *Dr. Alexandru Vaida Voevod, europeanul. 1872–1920*. Editura Transilvania Expres, Brassó, 2002.

mához kapcsolódó dokumentumkötetét is,¹⁰ amely viszont nem Romániában jelent meg. A kérdés időszerűségét jelzi, hogy a Román Akadémia kolozsvári „George Barițiu” Történelmi Intézetében, 2010 nyarán konferenciát rendeztek a témáról, és bemutatták Koszta István 2010-ben kiadott, meghatározhatatlan műfajú könyvét, amely Vaida-Voevod 1919–1920-as, a párizsi békekonferencián kifejtett tevékenységéről szól.¹¹

Alexandru Vaida-Voevod sokat vitatott, ellentmondásos személyiség volt. Több évtizedes politikai pályafutása során számos váratlan és éles fordulatot tett. A történészek többsége csak életének 1920-ig terjedő szakaszát vizsgálta, tehát azt a periódust, amelynek során Vaida-Voevod szinte minden energiáját az erdélyi románok nemzeti felszabadítására, majd a párizsi békekonferencia résztvevőjeként Erdély Romániához csatolására fordította. Az ezt követő, sokkal „kanyargósabb” időszakra csak Liviu Maior és Mihai Racovițan tértek ki röviden,¹² de összefoglaló monográfia, átfogó értékelés még nem született e témában.

Írásomban a legnagyobb hangsúlyt a párizsi békekonferencián való részvételére, valamint az 1920 utáni két és fél évtizedes korszakra helyezem. Különösen izgalmasnak ígérkezik azon kérdés megválaszolása, hogy a „birtokon belülre”, azaz a kisebbségből többségi helyzetbe került erdélyi románság egyik élvonalbeli képviselőjének változott-e – és ha igen, mennyiben – az egykori magyar államhoz, az erdélyi magyarokhoz, általában véve a magyarsághoz való viszonyulása.¹³ Párizsi szereplésének vizsgálata során a legautentikusabb forráshoz: a bukaresti Nemzeti Történelmi Központi Levéltár Vaida-Voevod fondjában másolatban fellelhető, 1919–1920-as levelezéséhez folyamodtam. Az 1920 és 1944 közötti, kevésbé feltárt időszakra szintén a fenti iratanyag, valamint a Securitate Irattárát vizsgáló Országos Bizottság Levéltárában található dossziék voltak a legnagyobb segítségemre.

¹⁰ Hitchens, Keith (szerk.): *The Nationality Problem in Austria-Hungary. The Reports of Alexander Vaida to Archduke Franz Ferdinand's Chancellery*. E. J. Brill, Leiden, 1974.

¹¹ Koszta 2010. A szerző a forrásközlés legelemibb szabályait sem tartotta be. Válogatása esetleges, a közölt dokumentumok lelőhelye pedig a legtöbbször nincs feltüntetve.

¹² Maior 2010, 121–128.; Racovițan 2000, 235–251.

¹³ Vaida-Voevod régi barátjára és politikai küzdőtársára, Iuliu Maniura vonatkozóan Bárdi Nándor ezt az elemzést már elvégezte. Ld. Bárdi-Wéber 1998, 243–256.

Kisebbségben

Vaida-Voevodnak, de talán egész generációjának egyik meghatározó életérzése az ország uralkodó nemzetével, a magyarral szembeni kisebbségi érzés volt. Visszaemlékezéseiben felidézi a gyermekkorában oly sokat hallott, magyarok által skandált rigmust: „Húzd meg magad a mamaliga mellett/S nu fátse lárma, moi Mokány!”¹⁴ Az elemi és a gimnázium első évét a kolozsvári unitáriusoknál végző Vaida-Voevod megtapasztalta a románokat gyakran körülvevő intoleráns hangulatot. Emlékei szerint egy-két osztálytársa szájából sűrűn hangzottak el a „vad oláh”, „mocskos móc” szidalmak, amit a temperamentumos, lobbanékony természetű, a verekedéstől sem visszariadó fiatal Vaida-Voevod nem volt rest viszonzni. Mivel kisebbségben volt a magyar gyerekekkel szemben, a legtöbbször kénytelen volt beérni azzal, hogy román származása felsőbbrendűségével, vagy a dákoromán kontinuitás gondolatával vigasztalja magát. A magyar iskolából végül egy Benedek nevű számtantanár sovinizmusa miatt írárták át szülei a besztercei szász, majd a brassói román gimnáziumba.

Évekkel később Bécsben, ahol az Orvostudományi Egyetemet végezte, elkötelezte magát az erdélyi románok nemzeti mozgalma mellett. Itt ismerkedett meg az osztrák keresztényszocialista nézetekkel, és hamarosan az antiszemita, magyarellenes Karl Lueger bécsi polgármester hatása alá került. A Millennium-ellenes bécsi megmozdulásokat rasszista jelszavakkal szervezte meg, és radikális felépést javasolt diáktársainak: a magyar zászló elégetését.¹⁵

1906 és 1918 között a magyar képviselőház tagja volt, ahol harcos, megalkuvást nem ismerő magatartásával tűnt ki ellenzéki képviselőtársai közül. Az olcsó parlamenti heccelődésektől sem riadt vissza. Így például az 1907-es, Apponyi-féle iskolatörvény tervezetének vitája során „elriasztó példaként” felolvasta Gyórfy Gyula *Mokányok* című gúnyversét, és arra válaszként a saját öccse, Ioan által írt, *Magyarok* című, nem kevésbé sértő hangnemű irományt. A botrányos jelenet miatt később Vaida-Voevodnak meg kellett követnie a Házát, és egy ideig távol is maradt az ülésektől.¹⁶ Ez idő tájt építette ki szoros összeköttetéseit a dualiz-

¹⁴ Vaida-Voevod 2006, II. k., 159.

¹⁵ Vaida-Voevod 2006, IV. k., 29–35.

¹⁶ Visszaemlékezéseiben részletesen foglalkozik a botrányral és annak következményeivel. Vaida-Voevod 2006, II. k., 187–198. Lásd még Alexandru Vaida-Voevod: „Gézengúz nép valátok kezdet óta...” *Egy parlamenti botrány története*. In:

must elvető és a magyar társadalom egésze iránt ellenszenvet tápláló Ferenc Ferdinánd trónörökösével, illetve annak bizalmas körével. Barátjához, Aurel C. Popovici-hoz hasonlóan, aki részletesen kidolgozta a föderalizált, etnikai régiókra osztott Nagy-Ausztria tervét, Vaida-Voevod is a megreformált Nagy-Ausztria keretén belül látta volna biztosítottnak az erdélyi románság jövőjét. Amint visszaemlékezéseiben írja, az első világháború kitörését követően, Milan Hodžával együtt, az abszurd túlzásokig elmenő, intranszigiens grossösterreicher volt.¹⁷ Legnagyobb ellenségének Tisza Istvánt tartotta, mivel szerinte ő volt a Monarchián belüli magyar érdekek legelszántabb védelmezője. A Központi Hatalmak diktátorának nevezte, és az általa olyannyira ostromozott magyar oligarchia „prototípusaként” írta le. Tisza ráadásul kálvinista volt, akikkel (azon belül is főleg a nőneműekkel) szemben már Vaida-Voevod egyébként toleráns édesapja is előítéleteket táplált, és rossz véleménnyel volt róluk.

A magyar parlamentben 1918. október 18-án elmondott híres beszédét, amelyben a wilsoni elvek alapján a magyarországi román nemzet számára teljes nemzeti szabadságot követelt,¹⁸ revánsként, egyfajta elégtételként fogta föl a több mint egy évtizedes magyar képviselői pályafutása során elszenvedett, vélt vagy valós megaláztatásai miatt. Visszatekintve a dualizmus évtizedeire, egész generációja számára meghatározó jelentőségűnek tartotta Aurel C. Popovici „tüzes” biztatását, amely az erdélyi román fiataloknak szólt: „Tanuljatok, [mert] különbnek kell lennetek a magyaroknál, külön-külön felkészültebbnek, ügyesebbnek, mint száz egyén közülük. Más arisztokráciája nincs a népünknek, csak ti. Ti kell vigyázzatok rá, állampolgári öntudatra kell ébresszétek, meg kell szervezzétek, a beletörődött tömeget harcossá kell változtassátok.”¹⁹ A gyermekkor nyomasztó kisebbségi érzésétől Vaida-Voevod tehát eljutott a magyarokkal szembeni „kultúrfölény” szükségességének tudatáig, és ennek jegyében küzdött végig politikusi pályafutásának első éveit, évtizedeit.

Korunk, 1998. 4. sz. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1998&honap=4&cikk=6290>

¹⁷ Vaida-Voevod 2006, IV. k., 14.

¹⁸ Szász 1986, 1702.

¹⁹ ANIC, foVVA, dos. 283, vol. I. f. 2. Bár emlékirataiban sokat foglalkozik szellemi mentora és jó barátja, Popovici személyével, e biztatásáról ott nem tesz említést.

A párizsi békekonferencián

Karrierje csúcspontjának az 1918 és 1920 közötti időszakot tartotta. Először a nagyszebeni kormányzótanács tagjaként, később néhány hónapig miniszterelnökként, közben pedig a párizsi békekonferencián résztvevő román küldöttség tagjaként, majd elnökeként jelentős szerepet vállalt Nagy-Románia létrehozásában.

Az 1918. december 1-jei gyulafehérvári nagygyűlésen Erdély Romániával való azonnali és feltétel nélküli egyesülését követelte. Ez szöges ellentétben állt korábbi föderalista, Nagy-Ausztria-párti nézeteivel, de nem egyezett az Erdély Románián belüli autonómiáját követelő román szociáldemokraták, valamint néhány polgári politikustársa elképzelésével sem.²⁰ Erdély ideiglenes kormányában, a Iuliu Maniu által vezetett 15 tagú Kormányzótanácsban (Consiliul Dirigent) a külügyi- és sajtóosztályt vezette. Tagja volt a küldöttségnek, amely Bukarestben átadta I. Ferdinánd királynak az „egyesülésről” szóló határozatot. Tárca nélküli miniszterként helyet kapott a román kormányban is. 1919. február elején – a Kormányzótanács küldöttjeként, Erdélyt képviselve – csatlakozott a párizsi békekonferencián résztvevő, Ion I. C. Brătianu miniszterelnök által vezetett román küldöttséghez. Brătianu 1919. július eleji hazautazását²¹ követően, a békeküldöttség elnökhelyetteseként, megnövekedett feladatokkal kellett szembenéznie. 1919 őszén tért vissza Romániába. A novemberi parlamenti választásokat követően a képviselőház elnökévé választották, majd néhány nap múlva, 1919. december 1-jei hatállyal, Ferdinánd király miniszterelnökké nevezte ki. A békekonferenciára visszautazva, a román küldöttség vezetőjeként képviselte országát.

Ezekben a hónapokban mintha megmámorosodott volna a román nemzetépítés hirtelen bekövetkezett, váratlanul nagy sikereitől, és elragadta a területszerzési hév. Visszaemlékezéseiben nem említi ugyan, de 1919 májusában az volt az elképzelése, hogy meg kell győzni a tiszántúli magyarokat: jobb lesz a sorsuk, ha Romániához csatlakoznak, mivel csökkenni fog az adójuk, és külön parlamenttel rendelkeznek majd.²² Budapest román meg-

²⁰ Lásd Szász 1986, 1715–1716.; Mikó 1941, 9–10.

²¹ Elutazásának fő oka az volt, hogy ellenezte a győztes nagyhatalmak által szorgalmazott kisebbségvédelmi szerződés megkötését, amelynek előírásait Románia szuverenitása megsértésének tartotta. A párizsi békekonferencia által megalkotott kisebbségvédelmi rendszerről lásd Galántai 1989.

²² ANIC, foVVA, dos. 59, f. 5.

szállását követően,²³ 1919. szeptember végén ismét azt szorgalmazta Maniunak Párizsból írott levelében, hogy a román határ és a Tisza folyó között élő magyarok soraiban „provokáljanak ki egy erős áramlatot”, amely kérni fogja a békekonferenciától a terület Romániához való csatolását, autonóm tartományként.²⁴ E cél érdekében a békéscsabai szlovákokat is mozgósítani kívánta. Területi elképzeléseit úgy összegezte, hogy az 1916-os bukaresti titkos szerződésben rögzített román határvonalhoz ragaszkodik. Ez a szerződés, mint írta, „teljes mértékben kielégíti a mi nemzeti követeléseinket.”²⁵

Álláspontja egyezett Brătianu nézeteivel. A román küldöttségvezető párizsi tartózkodásának ideje alatt az egész Bánság birtoklásáért harcolt, és Románia területét a Dnyesztertől a Tiszáig képzelte el, a „Duna természetes, integrális határán belül”.²⁶ „Mértékletességének” egyetlen bizonyosága az volt, hogy hajlandó lett volna lemondani Debrecen városáról.²⁷ Vaida-Voevod ekkor még feltétlen híve, sőt csodálója volt a befolyásos kormányfőnek. Párizsból írt levelei egyértelműen erről tanúskodnak. „Hiába keresnék jobb embert az ügynek [a románok nemzeti ügyének – L.B.B.], nem találnék. Ő a [leg]megfelelőbb személy.” „Türelemmel, lassan, remélem, hogy mindinkább meghódítom a szívét” – írta Brătianuról Maniunak 1919. április 10-én.²⁸ Emlékirataiban viszont már hűvösebb és távolságtartóbb hangnemet ütött meg vele szemben. A békekonferencia kapcsán saját „másodhegedűsi” szerepét emlegette, Brătianu taktikáját pedig vakmerőnek nevezte. Visszavetítve későbbi, kritikusabb álláspontját a békekonferencia idejére – valótlant állítva – azt írta: (1919-ben) úgy ítélte meg, hogy területi követeléseivel Brătianu túlfeszítette a húrt.²⁹

A párizsi tartózkodása során Brătianuhoz való kritikátlan – a magyarokhoz pedig ez idő tájt szélsőséges – viszonyulásának jele volt az is, hogy kommentár nélkül, hallgatólagos egyetértés-

²³ A román bevonulásról legújabban Pritz Pál: *Kun Béla után – Horthy Miklós előtt. Magyarország és az antant 1919 nyarán.* In: *Grotius online* [2010], http://www.grotius.hu/doc/pub/CHQCVG/2010_126_pritz_pal_kun_bela.pdf. A román csapatok garázdálkodásairól Bödők Gergely: *Vörös és fehér – Terror, retorzió és számonkérés Magyarországon 1919–1921.* In: *Kommentár*, 2011. 3. sz. 22–23.

²⁴ ANIC, foVVA, dos. 96, f. 20.

²⁵ ANIC, foVVA, dos. 39, f. 8. A szerződést ismerteti Ormos 1984, 14–15.

²⁶ ANIC, foVVA, dos. 39, f. 2.

²⁷ Ormos 1984, 157.

²⁸ ANIC, foVVA, dos. 50, f. 4.

²⁹ Vaida-Voevod 2006, II. k., 122–123.; Lásd még Koszta 2010, 190.

sel számolt be Maniuhoz írott egyik 1919. februári levelében a román kormányfőnek a békekonferencia tízes bizottsága előtt elhangzott, a székelyeket lekicsinylő, gunyoros szavairól.³⁰ Büszkén hangoztatta ugyanakkor, hogy erdélyi románként jól ismeri a magyarokat, a magyarországi politikai életet. Ferdinand Foch marsall vagy Franchet d'Esperey tábornok kérésére tartott „helyzetelemzéseit” azonban leegyszerűsítőek, tendenciózusan egyoldalúak voltak. Fölényes nagyvonalúsággal, az „egyik kutya, másik eb” elve alapján skatulyázta be a magyar politikusokat. Számára ifj. Andrassy Gyulától Vázsonyi Vilmoson át Bethlen Istvánig vagy Teleki Pálig „tutti quanti”, azaz mindenki az „oligarchikus” ancien régime emberét jelentette, „függetlenül attól, hogy Tisza István híve vagy szocialista volt”.³¹

Magyarországgal szemben a „machiavellista” módszerek követésének szükségességét vallotta. A szegedi ellenforradalmi kormány közeledési szándékát „átverésnek” nevezte, és időhúzó taktikát javasolt: a „szegediek” reményeinek ébrentartását, semmiféle elkötelezettség nélkül. „Először meg kell hódítani Budapestet, azaz Magyarországot, aztán le kell fegyverezni és segíteni kell egy új kormány megalakításában, amely olyan emberekből állna, akik megbékélnének az új helyzettel és valódi demokraták lennének” – magyarázta olasz kollégájának 1919 júliusában.³² „Valódi demokrata” kormánynak azt tartotta volna, amely lemond a Bánságról és Békéscsabáról, valamint dualista államszövetségre lép Romániával.³³ Utóbbi ötletét nem fejtette ki részletesen. A dualizmus minden bizonnyal Románia számára lett volna előnyös, mivel sem a jó szót, sem az ígéreteket, sem a pénzt nem sajnálta volna megvalósítása érdekében. Határozottan elvetette azonban – megtagadva ezzel korábbi föderalisztikus elkötelezettségét – az újra és újra felröppenő dunai konföderáció gondolatát, amelyet az új román állam szempontjából károsnak tartott.³⁴

1919 elején a román csapatok Tiszáig történő előrenyomulását szorgalmazta, Kun Béla hatalomra kerülése után pedig – amint ezt emlékirataiban is említi – a Tisza vonalának átlépését,³⁵ Budapest elfoglalását. A magyar fővárosba való bevonulás napján, au-

³⁰ ANIC, foVVA, dos. 32, f. 9.; Lásd Koszta 2010, 41.

³¹ ANIC, foVVA, dos. 78, f. 4.; dos. 95, f. 23.

³² ANIC, foVVA, dos. 78, f. 10.; Lásd Koszta 2010, 108.

³³ ANIC, foVVA, dos. 60, f. 10.; Lásd Koszta 2010, 88.

³⁴ Maior 1993, 84.

³⁵ Vaida-Voevod 2006, II. k., 230.

gusztus 4-én kelt levelében Románia pillanatnyi érdekeinek nyers érvényesítése mellett érvelt, tömény cinizmussal. „Használjátok ki a lehetőséget, és küldjétek gyorsan az országba mindent, amit el lehet vinni Magyarországról hadizsákmányként, különösen mozdonyokat, vagonokat, vasúti felszereléseket. Mondjátok, hogy a magyar hadsereg egész hadianyaga a Romániát megkínzó Mackensen hadseregének hadianyagából származik, így jog szerint és a háború törvényei alapján minket illet.”³⁶

Országá nemzetközi presztízsének növelése céljából – és a Romániára nehezedő nemzetközi nyomás következtében – ugyanakkor kiállt a legteljesebb vallásszabadság és a felekezeti autonómia biztosítása mellett,³⁷ ami a kisebbségbe került magyarságnak is elemi érdeke volt. 1920 elején Londonban, Lloyd George brit miniszterelnöknek és angol felekezeti vezetőknek megígérte, hogy mindent elkövet a romániai vallási felekezetek védelme érdekében. Már ezt megelőzően, nem sokkal miniszterelnökké való kinevezése után – az újabb, immár sokadik nagyhatalmi ultimátum hatására is – kötelezettséget vállalt a Ion I. C. Brătianu által addig következetesen elutasított kisebbségi szerződés aláírására. Erre 1919. december 9-én került sor, amikor is a román delegáció aláírta az osztrák és a bolgár békeszerződést is.³⁸

A nagyhatalmi nyomás mellett e lépését elvi és taktikai megfontolások befolyásolták. Ami az elsőt illeti: maga is úgy vélte, hogy a nemzetiségek számára biztosítani kell bizonyos alapjogokat. Maniuhoz címzett, 1920. február 8-i levelében azt javasolta, hogy foglalják alkotmányba a kisebbségek jogát saját elemi iskolai hálózat létrehozásához és a számarányukhoz mért állami támogatáshoz, továbbá a teljes vallásszabadságot, valamint a felekezeti autonómiát.³⁹ Élesen elutasította azonban a magyarok ezt meghaladó, szerinte túlzó követeléseit, amelyek teljesítése úgymond privilegizált helyzetbe hozná őket.⁴⁰ Dörzsölt politikus lévén, az elvi okok mellett taktikaiak is közrejátszottak abban, hogy aláírta a kisebbségi szerződést. Már 1919 októberében figyelmeztette Maniut: a kisebbségi szerződés tervezete csak az elemi nemzeti-

³⁶ ANIC, foVVA, dos. 81, f. 8.

³⁷ ANIC, foVVA, dos. 120, f. 2.

³⁸ Galántai 1989, 108.

³⁹ ANIC, foVVA, dos. 120, f. 2. A már aláírt román kisebbségvédelmi szerződés 10. cikkelye kötelezően elő is írta e jogok megadását. A dokumentumot közli Galántai 1989, 201–207.; Mikó 1941, 267–271.

⁴⁰ ANIC, foVVA, dos. 155.

ségi iskolák fenntartását irányozza elő a román államnak, a középiskolákét nem. Ezért katasztrofális lehet a Kormányzótanács azon intézkedése, amellyel Temesváron német nyelvű középiskolát engedélyezett. Ez ugyanis precedenst teremt a magyaroknak, akik egyetemet is követelhetnek. „Ahelyett, hogy tovább menének a lejtőn, amelyen a gyulafehérvári határozatokat alkalmazva elindultatok, inkább fogadjuk el változtatás nélkül a kisebbségekre vonatkozó szerződést. Ha nem írjuk alá [a szerződést – L.B.B.], de nagyvonalúan értelmezzük a gyulafehérvári határozatokat,⁴¹ kifelé fenntartjuk ugyan látszólagos szuverenitásunkat, de befelé megsemmisítjük azt.”⁴²

Többségben

A Nagy-Románia létrejöttét követő két évtizedben is a politikai élet első vonalában találjuk. 1919-től 1929-ig megszakítás nélkül tagja a parlamentnek. Első miniszterelnöksége (1919–1920) után még három alkalommal volt – viszonylag rövid ideig – kormányfő: 1932. június 6.–augusztus 10., 1932. augusztus 11.–október 19., valamint 1933. január 14.–november 13. között. 1928 novemberétől 1930 októberéig – néhány napos megszakítással – belügyminiszter volt Iuliu Maniu két kormányában. A Román Nemzeti Párt (1926-os megalakulásától pedig a Nemzeti Parasztpárt) egyik legfőbb vezetője. Meglovagolva az országban eluralkodó nacionalista és idegengyűlölő hangulatot, 1935 elején elindította a hírhedt „*numerus valachicus*” mozgalmat. Eltávolodott a Nemzeti Parasztpárt irányvonalától és elhidegült régi barátjától, politikai harcostársától, Maniutól. Megalakította a „Román Front” nevű szervezetet. II. Károly diktatúrája idején királyi tanácsos, a betiltott politikai pártok helyébe lépett Nemzeti Újjászületés Frontjának elnöke és képviselőházi elnök lett. Ion Antonescu hatalomra kerülését követően – újabb fordulattal – az addig monarchista Vaida-Voevod nyíltan kiállt a királyi diktatúrának véget vető „*kondukátor*” mellett. Az idős politikus ekkor azonban már a román közélet elszigetelt és sokak szemében diszkreditált személyiségének számított.

*

⁴¹ Az 1918. december 1-jei gyulafehérvári nagygyűlés határozatának III. pontja egyebek mellett kimondta: „Mindenik népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén...” Mikó 1941, 265.

⁴² ANIC, foVVA, dos. 98, f. 2.

A bukaresti parlamentbe 1919 végén bekerült erdélyi román képviselőket „összezavarták” a Regátban uralkodó kaotikus politikai viszonyok, a Brătianu által vezetett Nemzeti Liberális Párt nyílt érdekpoltizálása. A többiekkel együtt Vaida-Voevod is hirtelen úgy érezte, mintha a „bolondok házában” lenne, pedig már két évtizedes közvetlen tapasztalata volt a Kárpátokon túli román politikusokkal való együttműködés terén. A magyar grófok grandomániája – írta visszaemlékezéseiben – azokban a napokban demokratikusabb volt a bukaresti politikai parvenük viselkedésénél.⁴³ Kiábrándulását fokozta a méltatlan eljárás, amellyel 1920. március 13-án az uralkodó, miközben ő éppen Londonban tárgyalt, menesztette – Brătianu cselszövése következtében – miniszterelnöki pozíciójából, és Alexandru Averescu marsallt nevezte ki helyébe. Az eljárás módját nem menti az sem, hogy alig több mint három hónapos kormányzása alatt nem tudott megbirkózni a megnagyobbodott ország előtt álló problémákkal, és nőtt a társadalmi feszültség, az anarchia.⁴⁴ Az uralkodó ráadásul rossz néven vette, hogy elfogadta a szovjet kormánynak a kétoldalú kapcsolatok normalizálására vonatkozó tárgyalási javaslatát. Jelentős sikernek könyvelhette el viszont kormánya, hogy 1920. március elején a nagyhatalmak elismerték Besszarábia Romániához való tartozását.

Bukarestben szerzett rossz tapasztalatai is közrejátszottak abban, hogy nosztalgia ébredt benne – nem a magyar uralom, hanem – az egykori Habsburg Birodalom, és általában a közép-európai térség civilizációja iránt. Raymund Netzhammer bukaresti katolikus püspök feljegyzései szerint Vaida-Voevod 1921-ben így fakadt ki előtte. „A régi Romániával való egyesülésünknek semmiképpen sem az volt a célja, hogy mi, odaátról, a nyugat-európai kultúránkkal, olyanokká váljunk, mint az itteniek: egy rakás bukaresti nyomorrá! Itt nyomorban vagy, nem is a Balkánon, hanem Ázsiában! [...] Mi, erdélyi politikusok az iskoláinkat egy 52 millió lakosú országban jártuk ki, és nem egy 7 millió lakosú balkáni államban!”⁴⁵ Nem véletlen, hogy ő írta az előszót Iancu Azapu Bécsben, 1922-ben megjelent kis könyvecskéje elé, amely Erdély függetlensége mellett állt ki. Az előszóban élesen kikelt a

⁴³ Vaida-Voevod 2006, II. k., 15.

⁴⁴ Otu, Petre: *Mareşalul Alexandru Averescu militarul, omul politic, legenda*. Editura Militară, Bukarest, 2009. 303–304.

⁴⁵ Netzhammer 2005, II. k., 1062. Lásd még Boia 2010, 80.

nemzeti liberális kormány elnyomó politikája ellen. Állítása szerint az erdélyi románok nehéz időszakon mennek át, mivel a gyulafehérvári határozatokat nemcsak lábbal tiporják, de a legutolsó választásokon (feltehetően 1922-ben) a regátiak bebizonyították: nem testvérek, hanem urak akarnak lenni. Azt bizonygatta, hogy Ferenc József idején a magyar kormányok jobban tisztelték az erdélyi románok állampolgári jogait, mint Brătianu miniszterelnök.⁴⁶ Nem tudhatjuk, írás közben felidézte-e magában, hogy korábban Erdély feltétel nélküli egyesítésének híve volt (még korábban az osztrák föderációé), Párizsban pedig Brătianu szívét kívánta meghódítani. Hosszú politikai pályafutása során mindenestre többször is előfordult, hogy korábbi nézetét föladvá, azzal ellentétes álláspontra helyezkedett.

Provokatív, sarkos megállapításokat – főleg a napi politikai csatározások hevében – később is gyakran tett. 1925 májusában a román képviselőház ülésén kijelentette: Tisza István kormánya civilizáltabb volt a Brătianu-kormánynál. A Fogaras vidéki román parasztok joggal hangoztatják – állította –, hogy a magyar főispánok sokkal jobbak voltak a román prefektusoknál. Síkra szállt Erdély regionális érdekei mellett, és nehezményezte, hogy „garmadával” özönlének be oda a regátbeli tisztviselők és tanárok.⁴⁷ 1931-ben, egy Kolozsváron tartott nemzeti parasztpárti nagygyűlésen ismét élesen kikelt a regátiak ellen, akik „kiszorítják” az erdélyieket. Példaként hozta föl, hogy a „magyar világban” szinte több erdélyi román kúriai bíró volt Budapesten, mint ahány a harmincas évek elején Bukarestben.⁴⁸ A legnagyobb vihart az 1932. júliusi választások nyomán összeült román parlamentben kavarta. A szenátus egyik ülésén a vita hevében többek között kijelentette, hogy magyar uralom alatt a románok nem szenvedtek annyit, mint amennyit a regáti parasztság a nemzeti liberális párti kormányok alatt. A *Pester Lloyd* egyik cikke erre úgy reagált: Vaida-Voevod elismerte, hogy a románok helyzete nem volt olyan „borzasztó” 1918 előtt. A miniszterelnök ezt később szavai félremagyarázásának nevezte, miközben a román lapok egy része hevesen támadta és árulóként bélyegezte meg.⁴⁹

⁴⁶ Azapu, Iancu: *Ardealul Ardelenilor...* Biblioteca autonomiei nr. 1. Bécs, 1922. 3–4., Ld. Boia 2010, 80.

⁴⁷ MOL, K 608, 73. cs. 3. dosszié, *Nemzeti Újság*, 1925. május 28.

⁴⁸ MOL, K 64, 46. cs., 554. res. pol. 1931, 323/v. o.; MOL, K 609, 85. cs., 5. dosszié, V. 8., 1.

⁴⁹ Az esetre vonatkozóan ld. MOL, Keleti Akció (P 1077), 3. k., 12–13. 280–289.

Kijelentései egy részét szenvedélyes, impulzív, harcias természetű motiválhatta – I. Ferdinánd király egy alkalommal „feltűzelt és dühös elmének” nevezte.⁵⁰ Mivel azonban ravasz politikus volt, és mindig tudta, hogyan hívhatja fel magára a közvélemény figyelmét, nem kizárt, hogy egyik-másik állítását hideg fejjel, napi politikai célok érdekében tette. Tény, hogy az egykori Habsburg Birodalom iránti nosztalgia mindvégig megmaradt benne, anélkül, hogy visszakívánta volna a magyar uralmat.

Az erdélyi magyarokhoz való viszonya ellentmondásosan alakult. Az 1926-os parlamenti választásokat követően tüzes cikkekben lázított a „magyarbarátnak” mondott Alexandru Averescu kormánya ellen, a magyarságot pedig egyik beszédében érdemtelennek mondta az 1918. december 1-jei gyulafehérvári határozatokra.⁵¹ Belügyminiszterként 1930-ban azt nyilatkozta, hogy ő is bármikor aláírná Aurel Dobrescu kolozsvári tartományi igazgató rendeletét, amely megtiltotta a kisebbségi nyelvek használatát a megyei és községi tanácsokban.⁵² A *Pesti Napló*nak két évvel később adott interjújában viszont kijelentette: megveti a „nacionalizmust, mint a politikai hatalomvágy adminisztratív formáját”. Határozottan kiállt a „magyar–román kérdés” megoldása mellett. „Mindenekelőtt pedig meg kell oldanunk a magyar nemzeti kisebbség ügyét, hogy végre jól és itthon érezzék magukat Romániában. Egy pillanatig sem gondolok arra, hogy az erdélyi magyarokból románokat faragjak [...]. Én a magyar magyarokkal akarok jó barátságban lenni, mert meg vagyok győződve róla: ha tisztelem nyelvüket, kultúrájukat, érzelmeik szabadságát, úgy ez a tisztelet előbb-utóbb megszerzi számomra őszi rokonszenvüket, s a bennük rejlő nagy értékek az államépítés szolgálatába állíthatók.”⁵³

A Nemzeti Parasztpárt 1928-as hatalomra kerülése nagy reményeket ébresztett az erdélyi magyarok körében. Bízta abban, hogy a párt két vezető erdélyi politikusa: Maniu és Vaida-Voevod lépéseket tesz majd a regionalizmus irányába,⁵⁴ és a kisebbségek

⁵⁰ Netzhammer 2005, II. k., 1076.

⁵¹ Mikó 1941, 60–61., 63.

⁵² Mikó 1941, 94–95.; Horváth Sz. 2007, 77.

⁵³ MOL, K 609, 85. cs., 5. dosszié, V. 8., 13., *Pesti Napló*, 1932. április 2. Még ebben az évben – immár miniszterelnökként – a *Magyar Hírlap*nak is adott két, szintén békülékeny hangnemű interjút. MOL, K 609, 85. cs., 5. dosszié, V. 8., 16., 19.

⁵⁴ „Mi lélekben autonomisták vagyunk, megvetjük a központi zsarnokságot, de ezt az autonómiát úgy értjük, hogy a hegyi parasztoktól a városiakig min-

érdekeit is jobban figyelembe veszi, mint a regátiak. Mindkét esetben csalódnuk kellett. Az 1929-es közigazgatási reform – Maniu miniszterelnöksége és Vaida-Voevod belügyminisztersége alatt – nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a nemzeti parasztpárti kormányok kisebbségpolitikája pedig nem sokban tért el a korábitól. Vaida-Voevod 1932-es és 1933-as kormányzásait az örökölt pénzügyi problémák terhelték, botrányok zavarták és nagyméretű sztrájkok rázkódtatták meg.⁵⁵ A magyarságot legsúlyosabban érintő rendelkezés a magyar közalkalmazottak, elsősorban a vasutasok tömeges elbocsátása volt. A legtöbbjüket hiányos román nyelvtudásuk ürügyével fosztották meg munkahelyeiktől. Megértőbb volt a kormányzat iskolaügyben: egy 1933. áprilisi rendelet értelmében a felekezeti (köztük a magyar) iskolák is részesülhettek a községi segélyből, amit az addigi gyakorlat szerint csak az állami iskolák között osztottak szét dologi kiadásai fedezésére.⁵⁶

A Nemzeti Parasztpárt egységének megbontására és Maniu elszigetelésére törekvő II. Károly hallgatólagos támogatásával – a szélsőjobboldali konjunktúrát kihasználva –, 1935 elején Vaida-Voevod elindította a „*numerus valachicus*” mozgalmat. Ez az etnikai arányszámok bevezetését szorgalmazta. Az „oláhoknak”, ahogy ő nevezte, 80 százalékos arányt kellett volna biztosítani, kezdetben csak az oktatásban, később a gazdasági-társadalmi élet többi területén is. Maniu a párt más vezetőivel együtt a leghatározottabban elutasította a tervet,⁵⁷ és Vaidát hamarosan leváltották a párt erdélyi szervezetének éléről. Már ezt megelőzően azonban, 1935 februárjában létrehozta a szélsőjobboldali Román Front nevű szervezetet.

Vaida-Voevod mozgalma az erdélyi magyarság körében csalódást és felháborodást váltott ki. Az Országos Magyar Párt parlamenti csoportja kiáltványban tiltakozott az etnikai arányszám bevezetésének javaslata ellen. A felháborodás azért is nagy volt, mivel a *numerus valachicus* ötlete ellenzéki oldalról alátámasz-

---

denki vehessen részt a politikai ügyek adminisztrálásában” – írta a Nemzeti Parasztpárt napilapjában. *Patria*, 1932. március 29. 3.

⁵⁵ Horváth Sz. 2007, 71–72., 75. Bővebben Scurtu, Ioan (szerk.): *Istoria Românilor*. Vol. VIII. *România întregită (1918–1940)*. Editura Enciclopedică, Bukarest, 2003, 306–309.

⁵⁶ Mikó 1941, 128–129., 131–132.

⁵⁷ Bárdi – Weber 1998, 253.

totta a hatalmon lévő nemzeti liberális párti kormány kisebbségellenes politikáját. Az 1934-ben elfogadott, a nemzeti munka védelméről szóló törvényre hivatkozva ugyanis több ezer magyar köztisztviselőt és munkást bocsátottak el Romániában.⁵⁸ Viorel Tilea, Vaida-Voevod közeli munkatársa, 1935 áprilisában bizalmasan közölte Bárdossy László bukaresti magyar követtel, hogy a mozgalom nem az erdélyi magyarok ellen irányul, hanem „a zsidók befolyását és szerepét akarják a megengedhető mértékre szorítani.” A cél az öntudatos román nacionalizmus kiépítése, amely „azonban más fajok nemzeti érzését is tisztelni tudja.” Bárdossy szkeptikusan fogadta a közlést. „Vaida akciója már most is érezhetően elmérgesítette a románság viszonyát a magyar kisebbséghez. Ennek sajnos lépten-nyomon látom a jeleit” – figyelmeztette Tileát.⁵⁹

Vaida-Voevod 1935-ös fordulata leginkább csillapíthatatlannak tűnő politikai ambícióival magyarázhatjuk. Abban reménykedett ugyanis, hogy összefogja a szélsőjobboldali pártokat, majd újból kormányt alakít. Számítása azonban nem vált be, és mozgalma rövid időn belül eljelentéktelenedett. A legtöbb szélsőjobboldali szervezet, így a Vasgárda vezetői – nem alaptalanul – csupán a király zavart keltő akcióját látták benne.⁶⁰ Vaida pálfordulásában az is közrejátszott, hogy szabadulni akart Maniu „csatlósának” a szerepétől, és végre saját párttal, saját programmal kívánt részt venni a politikai életben. „Csak az ökör következetes” – mondta egy alkalommal,⁶¹ ami részben rávilágít arra, miért váltogatta oly gyakran, a politikai helyzet függvényében, a világnézetét.

A királyi diktatúra bevezetését követően, 1938 áprilisában II. Károly⁶² azzal bízta meg, hogy vegye fel a kapcsolatot az erdélyi magyarság vezetőivel, hallgassa meg panaszait, majd tegyen javaslatokat neki a kisebbségi kérdés megoldására. Régi ismerőse, Demeter Béla újságíró közvetítésével hamarosan fel is vette a

⁵⁸ Mikó 1941, 149–150.; Horváth Sz. 2007, 139.; *Magyar Kisebbség*, 1935. augusztus 1.; *Magyar Kisebbség*, 1937. szeptember 16.

⁵⁹ MOL, K 64, 1935, 27. t., 64. cs., ad 246. res. pol.

⁶⁰ ACNSAS, fond documentar, dos. 1574 (D 010885), f. 178., 275. Vaida-Voevod szimpatizált a Vasgárdával, és egyik nyilatkozata szerint a „keresztapjának” tartotta magát.

⁶¹ Biblioteca Academiei Române (Bukarest), Cabinetul de manuscrise, Arhiva Victor Moldovan, vol. V., f. 35–36.

⁶² Kultuszáról lásd Majuru, Adrian: *II. Károly és az „Örök Románia” mítosza*. In: *Limes*, 2003. 2. sz. 133–149.

kapcsolatot Bánffy Miklóssal, a Romániai Magyar Népközösség későbbi vezetőjével, Szász Pállal, az Erdélyi Gazdasági Egyesület elnökével és a magyar egyházak három (katolikus, református, unitárius) püspökével. Több találkozóra is sor került közöttük, majd mind az öt tárgyalópartnere egy-egy emlékiratot nyújtott át az erdélyi magyarság követeléseiről.⁶³ Ezt követően terjedelmes memorandumban⁶⁴ tette meg javaslatait a királynak. Véleménye szerint a benyújtott követelések mérsékeltek, 80 százalékukat teljesíteni lehetne. Felvetette, nem lenne-e célszerű bevezetni, ahol szükséges, a magyar nyelv fakultatív használatát is az alsó fokú közigazgatásban, a Székelyföldön pedig a tisztviselőket az etnikai arányoknak megfelelően lehetne kinevezni. Román érdekek is nevezte a magyar parasztság gazdasági szerveződésének elősegítését. Általában véve a magyar és német kisebbségnek a román államba való integrálását tekintette a legfőbb feladatnak, civilizált és bölcs közigazgatás révén. Ugyanilyen fontosnak tartotta azonban az erdélyi románság kérdéseinek a megoldását is: kulturális, gazdasági, szociális felemelésüket, hogy Erdélyben továbbra is biztosítva legyen a fölényük.

Memorandumának konstruktív, békülékeny hangneme szöges ellentétben állt a mindössze néhány évvel azelőtt meghirdetett szélsőségesen nacionalista elvekkel. Kacsó Sándor ironikus megjegyzése szerint: „A vasgárdisták »atyjából« a király buzgó híve és támogatója lett, a »numerus valachicus« elvének meghirdetőjéből, a magyar kisebbség félelmetes remegtetőjéből a kisebbségi kérdés rendezésének egyik szószólója és szakértője a király oldalán.”⁶⁵

„Kíváncsiságból” elutazott Turnu Severinbe, ahol 1940. augusztus 16-án (erőteljes német nyomásra) román–magyar tárgyalások kezdődtek a Magyarország által követelt területi revízióról.

⁶³ Megbízatásáról készült rövid összefoglalóját lásd ANIC, foVVA dos. 264, f. 17. Emlékirataiban tévesen azt írta, hogy képviselőházi elnöksége idején (tehát 1939-ben vagy 1940-ben) tárgyalt a magyar vezetőkkel, valójában azonban 1938 áprilisában. Vaida-Voevod 2006, I. k., 178.; Vaida-Voevod 2006, III. k., 183. Horváth Sz. Ferenc (Horváth Sz. 2007, 220.) szerint Vaida-Voevod 1938. április 21-én Gyárfás Elemér egykori szenátort is fogadta, erről azonban sem összefoglalójában, sem emlékirataiban nem tett említést. Ld. Mikó 1941, 208. Legújabbán Egrý Gábor: *Megoldás vagy halogatás? A román királyi diktatúra és a magyar kisebbség, 1938–1940.* In: *Limes*, 2010. 1. sz. 69.

⁶⁴ ANIC, foVVA, dos. 264, f. 2–17.

⁶⁵ Kacsó Sándor: *Nehéz szagú iszap felett. Önéletrajzi visszaemlékezések.* III. k., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1993, 204.

Emlékirataiban mértéktelen dicséretben részesítette Valeriu Pop román küldöttségvezető tevékenységét. Szerinte Pop olyan tökéletesen otthonos volt a témában, hogy „a magyarok, megilletődve a fölényétől, mindvégig abszolút alárendelt helyzetben voltak.”⁶⁶ Valójában azonban Hory sokkal rutinosabb diplomata volt annál, hogy megilletődjön tárgyalófelétől. Ráadásul – amint azt a fennmaradt jegyzőkönyvek is bizonyítják – nem volt rosszabb vitázó- vagy tárgyalófél Popnál. Még annak ellenére sem, hogy – Poptól eltérően – a megbeszélések során a keze mindvégig úgyszólván meg volt kötve, és Csáky István külügyminiszter utasításait kellett követnie.⁶⁷

A Koronatanács 1940. augusztus 29-éről 30-ára virradó éjszaka tartott ülésén, a résztvevők többségével együtt, ő is az erdélyi revíziót érintő német–olasz döntőbíráskodás feltétel nélküli elfogadása mellett érvelt. Előljáróban elmondta: úgy érzi, egész élete hiábavaló volt, és az a veszély fenyegeti, hogy teljes vagyona a Magyarországnak ítélandó területrészen marad. Ennek ellenére – józanul – úgy érvelt: el kell fogadni a döntést, hogy legalább Moldova és Havasalföld maradjon meg szabad „Piemontnak”.⁶⁸ Emlékirataiban, habár beszámolt a Koronatanács üléséről,⁶⁹ nem tett említést e felszólalásáról. A következő éjszaka tartott ülésen, amelyen az augusztus 30-án, Bécsben kihirdetett nagyhatalmi döntést kellett jóváhagyni vagy elutasítani, szintén igennel szavazott, de ezúttal (a jegyzőkönyv tanúsága szerint) nem szólalt föl.

Antonescu 1940. szeptemberi hatalomra kerülését követően végleg kompromittálta magát azzal, hogy bár korábban monarchistának és II. Károly meggyőződéses hívének mutatkozott, most kendőzetlenül és teljes mellszélességgel Antonescut támogatta. A *Curentul* című napilapban 1941. július 3-án megjelent cikkében mindenkit arra szólított föl, hogy a végső győzelem érdekében feltétel nélkül támogassa az „államvezető” politikáját.⁷⁰

⁶⁶ Vaida-Voevod 2006, III. k., 33.

⁶⁷ Horyról lásd Pritz Pál: Bevezetés. In Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Sajtó alá rendezte Pritz Pál. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987. 7–37. A Turnu Severin-i tárgyalásokról L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002. 220–270.

⁶⁸ Mamina, Ion: *Consilii de Coroană*. Editura Enciclopedică, Bukarest, 1997. 232–233.

⁶⁹ Vaida-Voevod 2006, III. k., 47.

⁷⁰ Egykori párttársai úgy vélték, hogy ezzel nyíltan „felajánkozott” Antonescunak a közelgő kormányátalakítás előtt. ACNSAS, fond documentar, dos. 1884 (D 011018), f. 184.

1943 elején Antonescu támogatásának szükségességéről próbálta meggyőzni Maniut is, aki azonban elvetette az ötletet.⁷¹ Az angolbarát Maniuval ellentétben, Vaida-Voevod Németország végső győzelmében hitt, és Észak-Erdély békés, esetleg fegyveres úton történő visszaszerzését is a németek segítségével remélte. 1943 nyarán írt memorandumában⁷² arra biztatta Antonescu marsallt, vegye körül magát őszinte „nacionalista” elemekkel, maradjon továbbra is teljesen lojális a náci Németországhoz, és annak Románia legyen az első számú szövetségese. A Hitler és Mussolini iránti szimpátiájáról tapintatosan hallgatott visszaemlékezéseiben. „Elfeledkezett” arról, hogy annak idején hangzatosan az ő „tanulójuknak” vallotta magát.⁷³ Mi több, oldalakon keresztül ecsetelte a nácik „rasszista felfuvalkodottságát”,⁷⁴ azt sugallva az olvasónak – a tényeknek ellentmondva –, hogy már az 1930-as években is elítélően vélekedett róluk.

Új kutatási szempontokat vetnek fel Bánffy Miklós 1943. júniusi, romániai tárgyalásait⁷⁵ illetően a román állambiztonsági levéltárban nemrég feltárt iratok. Eddigi ismereteink szerint Bánffy Kállay Miklós magyar miniszterelnök félhivatalos megbízásából június 19-én és 23-án Gheorghe Mironescu volt román kormányfővel találkozott Sinaián. E két dátum között pedig valamelyik nap – Bethlen István megbízásából – Iuliu Maniuval. Egy 1943. augusztus végi titkosszolgálati jelentés szerint⁷⁶ viszont Bánffy Vaida-Voevodot is felkereste azokban a napokban a magyar–román megegyezés érdekében. Más forrás egyelőre nem erősíti meg a találkozás tényét. Akár találkozott Bánffyval, akár nem, Vaida-Voevod tudott az egykori magyar külügyminiszter útjáról. Maniutól eltérően,⁷⁷ aki határozottan visszautasította Bánffy megegyezési javaslatát, ő hezitált, és várakozó álláspontra helyezkedett. Az ajánlat mindenestre felkeltette az érdeklődését, mivel egy másik jelentés arról számolt be, hogy Gheorghe Tătărescu volt

⁷¹ ANIC, fond Cabinet Militar Ion Antonescu, dos. 104/1943, f. 7.

⁷² ANIC, fond Direcția Generală a Poliției, dos. 9/1943, f. 17–27.

⁷³ ACNSAS, fond documentar, dos. 1574 (D 010885), f. 304. Ezt Brăilán, 1935 májusában jelentette ki egy nagygyűlésen.

⁷⁴ Vaida-Voevod 2006, III. k., 13–25.

⁷⁵ L. Balogh, Béni: *The Second Vienna Award and the Hungarian–Romanian Relations 1940–1944*. Boulder, CO: Social Science Monographs, 2011. 505–511.; Trașcă, Ottmar: *Sikertelen próbálkozás. Román–magyar tárgyalások 1943 első felében*. In: *Limes*, 2010. 1. sz. 113–126.

⁷⁶ ACNSAS, foVVA, dos. I 185.014, f. 272–274.

⁷⁷ A jelentés szerint Maniu Vaidától értesült a magyar ajánlatról.

nemzeti liberális párti kormányfőnek is beszélt róla, aki híveivel együtt hajlott az elfogadására.⁷⁸ Visszaemlékezéseiben Bánffyról egyébként nagyon meleg hangnemben írt, és oldalakon keresztül, hosszasan méltatta *Erdélyi történet* című trilógiáját,⁷⁹ de nem tett utalást Bánffy 1943-as útjára és állítólagos találkozójukra.

Összegzés

Alexandru Vaida-Voevod hosszú, kanyargós, éles fordulatokkal is teli politikai pályafutása elválaszthatatlan a román–magyar együttélés kérdésétől. Kisebbségben, az erdélyi románok nemzeti jogainak harcos védelmezőjeként, minden erejével a dualista államberendezés ellen, és amint írta: az álnok és gőgös magyar oligarchia hatalma ellen küzdött. Többségi pozícióban sokszor kiismerhetetlen, ellentmondásos módon viszonyult a kisebbségi kérdéshez. Állásfoglalásai az éppen aktuális politikai helyzet és saját pillanatnyi érdekei függvényében változtak, ami nagyfokú opportunizmusra vallott. Igaz, a kisebbségek erőszakos asszimilációját mindig elvetette, ez azonban kevés volt ahhoz, hogy jól végiggondolt, következetes és toleráns elvi magatartásról beszélhessünk.⁸⁰

Igyekezett jó személyes kapcsolatokat ápolni az erdélyi magyarság képviselőivel. Közismerten jó viszonyban volt például Demeter Bélával, és Tamási Áront is megnyerte közvetlenségével, „barátságos jóindulatával”.⁸¹ E magatartás lelki motivációról így vallott visszaemlékezéseiben. A megalázó kisebbségi évek után nem kevés lelki elégtételt okozott, hogy „miniszterként és miniszterelnökként teljes urbanitással fogadjam a magyarokat, magyarul beszéljek velük, teljesítsem apró kéréseiket. Ők megaláztatásként túrték a magatartásomat, amely egy oláh részéről

⁷⁸ ACNSAS, foVVA, dos. I 185.014, f. 275–276.

⁷⁹ Vaida-Voevod 2006, I. k., 151., 174–179.

⁸⁰ Összehasonlítva a két politikust, az elvi politizálás sokkal inkább Maniura volt jellemző. A kisebbségekhez, így a magyarokhoz való viszonyulás azonban az ő esetében sem nélkülözte a fordulatokat. Lásd Bárdi–Wéber 1998, 243–256.

⁸¹ Belügyminiszterként meghívta az írók kolozsvári lakására. Tamási erről így számolt be később: „[...] A megfigyelésem szerint Vajdának minden szava őszinte volt, és igaz a barátságos jóindulata. Ez egy kicsit meg is lepett engem, mert a románok irántunk való politikája általában gyanakvó volt. De nemcsak meglepett, hanem megnyugtatót, és örömet is szerzett nekem, mert hiszen barátja voltam a szálla nélküli békének.” Tamási Áron: *Vadrózsa ága*. In: *Magyar Elektronikus Könyvtár*, <http://mek.oszk.hu/01000/01094/01094.htm>. Emlékirataiban Vaida-Voevod nem számolt be a találkozásról, egyik interjújában viszont megemlítette. MOL, K 609, 85. cs., 5. dosszié, V. 8., 19., *Magyar Hírlap*, 1932. augusztus 28.

jött, aki tegnap még ki volt téve az összes [...] magyar és álma-
gyar arcátlanságának.”⁸²

---

⁸² Vaida-Voevod 2006, II. k., 209.

Szakály Sándor

NAPLÓ, NAPLÓSZERŰ EMLÉKIRAT, EMLÉKIRAT?

*Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945 nyomán
a naplói felelősségéről és a forráskritika fontosságáról*

Az 1983-as esztendő egyik sikerkönyve volt Magyarországon Shvoy Kálmán „emlékezése”.¹ A Kossuth Könyvkiadónál Ránki György lektori „védjegye” alatt megjelent munka sokáig a két világháború közötti korszak történetének, szinte „megkérdőjelezhetetlen forrásává” vált. Ma is a sokat idézett művek közé tartozik. Mindezek ellenére a korszak történelmében járatos történészek és a kötetet figyelmesen olvasók is érzékelték, hogy a „sajátos vegyítésben” közreadott munka több szakmaiságot és odafigyelést kívánt volna mind a közreadótól, mind a lektortól.²

¹ Shvoy 1983.

² A könyv jelentős szakmai visszhangot váltott ki. Számos ismertetés és interjú született a könyv kapcsán. A teljesség igénye nélkül csak néhány: Balogh László: „Legyen megőrkítve életem...” *Altábornagy – szélárnyékban. Hadtörténész egy titkos naplóról és emlékiratról.* In *Esti Hírlap*, 1983. december 23.; Zöldi László: „Tiszteességes” tisztek. *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945.* In *Élet és Irodalom*, 1984. január 20.; Szakály Sándor: *Ami benne van – s ami nincs. Shvoy Kálmán naplója és emlékirata 1918–1945.* In *Magyar Hírlap*, 1984. január 21.; Gergely Jenő: *Történelem és emlékek – retussal. Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékiratai 1918–1945.* In *Népszabadság*, 1984. január 26.; Józsa György Gábor: *Egy tábornok kórképe. Szélgjegyzetek Shvoy Kálmán „napló”-jához.* In *Magyar Nemzet*, 1984. február 16. Ezek az írások szinte kivétel nélkül utaltak a közreadás hiányosságaira és arra, hogy az addigi, a két világháború közötti korszakra vonatkozó ismereteket „nem írja felül” a kötet.

Shvoy kéziratának 1983-as közreadása jól példázhatja azt, hogy az első lelkesedés nyomán miként nem szabad(na), a szakmai minimumokról megfeledkezve megjelentetni egy olyan kéziratot, amelynél lehet arra számítani, hogy majd sokan fogják használni és idézni.

A közel harminc esztendő távlata minden bizonnyal elegendő, hogy tárgyilagosan megvizsgáljuk meg a könyvet, a mostani hungarológiai kongresszus pedig jó alkalmat szolgáltat ahhoz, hogy alaposan megvizsgáljuk szerzőjének, vitéz dr. Shvoy Kálmánnak, a volt magyar királyi honvédség egykori altábornagynak életútját.

Meg kell tehát próbálni kideríteni, hogy melyek voltak a szerző indítékai, amelyek a „napló”, a „naplószerű emlékirat” és az „emlékirat” elkészítésére ösztönözték. Ezt természetesen nem egyszerű megfogalmazni, illetve annak a nyomára bukkanni. Mindezekre a kérdésekre alapvetően a szerző saját megfogalmazásai adhatnak/adhatnának választ. A leírtak hitelességét – és itt alapvetően nem az esetleges kisebb elírásokra, pontatlan feljegyzésekre gondolok – úgy és akkor tudjuk igazolni vagy cáfolni, ha a Shvoy által leírtakat más forrásokkal, feldolgozásokkal vetjük egybe, jórészt az aprólékos filológiai elemzés módszereivel élve.

Magam úgy vélem – és természetesen ezzel lehet vitatkozni –, hogy Shvoy írásából egyértelműen egy sértett és „kellően” hiú ember képe bontakozik ki, azé, aki úgy véli, hogy katonai pályafutása nem teljesezhetett ki – elvégre nem lett a Honvéd Vezérkar főnöke, avagy a Honvédség főparancsnoka. Shvoy mindezt a különböző – személye ellen is – „intrikálóknak” tudja be. Ezek pedig nem mások, mint a „bécsi-ek”, azaz az egykoron a bécsi császári és királyi Hadiiskolán végzett „vezérkariak”, akik közé nem mellesleg maga Shvoy Kálmán is tartozott.³

³ Az 1918 után létrejött önálló magyar állam haderejében – amelynek neve 1919 és 1922 között többször is változott, míg 1922. január 4-től a magyar királyi Honvédség nevet viselte – a volt közös haderőben és a volt magyar királyi Hon-

Shvoy katonai pályafutása – megítélésem szerint – az általa vélt „sérelmek” ellenére is teljesnek mondható, a tehetségével arányos pályát futott be. Nyugállományba helyezése után – amelyet maga politikai okokkal magyaráz⁴ – még jelentős politikai szerepet is vállalt a Gömbös Gyula irányította kormánypártban, és lett annak „színeiben” országgyűlési képviselő 1935-ben. Megjegyzendő, hogy az egykori katonai vezetők esetében nem volt általános jelenség a nyugállományba helyezésük utáni aktív pártpolitikai szerepvállalás, bár a két világháború közötti időszakban azért erre is akad számos példa.⁵

Mielőtt a megjelent „napló, naplószerű emlékirat és emlékirat”-nak mondott amalgámzerű szöveg részleteiben elmerülnénk, természetesen szükséges röviden vázolni Shvoy Kálmán katonai életútját. Annál is inkább, mert a közreadott munkában erre vonatkozóan viszonylag kevesebb szó esik.

---

védségben egykoron szolgált tisztek egyaránt szerepet kaptak. Az 1920-as évek közepéig számos esetben felmerült a kérdés, hogy vajon a „közösek” vagy a „honvédek” vannak előnyösebb helyzetben. A tények azt igazolják, hogy alapvetően arányosnak volt mondható a két „csoport” helye a magyar királyi Honvédségben. Természetesen a vezérkari tisztek lehetőségei nagyobbak voltak, de ez így volt minden haderőben. Shvoy „kritikája” azért is meglepő, mert maga is tagja volt a vezérkari testületnek – még ha csak 1918. március 10-ével került át abba – és a világháború éve alatt mint a „vezérkarhoz beosztott” tiszt szolgált különböző magasabb parancsnokságokon.

⁴ Nagyon nehéz megítélni, hogy valós-e a Shvoy által hangoztatott ok – miszerint Szegeden, a világháború zsidó hősi halottainak emlékművénél elmondott beszéde okozta volna a nyugállományba helyezését. (Shvoy 1983, 118–121.) Shvoy évfolyamtársainak nyugállományba helyezésére is az 1933 és 1935 közötti években került sor úgy, hogy a maximálisan szolgálatban eltölthető 36 évet senki sem „töltötte ki”. Érdekes ugyanakkor az a tény, hogy Shvoy nyugállományba helyezésének hírére előbb Keresztes-Fischer Lajoshoz – akiről szinte mindig megvetően ír! – fordul levélben (1934. február 19.), hogy megérdeklődné-e bátyjánál, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternél, hogy támogatná-e őt a szege-di polgármesteri poszt elnyerésében (Shvoy 1983, 123.), majd ugyanez iránt személyesen érdeklődik a miniszterelnök, honvédelmi miniszter Gömbös Gyulánál is. (Shvoy 1983, 123.) Gömbös válasza, miszerint neki fontosabb feladatot szán, megnyugtatja.

⁵ A hivatásos katonatisztek napi és pártpolitikai tevékenysége tiltott volt, így csak akkor léphetett valaki politikus pályára, ha már nyugállományba vagy szolgálaton kívüli viszonyba került. Az 1935-ben megválasztott országgyűlés Képviselőházának tagja volt pl. vitéz Ujfalussy Gábor nyugállományú címzetes altábornagy, dr. vitéz Shvoy Kálmán nyugállományú altábornagy, vitéz kisjókai, nagykürthi és köpösi gróf Takách-Tolvay József nyugállományú altábornagy. Az 1939-es választások során közülük ismét képviselővé választották Ujfalussy Gábort, Takách-Tolvay Józsefet, de többek között vitéz Lipcsey Márton, vitéz Taby Árpád, Mokcsay Dezső egykori katonatisztek is a Képviselőház tagjai lettek. (A felsorolás nem teljes.)

Shvoy Kálmán 1881. február 12-én született Budapesten, tisztviselői családban. Apja Shvoy Kálmán MÁV alkalmazott – Shvoy ludovikás évei (1895–1899) alatt MÁV főellenőr – volt, anyja Cacciari Matild. Két fiútestvéréről tudunk. István szintén hivatásos katonatiszt lett, míg Lajos római katolikus pap.

Shvoy Kálmán 1895 és 1899 között „teljesen díjmentes államköltséges helyen” tanult a Ludovika Akadémián – azt megelőzően a gimnázium első négy osztályát végezte el –, és 1899. augusztus 18-án avatták hadapród-tiszthelyettessé (1899. szeptember 1-i ranggal, 1. rangszámmal) a magyar királyi 1. honvéd gyalogezred 3. zászlóaljához.⁶

1899. október 1-jétől 1901. január 20-ig az ezred 11. századánál szolgált alantos⁷ tiszti beosztásban Kiskunfélegyházán (1900. november 1-jétől hadnagyi rendfokozatban), majd azt követően 1901. március 16-ig Budapesten a zászlóalj segédtszti beosztását töltötte be. 1901. március 16. és 1901. június 15. között Tápiósülyön századszolgálatot teljesített, majd ismét zászlóalj segédtszti Budapesten 1901. július 30-ig. 1902. január 3-ig ismét századszolgálat, Tápiósülyön. 1902. január 3-tól március 30-ig a zászlóalj altiszti iskoláján oktatótszti, melyet századszolgálat követett augusztus 1-jéig. 1902. augusztus 1. és 14. között az ezred 5. századának parancsnokát helyettesítette, azt követően pedig 1902. október 1-ig századszolgálat. Az 1902. évet végig Budapesten töltötte. 1902. október 1-jén kezdte meg tanulmányait a honvéd felsőbb tiszti tanfolyamon, úgyszintén Budapesten. Ez a tanfolyam a magyar királyi honvédségben szolgáló fiatal, a bécsi hadiiskolai tanulmányokra alkalmasnak látszó, tisztek felkészítésére szolgált. Az azt sikeresen elvégzők közül választotta ki a Honvédség főparancsnoka azt a néhány tiszte, akik a bécsi Hadiiskolára – a vezérkari tisztképző intézménybe – kerülhettek. A honvéd felsőbb tiszti tanfolyamot Shvoy sikeresen – „igen jó” összeredménnyel – fejezte be 1903. július 31-jén, melyet követően a m. kir. 10. honvéd gyaloghadosztálynál töltött be parancsörtiszti beosztást szeptember 10-ig. 1903. október 10-én kezdte meg a német nyelvet szóban és írásban is tökéletesen használó – a franciát és az oroszot gyengén beszélő – Shvoy a hadiiskolai tanulmányait.⁸

⁶ HL, Ludovika Akadémia iratai. Avatási lajstrom. 1899-ben avatottak.

⁷ Mai kifejezéssel élve: beosztott tiszti.

⁸ HL, Tiszti személyügyi anyagok 10.796 (Shvoy Kálmán)

1905. október 20-án fejezte be a Hadiiskolát, „igen jó” összedmennyel, ötvenegyediként a rangsorban. 1905. október 20. és december 20. között a magyar királyi 1. honvéd gyalogezerednél század szolgálatot teljesített, majd a szegedi II. honvéd kerületi parancsnokságra került mint a „vezérkarhoz beosztott” főhadnagy. Utóbbi ragja 1905. november 1. (2. rangszám). Shvoy az első világháború kitöréséig a kerületi parancsnokságon szolgált, 1912. május 1-jétől mint a „vezérkarhoz beosztott” százados (rangszáma 1.).

1914. július 28. és augusztus 15. között a m. kir. 102. népfelkelő dandár szállásszabályozó vezérkari tisztje, augusztus 22. és december 1. között a cs. és kir. XVII. hadtestparancsnokság vezérkari osztályán beosztott vezérkari tiszt, majd december 2. és 1915. január 8. között a cs. és kir. 41. gyaloghadosztályból ideiglenesen megerősített, 82. gyalogdandár ideiglenes vezérkari főnöke. 1915. január 9-től március 18-ig a m. kir. 73. gyalogdandár vezérkari tisztje. 1915. április 26. és június 30. között a cs. és kir. 7. hadsereg parancsnokság vezérkari osztályán vezérkari tiszt, majd 1915. augusztus 1-jétől a m. kir. 40. gyaloghadosztály vezérkari osztályán beosztott vezérkari tiszt.⁹ Később szolgált a cs. és kir. 6. hadsereg parancsnokság szállásmesteri osztályán és a cs. és kir. 2. hegyi dandár 1. vezérkari tisztjeként. 1918. január 1-jén soron kívül őrnaggyá nevezték ki és 1918. március 10-ével átvették a vezérkari testületbe.¹⁰

1918 júniusa és novemberé között a m. kir. 39. honvéd gyaloghadosztály vezérkari főnöke volt és novemberben visszatért a hadműveleti területről. Szegedre, korábbi szolgálati helyére, vonult be. 1918. november 15-től a szegedi kerületi parancsnokság vezérkari főnöke lett, és mint ilyet választották meg a szegedi Katonatanács elnökének.

A szegedi ellenforradalom sikere után, az 1919 júniusától szerveződő Nemzeti Hadsereg „I. hadműveleti csoportjának” lett a vezérkari főnöke. Amikor a Magyarországi Tanácsköztársaság bukását követően a Nemzeti Hadsereg szervezete „véglegesen” kialakult, a szegedi katonai (1922. január 4-től honvéd-) körlet vezérkari főnöke lett. 1922. május 1-jével a szegedi 5. vegyesdandár vezérkari főnöke volt, és e beosztását 1922. november 1-ig töltötte

⁹ Uo., valamint Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (Wien), Qualifikationslisten (Kolomon Shvoy)

¹⁰ HL, 8. osztály, 1926. Elnöki 15.366.

be, amikor is a HM VI. csoport – a rejtett Honvéd Vezérkar – főnöke mellé beosztott törzstiszt lett. Közben 1920. május 1-jével alezredes, majd még abban az évben ezredes lett, 1919. szeptember 1-i ranggal. 1923. március 1-jével a Honvédség főparancsnoka 1. szárnysegédjévé nevezték ki. 1924. május 1-jével a szegedi m. kir. 9. honvéd gyalogezred parancsnoka, majd azt követően 1925. november 1-jével a szegedi m. kir. 5. honvéd vegyesdandár gyalogsági parancsnoka lett, és 1927. május 1-jén (1926. május 1-jével, 1926. május 1-i ranggal) tábornokká nevezte ki az államfő.

1929. június 16-án világháborús érdemei alapján vitézzé avatták.

1930. május 1-jétől a szegedi m. kir. 5. honvéd vegyesdandár parancsnoka, 1931. május 1-étől altábornagyi rendfokozatban. 1934. június 1-jével beosztásából felmentették és 1934. szeptember elsejével nyugállományba helyezték, 35 év tényleges szolgálati idő után.

Az itt vázolt katonai pályafutás a volt magyar királyi honvédségben igencsak jelentősnek tekinthető. Shvoy a korábban már említett két legmagasabb katonai beosztást nem érte el, azaz nem lett a Honvédség főparancsnoka, illetve a Honvéd Vezérkar főnöke. Mindenesetben úgy fogalmaz emlékezéseiben – most ne bontsuk most külön az emlékezés „fajtaát” – hogy pályafutását nála gyengébb, tehetségtelen személyek akadályozták, a „bécsi vezérkari klikk tagjai”.

Ha azonban megnézzük az általa több-kevesebb rendszerességgel emlegettek névsorát – Röder Vilmos, Werth Henrik, Keresztes-Fischer Lajos, Kárpáthy Kamilló, Rátz Jenő és a sor hosszan lenne folytatható – akkor azt tapasztaljuk, hogy közülük Kárpáthy és Keresztes-Fischer, illetve Werth Henrik nem volt eredendően honvédtiszt. Ugyanakkor Werth – a Hadiiskola elvégzését (1905–1907) követően – már 1908-ban, míg Kárpáthy 1914 előtt átlépett a honvédségbe és szolgált honvéd alakulatoknál. Az viszont kétségtelen tény – de erre Shvoy nem utal emlékezéseiben! –, hogy a felsoroltak valamennyien előbb lettek a vezérkari testület tagjai, mint Shvoy. S ez is mércéje a teljesítménynek.

Shvoy talán a legnagyobb ellenszenvvel Röder Vilmost emlegeti írásában, akivel a Ludovika Akadémián évfolyamtársak voltak, és Röder nála a rangsorban előbb végzett, és így őt avatták hadnaggyá az 1899-es évfolyam növendékei közül.¹¹

A fentebb írtak ismeretében vessünk néhány pillantást a sokszor emlegetett „bécsi vezérkari klikk” legelutasítottabb tagja – a

¹¹ Az 1899. augusztus 18-án avatott évfolyamból Röder mellett Tombor Jenőt avatták hadnaggyá. Bachó 1930, 925.

Shvoy által szinte csak negatív jelzővel illetett – Róder Vilmos és a szerző „párhuzamos életrajzára”!

A kötetből egyértelműen kiválik a Róder–Shvoy-rivalizálás – Shvoy előadásában, amiről lehet, hogy Róder nem is tudott, vagy nem feltételezte azt – amely még a Ludovika Akadémiai évekre nyúlik vissza.

Róder rendszeresen osztálymásodik volt,¹² míg Shvoy osztályharmadik.¹³ A Ludovika Akadémia – az 1898-ban három évfolyamos katonai akadémiára történt átszervezésig – a négy évfolyamos hadapródiskolaként működött. A cs. és kir. hadapródiskoláktól azonban annyiban eltért, hogy a felavatott évfolyam két legkiválóbb növendékét hadnaggyá – és nem hadapród-tiszthelyettessé – avatták fel minden esztendő augusztus 18-án.

Ez azt jelentette, hogy a későbbiek során a hadnaggyá avatottak az évfolyam többi növendékét jelentősen megelőzhetik előmenetelben, hiszen utóbbiaknak még legalább egy esztendőt kellett szolgálniuk ahhoz, hogy hadnagyokká nevezzék ki őket.¹⁴

1899. augusztus 18-án Róder Vilmost hadnaggyá, míg Shvoy Kálmán hadapród-tiszthelyettessé avatták.¹⁵ Úgy tűnik ez Shvoyban életre szóló nyomot hagyott. Shvoy számos esetben utal arra, hogy az ő világháborús teljesítménye jobb, mint Róderé vagy más, a „bécsi klikkhez” tartozó tisztársáé.

Hogy ez megfelel-e a valóságnak, annak eldöntésére néhány olyan adat, amely az objektív válasz megfogalmazásához elegendőnek látszik.

A katonai pályafutásból a különböző katonai tanintézetekben elért eredményeket, a vezérkari testületbe történt átvétel időpontját és a különböző rendfokozatokba történt kinevezések idejét valamint az első világháborúban kiérdemelt – nem külföldi (német, török) – kitüntetések adom meg mind Róder Vilmos,

¹² HL, Ludovika Akadémia iratai. Osztályjegyzék 1895/1896–1898/1899.

¹³ Uo.

¹⁴ A Ludovika Akadémián a hadapród-tiszthelyettessé avatott növendékek egy esztendei szolgálat után nyerték el a hadnagyi rendfokozatot, szinte kivétel nélkül, a mindenkori avatási év utáni esztendőben november elsejével. Az a fiatal tiszt, aki viszont 1901 előtt az azonnal hadnaggyá „avattatott” évfolyamtársait megelőzte az korábban került kinevezésre minden rendfokozatba, hiszen egy korábbi évfolyammal sorolt. Így az avatáskor „előnyre” szert tett nem volt egyszerű „beérni”. Ahhoz általában arra volt szükség, hogy az „előnyben lévő” ne végezzen vezérkari iskolát, valami oknál fogva rossz minősítést kapjon, stb.

¹⁵ Bachó 1930, 925. Shvoy neve a kötetben – gyaníthatóan nyomdahibából kifolyólag – ‘Svoy’-ként szerepel.

mind Shvoy Kálmán esetében, amennyiben lehetséges az adományozás időpontjával együtt, a viselési sorrendnek megfelelően.

A különböző rendfokozatokba történt kinevezések időpontja és a rangszám¹⁶

Röder Vilmos	Shvoy Kálmán
Hadapród-tiszthelyettes: –	1899.08.18. (09.01-i rang, 1. rangszám)
Hadnagy: 1899.08.18. (1899.11.01-i rang)	(1900.11.01-i rang)
Főhadnagy: 1904.10.31. (2. rangszám, soron kívül)	1905.10.31. (2. rangszám)
Százados: 1909.05.01., 20. rangszám)	1912.05.01. (1. rangszám)
Őrnagy: 1914.08.01. (28. rangszám)	1918.01.01. (soron kívül)
Alezredes: 1916.02.01. (27. rangszám)	1920.05.01.
Ezredes: 1920.05.01.	1920.(1919.09.01-i rang)
Tábornok: 1923.09.01. (soron kívül)	1927.05.01.(1926.05.01-el, 1926.05.01-i ranggal)
Altábornagy: 1926.11.01. (3. rangszám)	1931.05.01.
Gyalogsági tábornok: 1933.01.01.	–

A katonai iskolákon, tanfolyamokon elért eredmények és azok időpontjai

	Röder Vilmos	Shvoy Kálmán
Ludovika Akadémia:	1895–1899 (jeles)	1895–1899 (jeles)
Honvéd felsőbb tiszti tanfolyam:	1901–1902 (jeles)	1902–1903 (igen jó)
Cs. és kir. Hadiiskola (Bécs):	1902–1904 (igen jó, 21.)	1903–1905 (igen jó, 58.)

A vezérkari testületbe történt átvétel időpontja

Röder Vilmos	Shvoy Kálmán
1905 (?)	1918.03.10.

¹⁶ Az azonos időben azonos rendfokozatba kinevezett személyek esetében a rangszám jelölte a „sorrendiséget”. A legalacsonyabb rangszám jelezte azt, hogy az adott személy az adott rendfokozatban „hol áll”. A közreadott adatok esetében nem mindig tudtam megadni a rangszámot. Megjegyzendő még az is, hogy a kinevezések alkalmával volt lehetőség korábbi „rangidőt” is megadni, ami azt jelentette, hogy az adott személy a következő magasabb rendfokozatba történő kinevezéskor az adott évfolyammal együtt „lép előre”.

*Az első világháborúban nyújtott katonai teljesítményükért elnyert
kitüntetések¹⁷*

Röder Vilmos	Shvoy Kálmán
Vaskorona-rend 2. osztálya hdm. kardokkal	
Lipót-rend lovagkeresztje hdm. kardokkal	
Vaskorona-rend 3. osztálya hdm. kardokkal	Vaskorona-rend 3. osztálya hdm. kardokkal (1917)
3. osztályú Katonai Érdemkereszt hdm. kardokkal	3. osztályú Katonai Érdemkereszt hdm. kardokkal (1914)
	Ezüst katonai érdemérem a Katonai Érdemkereszt szalagján a kardokkal (1915,1916)
Bronz katonai érdemérem a Katonai Érdemkereszt szalagján a kardokkal	Bronz katonai érdemérem a Katonai Érdemkereszt szalagján a kardokkal (1915)

Ha összevetjük a közölt adatokat, akkor azt láthatjuk, hogy Röder előbb lépett magasabb rendfokokba, mint Shvoy, több magasabb kitüntetéseket kapott az első világháborúban, mint Shvoy, és általában alacsonyabb rangszámmal rendelkezett az egyes rendfokokban, mint Shvoy. Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy Shvoy Kálmán pályafutása is igen figyelemre méltó, hiszen mind tanulmányainak eredménye, mint katonai teljesítménye jobb, mint az „átlag”.

Egyébként, ha a katonai szolgálat idejét vetjük össze, akkor azt kell mondani, hogy Röder nem sokkal „szolgált túl” Shvoyt. Röder Vilmos 1935. május elsejével került nyugállományba, azaz nyolc hónappal szolgált hosszabb ideig, mint Shvoy Kálmán.

Röder nyugállományba helyezését követően nem sokkal bekerült a politikai – de nem pártpolitikai! – életbe, hiszen 1936. október 12. és 1938. május 14. között honvédelmi miniszter volt. 1938. január 21-étől az államfő a Felsőház „élethossziglani tagjává” nevezte ki. Elnyerte a „magyar királyi titkos tanácsos” méltóságot is, és 1942. március 10-ével kinevezték az „1939: II. t.c. 141. §-a alapján alakított 36 tagú országos bizottság” tagjává.

Shvoy a nyugállományba helyezését követően pártpolitikai szerepet vállalt. A kormánypárt – Nemzeti Egység Pártja – tagjaként országgyűlési képviselővé választották 1935-ben, de már

¹⁷ A kitüntetések esetében a viselési sorrendet adtam meg, és ha ismeretes volt a kitüntetés elnyerésének az idejét is. A kitüntetések közül látszik, hogy Röder Vilmos magasabb kitüntetésekkel rendelkezett, mint Shvoy Kálmán, tehát Shvoy észrevételei, miszerint őt a háborús kitüntetéseiért, teljesítményért irigyelték volna, nem helytálló.

1934-ben Szeged városa törvényhatósági bizottságának örökös tagjává is meg választották.

A közel harminc esztendővel ezelőtt megjelentetett válogatást¹⁸ immáron többedszerre végigolvasva, tapasztalom azt a felületességet, szakmaiatlanságot, amely nem szabadott volna, hogy előforduljon a kézirat kiadásnál.

Meg vallom, nem igazán értettem, hogy a közreadó levéltáros, Perneki Mihály miért nem kapott/kért(?) lehetőséget arra, hogy egy nagyobb bevezető tanulmányban mutathassa be a kézirat szerzőjét? Miért nem gondolt sem ő, sem a lektor, sem a kiadó arra, hogy az 1918 és 1945 közötti korszak sok száz megnevezett szereplőjéről megtudja az olvasó mindazt, amelynek birtokában a közölt szöveget a maga történeti kontextusában tudja értékelni, hasznosítani? Miért nem készültek jegyzetek egy-egy olyan eseményhez, amely még a szűkebb szakma előtt is kevésbé volt ismeretes? Persze ezen jegyzetek, kiigazítások elkészítése hosszú hónapok intenzív munkáját igényelte volna.

Messze nem elegendő például az amit megtudunk a kötetből a Shvoy Kálmán elleni büntetőeljárásról. A Shvoy ellen folytatott per iratanyagának¹⁹ a tanulmányozása és a vád és a védelem által is benyújtott fellebbezések miatt jogerőre nem emelkedett ítélet – nyolc hónapi fogház – közreadása, a peranyagban található tanúvallomások felhasználása sok mindenben hitelesebbé teheték volna a kissé pozitívra „igazított” Shvoy-portrét. Shvoy pere – amely az általa sokszor hivatkozott névtelen feljelentések miatt indult ellene – végül is 1947. február 7-én, „A Magyar Köztársaság Nevében!”, „A budapest (sic!) ítélőtábla, mint büntetőbírórság,” által meghozott ítélettel zárult. S nem akár milyen indoklással! „Az ítélőtábla a főállamügyész (sic!) álláspontját magáévá téve úgy találta, hogy vádlott a vád tárgyává tett cselekményeivel sértetteket mint a demokratikus átalakulás előtt uralmon volt politikai rendszer szerveit és eszközeit e hatalmi szerepükben tá-

¹⁸ A közreadott kötet bevezetőjéből kiderül, hogy a nyomtatásban napvilágot látott anyag, válogatás Shvoy Kálmán „feljegyzéseiből”. A közreadó sajnos a három különböző csoportba sorolható anyagot részben „vegyítette”. Nem igazán érthető, hogy a korabeli naplóhoz miért volt szükséges a később írt „emlékiratok” vonatkozó/vonatkozatható részeit beemelni? Azok ugyanis azt jelzik, hogy Shvoy az évekkel később megszerzett ismeretek birtokában más véleményt is megfogalmaz/megfogalmazhat.

¹⁹ Budapest Főváros Levéltára VII. 5. c. B. XIV. 6888/1941/11. A per teljes iratanyaga – tanúvallomások, szakértői vélemények, vádirat, védői beadványok, stb. – több száz oldalt tesz ki.

madta, sértettek a demokratikus átalakulás előtt uralmon volt politikai rendszer alatt tanúsított magatartásukért és cselekményeikért népellenes büntett miatt jogerősen elítélték, s így e jellegnél fogva vádbeli cselekményeinek megtorlása a demokratikus államrendszer szempontjából nem mutatkozik kívánatosnak.”²⁰

Az idézett ítélet vonatkozó részét a magam részéről csak úgy tudom értelmezni, hogy mivel Shvoy Kálmán az előző rendszernek, az új hatalom által „bűnösnek” tekintett személyei ellen „lépett” fel, azt az adott időpontban és a Magyar Köztársaságban már nem kell bűncselekménynek tekinteni. Jogállamiság Magyarországon 1947-ben!

Egyébként érdekes – vagy talán csak kimaradt a kötet anyagának a válogatásakor –, hogy sem a szerző, sem Perneki Mihály részéről nem történt utalás arra, hogy 1941-ben Shvoy Kálmántól megvonták a vitézi jelző használatának a jogát az ellene folyó „polgári bűnvádi eljárás miatt”,²¹ illetve 1943 januárjában felfüggesztették az egyenruha viselési jogát is.²²

Említtessék meg Shvoy nem kevés kisebb tévedése, elírása és nyilvánvalóan rosszindulatú megjegyzése közül – a teljesség igénye nélkül – néhány. Természetesen szem előtt tartva azt a tényt, hogy a „naplószerű emlékiratok” az események után sok esztendővel íródtak, így bizonyos nevek, rendfokozatok, elnevezések, beosztások már a később használt formában maradhattak meg a szerző emlékezetében.

Shvoy az 1918. november 15. és 1920. március 15. közötti Hadügyminisztériumot – leszámítva a Magyarországi Tanácsköztársaság Hadügyi Népbiztosságának időszakát – szinte mindig Honvédelmi Minisztériumnak nevezi. Az 1919. januári szegedi katonai változások dátumai keverednek, pontatlanok. 1920. március 18-ára teszi olyan rendelet megjelenését, amely szerint a Nemzeti Hadserg elnevezést a jövőben „m. kir. honvédség” váltja fel. Ez a névváltozás azonban csak 1922. január 4-étől történt meg.

²⁰ Shvoy 1983, 325. Az ítélet faximiléjének betűhív idézése. A fenti ítélet – is – megtalálható a 18. számú jegyzetben hivatkozott irategyüttesben.

²¹ HL, HM Szervek VIII. 1. (Magyar Honvédelmi Minisztérium Országos Vitézi Szék Felszámolását végző Bizottság iratai) Shvoy Kálmán anyaga.

²² HL, Pécsi IV. honvéd hadtestparancsnokság iratai. 1. számú Hadtest- és Állomásparancsnoksági Tiszti Parancs (1943. január 5.). Nem kizárt, hogy ennek tudható be, hogy a nyilasok ezért szólították „volt altábornagynak”. Shvoy 1983, 313.

Az ebben az időben a hivatalosan „Magyar királyi vezérkar” főnökét Berzeviczy Béla altábornagyot egy ezredesnek nevezi,²³ aki 1917. június 10-én vezérőrnagyi, 1920. augusztus 17-én altábornagyi kinevezést nyert. Egyébként Shvoy rosszul emlékezett arra is, hogy Janky Kocsárd kit váltott a vezérkar főnöke – akkor HM VI. csoportfőnök, majd HM Katonai Főcsoportfőnök és újra HM VI. csoportfőnök a trianoni tiltások miatt – beosztásban. Janky nem Berzeviczy Bélát, hanem Lorx Viktort követte e beosztásban.

Meglepő, hogy a „napló” esetében is akadnak komoly tévedései Shvoynak. 1941. május 28-án kelt bejegyzésében olvashatjuk: „A diplomáciában változások lesznek, Sztójay Berlinbe megy, utóda Ullein-Reviczky...”²⁴ Nem tudom, hogy Shvoy mire gondolhatott, mert Sztójay Döme 1941-ben már a hatodik esztendejét töltötte Berlinben, mint a Magyar Királyság követe, rendkívüli követ és meghatalmazott miniszteri rangban.

A háborús viszonyok között érthető ellenőrizetlen hírek is bekerültek a Shvoy naplójába. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg Don menti vereségét követően számos naplóbejegyzést tett.²⁵ Ezek szinte kivétel nélkül légből kapott információkat tartalmaznak, és jól példázzák azt, amikor meg nem erősített forrásokból, információkból rakja valaki össze a „képet”.

Hasonló információk találhatók a naplóban Ujszászy István és társai 1944. áprilisban történt letartóztatása kapcsán.²⁶ Shvoy az „állítólag” kifejezést használta ugyan Kádár Gyula és Karády Katalin agyonlövésével kapcsolatban, de később nem utalt arra sehol – vagy nem került be a válogatásba –, hogy ez is téves hír volt.

Sok hasonló tévedésre, elírásra lehetne még utalni, amelyek a korábban megfogalmazott véleményemet alátámasztják, nevezetesen azt, hogy alapos jegyzetelés, más forrásokkal történő összevetés nélkül nem lehetne, nem szabadna naplókat, emlékezéseket közreadni, mert azok nem egy esetben téves állítások, vélemények alapját képezhetik, és az emlékezetbe „bevitt tévedések” kitörlése hosszabb időt vesz igénybe – és néha reménytelen is – mint a közreadó alapos és elmélyült munkára fordítandó ideje. Ez az utóbbi lenne a fontosabb.

---

²³ Shvoy 1983, 83.

²⁴ Uo. 223.

²⁵ Uo. 256–257.

²⁶ Uo. 283.

S hogy vajon milyen ember lehetett Shvoy Kálmán?

Nem könnyű választ adni a kérdésre, a kötet szövegeinek elemzése alapján azonban lehet, hogy közel állhatott az igazsághoz annak a névtelen feljelentőnek a jellemzése, aki 1920-ban, Shvoy Kálmán 1919-es működése kapcsán többek között a következőket írta: (Shvoynak) „...igazi lakájtermészete van: fölfele talpnyaló, lefelé zsarnok”.²⁷ A névtelen feljelentőlevelek tartalma lehet hiteles és lehet hiteltelen is. Shvoynak emlékezéseiből és levéltári forrásokból megismert életútja nem biztos, hogy mindenben cáfol(hat)ja a leírtakat!

A tanulmány szövegében említett személyek

- Berzeviczy Béla**, berzevicei és kakaslomnici (Nagylomnic, 1870.11.06 – Budapest, 1922. február 17.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata altábornagy. 1919.12.12.–1922.01.04.: a Nemzeti Hadsereg vezérkari főnöke, majd a „magyar királyi vezérkar” főnöke.
- Gömbös Gyula**, vitéz jákfai (Murga, 1886.12.26 – München, 1936.10.06.), hivatásos katonatiszt, majd politikus. Legmagasabb rendfokozata szolgálaton kívüli gyalogsági tábornok. 1929.10.10.–1936.09.02.: honvédelmi miniszter, 1932.10.01.–1936.10.06.: miniszterelnök, 1933.01.07.–1933.02.04.: külügyminiszter.
- Janky Kocsárd**, vitéz bulcsi (Déva, 1868.02.11. – Debrecen, 1954.10.20.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata lovassági tábornok. 1922.10.25.–1930.03.05.: a Honvédelmi Minisztérium VI. csoportfőnöke, majd Katonai Főcsoportfőnöke és ismét VI. csoportfőnöke (a rejtett Honvéd Vezérkar főnöke), 1925.11.18. és 1930.03.05. között egyben a Honvédség főparancsnoka is.
- Karády** (Kanzler) **Katalin** (Budapest, 1910.12.08. – New York /USA/, 1990.02.07.) színésznő. Ujszászy István vezérőrnagy, az Államvédelmi Központ vezetőjének barátnője. Magyarország német megszállását követően a német hatóságok egy időre letartóztatták.
- Kádár Gyula**, nyárad-gálfalvi (Debrecen, 1898.12.16. – Budapest, 1982.03.14.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata vezérkari ezredes. 1943.08.01.–1944.04.15.: a Honvéd Vezérkar főnöke 2. (hírszerzés és kémelhárítás) osztá-

²⁷ HL, HM 8/c. oszt. Elnöki VIII. tétel 8.112 (90.925 iktatószám) – 1920.

lya vezetője. A Magyarország megszállását követően a német hatóságok letartóztatták.

Kárpáthy Kamilló, vitéz (Budapest, 1876.03.25. – Szolnok, 1952.09.08.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok. 1930.05.26. – 1935.01.16.: a Honvédség főparancsnoka.

Keresztes-Fischer (Fischer) Ferenc, dr. vitéz (Pécs, 1881.02.18. – Vöcklabruck /Ausztria/, 1948.03.03.), jogász, politikus. 1931.08.24.–1935.03.04.: belügyminiszter. 1936.01.04.–1938.05.16.: a Pénzügyi Központ elnöke. 1938.05.14.–1944.03.22.: belügyminiszter. Magyarország német megszállását követően a német hatóságok letartóztatták és Németországba szállították. Koncentrációs táborba került.

Keresztes-Fischer (Fischer) Lajos, vitéz (Pécs, 1884.01.08. – Vöcklabruck /Ausztria/, 1948.04.29.) hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata vezérezredes. 1933.05.01.–1935.02.01.: a HM VI. csoport (a rejtett Honvéd Vezérkar) főnökének helyettese, 1935.01.16.(sic!)–1938.05.24.: a Magyarország Kormányzója Katonai Irodájának főnöke, 1938.05.24. –1938.09.29.: a Honvéd Vezérkar főnöke, 1939.02.01. – 1942.10.29.: Magyarország Kormányzója Katonai irodájának főnöke (1939.02.21-től egyben „főhadsegéd” is). Magyarország német megszállását követően a német hatóságok letartóztatták és németországi koncentrációs táborba szállították.

Lipcsy Márton, vitéz bilkei (Tiszafüred, 1881.12.26. – Szentendre, 1972.03.01.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata címzetes tábornok. 1921.05.22-től az 5. számú Vitézi Törzsszék törzskapitánya. 1935.11.01-jén nyugállományba helyezték. 1939-től a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselője.

Lorx Győző, vitéz ruszkini (Igló, 1873.07.08. – Budapest, 1922.06.29.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata tábornok (vezérőrnagy). 1922.01.04.– 1922.06.29.: a Honvédelmi Minisztérium VI. csoport (a rejtett Honvéd Vezérkar) főnöke.

Mokcsay Dezső (Ungmogyorós, 1886.10.29. – Budapest, 1943.02.08.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata ezredes. Nyugállományba vonulása után aktív politikai tevékenységet fejtett ki. 1939-től a Nyilaskeresztes Párt (majd Magyar Nemzetiszocialista Párt) országgyűlési képviselője.

- Perneki Mihály** (Mezőhegyes, 1946.05.17. – [?]1992.), a Csongrád Megyei Levéltár levéltárosa 1979. december 31-ig, majd iskolai könyvtáros.
- Rátz Jenő**, vitéz nagylaki (Nagybecskerek, 1882.09.20. – Vác, 1952.01.21. [másutt 05.21.], hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok. 1931.10.01.–1935.01.16.: a Hadiakadémia parancsnoka, 1935.01.16.–1936.05.01. a HM VI. csoport (a rejtett Honvéd Vezérkar) főnökének helyettese, 1935.05.01.–1936.09.05.: a budapesti m. kir. 1. honvéd vegyesdandár parancsnoka, 1936.09.05.–1938.05.24.: a Honvéd Vezérkar főnöke, 1938.05.14. –1938.11.15: honvédelmi miniszter, 1944.03.22.–1944.07.19.: „tárca nélküli magyar királyi miniszter” a miniszterelnök helyettesítésével megbízva, 1944.11.08.–1945.05.: a Felsőház elnöke.
- Róder Vilmos** (Pécs, 1881.01.11. – Budapest, 1969.12.13.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok. 1920–1923.01.15: a HM VI. csoport (a rejtett Honvéd Vezérkar) 1. osztályának a vezetője. 1923.01.15.[?] a HM VI-A. csoport főnöke, [?]-1926. a szombathelyi magyar királyi 3. honvéd vegyesdandár parancsnokság gyalogsági parancsnoka, 1926–1930.05.26.: a HM VI. csoport (a rejtett Honvéd Vezérkar) főnökének helyettese. 1930.05.26.–1936.01.16.: a HM VI. csoport (a rejtett Honvéd Vezérkar) főnöke. 1936.05.01.: nyugállomány. 1936.10.12.–1938.05.14.: honvédelmi miniszter.
- Shvoy István**, vitéz (Budapest, 1876.05.04. – Budapest, 1949.11.20.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata gyalogsági tábornok. 1928.11.01. –1933.01.01. a szombathelyi magyar királyi 3. honvéd vegyesdandár parancsnoka. 1933.03.01. nyugállomány. 1935.01.16-tal ténylegesítve (1935.02.01-jével gyalogsági tábornokká kinevezve) és a Honvédség főparancsnokává kinevezve. 1936.09.05-tel e beosztásából felmentve és nyugállományba helyezve.
- Shvoy Lajos** (Budapest, 1879.03.09. – Budapest, 1968.01.21.), római katolikus pap 1927-től haláláig a Székesfehérvári egyházmegye püspöke. 1927–1944: a Felsőház tagja.
- Sztójay (Stojakovics) Döme**, vitéz (Versec, 1883.01.05. – Budapest, 1946.08.24.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata szolgálaton kívüli vezérezredes. 1925.09.01.–1933.05.01.: katonai szakelőadó, illetve katonai attasé Berlinben. 1933.05.01.–1935.12.10. a Honvédelmi Minisztérium Elnök-

ség vezetője. 1935.12.10.– 1944.03.22.: berlini magyar követ. 1944.03.22.–1944.08.29.: miniszterelnök és külügyminiszter.

Taby Árpád, vitéz (Nyitragerencsér, 1896.07.16. – St. Georgen [Ausztria], 1973.08.21.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata őrnagy. A magyar Királyi Testőrségben teljesített szolgálatot. Nyugállományba helyezését (1939) követően aktív politikai tevékenységet fejtett ki és 1939-ben a Magyar Élet Pártja „színeiben” országgyűlési képviselővé választották.

Takách-Tolvay (Takács) József, vitéz kisjókai, nagykürthi és köpösi gróf (Celldömölk, 1876.10.26. – Budapest, 1945.01.02.), hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata altábornagy. 1928.04.18. –1928.09.30.: a Honvédség főparancsnoka mellé beosztott tábornok. 1929.01.01.: nyugállomány. 1935-től országgyűlési képviselő és a Képviselőház véderő bizottságának elnöke.

Tombor Jenő (Nyitra, 1880.03.03. – Budapest, 1946.07.25.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata ezredes. A Magyarországi Tanácsköztársaság Vörös Hadseregében teljesített szolgálata miatt 1920-ban a haderőből elbocsájtották. Gömbös Gyula honvédelmi miniszter előterjesztésére az államfő 1930-ban egy napra ténylegesítette, és ugyanazon nappal ezredessé nevezte ki – „kivételesen és kegyelemből” – és 1924-el (sic!) nyugállományba helyezte. Tombor 1938-tól a *Magyar Nemzet* katonai szakírója volt. 1945. július elsejével nyugállományú altábornaggyá nevezték ki. Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt tagjaként nemzetgyűlési képviselővé választották. 1945. november 15-től haláláig honvédelmi miniszter volt.

Ujfalussy Gábor, vitéz (Nyírmihálydi, 1877.07.06. – Budapest 1945.05.03.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata címzetes altábornagy. 1927.05.18.–1930.05.30.: a Honvédség főparancsnokának lovassági szemlélője. 1935-től országgyűlési képviselő, kormánypárti programmal.

Ujszászy István, vitéz [?] (Nagykőrös, 1894.08.30. – [?]), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata vezérőrnagy. 1939.05.01. – 1942.08.01.: a Honvéd Vezérkar főnöke 2. osztály (hírszerzés és kémelhárítás) vezetője. 1942.10.14-től (1942.07.01-jei hatállyal) 1944.03.28.: az Államvédelmi Központ vezetője. 1944.03.28.– 1944.08.?: német őrizetben, majd 1944.10.12-ig magyar őrizetben

Ullein-Reviczky (Ullein) Antal, (Sopron, 1894.11.08. – London, 1955.06.13.), jogász, diplomata. 1938.12.16.–1943.09.09.: a Külügyminisztérium sajtó- és kulturális osztályának a vezetője. 1943.09.10.–1944.03.19.: Magyarország svédországi követe. Magyarország német megszállását követően tisztéről lemondott.

Werth Henrik (Rezsőháza, 1881.12.26 – [?] Szovjetunió, 1952.05.28.), hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata vezérezredes. 1923.01.15.–1926.01.04.: a HM VI. csoport (rejtett Honvéd vezérkar) 1. osztály vezetője, 1926.01.04.–1931.09.01.: a Budapesti Szabályzatismertető Tanfolyam (a rejtett Hadiakadémia) parancsnoka, 1931.09.01.–1935.12.01.: a pécsi magyar királyi 4. honvéd vegyesdandár parancsnoka. 1936.03.01.: nyugállomány. 1938.09.29-cel reaktiválva és kinevezve a Honvéd Vezérkar főnökévé. Beosztását 1941.09.04-ig töltötte be.

Sipos Balázs

TÉNY, TAPASZTALAT, ELBESZÉLÉS

Rákosi Jenő önéletrajzi visszaemlékezése és értelmezései*

Az emlékirat a modernkor népszerű műfaja, lévén az olvasók legkülönbébb igényeit elégíti ki – és a legkülönbébb olvasók igényeit elégíti ki, hiszen mindenki másra és máshogy használhatja. „Ez az írás mindenkit érdekel – ajánlotta például olvasói figyelmébe II. Vilmos császár feleségének emlékiratait 1927 nyarán a *Pesti Hírlap*. – Érdeklő a

komoly történészt, akinek megbízható adatok nyújt. Ezen munkán keresztül kerülnek be [majd] újkori történelmünkbe azok a szenzációra nem számító, de *mindennél érdekesebb leleplezések és megvilágítások*, amelyek valódi színében állítják helyre Vilmos császárnak [...] igazi arcképét. [...] érdekel minden művelt embert, aki figyelemmel kíséri saját korát, s aki tudni akarja, melyek azok a történelmi események, amelyeknek részese, szenvedője vagy – nagy ritkán – élvezője.”¹

Ehhez hasonlóan reklámozta kiadója Rákosi Jenő (1842–1929) *Emlékezések*² című munkáját, a megjelenés után szűk egy évvel.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Ez úton mondunk köszönetet a Főv. Szabó Ervin Könyvtárnak Rákosi Jenő fotójáért.

¹ *A császárné regénye – a nők aranykönyve. II. Vilmos császár feleségének emlékiratai a Pesti Hírlapban*. In *Pesti Hírlap*, 1927, július 15. (Kiemelés az eredetiben.)

² A szöveg 1926 legvégén jelent meg először (a Franklin Társulatnál) Rákosi Jenő életműkiadása darabjaként, három kötetben. Másodszer 2009-ben, egy kötetben, az alcím nélkül (*1848–1926*), Klebelsberg Kunó első kiadásban szereplő előszava nélkül (ami egy 1926. novemberi ünnepi beszéd volt), az új kiadás szerkesztőjének, Gyurácz Ferencnek a *Rákosi Jenő memoárja* című utószavával (Rákosi 2009, 359–362.).

Nem említette ugyan a „megbízható adatokat”, a „leleplezéseket”, „megvilágításokat”, az „igazi arcképet” – pontosabban nem említette ezeket a „komoly történészekkel” összefüggésben, azaz nem utalt a történészek azon tulajdonságára és funkciójára, hogy legitimálni képesek egy emlékiratot és így növelni tudják népszerűségét (hiszen még érdekesebb és megbízhatóbb egy emlékirat, ha a történészeknek is újdonságot jelent). Ezen kívül azonban hasonló érveket említett. Rákosi „tanúja volt emlékezetes nagy események sokaságának, érintkezésbe jutott kora csaknem minden szereplő emberével” (azaz a könyv „megvilágít”, „igazi arcképet” mutat); az *Emlékezések* „a magyar nemzet történetét mondja el [...] Rákosi Jenő személyén keresztül olyan közvetlenséggel és olyan érdekesen, hogy az olvasó úgy olvassa, mint egy érkedfeszítő regényt”, amelyet „el kell olvasnia mindenkinek, akiket a közelmúlt Magyarországa érdekel.”³

A kutatók természetesen másért, de főleg máshogy olvasnak emlékiratot vagy önéletrajzot, mint az érdeklődők. Reflektáltabb módon „használják” az ilyen szövegeket, hiszen tudják, hogy sokféle úton közelíthetnek hozzájuk, és ismerik az ezek között lévő eltéréseket. A történész választhatja feladatául az emlékezés vagy az identitás értelmezését – azaz fordulhat a pszichológia módszereihez.⁴ Hasznosíthatja az irodalomtörténetírás és irodalomtudomány ezzel összefüggésben lévő „autobiográfiai fordulatának” tanulságait, amelyek az úgynevezett önéletrajzi visszaemlékezés műfaji kérdései mellett felhívják a figyelmet a referencialitás, az én, az emlékezet, a szerző, az elbeszélő és az elbeszélte én viszonyára – illetve az igaz, hamis és valós kérdéseire is.⁵ És említhető az ún. narratológiai megközelítés, amely a történetírásra részben az ún.

³ *Pesti Hírlap*, 1927. november 13.

⁴ Lásd többek között K. Horváth 2003, 81–113.

⁵ Petres Csizmadia Gabriella: *Az emlékezet újrajrásai*. In: Mészáros, Ondrej (szerk.): *Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért II*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európa Tanulmányok Kara, Nyitra, 2011. 63., 64.; Lásd még Porter Abbot, H.: *Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására*. In *Helikon*, 2002/3. 286–304.

nyelvi és a kulturális fordulatok révén fejt ki hatást.⁶ A történész tekintheti céljának az emlékező személyes tapasztalatainak megismerését, vagy azt, hogy az emlékezésben szereplő eseményeket „ellenőrzi”, és például megpróbálja tetten érni: az emlékezés megírása korának elvárásai miként befolyásolták magát a leírt szöveget.⁷ Azaz számtalan megközelítés mód létezik – amiből pedig szinte automatikusan következik, hogy az eddig említett tudományok valamiféle vagy többféle „hibridje” jön létre, amelyeket azután (szokás szerint) interdiszciplináris megközelítési módoknak nevezhetünk.⁸

Tanulmányomban több szempontot használva elemzem az újságíró, szerkesztő, író, színházi és sajtóvállalkozó Rákosi Jenő *Emlékezések* című önéletrajzát, memoárját. Dolgozatom kulcsfogalma nem annyira az emlékezés vagy a felejtés, inkább a tény, a tapasztalat, az elbeszélés és az értelmezés. Kérdésem pedig az, hogy mennyiben ismerhető meg az *Emlékezésekből* Rákosi Jenő – azaz hogy (1.) az elbeszélés maga mennyiben fed fel és fed el az életrajzi tényeket, eseményeket és a személyes tapasztalatokat, és (2.) miért, illetve hogy (3.) mi befolyásolhatja alapvetően, hogy miként értelmezzük Rákosi elbeszélését.

Tanulmányom első fejezetében röviden érintem a memoárok, önéletrajzok néhány elemzési kérdését, majd (a második fejezetben) kitérek a Rákosi-életrajz eltérő értelmezéseire és elbeszéléseire, amelyek az *Emlékezések* értelmezési kereteit jelentik. Ezután műfaji szempontból írok röviden a szövegről. A következő, negyedik fejezetben Rákosi életének egy-két csomópontját vizsgálom cikkei és memoárja, önéletrajza összevetése alapján, arra a kérdésre koncentrálna, hogy mi befolyásolhatta az önéletrajzi visszaemlékezés megírását és megformálását.

Munkámat egyrészt megkönnyíti, hogy Rákosi életét, gondolkodását, világképét cikkeiben folyamatosan dokumentálta. Másrészt viszont nehézség származik abból, hogy évtizedek sajtóanyagát kell(enne) összevetni az önéletrajzzal, memoárral ah-

⁶ Lásd Kisantal Tamás: *A történetírásban újabban meghonosodott fordulatokról*. In: Uő (szerk.): *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Kijarat Kiadó, Budapest, 2009. 9–31.

⁷ Lásd például Vörös Károly: *Egy gömöri nemzetőr két hete 1848 decemberében*. (Alexy Lajos naplója.) In *Borsodi Levéltári Évkönyv*, 5. 1985. 731., 732.

⁸ Az említett és másfajta megközelítési módokra lásd Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 2008.; Petres Csizmadia 2010, 69–80.

hoz, hogy az általam feltett kérdésekre válaszolni tudjunk, azaz hogy értsük és ne félreértsük az *Emlékezéseket*. Ebben csekély segítséget adhat a mű fennmaradt kézirat-változata.⁹

Tény, tapasztalat, igazság

Egy visszaemlékezéshez és önéletrajzhoz sokféle módon lehet közelíteni. Kérdés például, hogy „mire”, és kérdés, hogy milyen módon használjuk. Az első „tárgyi” kérdés, a második pedig módszertani.

Rákosi szövege kapcsán a „mire?” kérdésre a klasszikus válasz a következő. Az *Emlékezések* a magyarországi színháztörténet, sajtótörténet, irodalomtörténet, politikatörténet, társadalom-, kultúr- és mentalitástörténet remek forrása, hiszen a szerző drámaíró, színházigazgató és -bérlő, illetve szerkesztő, majd lapkiadó és 45 évig a *Budapesti Hírlap* című országos napilap főszerkesztője volt, aki nemességet kapott és tagja lett a Főrendiháznak. Leírja például a modern magyar sajtó kialakulását, a „régii” eszmehirdető sajtó és a tömegsajtó közötti különbségeket, illetve működésüket, bemutat egyes zszurnalisztákat és újságírói pályákat. Viszonylag hosszan ír arról, amit az újságírói hivatás (tudat) alakulásának nevezhetünk.

Magától értetődően a visszaemlékezés Rákosi Jenő életére is forrás – nem csak az 1919-ig terjedő időszakra, hanem a megírás idejére is, noha ezekről az évekről lényegében nem esik szó. Továbbá megközelíthetjük az *Emlékezéseket* azt a kérdést vizsgálva, hogy valamilyen társadalmi csoportra vonatkozatható forrás-e,

⁹ A szöveg kéziratát (címe: *Emlékeim*, alcíme nincs) a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében őrzik; a nyomdában ebből dolgoztak (a rájegyzés szerint 1926. november 13-án készült el a szedés). A kézirat két nagyobb egységből áll: az első 291 oldal, a második utolsó lapján az oldalszám 262, de ez több részből áll, azaz valójában hosszabb. Többek között betoldás *A Szent Család* című fejezet (ezeken a lapokon nem is számok, hanem betűk vannak a-tól q-ig, közben n/1, illetve n/2 jelű lapokkal), és a 218–231. oldalak is eredetileg betűkkel voltak jelölve (a-tól m-ig). Vagy: a 198. oldal után a 198/1.–198/6. oldalak következnek. Másfelől egyes oldalak láthatólag kikerültek; néhol ez az oldalszámzásban is látszik: például a 143. oldal után a 148. oldal következik. A szöveg tagolása abban is eltér a megjelent változattól, hogy abban *A háború után* című fejezet nincs. Mivel a kézirat „töredezett”, és az összeállításának módját egyelőre nem sikerült rekonstruálni (bár valószínűnek tűnik, hogy már kész fogalmazványokat építettek bele), most a rövidebb kihúzásokat és betoldásokat lehetne elemezni (ezek jelentős része stiláris javítás), ám erre nincs mód.

és ha igen, akkor mi tekinthető benne „tipikusnak”, általánosíthatónak.

Módszertanilag például arra gondolhatunk, hogy a szerző „pontosan emlékezik-e”. Vajon emlékei elég elevenek-e, illetve emlékezői helyzete miatt pontosan azt és úgy írja-e le, ami és ahogy történt?

Természetesen Rákosi Jenő *Emlékezések* című munkája tanulmányozható e módszer szerint – annál is inkább, mivel ehhez számtalan forrással rendelkezünk. Összevethető (a levéltári, kéziratok hagyatékon, a kortársak levelezésén túl) például Rákosi magántitkára, Schiller Jenő visszaemlékezésével, amely az 1930-as évek első felében jelent meg.¹⁰ Igen jelentős publicisztikai munkássága is alkalmas egy ilyen vizsgálathoz, hiszen a cikkek szembesíthetőek a memoár állításaival.¹¹

Másik lehetséges módszertani kérdés, hogy az emlékező „mit élt át [...] a maga világából és hogyan tapasztalta meg kora történéseit”.¹² Ez látszólag teljesen ellentétes az előző szemponttal, hiszen itt nem a „valóság”, a „tény”, hanem a „tapasztalat” a téma. Nekem azonban úgy tűnik, hogy itt nem annyira a történész valósághoz való viszonyában van a különbség, hanem inkább „tárgyi” szempontból. Abban, hogy „mire” használjuk az ilyen forrásokat. Arra gondolok, hogy a második esetben a tapasztalat *valósága* az alapvető kérdés, azaz az, hogy a memoár alapján a szerző „tapasztalatát” ismerjük-e meg, vagy *például* saját olvasatunk és horizontunk miatt valami mást állítunk elő. Az ugyanis, hogy az emlékező miként tapasztalta, élte meg a világot, egy tény, amelynek rekonstruálása ugyanúgy igényli a („hagyományos”) forráskritikát, vagy másként: a jelentés megfejtését.

¹⁰ Schiller 1933.

¹¹ Az *Emlékezések* és a *Budapesti Hírlap* számainak összevetésével Csík Tamás elemezte Rákosi Jenő Tisza Istvánhoz és az egyesült ellenzékhez való viszonyának változását, és kimutatta az *Emlékezések* „pontatlanságát”. Csík Tamás: *A koalíciós kormány hatalomra kerülése és a Nemzeti Munkapárt létrejötte (1906–1910) a Budapesti Hírlap és Az Újság valóságkonstrukciójában*. In *Médiakutató*, 2010/4. 78.

¹² Gyáni Gábor: *A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása*. In: *Úő: Emlékezés, emlékezet és a történetelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 152. Gyáni Gábor itt a naplóval mint forrással foglalkozik, de minden személyes forrásra kiterjeszti kijelentései érvényességét. – A tapasztalat eltérő megközelítéseire lásd Gyáni Gábor: *A történelmi tapasztalat fogalmának historizálása*. In: Gábor György, Vajda Mihály (szerk.): *A lét hangoltsága. Tanulmányok a tudás sokféleségéről*. Typotex Kiadó, Budapest, 2010.11–39.

Tehát: megismerhető-e az *Emlékezésekből*, hogy Rákosi Jenő mit és milyen módon tapasztalt meg, élt át kora történéseiből? Vagy inkább azt tudhatjuk-e meg belőle, hogy miként értelmezte át *utólag* ezeket a tapasztalatokat? Hiszen a közvetlen tapasztalattal meg kell különböztetnünk a rá való emlékezéstől, valamint attól, ahogy egy egységes történetbe rendezve értelmet nyer – például a többi átélt, megélt esemény sorában.¹³

Mit jelent mindez?

(1.) Egyrészt hangsúlyozni kell a különbséget az olyan személyes források között, mint a naptár, a napló, a levél és a visszaemlékezés vagy önéletrajz. Egy naplóból például elméletileg megismerhető a tapasztalatok módosulása, egy visszaemlékezésből önmagából viszont majdnem biztos, hogy nem. A megkülönböztetés ennél is lényegesebb oka a következő. A tapasztalat egy esemény vagy eseménysor tanulsággal, jelentéssel való felruházása, az esemény és ilyen módon való értelmezésének együttese. Amelyik esemény pedig nem kap jelentést (utólag), az nem lesz tapasztalat. (Például egy napom nem minden eseményének van jelentése, és lehet, hogy a buszon ülve nem tapasztalok semmit.)

A jelentéssel bíró eseményt azután a szerző egy levélben, vagy naplójában, esetleg memoárjában, önéletrajzában (és persze más műfajokban, mint például regényben) rögzíti. Ennek kapcsán John Borneman azt hangsúlyozza, hogy „Még a történésük közben megfigyelt performatív aktusoknak is át kell esniük egy, az eseményt időben követő rekonstrukción, mielőtt textuális formát öltenének.”¹⁴

Továbbá a naptár, a napló, a levél, illetve a visszaemlékezés, az önéletrajz és általában az önéletrajzi, de eltérő műfajú (szépirodalmi) szövegek között érdemes különbséget tenni, és érdemes ezek „határait” is vizsgálni. Itt (Philippe Lejeune naplókról írt tanulmánya nyomán) arra gondolok, hogy a visszaemlékezések is „nyakatekert utat választá-

¹³ Illyés Gyula a történészekről írta le a Hayden White cselekményesítés-fogalmához hasonló megglátását: „[...] azoknak is újra kellett kontsruálni a [valóságot], hogy valami logikát tudjanak teremteni abban, amiben nem volt logika. Csak esemény. A valóság nem ismeri a mi logikánkat.” Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1961–1972*. Sajtó alá rendezte: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1989. 385.

¹⁴ Borneman, John: *Elbeszélés, genealógia és történeti tudat: a széthulló személyiség*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1999. 200.

nak az igazsághoz”, de „az igazság kimondásának (igaz naiv [...] tervét” követik – így ugyanis elválnak egymástól a fikció (mindent szabad) és az „antifikció” (az igazságra való törekvés). Azaz valamiféle elméleti alapon tudjuk elkülöníteni azokat a szövegeket (elsősorban emlékezéseket), amelyek valamilyen módon a szerző „történelemben való éléséről” tanúskodnak, és azokat, amelyek valami másról, vagy legalábbis más miatt érdekesek.¹⁵ Mert például Rákosi Jenő egy helyen elbeszélésnek nevezi az *Emlékezéseket* („ez is csak egy elbeszélés”), de hozzáteszi: „minden valóság benne, és semmi se mese elbeszélésben”.¹⁶

- (2.) Másrészt azt emelném ki, hogy a tapasztalatokat szerintem érdemes megkülönböztetni egymástól: az esemény jelentéssel felruházott értelmezését elsődleges tapasztalatnak nevezném, és megkülönböztetném a másodlagos tapasztalattól, ami az elsődleges tapasztalat rögzített (leírt) formája. Ezt már meghatározhatják bizonyos műfaji szabályok (például az, hogy ki mit gondol a napló vagy a levél műfajáról), valamint meghatározhatják olyan új jelentések, amelyek éppen abból fakadnak, hogy korábbi (elsődleges, közvetlen) tapasztalatok egy egységes szöveg részét képezik.

Az önéletrajz, a visszaemlékezés a folyamatosan íródó és kiszámíthatatlanul, előre nem látható módon folytatódó naplóhoz képest egy harmadikféle tapasztalatot tartalmaz. Ekkor már a történet vége (a megírás ideje) felől rendezi el az emlékező a tapasztalatokat,¹⁷ mégpedig esetleg úgy, hogy új jelentéssel ruház

¹⁵ Lejeune 2008, 13., 15. – Igaz, Lejeune elgondolását többen vitatják; továbbá „antifikciós” elgondolását a naplóra dolgozta ki, mégpedig éppen arra válaszul, hogy sokan az önéletrajzok jellemzőjének gondolják az ún. autofikciót, ami a szerző általi „tudatosan vállalt kitalálást” jelent. Szerinte az önéletírást a fikció, a naplót az „igazság vonzza”, és a két műfajt e kétféle írásmód váltakozása jellemzi – de eltérő arányban, és pontosan ez a sajátosságuk is. Ugyanakkor mindkettő szubjektív. Lejeune másutt így definiálja az önéletrajzot: „Visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi.” Ugyanakkor egyetértően idéz egy 19. század végi meghatározást is: „Az önéletírás tág teret enged a fantáziának, írója pedig egyáltalán nincs a tények hitelességére kényszerítve, mint az emlékiratban, vagy a teljes igazságra, mint a vallomásokban.” Lejeune, Philippe: *Még egyszer az önéletírói paktumról*. In: Uő: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Szerk.: Z. Varga Zoltán. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 2003. 226., 230.

¹⁶ Rákosi 2009, 296.

¹⁷ Itt előzetesen csak annyit jegyeznek meg, hogy nem minden emlékező tudja egyetlen, egységes összefüggő történetbe rendezni az életét. Rákosi Jenő például az *Emlékezésekben* nem a megírás ideje (1926) felől nézve meséli el az élete minden részét, hanem egy korábbi nézőpontból.

fel korábbi eseményeket (vagy kihagyja némelyiket). Ennek lehet az oka, hogy egy strukturált szöveget alkot, azaz az átélt társadalmi változások eredményeként új koncepció szerint rendezi el az életeseményeit (azaz konceptualizál),¹⁸ és például az, hogy az identitása formálódott, és emiatt másként beszél el az eseményeket (a narratív identitás kérdésére később visszatérek). Itt azonban újra hangsúlyoznám, hogy az igazság nem abban az értelemben kérdés, hogy az emlékező manipulálni akarna vagy direkt hazudni. Ő jobbára az igazságot akarja elmondani, ez a szándék vezérli, igaz, talán kissé naiv, „nyakatekert módon”, és nem mindig tudja tartani magát a tervéhez. Ez a szándék vezérli akkor is, ha esetleg költött (nem hamis, nem igaz, de valós) történet kerül az emlékezésbe. Rákosi az *Emlékezések*ben például máshogy meséli el első színdarabja bemutatóját, mint pár hónappal később egy emlék-beszédében. Akármelyik verzió is az igaz, mind a két esetben az igazság elmondása vezérelte.¹⁹ Nem ilyen egyértelmű

¹⁸ Arra nézve, hogy mi strukturálhat egy emlékezést, három magyarázatot említenék. Pierre Rosanvallon szerint a „társadalmi tapasztalatokat” az „ideákat” közvetítő jelentős művek és hétköznapi reprezentációk szervezik. (Rosanvallon, Pierre: *Civil társadalom, demokrácia, politikum, Történelmek és elméletek*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 183.) Jon Elster a társadalmi változás kapcsán például azt hangsúlyozza, hogy a „várankozás beteljesületlensége” szubjektív meglepetést jelent, és nem „objektív újdonságot”. Azaz: „A társadalmi változás progresszív, ha az eredmények a vártnál jobbak, regresszív, ha rosszabbak.” Szerintem az efféle várankozásoknak és teljesülésüknek különös jelentőségük van akkor, amikor valaki a visszaemlékezését konceptualizálja. (Elster, Jon: *A társadalom fogaskerekei. Magyaruló mechanizmusok a társadalomtudományokban*. (2. kiadás) Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 163.) Martin Kohli az egyén élete és annak ön-értelmezése, illetve a történelmi események és idő viszonya kapcsán azt írja, hogy „az élet önnön struktúráját külső – például történelmi vagy évszázadokhoz kötött – események egymásra következéséből nyeri”, noha a „modern kor embere” számára „az élet mintegy az én köré és az én által szerveződik”. Kohli, Martin: *Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában*. In: Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni. Történelmi-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. 179. Lásd még Gyáni Gábor: *Történelmi esemény és struktúra: kapcsolatuk ellentmondásossága*. In *Történelmi Szemle*, 2011/2. 160.

¹⁹ Az *Emlékezések* szerint a földszinten, zártszékek mögötti állóhelyről nézte a bemutatót, édesanyja pedig valahol előtte ült. (Rákosi 2009, 103.) A beszéd szerint a színpadon, a kulisszák mögött, ahol egy színpadi munkás megjövendölte neki, hogy belőle „lesz valami”. (Rákosi Jenő hatvanéves színműtrői jubileuma. Ünnepi vacsora Rákosi Jenő tiszteletére. In *Pesti Hírlap*, 1927. február 15.) Az *Emlékezések* szerint „ma már nem tudnék megfelelni” a kérdésre, „hogyan én az este mit éreztem és gondoltam”. A beszédben úgy fogalmazott: „[...] jól emlékszem, épen az a gondolat nyargalászott a fejemben, hogy [...]”. – Barcza György memoárjai esetében ennél lényegesebb különbségeket és ezeknek részben az emlékezések eltérő időpontjából fakadó okait elemzi Pritz Pál: *Emlékirat és napló avagy emlékirat a naplóban*. (Kézirat.)

viszont a helyzet (mert Rákosit több minden motiválhatta a változtatás során) annál a résznél, amikor elmondja: Ulain Ferenc (mielőtt a *Szózat* főszerkesztője lett volna) sokáig azt akarta, hogy Rákosi legyen egy új párt elnöke, ő pedig helyette irányítaná a *Budapesti Hírlapot*. A megjelent verzió szerint végül (amikor a vita a B. H. felelős szerkesztői pozíciója körül forgott) „Ulain úr azt a meglepő kijelentést tette, hogy választania kell, mert politikai barátai az ő szerkesztésével új lapot akarnak indítani. Én természetesen nyomban azt mondtam – írja Rákosi –, hogy ebben én nem befolyásolhatom őt, határozzon lelkiismerete szerint. Ő azzal távozott, hogy ez lesz a legnehezebb éjszakája, s másnap ismét felkeresett azzal, hogy barátai ajánlatát fogadja el. Így született meg a *Szózat* [...]” A kézirat előző variációja viszont ez: „Ulain úr azt a meglepő kijelentést tette, hogy választanom kell, vagy elfogadom őt főszerkesztőnek, vagy az ő szerkesztésével új lapot akarnak indítani. Én természetesen nyomban választottam, s így született meg a *Szózat* [...]”²⁰

Visszatérve az emlékező igazságra való törekvésére hangsúlyozni kell, hogy ez természetesen nem azt jelenti: az igazság vagy a valóság szempontjából nézve az emlékező elbeszélése és a történelmi elbeszélés egyenrangú, hiszen a hasonlóság ellenére lényeges különbségek vannak módszereik, múlthoz való viszonyuk, reflexivitásra való képességük között.²¹ Más módon hatnak az emlékezőre és a történetíróra a változó körülmények, sőt jó esetben más körülmények (is) hatnak rájuk. Ezért van (jó esetben) jelentős eltérés a között a metódus között, ahogy az emlékező újraírt elbeszélései különböznek egymástól, és aközött, ahogy a történetíró esetleg újraírja munkáit, amelyek azonos témáról, de egymástól eltérő módon szólnak.

Ezen a ponton összefoglalólag és a fejezetet lezárva Maurice Halbwachs-t idézném. A napló és a memoár kapcsán egy helyütt azt írja, hogy „egyfelől az a kép, melyet a múltból rekonstruálunk, a [múltba veszett] társadalom olyan képét nyújtja, mely jobban megfelel a valóságnak.²² Másfelől azonban amennyire e

²⁰ Rákosi 2009, 267.; Rákosi-kézirat, II. 124.

²¹ Ricoeur, Paul: *Emlékezés – felejtés – történelem*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1999. 52–66.

²² Eric Hobsbawm az oral history mint forrástípus kapcsán ezek „nosztalgikus érzelmi vonzerejéről” ír, ami utalás arra, hogy eme visszaemlékezések révén a kutató számára közvetlenül megtapasztalhatóvá, átélhetővé válik a múlt. Hobsbawm, Eric: *Történelem „odalentről”*. In: Uő: *A történelemről, a történetírásról*.

kép reprodukálni képes a régi érzékelést, olyannyira pontatlan is: részben hiányos, mivel a kellemetlen nyomok ki lettek törölve vagy fel lettek hígítva, ugyanakkor túlterhelt is, olyan új lenyomatok lettek hozzáfűzve, melyeket soha nem érzékeltünk. [...] A társadalom kényszeríti az embert arra, hogy időről időre ne csak reprodukálja gondolatban életének előző eseményeit, hanem inkább átjavítsa, kiegészítse oly módon, hogy mégis meg legyünk győződve arról, hogy emlékeink pontosak, s olyan presztízst tulajdonítsunk nekik, mely a valóságban nem volt meg.”²³

Az Emlékezések értelmezési keretei

Egy önéletrajzi visszaemlékezés olvasásakor nem csak a tapasztalat változásaival kell tisztában lenni, illetve ennek kapcsán például azzal: miként módosítja a jelentéseket, hogy milyen műfajú szövegben rögzíti az emlékező a tapasztalatait. Nem szabad elfelejteni azt se, hogy a szöveg megfejtését, értelmezését az olvasók közötti különbségek is befolyásolják. Ahogy Donald Francis McKenzie a szövegek szociológiájáról szólva megfogalmazta: „Az új olvasók mindig új szövegeket hoznak létre, az új formák pedig új jelentéseket.”²⁴

Utóbbi utalás arra, hogy az olvasó számára a jelentést befolyásolhatja: melyik kiadó, milyen formában, milyen sorozat részeként vagy sorozaton kívül stb. jelentet meg egy szöveget. Esetünkben ez azt jelenti: az *Emlékezések* először Rákosi Jenő életmű-kiadása részeként jelent meg (itt tehát nem az a fontos, hogy ennek számára készült), ami miatt más jelentéseket kaphatott, mintha mondjuk sorozaton kívül és mondjuk puha kötésben látott volna napvilágot. És ugyanígy elemezni lehetne, hogy a 2009-es kiadás fizikai jellemzői (keménykötés, archaizáló borító), vagy az, hogy a *Rákosi Jenő válogatott művei* második köteteként jelent meg, milyen jelentésekkel ruházzák fel a szövegeket.

Az új olvasókra és az új szövegekre vonatkozó megjegyzés esetünkben legalább két kérdést vet fel.

- (1.) Az egyik: ha egy „híres ember” visszaemlékezésből vagy önéletrajzából tényeket nyerhetünk, akkor annak a „történelem egészére” nézve általános haszna van, abban az érte-

---

Napvilág Kiadó, Budapest, 2006. 232. ; Ankersmit, Frank R.: *A történelmi tapasztalat*. Typotex Kiadó, Budapest, 2004. 11–31.

²³ Idézi K. Horváth 2003, 87.

²⁴ Idézi Chartier 2009, 42.

lemben, hogy valami politika-, irodalomtörténeti (stb.) eseményt esetleg immár pontosabban tudhatunk. De ha az emlékező (valamilyen) tapasztalatát ismerjük meg belőle, akkor mi ennek az általános haszna? Másként fogalmazva: a cél vajon az, hogy valakinek az „egyszemélyes” tapasztalatát rekonstruáljuk (ezáltal az előbb említett „általános haszonhoz” járulunk hozzá például a motivációk feltárásával), vagy a kutatónak inkább egy egyén tapasztalatának az általánosítására kellene törekedni-e?

Természetesen eme kérdések kapcsán érdemes különbséget tenni a „híres emberek” és a „hétköznapi emberek” tapasztalata között. Hiszen a „híres ember” pontosan kivételessége miatt, annak tudatában ír memoárt, és olvasóként is ezért olvassuk a szöveget. E „kivételesség”, „egyéniesség” miatt érdekesek nem kivételes, értsd hétköznapi cselekvései is.

Ezzel szemben a „hétköznapi ember” élete a hétköznapi-ban megnyilvánuló „általános” miatt érdekes, és tapasztalata is mint egy társadalmi csoport tipikus tagjának tipikus tapasztalata érdekes. Azaz az a ki nem mondott feltételezésünk, hogy a „hétköznapi ember” élettapasztalata, életút-konstrukciója általánosítható, az általa előállított személyes forrásban tehát mint egy csoport tagja áll előttünk. Mindez azonban azért is pontatlan, mert a „történelmi személy” tapasztalatára is tekinthetünk egy csoportra jellemző tapasztalatként. Esetünkben mondjuk az a kérdés, hogy Rákosi Jenő melyik olyan társadalmi csoport tagja, amelyik csoportra nézve általánosíthatók az ő tapasztalatai, megéleltörténetei. Erre szerintem nem tudunk objektív módon válaszolni. Rákosi ugyanis az *Emlékezések*ben nem teremt, nem mutat fel olyan szűkebb csoportot, amelybe magát besorolná. Nemzeti liberálisnak mutatja magát néhol, egy helyütt azonban így ír: „Sem a liberálisizmus, sem a konzervatívizmus, sem a demokrácia, sem az arisztokrácia, sem a szociálisizmus magokban rám nézve döntők nem voltak. Alkotmányos hűség, nemzeti szellem, szuverén magyarság és keresztény lélek: ezek voltak sérthetetlen dogmáim.”²⁵ Egy helyen hangsúlyozza szerény származását, ám nem találtam nyomát annak, hogy ezt csoportképzőnek tartotta volna, és mondjuk a sikeres vállalkozókhoz sorolta volna magát. (Ellenben itt is hazaszeretetét és a magyarság iránti rajongását hangsúlyozza.)²⁶

²⁵ Rákosi 2009, 356.

²⁶ Uo. 336.

Másfelől nézve: nem „zár ki” a magyar nemzetből, nem jelenít meg ellenségként jelentős társadalmi csoportokat (mondjuk Szekfű Gyula *Három nemzedékével*²⁷ ellentétben), tehát ezen az úton se tudjuk meghatározni: melyik társadalmi csoporthoz gondolja magát tartozni. Igaz viszont, hogy egyéneket, világnézeti alapon szerveződő politikai csoportokat veszélyesként ábrázol (ún. politikai idegenként),²⁸ de ennek alapja nem származás vagy társadalmi státusz. Amit tehát biztosan állíthatunk, hogy Rákosi Jenő tapasztalata nem a demokratikus gondolkodásúak vagy a szociáldemokraták tapasztalata, nem a kommunistáké vagy a fajvédőké – de még mindig túl sokan maradtak „körülötte” ahhoz, hogy azonosítani tudjunk egy csoportot, amelyre nézve tapasztalatát, mentalitását tipikusnak nevezhetjük. Rákosi ugyanis elsősorban magyarnak tartotta magát, ez identitásának alapvető jellemzője. Mi persze megtehetjük, hogy mondjuk a „túlásokra hajlamos asszimilánsok” jellegadó képviselőjeként, vagy a liberális városi polgárság, esetleg a Habsburg-hű liberális elit tagjaként azonosítjuk,²⁹ miként szólnak érvek amellett is, hogy egy (legalább részben) generációs alapon létrejövő csoport képviselőjeként gondoljunk rá (itt az életük nagy részét a dualizmus időszakában leélték volna szó, akik 1919 után nem tudták megtartani korábbi társadalmi és/vagy politikai elit pozícióikat). Azt gondolom azonban, hogy objektív módon mégsem lehet pontosan meghatározni azt a csoportot, amelyre nézve általánosítható Rákosi világlátása és értelmezése, azaz tapasztalata.

- (2.) Ha mégis megpróbálunk meghatározni egy ilyen társadalmi csoportot, akkor – mint látszik – fontos szerepet kell tulajdonítanunk az ideológiá(k)nak. Ez pedig az új olvasókra és új szövegekre vonatkozó megjegyzés nyomán felmerülő másik kérdéshez vezet bennünket, ami Rákosi Jenő életművének értelmezésére vonatkozik. Természetesen nem mindegy ugyanis, hogy azt a bizonyos csoportot milyen

²⁷ Szekfű 1989.

²⁸ Lásd Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. József Attila Műhely Kiadó, Budapest, 1997. 5–16.

²⁹ Ignóus Pál nyomán azonban azt is gondolhatjuk, hogy Rákosi, „a Tiszákhoz” és „a Beöthy Zsoltokhoz” hasonlóan nem volt „valóban liberális”, és inkább a „rendi hiper-nacionalizmussal” jellemezhető csoport vagy a „népnemzeti iskola” reprezentánsa. Ignóus Pál: *Az „Új Szellemi Front” körül* [1935], *„Népiség” és „új humanizmus”*, [1936], *Népiség* [1959]. In: *Uó: Jegyzetek a szabadságról*. Szerk.: Bozóki András. Gondolat Kiadó, Budapest, 2010. 262., 269., 281–282.

módon hozzuk létre, azaz világlátásunk mennyire befolyásolja az *Emlékezések* olvasását, és mindazt, amit szerzőjéről gondolunk.

A 19–20. századi magyar irodalom történetének leírását 1945 után, pontosabban az államszocialista időszakban sokáig az ún. Petőfi–Ady–József Attila fővonal értelmezése határozta meg. E szerint a Lukács Györgytől való koncepció szerint a három forradalmi, a valóságra reflektáló („valóságvállaló”) és társadalmi változást akaró költő a viszonyítási pont (vagy „vonal”), és minden más szereplő hozzájuk való viszonyában, elvi, politikai azonosságában-különbözőségében értelmezendő. A társadalmi és irodalmi forradalmat elvető Rákosi Jenő így egyértelműen a rossz oldalra került. Ahogy a *Szabad Nép* 1949-ben írta: „Rákosi Jenő és magyar imperialistái a nemzetiségeket elnyomó politika harci eszközévé próbálják alacsonyítani Petőfi szabadságharcos alakját. [...] Rákosi nem kevesebbet állít, mint azt, hogy Petőfi a [győri] felkelő nemesek utóda.”³⁰

Tudományos szövegekben ezt kissé árnyaltabban, de még inkább részletezőbb módon lehetett olvasni. Ezekben Rákosi Jenő helyét meghatározta, hogy egyrészt igen határozottan Ady Endre és a holnapos, illetve a nyugatos irodalom ellen lépett fel (azaz a *Holnap*-antológia és a *Nyugat* szimbolizálta irányzat ellen). Másrészt (és ezek már teljesen irodalmon kívüli szempontok) ugyancsak harcos ellenfele volt az általános választójognak, „heves propagandát fejtett ki a nemzetiségek erőszakos elmagyarosításáért s harmincmillió magyar birodalomról szőtt terveket a milliós parasztkivándorlások idején”, valamint a „végsőkig folytatandó [világ]háborút propagálta, utána a revíziós törekvések élharcosa volt [...]”.³¹

Erre az értelmezési keretre példa *A magyar irodalom története* című, jóval a rendszerváltozás előtt készült és a borítója színe után spenótnak nevezett monumentális összefoglaló munka. Ebben Rákosi Jenő mint jeles színműíró, illetve Ady és általában a modern magyar irodalom kérlelhetetlen ellensége szerepel – igaz, bizonyos kevésbé fontosnak mutatott pozitív tulajdonságáról is megemlékeztek.³² Horváth Zoltán nagyhírű monográfiájá-

³⁰ A „királyhú” Petőfi. *Hogyan ünnepelte az úri Magyarország Petőfi halálának ötvenedik évfordulóját*. In *Szabad Nép*, 1949. július 13.

³¹ Benedek Marcell (főszerk.): *Magyar irodalmi lexikon*. II. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 563–564.

³² „Pályája szinte tankönyvi ábraként mutatja, miként válik egy tehetséges, egyben-másban újítani akaró csoport vezető tagja mind szűklátókörűbbé és ártalmasabbá szellemi életünk egészére nézve.” „Míg Rákosi korábban szembeszállt az Akadémiával, s pártolta az irodalmi ellenzékét, most irodalompolitikai téren

ban ezzel összefüggésben (is) sovinizmusát, Tisza Istvánnal való szoros viszonyát, valamint az első világháború alatti harcos pacifizmus-ellenességét vetette a szemére (miként a „spenótban” is történt). Eszerint Rákosi az irodalmat és a művészeteket kizárólag nemzeti funkciójukban tudta elképzelni, és tagadta az önértékű, „önmagáért való” irodalom és művészet létjogosultságát.³³ Ezek és a még hosszan sorolható hasonló ábrázolások Rákosi Jenő egykori ellenfelei (elsősorban Hatvany Lajos, Ignótus, Fenyő Miksa, Schöpflin Aladár) interpretációira vezethetők vissza, azok továbbélésének tekinthetők, természetesen a kor ideológiai kívánalmainak megfelelő kiegészítésekkel (e kérdésre később visszatérek).³⁴

A rendszerváltás Rákosi Jenő életútjának tudományos igényű értelmezésében inkoherens módosításokat eredményezett. Az újabb munkákban – még az ellentétes irodalom-fölfogást képviselőkben is – a Hatvanytól, Ignótustól, Fenyőtől, Schöpflintől való leírásokból két elem is szerepel. Egyrészt az, hogy Rákosi nacionalista vagy sovinizta volt mindenekefelett, másrészt – ezzel szoros összefüggésben – az, hogy az irodalom számára csak akkor képviselt értéket, ha (közelebbről meg nem határozott módon) nemzeti, esetleg a magyar nemzetnek hasznos volt. Ez a két elem tehát akkor is érvényesnek tűnik, ha mást és mást akarnak a szerzők elmondani Rákosiról.

A kortárs leírások elemeinek továbbélésére jó példa Schein Gábor tanulmánya. Itt Rákosi továbbra is vad sovinizta, aki „az irodalomnak semmiféle önértéket nem tulajdonít, közvetlenül és eltéphetetlenül a nemzeti politika ügyéhez kapcsolja”.³⁵

A 2007-ben három kötetben megjelent *A magyar irodalom története* című, átfogó igényű magyar irodalomtörténeti munkában,

is egyre visszahúzóbb erőnek számít, sajtóhadjáratot vezet Ady ellen (1909-ben és 1915-ben), ám nem kíméli Babitsot sem, aki útjában áll háborús propagandájának. A „keresztény kurzus” alatt már nem tudja visszanyerni régi osztatlan népszerűségét: a szélső jobboldali körök nem bocsátják meg Rákosinak az üldözött zsidóság érdekében való fellépését a fehérterror idején.” Sőtér István: *A magyar irodalom története*. IV. k. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. In: <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/04/280.html>

³³ Horváth Zoltán: *Magyar századforduló: A második reformnemzedék története (1896–1914)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1974. 443., 481., 489., 567.

³⁴ Hatvany Lajos: *Az úri hölgyhöz*. In *Nyugat*, 1910/16. 1133, 1136, 1137, 1139.; Ignótus: *Hagyomány és egyéniség*. Uo. 1908/2. 103.; Fenyő Miksa: *Hadi készülődés*. Uo. 1909/1. 49–50.; Uő: *Lengyel mezőkön, tábornút mellett: Gyóni Géza versei*. Uo. 1915/21. 1235.; Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Grill Károly, Budapest, 1937, 183.

³⁵ Schein Gábor: *Az irodalmi modernizáció pillanatfelvétele a Nyugat megindulásakor*. In *Holmi*, 2008/1. 40.

amely kimondottan azzal a céllal íródott, hogy a „spenótot” kiiktassák/kiváltsák, Rákosi Jenő neve csupán két összefüggésben merül fel. Egyrészt jeles Shakespeare-fordítóként szerepel, másrészt egy zenetörténeti esemény mellékszereplőjeként – tudniillik „még a nemzetieskedő Rákosi Jenő is” fájlalta Gustav Mahler távozását a budapesti Operaháztól. Azaz a hírhedett sovinszta is sokra tartotta a karmestert.³⁶ Az „összefoglalásban” tehát Rákosi Jenő a modernizmus és a progresszió elsősorú ellenségéből és vad nacionalistából jelentéktelen nemzetieskedő figurává süllyedt.

Ettől eltérő Rákosi Jenő ama újra-felfedezése, amely részben az életrajz és életmű újrapolitizálását (átideologizálását) is magával hozta. Ennek oka, hogy ez az új ábrázolás kifejezetten az 1945-öt követő és a rendszerváltozás előtti évtizedek leírásával szemben született, illetve formálódik, és így annak régi túlzásait az új leírás-értelmezés túlzásai követik (azaz az egyik politikai-tudományos leírásra ma már egy másik politikai-tudományos leírás válaszol). Az inkább baloldalinak tartott (rég) interpretáció szerint Rákosi ízlésében, irodalom-felfogásában és politikai nézeteiben „maradi” és sovinszta volt. Az inkább jobboldalinak tekintett (új) interpretáció szerint a „marxista irodalomtörténetírás” áldozata, aki azonban jelentős közéleti és irodalmi figura volt, és akinek a megértése és elhelyezése az irodalmi panteonban együtt járna a „lényeges, talán paradigmaticus változásokat igénylő mai magyar irodalmi gondolkodás” megváltozásával. Tehát egy új, „helyes”, azaz a művek megítélésekor elsősorban hangsúlyosan a nemzeti szempontokat érvényesítő irodalmi gondolkodás létrejöttével.³⁷

³⁶ „Az a tény, hogy még a nemzetieskedő Rákosi Jenő is sajnálta a karmester távozását, világosan mutatja, milyen döntő hatást tett a magyar szellemi életre” – írja Szegedy-Maszák Mihály (Szegedy-Maszák Mihály: *Nemzeti kultúra és világszínvonal: feszültség vagy összhang*. In: *A magyar irodalom története. 1800–1919*. Szerk.: Szegedy-Maszák Mihály, Veres András. Gondolat Kiadó, Budapest, 2007. II. k. 581.). – Rákosi az *Emlékezések*ben azt írta, hogy egyetlen zseniális muzsikusként állt az Opera élén, Mahler, és „El is bántak vele úgy, hogy csakhamar ott kellett hagynia az Operát, amely azután tovább verklizte nemzetközi, jobban mondva német sablonját.” (Rákosi 2009, 207.) Azaz Rákosi fölfogása szerint maga a művészi érték, az eredetiség járul hozzá a nemzeti kultúra fejlődéséhez. Ezt a gondolatot több, évtizedekkel korábbi írásában is kifejtette. Lásd például *Ibsen, A szabadságharc szobra*, valamint *Az idegen elemek beáramlása* című cikkeit. Rákosi Jenő: *Tárcák, cikkek*. Franklin Társulat, Budapest, é. n. II. k. 30–31., 34–35., 135.

³⁷ Gyurácz Ferenc: *Rákosi Jenő memoárja*. In: Rákosi, 2009. 362. Az ehhez hasonló fogadtatásra lásd Hegedűs Imre János: „Svábokból jött magyaroknak...” *Rákosi Jenő: A legnagyobb bolond; Emlékezések*. In: *Kortárs*, 2011/1. – Természetesen tuda-

Mint látszik (és mint köztudott), az irodalomtörténet-írásban, illetve az irodalom-értelmezésben mindig is létezett az a fel fogás, amely szerint az irodalom nemzeti vagy társadalmi funkciója önmagában meghatározza, meghatározhatja egy mű irodalmi értékét, kijelölheti helyét az irodalmi kánonban. Amennyiben ez a tradicionális elgondolás napjainkban újra elfogadott lesz (természetesen a „nemzet – társadalom (osztály) – nemzet” variálódásnak megfelelően), és mondjuk egy vers értékét a nemzeti közösség életében betöltött szerepe adja meg (vagy adhatja meg esetleg az esztétikai értékektől függetlenül), akkor az Rákosi Jenő irodalom-fölfogásának „rehabilitálását” eredményezi (pontosabban a neki is tulajdonított irodalom-fölfogását). Ez pedig az *Emlékezések* olvasását és interpretációját is befolyásolja (lásd Gyurác és Hegedűs írását) vagy befolyásolni fogja, mégpedig abban az értelemben, hogy ha Rákosi irodalom- és nemzetértelmezése egy az egyben megfeleltethető az elemző értelmezéseivel, akkor a szöveg egyszerre lehet forrás és (irodalom)történeti mű (értelmező feldolgozás). A memoáíró pedig az egyik (irodalom)történész versenytársa – a másiknak kollégája.³⁸

Úgy vélem azonban: eltérő mértékben, de az eddig ismertett értelmezések mindegyikének az a problémája, hogy vagy mechanikusan igazodnak a különféle (politikai, ideológiai, módszertani) paradigmaváltások követelményeihez, vagy új kutatások hiányában csupán megváltoztatják a korábbi előjeleket. Egy korábbi tanulmányomban ugyanis megpróbáltam bemutatni, hogy (1.) a Rákosi–Nyugat-vita előbb felidézett interpretációi tévedésen, túlzó leegyszerűsítésen alapszanak, illetve (2.) hogy Rákosi és a „nemzeti kérdés” viszonya, kapcsolata másként is leírható, mint az újabb megközelítések kidolgozói gondolják.³⁹ Ekkor Rákosi Jenő se a „maradi nemzetieskedésre”, se a „kozmo-

---

mányos igényű elemzések is megjelentek, így például N. Pál József háromrészes tanulmánya, amely Ady Endre műveinek kritikai kiadásával függ össze. N. Pál József: „...de mit csináljanak azok a kevesek, kiknek szívét egyformán rontja győzelem vagy vereség?” I–III. In *Hitel*, 2009/4., 5., 6.

³⁸ Itt Pritz Pál gondolatára utalok: eszerint a memoár azért lényeges műfaj, mert „a visszaemlékező olyan *megélt* tudással rendelkezik, amit a historikus többnyire eleve nem birtokolhat. Ebből következően a memoárok sokat segíthetnek munkánk eredményességében. Ugyanakkor a memoáíró – versenytársunk, olyan versenytársunk, akinek széles olvasói körök szemében velünk szemben behozhatatlan az előnye.” Pritz Pál: *Emlékirat és a történeti valóság – Barcza György emlékiratai fényében*. In: Pritz 2011, 149.

³⁹ Sipos 2011. 26–35.

lita progresszió” elleni fellépésre nem (tökéletes) példa, és emlékezése, önéletrajza is más szemmel olvasandó. Azaz az emlékezések és más írások egybevetése elvezethet egy árnyaltabb Rákosi-kép kialakulásához. Annak ismeretében pedig a mai olvasó pontosabb értelmezési keretben szemlélheti a memoárt. Ez természetesen csak akkor lehetséges, ha nem saját viláértelmezését és Rákosi-olvasatát tolja előtérbe, hanem megkísérel rekonstruálni a szerzői szándékot, és ennek viszonyát a korábbi művekhez. Dolgozatomban erre teszek kísérletet és annak nyomán azt mutatom be, hogy az *Emlékezésekből* csak korlátozottan ismerhetjük meg Rákosi Jenő világképét.

Emlékirat, önéletrajz és publicisztika

Az *Emlékezések* esetében lehetséges annak eldöntése, hogy Rákosi Jenő tapasztalatait ismerhetjük-e meg belőlük, vagy az önéletrajzi visszaemlékezés szabályai által módosított konstrukciókat, illetve lehetséges különbséget tenni a különféle tapasztalatok között. Ezeket (az eltéréseket) egyrészt a publicisztikával összevetve rekonstruálhatjuk. Másrészt a következő kérdések alapján: a választott műfaj, az önéletrajz vagy emlékirat „normája”, illetve az elbeszélői-emlékezői helyzet, pozíció mennyiben befolyásolta-alakította a szöveget? A szerző feladatának tartotta-e, hogy ellenőrizze saját állításait, vagy sem? Azaz miként viszonyult a műfaj szubjektivitásához és „objektivitás-igényéhez”, az emlékezéshez és felejtéshez? Emlékezésről van-e szó vagy önéletrajzról? Vajon a műfaji szabályokat betartotta-e a szerző – vagy a szövegben másfajta műfajú részeket is megkülönböztethetünk? És „végül”: mi szerepel hangsúlyosan a szövegben, tehát mit tárgyalt részletesen és hosszan a szerző, és mi az, ami kimaradt, amit „kifelejtett”, vagy jelentőségéhez képest igen röviden, kurtán intézett el?

Természetesen fölvethető, hogy nem lehet teljesen objektív módon megítélni valaminek a jelentőségét, és pontosan ez a „bizonytalanság” a sajátos történelmi objektivitás egyik jellemzője.⁴⁰ Ám másfelől a publicisztikai harc cikkanyaga segít a jelentőség megítélésében: legalábbis összevethető, hogy Rákosi élete koráb-

⁴⁰ Ricoeur, Paul: *Objektivitás és szubjektivitás a történelemben és a történetírásban*. In: Takács Ádám (szerk.): *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2004. 89–90.

bi időszakában, aktuálisan éppen mit tartott jelentősnek, azaz publicistaként miről írt sokat és gyakran – illetve mit tartott utólag annak, azaz miről írt sokat vagy éppen keveset az *Emlékezések*ben. Azaz miként módosult a jelentése valamelyik eseménynek az életút során.

Az *Emlékezések* alapvetően, döntő részben a szerző személyes emlékeit, saját életét meséli el – természetesen az általa szükségesnek ítélt kontextusba, és így egyúttal értelmezési keretbe helyezve. Néhol azonban ettől eltér. Ilyenkor a történelem menétét értelmező, „idegen” műfajú részek bukkannak fel a szövegben: Rákosi a magyar nemzeti történelem (a köztörténelem) valamelyik problémáját értelmezi. Igaz, az ilyen véleményeknek általában fellelhetők publicisztikai előzményei, azaz itt jobbra olyan leírásokról van szó, amelyek egykor, a felidézett „pillanatban” szimpla politikai vélemények voltak – míg az emlékezés megírásának pillanatában a múlt magyarázatává lényegültek. (Az a sejtésem: eme részekben a publicisztikákból való idézetek, fordulatok köszönnek vissza, illetve szerepelnek. Erre azonban csak mikrofilológiai kutatások után kaphatunk majd választ.)

Úgy látom: az „idegen műfajú” részek kiválnak szövegből, és ennek – Rákosi Jenő világképének értelmezése során – valamilyen jelentést vagy funkciót is tulajdoníthatunk.

A mű az *Általánosságok* című fejezettel kezdődik, amelyben Rákosi többek között a megírás okait és céljait foglalta össze. Eszerint „sok oldalról” kapott felszólítást „*emlékeim* megírására”.⁴¹ Feladata tehát, hogy „*magamról* írjak könyvet”, ám erre „nem is vagyok rá felkészülve. Se naplóm, se semmiféle följegyzésem nincsen azon kívül, ami esetleg el van raktározva az emlékezésem kamrájában.” Önéletrajzot⁴² ígér: az „ember élete nem egyéb, mint verejtékes vagy táncos felkapaszkodás egy hegyre, amelynek lábánál született. Én hát itt ülök mostan, és nézek le a völgybe, és látok egy kisfiút nekikapaszkodni a hegy meredek oldalá-

⁴¹ A megrendelés szerepéről Heltai Jenő kissé ironikusan így írt: egy kiadó igazgatója megkérdezte, hogy „nagyemberek példáján felbuzdulva nem írnám-e meg számára önéletrajzomat?” Ám „[...] csöppet sem kíváncsi életem történetére [...] kizárólag azok a mulatságos epizódok érdeklík, amelyekben egy gyakorló humoristának az élete olyan gazdag.” Heltai Jenő: *Önéletrajz*. In *Pesti Hírlap*, 1935. március 10.

⁴² Lásd például a *Világirodalmi lexikon* „emlékirat” és „önéletrajz” címszavait *Világirodalmi lexikon*. Főszerk.: Király István. Akadémiai Kiadó, Budapest, II. k. 1972.; IX. k. 1984.

nak. [...] és most el kell mondanom, hogy kúszott fel a *kisfiú*, amíg ideért a maga magaslatára. [...] Talán nem lesz a dolog tanulság nélkül.”⁴³ (Eme részlet kapcsán fontos megjegyezni, hogy Rákosi itt, és könyve legvégén is, tulajdonképpen arról ír: egy későbbi nézőpontból meséli el életét, illetve felnőttként, „felnőtt hangján” idézi meg gyerekkori emlékeit.)⁴⁴

Másutt is ezt írja, illetve ígéri: „*magamról* kell könyvet írnom”; „[...] e könyvben azt fogom megírni, ami *életemből emlékemben* elevenen megmaradt. Mert azt hiszem, az vagyok én. Ami kiesett emlékezetemből, az nem számít, akár énrám, akár másra vonatkozott légyen.”⁴⁵

Eközben két másik, a hiteles önéletrajz, visszaemlékezés lehetőségével kapcsolatos szempont is előkerül. Nevezetesen: „egy íróember igazi életrajza voltaképpen benne van az ő munkáiban [tanulmányaiban, cikkeiben stb.]”, ugyanis ezekből jobban megismerhető, mint bármilyen életrajzból vagy önéletrajzból.⁴⁶ (Rákosi az *Emlékezéseket az életműkiadásban tervezett cikkgyűjtemény* bevezetéseként említi.)⁴⁷ Egy író életét azonban teljesen és hitelesen csak akkor ismerhetni meg, ha tudjuk, milyen volt „magánélete, mit tanult, mint élt, bizonyos körülményekkel hogyan birkózott meg [...]”. Ám mindez és az erről szóló beszámolók „ellenőrizhetetlen[ek]”. Még az írók is csak ritkán képesek életüknek ezt a részét: a magánéletéről szóló beszámolókat „uralni” – viszont ezek nélkül „csak csonka és hazug életrajzot ad-

⁴³ Rákosi 2009, 7. (Kiemelések tőlem.)

⁴⁴ Petres Csizmadia 2010, 72. – Rákosi így írt könyve utolsó bekezdésében: „Úgy éreztem, amíg e könyvet írtam, mintha mostani énem visszarepült volna az időben, és Acsádon kézen fogott volna egy kis gyermeket, hogy végigvezesse egy hosszú, kanyargós úton, melyet a gyermeknek meg kellett tennie. Látod, fiam, itt játszottad le gyermekálmaidat, itt lettél férfi [...] és most itt vagyunk a dolgaink végén, és íme a gyermek, akivel Acsádról elindultam, s az aggastyán, aki érte ment, itt már egybeolvadt [...]”. Rákosi 2009, 367.

⁴⁵ Uo. 9., 12. Ehhez hasonlóan később: „A közéleti férfiak, akik a nemzet sorát intézik, jól teszik, ha naplót írnak, forrásul a magok, a helyzetek és a kor helyesebb megítélésére a történetírók és a magok utódai számára, akiket *felvilágosítani* vagy *félrevezetni* szeretnének. Én ebben a könyvben csak azokat az emlékeket sorakoztatom fel, amelyek élve ideáig eljöttek velem [...]” Uo. 39. (Kiemelés tőlem.)

⁴⁶ Uo. 11. Erre utal a következő rész: „[...] ha Kemény Zsigmond remek tanulmányait olvassa az ember, jobban megismeri belőlük magát Kemény Zsigmondot, mint azt, akiről a tanulmány szól.” Uo. 11–12.

⁴⁷ Uo. 293–294., 355.

tunk”.⁴⁸ Azaz a személyes sorsról és életről szóló szövegek (életrajzok, önéletrajzok, visszaemlékezések) csak nagyon ritkán mutatják be, mutatják igazán, pontosan a főszereplőt.

Rákosi Jenő tehát ebben a részben „módszertani bevezetőben” az önéletrajz műfaji kérdéseiről és lehetőségeiről elmélkedik (illetve azt foglalja össze, hogy miért érdeklí-érdekelheti kortársait az ő élete). Könyve felénél viszont kicsit máshogyan tér vissza ezekhez a gondolatokhoz. Írói szándékát úgy határozza meg, mintha az önéletrajznál is szubjektívabb szöveget kívánna alkotni: „Amit eddig ebben a könyvben megírtam, az életem negyven esztendejéből való. Nem életrajz, nem emlékiratok, nem történelem. Utazás gyorsvonaton vagy éppen gépkocsin, s futólagos fölemlegetése annak, ami a gyors utazás közben megragadta a figyelmemet, s aminek emléke elevenen él most is bennem.”⁴⁹ Másutt viszont – amikor a *Budapesti Hírlap* egyik polémiáját mutatja be – így vet véget ennek a beszámolónak, pontosabban a lap álláspontja ismertetésének: „De itt nem okoskodnom kell, hanem elbeszélnem nagyjából a Budapesti Hírlap pályafutását.”⁵⁰ A Budapest nemzeti: magyar jellegéről szóló, fejezetkezdő és önálló publicisztikai betét (fejtegetés) után meg az áll: „Mindebből e könyvben engemet természetesen a Népszínház érdekel elsősorban.”⁵¹ – E részek szerint tehát vállaltan emlékiratot ír.

Kérdés, hogy vajon csak egy írói gesztussal van-e dolgunk, vagy azzal, hogy a szerző bizonytalan szándékában – de ami biztos, az a szöveg szubjektív műfaja. Ezt elszórt megjegyzései is megerősítik: például többször közli, hogy egyik-másik állításában, emlékében nem biztos, de mégsem ellenőrzi.⁵² (Sőt, ilyen megjegyzések is szerepelnek az *Emlékeések*ben: „Talán már említettem e könyvben [...]”).⁵³ Továbbá elsősorban valóban életének a publicisztikai írásaiból kevésbé ismerhető részét, tehát magánéletét írja meg (ami inkább önéletrajzra utal), illetve kortársaira-kollégáira emlékezik (ami inkább emlékiratra utal). Csak al-

⁴⁸ „Szent Ágoston vagy asszisi Szent Ferenc legyen az az író, aki elbírja a teljes és hiánytalan életrajzot. Minden író pedig csak olyan szent, aki uralkodik a szellemén, míg az anyag uralkodik ő rajta.” Uo. 11.

⁴⁹ Uo. 188.

⁵⁰ Uo. 211.

⁵¹ Uo. 157.

⁵² Például jelzi: nem biztos benne, Apponyi Albert mikor lett képviselő (124.); ha jól emlékszik, Tóth Béla az Akadémiától kapott valami díjat (144.); ha jól emlékszik, akkor éppen Wekerle volt a miniszterelnök (221.).

⁵³ Uo. 282.

kalmanként és röviden-utalásszerűen idézi föl, hogy egy-egy témáról mit írt valaha a lapjában. Ettől csupán egy-két helyen tér el, ahol is hosszabban bemutatja, hogy miket írt bizonyos témákról. A néhány rövid és az egybefüggő részekben ismertetett nézeteit egyaránt publicisztikai tevékenységéhez köti, és esetleg értékeli is az eltelt évtizedek fényében. Ezért is tartom feltűnőnek, hogy a szövegben ettől eltérő, hosszabb publicisztikai részek is szerepelnek: helyek, ahol a szerző a magyar történelem egyes kérdéseiről fejti ki álláspontját. Ez a részek természetesen kapcsolódnak valamilyen életrajzi tényhez (történethez), de nem egykorú véleményként, és/vagy nem az egykorú publicisztikai tevékenység megidézéseként szerepelnek a szövegben.

Mi lehet ennek a magyarázata? Csupán a műfaji szabadság, amely Rákosi Jenőt életműkiadása okán is megillette? Bizonyosan többről van szó: az *Emlékezések* a szerző életkörülményeire, a keletkezés idejére reflektál (ahogy mindenféle emlékezés is egyszerre szól a felidézett múlttól és az elbeszélő aktuális helyzetéről, nézőpontjáról).

Az *Emlékezések* 1926-ban, konkrétan „pár hónappal” 1926 novembere, Rákosi 84. születésnapja előtt készült (a *Befejezés* szerint november 2-án tette ki végére a pontot). Az elbeszélés ideje szinte kizárólag elmúlt korszakokat jelent: a történet az 1848/1849-es szabadságharcból való gyerekkori emlékekkel kezdődik⁵⁴ (ami önéletrajzra utal), és lényegében 1919-ben végződik. Így Rákosi Jenő nem mutatja be, hogy az 1919 utáni Magyarországon alapvetően változott meg közéleti-kulturális pozíciója. Sőt, a memoár, önéletrajz ebből a szempontból is egységesnek ábrázolja az életutat. Pedig a Horthy-korszakban, különösen is az elején, többek között kérdésessé tették magyar identitását és hazafiságát, mégpedig nem csak a radikális jobboldaliak, hanem például a *Három nemzedékben* Szekfű Gyula is, aki a magyarság ügyéhez felnőni nem tudó asszimilánsként és franciás drámák szerzőiként mutatja be (művészete „importcikk, gyökértelen a hazai talajban” – olvasható Szekfűnél). Rákosi nevét nem említve igen negatívan ír a magyar imperialista gondolatról, amiről viszont Rákosi mint sajtójáról többször is pozitívan értekeznek.⁵⁵ A szövegben

⁵⁴ A kötet említett hirdetése szerint az *Emlékezések* címének része a következő időhatár: 1848–1926.

⁵⁵ Szekfű 1989, 260., 262., 331.; Rákosi 2009, 103., 196., 212. – Klebelsberg Kunó az 1926-os előszóban Rákosit dicséri azért, amit Budapest „népének és lel-

azonban ez nem szerepel, miként az se, hogy a húszas évek közepén miért kellett távoznia a *Budapesti Hírlaptól*, amelynek pedig alapító főszerkesztője volt, és amely a kormány anyagi befolyása alatt állt.⁵⁶ Nem árulja el, hogy milyen ellentét volt közte és a Bethlen-kormány, elsősorban is közte és a miniszterelnök között. Bethlen nevének említése nélkül és csupán elvi ellentétként rögzíti, hogy a közélet szelleme „ellenkezésben van a magyart múlttal”, és Magyarország számára a megoldás vagy liberális, nemzeti politika, vagy „egy modern, becsületes szociális és gazdasági politika”.⁵⁷

Arról, hogy 1919 után a radikális jobboldal miként támadta személyét és politikáját, csak annyit ír, hogy „destruktívnak, zsidópártinak stigmatizálták”.⁵⁸ Arról pedig semmit se, hogy milyen hírlapi csata fejlődött ki közte és az „ébredő magyarok” között (utóbbi sajtópert eredményezett, amely az *Emlékezések* íráskor is zajlott, és amelyben 1926 decemberében a bíróság első fokon Rákosit rágalmazásért bűnösnek mondta ki, majd 1927 és 1928 tavaszán, azaz másod- és harmadfokon felmentette). Mi azonban tudjuk, tudhatjuk, hogy Rákosi Jenő a dualizmus liberális berendezkedésének és mentalitásának volt a híve, és Bethlen István antiliberális politikai szisztémájának éppen úgy ellenfele volt, mint az „ébredők” jobboldali radikalizmusnak.

És az is csak utalásszerűen szerepel az *Emlékezésekben*, hogy eközben a *Nyugat* és Rákosi viszonya megváltozott, és hogy a politikai rendszer baloldali (liberális demokrata, liberális-konzervatív és szociáldemokrata) ellenfelei pozitívan ítélték meg tevékenységét.⁵⁹

Mindez életrajzi történeteken keresztül nem jelenik meg, ám erre a helyzetre reflektál a teljes szöveg, és ezért szerepelnek benne a publicisztikai műfajú részek.

---

kének” magyarosításáért tett; a 30 millió magyar programja szerinte a világháborúig reális elgondolás volt. *Klebensberg Kunó Előszava*. In: Rákosi Jenő: *Emlékezések 1848–1926*. Franklin, Budapest, 1926. I. k. VIII., IX., XI.

⁵⁶ Rákosi nem írt arról, hogy az első világháború alatt Tisza István közbejárására az állami Pénzügyi Intézet Központ megvette a *Budapesti Hírlapot*; ezt viszont megírta magántitkára. Schiller 1933, 72.

⁵⁷ Rákosi 2009, 268., 270.

⁵⁸ Uo. 201.

⁵⁹ Berzeviczy Albert 1927-ben viszont hangsúlyozta Rákosi Jenő jelenlétében, hogy „Publicisztikai téren azt tapasztalhatta, hogy tapsolóinak tábora koronként változik.” (*Rákosi Jenő hatvanéves színműírói jubileuma. Ünnepi vacsora Rákosi Jenő tiszteletére*. In *Pesti Hírlap*, 1927. február 15.)

Műfaji kérdések és narratív identitás

Nem az a fontos, hogy milyen volt az életed, hanem az: hogyan tudod elmesélni – hangzik el a török rendező, Ferzan Özpetek *Az utolsó hárem* című filmjének a vége felé, amely film egy sajátos nézőpontból az első világháború elvesztése miatt eltűnt „török időket” idézi. Nem ok nélkül említem e filmet. Hiszen egy-egy emlékirat, önéletrajz szerzője hiteles vagy hitelesnek tűnő, „antifikciós” elbeszélést alkot, amely elbeszélés azonban legalább annyira szól a múltról, a szerző életéről, illetve az elbeszélő és a külvilág hajdan volt viszonyáról, mint az emlékező szerző identitásáról, illetve a leírás kori pillanatnyi helyzetéről. Hiszen a szerző az emlékei írásba foglalása során nem csupán minősíti és átgondolja addigi életét, hanem egyúttal személyisége formálódását magyarázza magának és olvasóinak (például az önéletrajz és az emlékező műfaji szabályai szerint eltérő módon). Fontos arra is emlékeztetni, hogy önazonosságunkat történeteken, elbeszéléseken keresztül (is) formáljuk. Erre utal a narratív identitás fogalma.⁶⁰ Illetve erre utal az Özpetek-idézet.

Ami ebből a szempontból az *Emlékezések* kapcsán fontos, az az, hogy Rákosi Jenő élettörténete elbeszélésével (1.) tulajdonképpen megáll 1919 őszénél, (2.) le se írja Horthy Miklós nevét, és (3.) csak nagyon áttételesen szól az első világháborút lezáró béke-rendszeréről, és csak egyszer találtam meg Trianont említeni.⁶¹ Leírja, hogy 1919 augusztusában több felől is pártalakításra hívták (például a polgári radikális Világ főszerkesztője, Purjesz Lajos, majd Propper Sándor és Buchinger Manó). Név nélkül megírja, hogy Szabó Dezső és Kosztolányi Dezső felkérte: legyen a keresztény írók szervezetének díszelnöke, amit ő visszautasított. Ezután így ír: „És itt abba is kell hagynom életem megmaradt emlékeinek és benyomásainak elbeszélését, mert a forradalmak utáni időből közvetlen érdeklődésem vagy érdekeltségem *kikapcsolódott* a közéletből. Folytattam újságírói munkámat, de nem, *hoggy úgy mondjam*, rendszeresen.⁶² Voltak jelenségek, amelyek vonzottak vagy izgattak, dolgok és emberek, akik s amelyek érdekeltek,

⁶⁰ Lejeune némi rosszállással írja a narratív identitás fogalmáról: „Nem hazudósak vagyunk, hanem elbeszélők, akik szüntelenül újraalkotják a múltat, hogy a jelen világában meglévő terveikhez igazítsák azt.” Lejeune 2008, 13.

⁶¹ Rákosi 2009, 99., 113., 208., 239., 242., 272., 305. – Trianonra: 38.

⁶² Rákosi ekkor rendszeresen, naponta-kétnaponta írt a *Pesti Hírlap*ba vezércikkeket.

azokról írtam, és azokról írok. De közéletet majdnem idegenül nézem.”⁶³

Rákosi tehát passzív szemlélődőnek mutatja magát, akivel lényegében 1919 után megtörténtek a dolgok („érdekeltségem ki-kapcsolódott”). Élettörténeti elbeszélésébe nem integrálta a megírás előtti nagyjából hat év eseményeit, hiszen erről az időszakról elszórtan és csak nagy általánosságokban, kissé merengve szól. Személyes történetei közül csak 1920-as jubileumi ünnepségéről ír hosszan, oldalakon keresztül, de ezt is olyan módon teszi, mintha ezzel akarná lezárni-értékelni egész életét.⁶⁴ Ehhez kapcsolódik a *Befejezésben* lévő bekezdés saját hatásáról, arról, hogy a „mellettem felserdülő nemzedékek jobbjai is magokat tanítványaimnak mondták és dicsekedtek velem. Láttam tanításaimat diadalmaskodni a közéletben is. És megértem, hogy a magyar sajtó nagy fellendülését az én nevemhez, az én működésemhez kötik, s [...] az újságírók atyamesterének nevezték el.”⁶⁵

Ez a beállítás (hogy tudniillik tanításai „diadalmaskodtak”) ellentétes a „visszavonulással”, azzal, hogy „idegenül nézi a közéletet”, amelynek szerinte „hibás vágányon döcög a vonata”, de még inkább azokkal a konkrét eseményekkel, amelyeket nem említ, kezdve a Bethlen Istvánnal való konfliktusától a *Budapesti Hírlaptól* való távozásáig.

Rákosi egy, pár hónappal későbbi beszédrészletét talán e kettősség magyarázatának tekinthetjük. A hatvanéves színműírói jubileuma alkalmából rendezett vacsorán – miután közölte: annál inkább köszönettel tartozik a kormánynak, hogy képviselteti magát, mivel „nem vagyok abban a helyzetben, hogy több kellemességet, mint kellemetlent mondjak neki” – azt mondta: ez az ünnep „engem oly magasra emelt, amilyenén még soha életemben nem álltam. Megvallom, ez minden álmomat teljesítette és ebben az álmomban meg akarok maradni s abból csak akkor fogok felébredni, ha meghalok.”⁶⁶

⁶³ Uo. 266., 268. (Kiemelés tőlem.)

⁶⁴ Uo. 336–341.

⁶⁵ Uo. 355. (Kiemelés tőlem.)

⁶⁶ Rákosi Jenő hatvanéves színműírói jubileuma. Ünnepi vacsora Rákosi Jenő tiszteletére. In *Pesti Hírlap*, 1927. február 15. (Kiemelések az eredetiben.) – Részben ehhez hasonlóan fejt ki az *Emlékezésekben* is: eszerint az időbeli „távolság gyönyörű kétségbe mártja az egészet” (tudniillik jót és rosszat), „és a szép szebbé, ami baj, veszedelem és gyötrelme volt, az is széppé válik ködtől, amely ráereszkedett.” (Rákosi 2009, 76.) – Az 1927 eleji beszédben említett „felébredésre” is említhető példa. Amikor rágalmozásért első fokon elítélték, Rákosi arról beszélt, hogy ő is

Ezek nyomán azt gondolom, hogy Rákosi Jenő nem 1926 felelőlkönstruálta meg élettörténetét, hanem egy korábbi állapotból nézve. A sikereihez, élete és pályája csúcspontjához vezető utat akarta bemutatni (ez nagyjából 1918–1919-ben ért véget), és mindazzal, ami ezután következett, nem igazán tudott mit kezdeni (leszámítva a sikerekre emlékező eseményeket). Ezt mutatja, hogy e két szakaszt nem tudta egyetlen egységes történetté összegyűrnif – vagy azért, mert ha az összeomlást is feldolgozza, akkor egész életét más módon kellett volna elmesélnie, vagy egyszerűen azért, mert kicsúszott lába alól a talaj, azaz az új világ idegen volt a számára.⁶⁷ Mindez azonban nem azt jelenti, hogy az *Emlékezések* valamilyen (indirekt) módon ne reflektálna a megváltozott helyzetre, annak némely elemére.

Nézzük, hogy mi támaszthatja alá és illusztrálja ezt az értelmezést!

Egy elbeszélte élettörténetet többek között „eltéríti” az is (az önéletrajz, az emlékirat írását befolyásolja), hogy az emlékező szerző mit gondol az önéletrajz, az emlékirat műfajáról, műfaji szabályairól. Nem az a kérdés, hogy az elbeszélő maga pontosan ismeri-e a műfaji szabályokat, ugyanis akár így, akár úgy, de mindenképpen alkalmazkodik valamiféle elgondolt rendszerhez. Hiszen máshogy magyarázzuk a világot egy visszaemlékezésben, mint egy esszében, és nem csak azért, mert előbbi személyesebb műfaj, hanem például azért, mert a visszaemlékezésben természetesen tekinthetjük, hogy a szerző emlékeivel és a felejtéssel viaskodik, arra reflektál. Szemben például egy esszével.

Az önéletrajz, az emlékirat vagy a múlt részben-egészben átélte periódusáról szóló („antifikciós”) esszé ugyanakkor (természetesen) egyformán valamiféle konstrukció, ám az eltérő műfajok szabályai szerint eltérő módon és mértékben. A történet elbeszélésének módja és a „csupasz” történet (a történet váza) között kölcsönhatás van. Az elbeszélés módja pluszjelentésekkel „egészíti ki” a szöveget – illetve egy adott elbeszélési mód kiválasztásában-megválasztásában tükröződik a szerző előzetes jelentéstu-

---

megkapta „a sárga foltot” (*Pesti Napló*, 1926. december 2.), amikor pedig másodfokon felmentették, azt mondta: ha utóbb mégis bűnösnek mondanák, „Ha nekem így kell elmennem, nem tehetek mást, mint azt mondom: *boldogtalan időben kellett élnem, viselem hát a boldogtalan idők minden kárát és szégyenét.*” (Rákosi Jenőt felmentette az ítélőtábla. In *Pesti Hírlap*, 1927. március 31. – Kiemelés az eredetiben.)

⁶⁷ Erre utalhat az említetteken kívül például: „A régi Magyarország pedig szétfutott...” Rákosi 2009, 272.

lajdonító szándéka. Gondolhatunk például Szekfű Gyula híres történetpolitikai esszéjére, a *Három nemzedékre*, az első világháború utáni válságirodalom darabjára, amely egy nemzet hanyatlásáról szóló nagy romantikus mű – a romantikus regény szabályai szerint megkonstruálva (és éppen a végromlás felől elmesélve).⁶⁸

A kezdés, a felütés igen hangsúlyosan mutatja az elbeszélés módja, megformálása, valamint az előzetes jelentéstulajdonítás fontosságát. Emlékiratot, önéletrajzot olvasva gyakran már e kezdő történetből megtudhatjuk, hogy az emlékező milyen jelentést tulajdonít (addigi) életének.

Természetesen senki sem emlékszik tudatosan születése körülményeire, és nincsenek személyes emlékei családjá születése előtti történetéről se. Ennek ellenére számos visszaemlékezés ilyesmi részekkel kezdődik. Ám vannak olyan visszaemlékezések, amelyek ettől eltérő módon, egy hangsúlyos történettel indulnak. Ennek két oka lehet: egyrészt valamiféle retorikai (mondjuk a figyelem felkeltése, a visszaemlékezés megírásának indoklása), másrészt az önazonosság, a személyiség, az élettörténet valamelyik elemének hangsúlyozása. Aurélien Sauvageot a *Magyarországi életutam Előjáték* című részében, tulajdonképpen visszaemlékezése legelőjén azt beszéli el, hogy 1900-ban, hároméves korában édesanyjával és kishúgával Magyarországon keresztül utazott haza Franciaországba, és hogy ekkor miként segített nekik egy gáláns és franciául beszélő magyar házaspár. A történet tanulsága természetesen nem az érzélgősen megfogalmazott bekezdésben fogalmazódik meg (ennek zárómondata: „Magyar karok emeltek gyöngéden engem...”),⁶⁹ hanem az olvasóban: sorsszerű volt, hogy Sauvageot a magyar nyelvvel és kultúrával kezdett foglalkozni, noha eredetileg más tudományos témája volt.

Rákosi Jenő visszaemlékezéseiben az első felidézett történet (a hosszabb bevezető fejezet után) hasonlóan szimbolikus jelentőségű: 1848-as emlékeit meséli el.⁷⁰ Rákosi saját magyarságát, nacionalizmusát, azaz személyisége számára legfontosabb elemeit idézte fel, hangsúlyozta azzal, hogy ezt a nyitótörténetet választotta. Döntését-választását egyrészt befolyásolhatta, megerősíthette a

⁶⁸ Itt tehát jóval többről és másról van szó, mint amit Hayden White állít a történeti munkákról – hogy tudniillik egy 19. századi angol regény szabályait követve épülnek fel. White, Hayden: *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 18.

⁶⁹ Sauvageot, Aurélien: *Magyarországi életutam*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 14.

⁷⁰ Rákosi 2009, 13–16.

megírás időpontja, pontosabban helyzete a megírás időpontjában. Ezt az a részlet mutatja a legjobban, amelyben Rákosi sajátmagáról így írt: „[...] annak előtte a forradalmi sajtó reakcionáriusnak, antiszemitának és klerikálisnak hirdetett, a forradalom után hatalomra került irány viszont destruktívna, zsidópártinak stigmatizált, és mint valamikor a szocialisták a vasútra küldött lapjainak megsemmisítésére az utcasarkon lesben álltak, most a kereszténynek nevezett irányzat szbirrjei [rendőrkapói] süllyesztették el a B. H. postai küldeményeit.”⁷¹

Másrészt befolyásolta, sőt: meghatározta egész addigi pályafutása, az életét végigkísérő és/vagy nagyon mélyen rögzült nacionalizmusa, magyarságtudata. Ez abból is látszik, az *Emlékezésekben* szó sincs jellemfejlődésről, a főhős egyénisége nem változik (ami az önéletrajzok nem ritka sajátossága). Lényegét tekintve két tulajdonsága van: magyar és romantikus módon becsavagyó. Előbbi az első oldalaktól fogva jellemzi, utóbbi a szöveg első ötöde végén tűnik föl, de ilyen módon: „[...] természetesen azt hittem, hogy megalkotom a *Bánk bán* mellé a második magyar tragédiát”.⁷²

Rákosi magyarsága vélhetőleg széles, nem magyar származású, de magyar identitású körök magyarságtudatát (is) tükrözi (ennyiben általánosítható), hiszen – mint közismert – ő is német nyelvű környezetben gyerekeskedett és családneve Kremsner volt. Ez a két tény szerepel is az *Emlékezésekben*: nagyapja csak németül tudott, az anyja tőlük gyerekeitől tanult meg magyarul (!); ő kisgyerekként magyar dalokat énekelt, magyar táncot járt; Sopronban kisgimnazistaként német önképzőkört alakítottak, amely német lapot adott ki, és Rákosi maga is német verset írt. Ám mindezen részek mellett az áll: „nekünk magyaroknak” a magyar nyelvet németül tanították. Illetve kicsit később: az önképzőkör magyarrá lett és „ekkor már” magyar ruhát hordtak.⁷³ Összességében tehát itt nem annyira arról van szó, hogy Rákosi asszimilálódott, mint arról: magyarnak született, és már kisgyerekként-kisdiákként kivette részét a magyarosításból. „Németsé-

⁷¹ Uo. 201. Időről-időre máshogy is előkerül a megírás idejének horizontja, amikor kiszól a szövegből. Például egykori újságíró kollégáinak: „Boldognak mondalak benneteket, hogy meg nem értétek, amit nekem meg kellett érnem.” (135.) Alexander Bernáttal való együttműködésének bemutatását 1919-es szerepére való utalással kezdi (136).

⁷² Rákosi 2009, 86.

⁷³ Uo. 20., 34–35., 41.

ge” nem merül fel, és így nem is kell a szövegben „összebékíteni” magyarságával.⁷⁴ Mindez talán összefügg azzal, hogy az *Emlékezések* szerint (és életében is) mindenféle germanizálási, germanizálódási törekvéssel, tendenciával szemben fellépett (és tette nagy buzgalommal, ami kiváltotta Ady Endre svábokból jött magyarokra vonatkozó gúnyos „kitételét” az *Én nem vagyok magyar?* című versben). Ez határozta meg viszonyát Németországgal (Szekfű Rákosi Jenő első világháború alatti németellenességéről is negatívan írt) és Ausztriával, elgondolását az újságírásról és a színjátszásról (beleértve a műfordítást is).

Itt térnek vissza a hosszabb publicisztikai részek szerepéhez. Ezek elsősorban a következő témáról szólnak: Magyarország germanizálásáról és magyarosításáról, beleértve a magyar–német viszonyt; Tisza Kálmán politikájáról;⁷⁵ a világháborúról és a forradalmakról;⁷⁶ Ady „forradalmi” és „dekadens” költészetéről. Eme

⁷⁴ Természetesen mindez csak a gyerekkoráról szóló rész kapcsán merül-merülhetne fel. Élete későbbi szakaszáról szólva természetesnek tekinthetjük az ilyen megjegyzéseket: „Magyarországot [...] a független sajtó, az önzetlen hit, az irodalom, a művészet s a magyar nyelv” „csinálja meg” (135.); „[...] a mi munkánk itt a Népszínházban a főváros magyarságáért folyt, s elsősorban hadjárat volt a németiség ősi vára, a német színház ellen.” (181.); a *Budapesti Hírlap* programja a magyarosítás és a „magyar imperializmus” volt (188–189., 196.).

⁷⁵ Tisza Kálmán kapcsán kétszer is hangsúlyozta, hogy nem értette meg a kiegyezés lényegét – se amikor ellenezte, se amikor „ortodox híve lett”. Ez a kétszeres rövidlátás ártott a magyar nemzet ügyének. „Nemcsak hogy a szellemét nem ápolta [tudniillik a kiegyezés szellemét], hanem a betűjéhez sem ragaszkodott, s némely vívmányát is feladta. Ebből származott a [...] véderővita [...]” (123.). „Tisza Kálmán, mikor opponált, nem tudta, mit opponál. Mikor pedig a kiegyezés alapjára lépett, nem tudta, mit védelmez. Nemcsak hogy nem engedte a kiegyezésben fenntartott nemzeti jogok követelését; nem is érte be azzal, hogy fenntartja a kiegyezés betű szerinti értelmében, hanem kapható volt arra, hogy visszafejlessze, aminek következtése volt az úgynevezett véderővita [...]” (203.).

⁷⁶ Rákosi véleménye az 1918-as forradalomról nem változott, de a háborúról nem 1914 és 1918 közötti cikkei szellemében nyilatkozott: „A leggyávább forradalom, kis lelkek forradalma, pojácák, bohócok forradalma, akiket világesemények a történelem színpadára löktek, s kik ott kimaszkírozták magokat, felöltöttek a tragikusok mezét, és forradalmi bukfenceket hánytak. De ennek a forradalmi gyászos komédiának borzalmas előszava volt a nagy világháború. Ami nagszerűt, dicsőt, csodálatosat az emberi kutatás, tudás és alkotó erő az európai civilizáció elért tetőfokán produkált, azt mind a gazság, álnokság, önzés és haszonlelés vette a kezébe, hogy pusztító fegyverül használja fel ember ember, nemzet nemzet ellen. Tömegesen ölő fegyvercsodák, irtóztató gyilkos gépek, monstruózus, hosszú kilométerek távolságáról romboló ágyúszörnyek, tengeralattjáró hajók, levegőben bombát hordó repülő, hallatlan embertömegek, Amerika hadainak áthajózása Európába, a lövészárkok világa, ölő gázok ráfújása a hadsorokra, az ártatlan honnmaradtak kiéheztetése blokáddal által: ezek ennek az előszónak az alcímei, e rémületes háború fegyverei, megkoronázva a vér- és kincsszomjas

részek, mint említettem, műfajilag „idegenek” az *Emlékezések* szövegétől, illetve az első két téma esetében ismétléseket (is) jelentenek. (Az ismétlések még inkább mutatják ezeknek a részeknek a hangsúlyos voltát.) Az eddigiek fényében nem meglepő, hogy e témák közül az első a leginkább kidolgozott.

Rákosi Magyarország germanizálásáról és magyarosításáról, illetve a világháborúról szóló nézeteit ezek alapján következőképpen lehet rekonstruálni:

A nemzetiségek lázításának bécsi politikáját és a germanizálást 1867-ben megtörte Magyarország. Ennek hatására „[...] a kiegyezéstől kezdve a magyarság számban is megkétszereződött. Ha a török hódoltságtól kezdve folytatja Ausztria *ezt* a politikát: micsoda magyar birodalma lett volna itt a nagy háború kitörésekor a Habsburgoknak! Ez a harmincmillió magyar, melyet én hirdettem...”⁷⁷

Am 1870-ben „[...] már dolgozott nálunk a Schulverein, már felhangzott a német dalárdák éneke: »So weit die deutsche Zunge klinget«; már dolgoztak a hűtelen erdélyi szászok, és már emisszáriusok izgatták a délvidéki magyar svábokat. Így a német győzelem esetén veszedelembbe került mindaz a vívmány, amit nekünk a hatvanhetedik kiegyezés a régi helyzettel szemben jelentett, és az utánunk következő nemzedékek még sokkal súlyosabb önvédelmi harcot lesznek kénytelenek vállalni, mint minőt megvívttak közel négy-száz évig az előző nemzedékek [Ausztriával].”⁷⁸

Az első világháborúban „Nekünk semmi nyerni valónk nem volt benne, ellenben mindent kockáztatnunk kellett. [...] Mert vesztes esetén ki vagyunk szolgáltatva földéhes szomszédainknak, ha pedig megnyerjük a háborút, az osztrák szoldateszka fog diktálni mindannyiunknak, s kezdődik újra a százados önvédelmi harc.”⁷⁹

„A Gondviselés a nagyháborúban megalázta a németeket, sajnos minket is. De a világtörténet folyamata nem áll meg [...] A német és a szláv veszedelem közé szorítva nekünk csak egy me-

---

ember állati szenvedélyeitől. Hogyne törték volna ezek össze a nemzetek csontvázát, hogyne készítették volna ki őket az őrjöngésre, a dúlásra, önfertőzésre és politikai tébolyra.” (238–239.)

⁷⁷ Rákosi 2009, 243.

⁷⁸ Uo. 138–139. Ehhez hasonlóan: „A Schulverein fennen hirdette a német becsvágyat, a Drang nach Ostent, az ő izgatásait dél-magyarországi svábjaink közt, s Nyugat-Magyarországon, az erdélyi szászok hűtlenségét [...]” (208.).

⁷⁹ Uo. 239.

nedékünk van: a mi *magyarságunk*, ami egyenlő a mi magyar nyelvünkkel. *Tehát mindent a világon*, minden egyéb, ha még oly fontos érdekét is, *a nyelv érdekének kell alája rendelnünk*. Németséggel pedig alá vagyunk aknázva, ha nem vigyázunk, akkor robbantanak fel bennünket, amikor erre nézve a lehetőségük megérkezik.”⁸⁰

Rákosi Jenő azonban nem alkotta meg a „magyar vidék – idegen Budapest” kettősségét, és így természetesen idegen volt tőle a „bűnös Budapest” koncepciója is: „Budapest főváros abban különbözik más európai fővárosoktól, hogy ezek mind a magok nemzeti talajából nőttek ki, Budapest ellenben oltvány. Idegen magból nőtt idegen törzsre oltatott a magyar. S mikor teremni kezdte volna a nemesebb gyümölcsöt, akkor botoltatott el a nemzet. [...] mindent oltvány útján kellett az idegen pesti s budai törzsekre illeszteni, s mindent jóformán száz éven belül, hogy azzá legyen, ami a háború kezdete előtt kezdett lenni, s amit ma mind ismét újjá kell éleszteni: magyar, eleven, élő, éltető fővárossá.”⁸¹

Az *Emlékezések* Budapest-ábrázolása kapcsán szintén érdemes a *Három nemzedék*re utalni, hiszen Szekfű pontosan ellenkező beállításban szerepelteti a „zsidó-idegen” fővárost.⁸² Sőt azért is, mert a Rákositól való publicisztikai és a „magyar nemzet történetéről” szóló részeknek jobbra megtalálható a „párja” a *Három nemzedék*ben. A két munka tehát párhuzamosan is olvasható – és így feltárulhat a liberális és az antiliberális múltértelmezés számos különbsége. Ilyen például a dualizmus liberális politikai elitjének Szekfű által sokat kárhoztatott, Rákosi által utólag is helyeselt asszimiláció-pártoló politikája (Szekfűnél konkrétan persze a zsidóság szerepéről van szó). Igaz, mind a ketten kritizálják Tisza Kálmánt azért, mert felesleges állami-vármegyei hivatalokat kreált az elszegényedett „történeti osztályból” származó dzsentri fiúknak, akik a gazdasági pálya helyett így ezeket a pozíciókat választhatták, és rövidlátó módon választották is. „Így termelődött ki a dzsentrinek az a része, amelynek régi nemesi büszkesége átváltozott osztálygöggé, és amelynek ősi birtokából nem maradt más, mint a predikátuma és a címeres névjegye” – írja Rákosi. Tisza Kálmán „protekciós politikája” az államhivatalok „szaporítását” eredményezte – olvasható Szekfűnél. – „A zsidóság élénk gyakorlati érzékével meg sem kísérté a gentryvel a harcot felvenni, meghagyta

⁸⁰ Uo. 209.

⁸¹ Uo. 157.

⁸² Szekfű 1989, 260., 262., 270–271., 339–345.

neki a minisztériumok és vármegyék cifra nyomorúságát, fenn az ernyő nincsen kas-tekintélyét, de annál nagyobb erővel veté magát a jobb keresettel kecsegtető pályákra [...]”⁸³

A párhuzamos olvasás még egy dologra felhívja a figyelmet. A *Három nemzedék* a magyarságon, a magyarországi politikai közösség belül megnevez ellenséges és veszélyt hozó társadalmi csoportokat, amelyek egyike a Rákosi Jenő-féle, a magyarságra jellemző felelősségérzettel nem bíró asszimilánsoké. Az *Emlékezések* ebből a szempontból a Szekfű által konstruált csoport (vagy egy tagja) önképét tartalmazza. Ez az önkép „ellenáll” a Szabó Dezső, Tormay Cecile, Szekfű Gyula nevével is leírható (ellenforradalmi) hatalmi kísérletnek, amely a társadalmi csoportok újfajta felosztását és újradefiniálását célozta. Ahogy Roger Chartier fogalmaz: a társadalmi csoportok reprezentációi közötti harc tétje a társadalmi hierarchiában való előbbre jutás, helycsere vagy a kivívott hely megtartása.⁸⁴ Ezért is volt fontos Rákosi Jenőnek, hogy miként ábrázolja magát, politikáját és helyét az irodalmi és a közéletben, és hogy újra magyar hazafiként jeleníthesse meg magát.

Összességében azt látjuk tehát, hogy az *Emlékezések* a magyarisítás és a szerző magyarsága témáját illetően hűen mutatja Rákosi világvilágát és személyiségét. Kivéve a „magyarnak született – magyarrá vált” kérdését, ami felett itt átsiklott. (A kéziratban utólagos betoldás az önképzőkör előtt álló „német”, illetve a névmagyarisítás történetébe ceruzával beírt, itt a kurzív rész: „A Rákosi nevet – *hogyan magyar neved legyen* – ott adták rám [...]”).⁸⁵ Pedig ez talán számára sem volt problémamentes. Legalábbis erre utalhat, hogy Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című lexikonában a Rákosi Jenő címszónál is szerepel az önképzőkör magyarrá válásának amúgy nem túl érdekes, lényeges kérdése – amely szöveghez az információkat Rákosi szállította.⁸⁶

⁸³ Rákosi 2009, 204–205.; Szekfű 1989, 242., 333.

⁸⁴ Chartier 2009, 48.

⁸⁵ Rákosi-kézirat, I. 43., 84.

⁸⁶ Sikertült „[...] a megindult politikai mozgalmak nyomása alatt magyar önképző társulatot alakítania, mely kezdetben ugyan német nyelvű volt, 1859-től azonban teljesen magyarrá lett.” Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. XI. k., Popeszkú–Rybay. 1906. In: <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/index.htm>

Kihagyások, „felejtések”

A publicisztikai részek tehát a pillanatnyi helyzet (1926) és a Rákosi identitása szempontjából fontos kérdéseket hangsúlyozzák. Vannak azonban olyan témák, kérdések, amelyekről az *Emlékezések*ben csak igen röviden esik szó.

Rákosi Jenő hírlapi vitái közül csak néhányról írt igazán részletesen: a Zeneakadémiai törvényről, a polgári házasságról és a csángó-telepítésről. Valamivel rövidebben – de szintén jelentősüket hangsúlyozva – írt három másik „nagy háborújáról”: a „kiegyezési hadjárat”-ról, a koalíció melletti küzdelméről és a választójogi harcokról.⁸⁷ (Ezek közül az első, a harmadik, a negyedik és az ötödik szerepel a szövegben nemzeti kérdésként.) Viszont csak az 1918-as forradalom kapcsán és csak megemlítette, hogy „[...] valóságos irodalmi hadiállapot fejlődött ki köztem s az úgynevezett Holnaposok vagy Nyugatosok között”. Mindezt pedig azzal összefüggésben említette, hogy 1918-ban az „irodalmat is forradalmasították”, és az Ady Endre körül tömörülő nemzedék „átvette a szellemi élet vezetését is”.⁸⁸ Miként azt is leírta, hogy valaha egyedül ő szállt szembe az „Ady-iskola dekadens hadjáratával”.⁸⁹ Ezután pedig rátért Ady pályájának, költészetének értékelésére.

Az *Emlékezésekből* tehát nem ismerhető meg a *Nyugat* és Rákosi Jenő közötti igen jelentős, hatásában is számottevő ellentét lényege, amely ellentét a magyar irodalom radikális kettéválása-ként és – tulajdonképpen – háborújaként (volt) szokás értelmezni. Egy már hivatkozott 1927. eleji Rákosi-beszéd azonban azt mutatja, hogy a modern irodalom intézményeivel és követőivel való konfliktusa ebben az időszakban is fontos volt a számára. Itt az emlékezés környezetének a hatását tanulmányozhatjuk, ha nem is abban a formában, hogy ugyanazt a történetet másként mesélik el az emlékezők, ha megváltoztatjuk a környezetüket –

⁸⁷ Rákosi 2009, 236.

⁸⁸ Uo. 244.

⁸⁹ Uo. 245. – Rákosi Jenő *Az Ébredő Magyarokról* című vezércikkében (*Buda-pesti Hírlap*, 1920. május 9.) azt írta az Ébredő Magyarok egyik csoportjának személyét ért támadására válaszul, hogy amikor az ébredők még „aludtak”, amikor a magyarok a galileisták, nyugatosok, adysták (stb.) „nem nemzeti és magyar” irányzatait követték, ő már akkor riadót fűjt. – Az *Emlékezések*ben a tiszti különítményekről, a hazafias és a bajtársi egyesületekről azt írja, hogy Kun Béla bukása után tűntek fel (Rákosi 2009, 263.). A kéziratban itt egy kihúzott és csak részben olvasható rész van arról, hogy ezek nem a proletárdiktatúra ellen harcoltak (Rákosi-kézirat, II. 117.).

hanem abban, hogy a környezeti hatások mit „hívnak elő”.⁹⁰ Esetünkben arról van szó ugyanis, hogy Berzeviczy Albert a Kisfaludy Társaság 1927. február eleji ünnepi közgyűlésén (az Ady-kérdés kapcsán) arról is beszélt, hogy a magyar irodalom fő problémája a megosztottság.⁹¹ Pár nappal később, Rákosi színműírói jubileumán mások mellett ezt a gondolatot is kifejtette. Az ünnepelt erre hosszan reagált, mégpedig a század eleji publicisztikáiból ismerős módon: eszerint irodalmunk mai betegsége, hogy két „felekezetre” oszlik. „A betegség, a baj [azonban] *nem az irodalomban van, az nem az irodalmi életből folyik. Más idegen forrásból ered a betegség. Az új idők áramlata a politikai érdeklődést mind szélesebb rétegekre terjeszti ki.* Ez talán a modern politikai haladásnak használ, de az irodalomra nézve nagy veszedelmeket jelent. Mert *nem az irodalom csinál pártokat, az írók csinálják azokat.* Az irodalom ártatlan, annak szent és nagy céljai vannak. De az írók gyenge emberek, mint a politikusok. [...] Pártokra oszlanak s a politika megmételtyezi őket, rájuk csavarodik [...]”⁹²

Ez a szöveg – összhangban korábbi írásaival – azt az értelmezést is megengedi, hogy Rákosi szerint a modern irodalom egyik baja az, hogy eltávolodik az „öncélúságtól”, és politizál(ódik). És fordítva: korábbi írásaiban (ezzel a beszéddel összhangban) nem „követelte”, hogy mindenki az ő irodalmi felfogását kövesse; továbbá többször is hangsúlyozta, hogy a magyar irodalom egyetlen barátját és művelőjét sem tekinti ellenségének.

Publicisztikája alapján az látszik, hogy Rákosi Jenő nem volt eleve az irodalmi modernizmus ellenfele. Nem állította, hogy a művészetnek mindenkor a nemzet ügyéhez kell kapcsolódnia, és hogy csak ebben az esetben értékes – miként azt sem írta, hogy önmagában ettől egy műalkotás értékes lenne. A magyar és az idegen kultúrák találkozását is azért tartotta veszélyesnek, mert a magyar kultúrát fejletlennek, elmaradottnak tartotta.⁹³ Olyannak,

⁹⁰ Murai András – Tóth Eszter Zsófia: *Helyzetfüggő. A kontextus szerepe a személyes emlékezet társas szerveződésében.* In *Médiakutató*, 2011. tavasz.

⁹¹ Berzeviczy beszédét és Babits Mihály *Nyugafban* megjelent válaszcikkét közli: Babits Mihály: *„Engem nem látott senki még.” Babits-olvasókönyv.* Szerk.: Sipos Lajos. *Historia Litteraria Alapítvány, Korona Kiadó, Budapest, 1999.* II. k. 58–65., 72–76.

⁹² *Rákosi Jenő hatvanéves színműírói jubileuma. Ünnepi vacsora Rákosi Jenő tiszteletére.* In *Pesti Hírlap*, 1927. február 15. (Kiemelés az eredetiben.)

⁹³ Ehhez kapcsolódik a következő megjegyzése: „[...] a mi értelmiségünk átlagának alacsony nívója [...] károsan hat vissza egész kulturális életünkre” Rákosi. 2009, 44.

amely nem képes feldolgozva befogadni az „idegen elemeket”.⁹⁴ (Az *Emlékezések*ben kissé következtelenül nyilatkozik az irodalmi modernségről. Egy helyütt elismerőleg arról is ír, hogy Toldy István volt „közöttünk a legmodernebb költő. Franciás modorban írt vígjátékokat [...]”.⁹⁵ Másutt viszont a modern költészet értékét is kétségbe vonta: a „modern költészet”, írta, nem „szikla”, hanem „szélkakas”, és „a bódult közönség, az egyensúlyából kivett kor dalnak hallja a csikorgását” – de ezt is egy Bárd Miklós nevű költőről szóló részben tette. Ráadásul a modern költészetre itt jellemzőnek mutatott „pesszimizmus”, „szidalmazás” és „kételkedés” oka az, hogy a „Meghasonlás, hitelvesztettség, pesszimizmus haláltáncát járja a világ [...]” – tehát a korszellem.)⁹⁶

Igaz viszont, hogy a modern költészet nyelvezetét nem mindig tudta elfogadni (néhánykor magyartalannak vélte) – viszont éppen az *Emlékezések*ben írta, egy gyerekkori emlékét kommentálva: „[...] megtanultam, hogy vannak versek magyarul írva, amelyek jók, elég jók, néha nagyon jók, de nincsenek magyarul.”⁹⁷

A Nyugatosok viszont szintén a sajátos nemzeti jegyeket keresték az irodalomban, és minden nemzet alkotójától elvárták a sajátos nemzeti színt, zamatot. Némelyikük politikai szándékok miatt (mert a progresszió és maradiság politikai-társadalmi harcában is előnyt remélt ettől) szándékosan félreinterpretálta Rákosi nézeteit.⁹⁸ Azaz a „maradi – haladó” szembenállás nem a felek nézeteiből következett, hanem a harci szükség diktálta. Ehhez társul, hogy a Rákosi–Nyugat-viszony 1919 után megváltozott, kiegyensúlyozottabb lett. A szereplők respektálták egymást – Rákosi Jenő pedig finomította Ady Endre költészetéről vallott elgondolását.⁹⁹ Ebben a váltásban meghatározó szerepe volt a mérőben megváltozott világnak. Nyilvánosan az *Emlékezések*ben fogalmazta meg először, de Benedek Marcell memoárja szerint már

⁹⁴ Lásd *Az idegen elemek beáramlása*. In: 37. lábjegyzet.

⁹⁵ Ez természetesen nem mond ellent a „spenót” azon megállapításának, miszerint az egykori újító konzervatív, az akadémiai ízlés képviselője lett. Rákosi 2009, 150.

⁹⁶ Uo. 304–305. Ezen a helyen az olyan utópiákat ostromozta, mint a szemforogatónak és feleslegesnek nevezett Népszövetség(i gondolat).

⁹⁷ Uo. 35.

⁹⁸ Balogh Tamás (szerk.): *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*. Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2004. 56. – Igaz viszont, hogy Ady 1911-ben így írt Schöpflinnek: „A Nyugat ügye [...] jól érzed: a szabad, kultúrás, művészi irodalom (talán hagyjuk el már a harci »modern« jelzőt).” Uo. 94.

⁹⁹ Lásd Sipos 2011.

pár évvel ezt megelőzően is másként vélekedett Adyról (amikor is közölni tervezte Benedek Ady költészetét dicsőítő dolgozatát a *Budapesti Hírlapban*, ám a felelős szerkesztő, aki Bethlen István embere volt a lapnál, nem járult hozzá).¹⁰⁰ 1926-ban már úgy gondolta, hogy Ady Endre Petőfihez mérhető tehetség volt – abból azonban nem engedett, hogy a magyar nemzetnek sok kárt okozott, illetve a cikkeiből ismerős módon, nem túl elegánsan azt engedni sejtteni, hogy Ady valójában pénzért elárulta a holnaposok mozgalmát.¹⁰¹

Rákosi – a modern irodalmi mozgalommal való összecsapásán túl – igen kurtán intézte el továbbá a *Pesti Hírlap* kiadója és a szerkesztőség közötti, szakítással végződő konfliktust is, amelynek eredménye a *Budapesti Hírlap* megalakítása lett.¹⁰² Ennek egyik oka lehet, hogy Rákosi az *Emlékezések* írásakor már a *Pesti Hírlap* főmunkatársa volt (amit viszont nem említ). Viszont a „B. H.”-hoz kötötte a modern magyar sajtó születését, és nem a három évvel korábban indult *Pesti Hírlaphoz*.

Ennél is lényegesebb, hogy a tiszzaeszlári pert csak egyszer említette, és ekkor is ennyit jegyzett meg: a *Budapesti Hírlap* egyik munkatársa, Balogh Pál „Legremekebb munkája volt egy cikke, amelyben a tiszzaeszlári Scharf Móric-per bonyodalmaait foglalta össze oly művészi előadásban és oly kerek kompozícióban, hogy annak is izgalmas olvasmány volt, aki a legszorgalmasabb olvasója volt a per tárgyalásainak.”¹⁰³ Érdekes azért, mert a per igen jelentős hírlapi polémiát eredményezett, és mert ebben a *Budapesti Hírlap* sajátos pozíciót foglalt el. Sajátosat abban az értelemben, hogy álláspontját, írásait az antiszemita tábor is magához közelinek érezte, és nem teljesen ok nélkül.¹⁰⁴ Ennek a „hallgatásnak”

¹⁰⁰ Benedek Marcell: *Naplómat olvasom*. Szépirodalom Könyvkiadó, Budapest, 1965. 380–381.

¹⁰¹ „[...] annyit rontott az ízlésen, az erkölcsön, a magyar egységen, a nemzet sorsán verseivel, azzal a tizenhárommal [tudniillik tizenhárom kiváló versével] nincs megfizetve a nemzet kára.” Rákosi 2009, 246., 265.

¹⁰² Uo. 188.

¹⁰³ Rákosi 2009, 196.

¹⁰⁴ Lásd például: *A tiszzaeszlári bűnper*. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1933.; Kövér György: *A tiszzaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 414–417. – Azt is tudnunk kell azonban, hogy a Rákosi szerkesztette *Budapesti Hírlapban* akár olyan vezércikk is megjelenhetett, amely ellentétes volt a lap és főszerkesztője véleményével. Lásd Sziliczei Várady Gyula: *A gheztótól a trónig. A keletről fenyegető vörös zsidó világrém*. Kongoracz János kiadása, Törökszentmiklós, 1923.

az lehet az oka, hogy Rákosi álláspontja idővel egyértelműbb lett, illetve személyes jó kapcsolatba került több izraelita vallású vállalkozóval, újságíróval, és mivel tiltakozott a numerus clausus törvény ellen és több cikkében tagadta a fajvédelem értelmét, valamint kiállt az izraelita vallású magyarok mellett, 1919 után a radikális jobboldal szemében filoszemita lett.¹⁰⁵ Tette az *Emlékeések*ben is, illetve megjelenése után egy évvel, 85. születésnapján, amikor az önéletrajzában szereplő módon kommentálta a tényt, hogy a Tanácsköztársaság alatt ki mindenki (zsidó nagyvállalkozókkal) ült börtönben.¹⁰⁶

Az *Emlékeések*ben még egy feltűnő „elhallgatásra” találtam példát. Rákosi egy szóval sem említi, hogy a nagy háború alatt a pacifizmus ellen küzdött, s lelkesítő hadi beszédeket tartott, s ilyen cikkeket írt. Sőt: egy helyen (a világháborút azonosítva) azt fájjalja, hogy a sajtó nem tudta közelebb hozni egymáshoz a népeket, „de éppen mi, a sajtó, voltunk az, aki iszonyú távolságra kergette őket egymástól.”¹⁰⁷

Összegzés

Rákosi Jenő *Emlékeések* című alkotásának műfaja egyszerre memoár és még annál is szubjektívabb önéletrajz, amely publicisztikai betéteket is tartalmaz.¹⁰⁸ A kész szöveget a szerkesztés szándékával láthatólag se a szerző, se valaki más nem olvasta át. Ezek miatt kissé csapongónak tűnik – miközben Rákosi több helyen is szól arról, hogy valamiféle önéletrajzi *elbeszélést* ír, amelynek sajátos szabályai vannak. Ehhez társul, hogy nem egyetlen nézőpontból konstruálja meg az élettörténetét, amely ebből a szempontból sem egységes. Alapvetően a pályája csúcspontjáról visszatekintve me-

¹⁰⁵ Ezekből a cikkekből született a *Mi az igazság?* című sorozat darabjaként *A zsidókérdésről* című füzet, amely miatt Rákosi Jenő Kolosváry-Borcsa Mihály *A zsidókérdés magyarországi irodalma* című kötetében „zsidóbarát” íróként szerepel (Kolosváry-Borcsa é. n. 65., 229.)

¹⁰⁶ Rákosi, 2009. 258–259.; *A magyar kereskedők lakomája Rákosi Jenő 85 éves születésnapja alkalmából*. In *Pesti Hírlap*, 1927. november 12.

¹⁰⁷ Rákosi 2009, 220., 239. (Utóbbira lásd a 76. jegyzetet.)

¹⁰⁸ A hivatkozott *Világirodalom lexikon* szerint az *emlékezés* „egy adott kor alakító erőinek, erkölceinek, szokásainak stb. bemutatásán túl általában a szerző szerepének igazolásául is szolgál.” A szerző „személyes élményeit csak a történelmi eseményekkel összefüggésben tolja előtérbe. Tanúskodik és nem vall.” *Az önéletrajz* „az ember és a világ kölcsönhatását mutatja be egy életút folyamában, amelyben minden mozzanat az egyéniség kialakulását szolgálja, minden tény élettapasztalattá válik.”

séli el az életét; olykor viszont egy későbbi, konkrétan 1926. végi pillanatból visszanezve teszi. (E kettősből fakadó bizonytalanság miatt is tanulságos az *Emlékezéseket* a kicsit korábbi és/vagy kicsit későbbi életút-értelmezésekkel összevetni.) Az *Emlékezések* ugyanis részben az életút átértelmezése, amely átértelmezés oka a mű keletkezésének környezete. Részben viszont az átértelmezés kényszerének való ellenállás, amely kényszert a világháború miatti személyes és közösségi kudarcok, valamint a konkurens értelmezések jelentették, jelenthették volna. Csupán ebből a műből tehát nem ismerhető meg a szerző világképe, élete, és csak részben tudható meg innen az is, hogy egy-egy eseményt miként élt át és tapasztalt meg. Másként fogalmazva: másodlagos tapasztalata (egy adott esemény rögzített „élménye”) alkalmanként eltér attól az – újabb tapasztalatok és műfaji okok miatt – „harmadszor” is átformált tapasztalattól, ami az önéletrajzi visszaemlékezésben található, míg más esetekben inkább azonosságot látunk. Summa summarum: az *Emlékezések* vizsgálata (amint az minden más esetben is természetes) csak a teljes életút és életmű ismeretében lehetséges, akár a tényeket, akár a tapasztalatokat kutatjuk.

Bödők Gergely

MILAN HODŽA ÉS A MAGYAR–SZLOVÁK VISZONY

Magyarságkép szlovák tükrökben

Az ismert szlovák publicista, politikai gondolkodó, miniszterelnök és többszörös miniszter, Milan Hodža visszaemlékezése 1942-ben jelent meg először, Londonban, angolul.¹ A *Szövetség Közép-Európában. Gondolatok és visszaemlékezések* című könyvet méltatói többre értékelték a „hagyományos” memoároknál: a szerzője ugyanis a személyes emlékek felelevenítése mellett demokratikus elkötelezettségéről is tanúbizonyságot tett és

politikai programot is kínált a jövő nemzedéknek. Az emigrációba kényszerült 64 éves politikust súlyos betegsége mellett számos kétség is gyötörte hazája és szűkebb pátriája – ahogy ő nevezte – Közép-Európa jövőjéről. A második világháború még javában tartott, amikor Hodža már az egységes Közép-Európa gondolatot hirdette. Elképzelése szerint csak a Lengyelországból, Csehszlovákiából, Ausztriából, Magyarországból, Jugoszláviából, Romániából, Bulgáriából és Görögországból álló föderáció

---

¹ Hodža, Milan: *Federation in Central Europe. Reflections and reminiscences*. Jarrolds Publisher, London, 1942. A memoár több mint öt évtizeddel később jelent meg németül (Hodža, Milan: *Schicksal Donauraum, Erinnerungen*. Amalthea-Verlag, Bécs, 1995.). Szlovákul és magyarul is a pozsonyi Kalligram Kiadónál jelent meg (Hodža, Milan: *Federácia v strednej Európe a iné štúdie*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 1997.; Hodža 2004.). A szlovák nyelvű kötet a magyartól annyiban tér el, hogy Hodža alkotmánytervén kívül két előadását is tartalmazza. (Az egyik Csehszlovákia és Közép-Európa viszonyáról, a másik pedig a modern nacionalizmusról szól.)

garantálja majd a térség politikai stabilitását. Két évvel később, titkárának, Michal Múdrynak mondott keserű szavaiból érzékelhetjük Hodža mély aggodalmát a már érdekszférákra osztódó Európa életképességéről és fennmaradásáról: „Később majd mindannyian rájönnek, hogy ott, ahol érdekszférák vannak, előbb-utóbb törvényszerűen kialakulnak az ellentétek szférái is”. Hodža – Jászi Oszkár, Richard Coudenhove-Kalergi és mások mellett – azt hangoztatta, hogy „Közép-Európa és egész Európa békéjének jövője a kontinens egységében rejlik. És mivel szerintem ez az igazság, kitartok emellett az igazság mellett, és úgy gondolom, az igazságot semmi áron, semmilyen nyomásra sem szabad feladni.”²

A könyv sikerén felbuzdulva Hodža lankadatlanul dolgozott annak bővített verzióján, amelyet a Yale Egyetem kiadója kívánt megjelentetni. Egy floridai klinikán végrehajtott műtét során azonban váratlan komplikációk léptek fel és Hodža nem ébredt fel a narkózisból. A „legnagyobb szlovák politikus” – ahogy sokan nevezték – 1944. június 27-én, hunyt el Clearwaterben. Hamvait a chicagói cseh nemzeti temetőben csak jelképesen helyezték örök nyugalomra, a család ugyanis a háború gyors befejeződésével és a hamarosan bekövetkező hazatéréssel számolt. Kevesen gondolták, hogy az elhunyt végakarátának teljesítésére 2002-ig kell majd várni.³

*

Hodža életművét már halálakor is sokan méltatták, különösen nagy jelentőséget tulajdonítva a memoárjának is. A *Times* publi-

² Múdry, Michal: *Milan Hodža v Amerike*. Geringer Press, Chicago, 1947. 185. Idézi Lukáč, Pavol In: Hodža 2004, 38. Hodža amerikai nimbuszát jól mutatja, hogy a chicagói sír felbontását és az újratemetést szervező Ladimir C. Zidek chicagói temetési vállalkozó Hodžát a „szlovák George Washingtonként” aposztrofálta. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:leYobPrI2xgJ:articles.chicagotribune.com/2002-06-22/news/0206220062_1_slovakian-communist-rule-czechoslovakia+%22He+was+the+slovak+version+of+George+Washington%22&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu

³ Hodžát nagy állami ünnepek keretében temették újra a túrócszentmártoni Nemzeti Panteonban, 2002. június 28-án.

cistája szerint „egész életét azon illúzió elleni harc töltötte ki, mely szerint a hatalmas szomszédok között élő népek képesek lennének megőrizni függetlenségüket anélkül, hogy együttműködést és szolidaritást építsenek ki egymás között. Eszményével összhangban arra buzdított, hogy a csehszlovák politika mindezekelőtt Közép-Európa kis államai közötti kölcsönös megértés megteremtésére irányuljon, és csak másodsorban játsszon valamiféle szerepet az akár keleti, akár nyugati nagyhatalmak erőpolitikájában.⁴

Ám a második világháború után a közép-európai régió története Hodža elképzeléseitől egészen eltérő módon alakult. Hodža Csehszlovákiában tiltólistára került, személyét „elfelejtették”, műveit keveset idézték, nézeteit pedig elhallgatták. Az 1990-es években indult Hodža egyfajta „reneszánsza”: az Európai Unióba igyekvő Szlovákiában örömmel mutattak fel egy nyíltan demokratikus, européer elődöt.⁵ Hamvai hazahozataláról számtalan újságcikket írtak, a temetésén a szlovák és cseh politikai elit színe java tiszteletét tette.⁶ Azóta a publicisztikákban leginkább a huszadik század legnagyobb szlovák politikusaként és az európai integráció egyik szlovák előfutáraként szerepel.⁷ Szlovákiában ma számos közintézmény viseli a nevét, 2005-től évi rendszerességgel Hodža-napokat is tartanak és egy díj névadója is ő lett.⁸ Hagyatéka frekvenciát tartanak az emlékére, személyét és munkásságát tanulmányok és összefoglaló kötetek méltatják.⁹ Rajongói telefon-csengő-

⁴ Az újságíró Hodžának a kötet előszavában hangsúlyozott gondolataiból merített. Az idézet, amit felhasznál a következő: „[...] gyakran harcba kellett szállnom saját barátaim ellen is, akik túlságosan gyanakvóak voltak ahhoz, hogy feláldozzák azt az illúziót, mely szerint a hatalmas szomszédok között élő kis népek képesek lennének megőrizni függetlenségüket anélkül, hogy együttműködést és szolidaritást építsenek ki egymás közt.” Lásd Hodža 2004, 47.

⁵ Mikuláš Dzurinda szlovák miniszterelnök (1998–2006) és pártja, az SDKU (Szlovák Kereszténydemokrata Unió) politikai céljai érdekében sikerrel használta fel a politikus nimbuszát, őt magát pedig a „szlovák européer” szimbólumává emelték. Lásd Maxiánová, Katarína: *Waking the Dead: Milan Hodža and the Slovak Road to Europe*. In *Slovak Foreign Policy Affairs*, 2003/2. 65–73.

⁶ Az újratemetésről részletesebben lásd http://www.czska.net/dotyky/8_2002/hodza.html

⁷ Vannak ugyanakkor, akik némi ellenszenvvel viseltetnek Hodža iránt, a csehszlovák orientációja miatt.

⁸ A Hodža-napokról bővebben: http://www.noveslovo.sk/c/9835/Milan_Hodza_spaja_obcanov

⁹ A Hodžáról az 1938-ban megjelent első életrajz főként aktuálpolitikai megfontolások szerint íródott és propagandacélokat szolgált. Lásd Sebestyén Mi-

hangként is letölthetik egyik 1938 őszi elmondott beszédét.¹⁰ Átfogó monográfia ellenben nem született.

A Hodža-memoár magyarul mindössze nyolc éve olvasható. A Gondolatok és visszaemlékezések alcímet viselő munka nem „klasszikus” emlékirat. Műfaját nehéz meghatározni.¹¹ Az életrajzi elemek szinte csak kiegészítésként jelennek meg benne, sokkal inkább politikai végrendelet mint memoár. A szerző nagy ívű tablóban mutatja be a Közép-Európára vonatkozó magyar és nemzetiségi – rendre elbukott – föderalizálási terveket, reformokat, diplomáciai és gazdasági koncepciókat. Mindvégig arról ír, hogy a régió csak a benne lakó népek „szoros együttműködésével” maradhat életképes Németország és Szovjet-Oroszország árnyékában.

Hodža kezében a történelem – és benne saját élményeinek a megjelenítése – csak gondolatmenetét alátámasztó eszköz. Bátisan felnagyítja bizonyos történeti események jelentőségét, vagy éppen ellenkezőleg, lényeges dolgokat hallgat el, vagy mutat be indokolatlanul szűkszavúan. Azt hangoztatja ugyan, hogy „aminek tanúi voltunk, és amiben közreműködtünk, gyakorlatilag szinte mindent átfog”¹² de tulajdonképpen önkényesen válogat a múlt eseményei között, meglehetősen szabadon kezelve mind az idődimenziót, mind a témáit is. Történelemszemlélete jellegzetes, egy helyütt például Szlovákia történelmi múltját vázolta fel, mintegy két és fél oldalon.¹³ Az egyes fejezeteken belüli témákat

---

hály: *Hodža Milán útja*. Sekey Viktor, Pozsony, 1938. Az 1992. évi Hodža-konferencia előadásait lásd Pekník 1994. Hodžának a közgazdaságban betöltött helyét és szerepét taglalja: Cambel, Samuel: *Štátnik a národohospodár, Milan Hodža 1878–1944*. VEDA, Pozsony, 2001. Ugyanerről szól Pekník, Miroslav (szerk.): *Milan Hodža a agrárne hnutie. Ústav politických vied SAV–VEDA, Pozsony, 2008*. Hodža tevékenységének és érdeklődési körének eddigi legteljesebb összefoglalója az újratemetése évében jelent meg: Pekník 2002.

¹⁰ <http://www.get-music.net/?l=mp3&id=847897&song=1938-09-18-czr-speech-of-milan-speech-of-milan-hodza-czech-p>

¹¹ A szerző szerint az első fejezet műfajára leginkább a visszaemlékezések, a beszámolók és a megfigyelések kifejezések illenek. Hodža 2004, 45.

¹² Uo. 45.

¹³ Olyan történeti fogalmakkal is operál, mint például Szlovákia a kora-középkorban. Másokhoz hasonlóan későbbi fogalmakat vetít vissza korábbi korokra, ahogy – tévesen – a szlovákság történetét az „ezeréves elnyomás” elleni harcra írja le. A szlovák történelmi mítoszokról és dilemmákról bővebben lásd Kováč, Dušan: *Szlovákia története*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2001. 5–8. A szlovák és magyar történelmi viták kölcsönös felelősségéről, a gyakori kettős mérce alkalmazásáról és egymás kutatási eredményeinek negligálásáról Trianon kapcsán Roman Holec írt 2010-ben – tartalmi megállapításait tekintve vitatható, de min-

nagyfokú heterogenitás jellemzi. Számos esetben zavaró kitérőkkel találkozunk, sok helyütt pedig meglehetősen terjengősen ír, bár remek íráskészségének köszönhetően a kötet mindvégig olvasmányos marad. Az elbeszélte rövid panelek között ugyan időnként el-eltűnik az összefüggés. Helyenként egyes szám harmadik személyben beszél önmagáról.¹⁴ A személyéhez kötődő történetek vagy kortársairól szóló rövid jellemzések a memoár legizgalmasabb részei. Színes adalékul szolgálnak azok passzusok is, ahol egy-egy beszédet, diplomáciai eseményt, parlamenti javaslatot, folyosói pletykát vagy anekdotákat örökít meg. Nagy kár, hogy ezekből sincs sok, mert Hodža remek megfigyelőkészéssel és jó stílusérzéssel rendelkezett.

A mű négy fejezetből áll, ezek tartalma jelentősen eltér. Az első fejezetet a Monarchia trónörökösének, Ferenc Ferdinándnak és a Habsburg Birodalom különféle föderalizálási elképzeléseinek szentelte. Ezt követi a két világháború közötti magyar, csehszlovák, lengyel és osztrák kapcsolatok bemutatása, némi balkáni és német kitekintéssel. Annak az agrárdemokráciának a téziseit, amely Hodžát politikailag leginkább foglalkoztatta – és amelyben a térség népeinek egy lehetséges összekötő kapcsát látta – szintén ebben a fejezetben fejtette ki. A fejezetet a második világháborúba sodródó Európa csehszlovák bel- és külpolitikai kísérleteinek az epilógusa zárja le. A következő részek radikálisan eltérnek az első két fejezet töredékes, csapongó „témaválasztásaitól”. A harmadik fejezetben Hodža a Közép-európai Szövetség elvi alapvetéseit vázolta fel. A fejezet az elgondolt szövetség alkotmánytervének bemutatása köré szerveződik. Az utolsó fejezet az elképzelt Közép-Európa jövőjének kérdését járja körül. Az általa feltett kérdésre, miszerint „Fenn tud-e maradni a közép-európai demokrácia, és hozzá tud-e járulni a gazdasági reformhoz?” Hodža határozott igennel felelt. Sőt: egyenesen úgy

---

denképpen elgondolkodtató – esettanulmányt. Magyarul lásd Holec, Roman: Trianoni rituálék, avagy gondolatok a magyar historiográfia egyes jelenségeiről. In *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2011/4. 109–132. A magyar–szlovák terminológiai kérdésekről talán a legátfogóbban lásd *Magyar–szlovák terminológiai kérdések*. (Szerk. Ábrahám Barna). PPKÉ BTK Szlavisztika – Közép-Európa Intézet Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport, Piliscsaba, 2008.

¹⁴ Például Hodža 2004, 57. Igaz, az emlékiratok „ősének” tekinthető ókori görög történeti beszámolóiban rendszerint ez volt a gyakorlat. Elég csak Xenophón *Anabasziszára* és Julius Caesar *A gall háborúról* című munkájára gondolnunk.

vélte, hogy csak egy erős, közép-európai demokrácia az, ami igazán képes szavatolni Európa biztonságát.

Sajnálhatjuk, hogy a kötet jegyzetapparátusa számos értelemzavaró kronológiai, név- és fogalombeli pontatlanságot hagy szó nélkül. A magyar kiadásnak pedig nincs is „igazi” szerkesztője, pedig éppen a mű jelentősége miatt lett volna szükség precízebb szöveggondozásra. A névmutató szintén hasznos lett volna az olvasóknak.

A magyar uralom árnyékában

Milan Hodža Szucsányban (Sučany), a szinte teljesen szlovákok által lakott Turóc vármegyében született, 1878. február 1-jén, evangélikus lelkész gyermekeként. A családi emlékezet elevenen őrizte nagybátyja, a 19. századi szlovák nemzetémbresztő, nyelvész, költő és mozgalmár Michal Miloslav Hodža alakját. A tehetséges fiúcska előbb Besztercebányán, majd Sopronban, Nagyszébenben, Budapesten és Kolozsváron is tanult. A soproni evangélikus líceumból nem a maga jószántából távozott: az iskola vezetése kicsapta a renitens és a *Nemzeti dal* eléneklését megtagadó diákot.¹⁵ Budapesten jogi diplomát szerzett, Bécsben pedig a filozófia doktorává avatták. 21 évesen a *Budapester Abendblatt* parlamenti tudósítója, majd a jelentős budapesti szlovák értelmiségi Tót kör (Slovenský spolok) titkára volt. Karrierje gyorsan ívelt felfelé: a századfordulótól a *Slovenský denník*, 1903-tól pedig a radikális ellenzéki lapot, a *Slovenský týždenník* szerkesztette.¹⁶

Az egyre ismertebb újságíró számtalan cikkben bírálta a Magyar Királyságon belüli „egészségtelen” politikai és gazdasági viszonyokat, hangsúlyozta a nemzetiségi etnikai tömbök alávett helyzetét. Roppant tájékozott volt, köszönhetően annak is, hogy hét nyelven beszélt, a két világháború közötti szlovák politikusokhoz, mindenekelőtt Andrej Hlinkához, Vavro Šrobárhoz és Jo-

¹⁵ Kovács Anna: *A szlovákok élete és kultúrája Budapesten a dualizmus korában 1867–1918*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szlavisztika – Közép-Európa Intézet Nyugati Szláv Kulturális Kutatócsoport. Piliscsaba–Esztergom, 2006, 59.

¹⁶ Korai újságírói és politikai tevékenységéről lásd Urban, Zdenek: *K začatkum publicistickej a politickej činnosti Milana Hodži*. In: Pekník 2002, 29–36. A szlovák hetilapban betöltött szerepéről pedig Machala, Drahoslav: *Milan Hodža v Slovenskom týždenníku*. In: Pekník 2002, 34–46. A szlovák nemzeti mozgalom élén eltöltött időszakáról készült disszertáció Mikula, Suzanna Maria: *Milan Hodža and the Slovak National Movement 1898–1918*. Syracuse University, 1974.

zef Tisohoz hasonlóan ő is kiválóan tudott magyarul. Mindannyian a Monarchián belül váltak politikussá, éveken át képviselők voltak a magyar parlamentben.

Hodža politizálásának elvi kiindulópontja – barátaihoz és harcostársaihoz, mindenekelőtt a román Alexandru Vaida-Voevodhoz hasonlóan – az „ezeréves” elnyomottság életérzése volt, fő célkitűzésük a magyarság erőszakos politikájával szembeni ellenállás, és a választójog, majd az önállóság követelése volt.¹⁷ A memoárban következetesen a magyar szupremáciával szemben egyre inkább szembeszegülő és közös célokat megfogalmazó „nem magyarok” táboráról beszél. A magyarság és a nemzetiségek viszonyának végleges megromlását, valamint az egyes nemzetiségek egymásra találásának gyökerét 1848–1949-re vezette vissza, és szemében Kossuth volt az, aki negligálta a nemzetiségi követeléseket. „Nem csupán vezetni akarták az országot, hanem uralmuk alá vonni, és magyarosítani akarták az összes kisebbséget, akik a régi Magyarországon összességében a többséget alkották”.¹⁸ Szerinte a románok, a szerbek, a horvátok, a rutének, a szlovákok és a németek egységesen léptek fel a „vakmerő és könyörtelen” magyarosítással szemben, holott ez például a szlovákság esetében a legkevésbé sem felelt meg a valóságnak.¹⁹ Önmagával ellentmondásban azt is írja, hogy hiába fogalmazta meg Kossuth a Duna menti népek szövetségének tervét, ha a nemzetiségek már „nem tudtak bizalommal tekinteni megtérésére egy olyan ügyben, amelyet oly elkeseredetten ellenezett, amikor döntést lehetett volna hozni.”²⁰

Szerinte azzal, hogy Ferenc József 1867-ben „feláldozta a nemzetiségeket” és közreműködött az Osztrák–Magyar Monarchia létrehozásában, „jóvátehetetlen hibát” követett el. Hodža számára

¹⁷ Vaida-Voevodról lásd a kötetben L. Balogh Béni tanulmányát.

¹⁸ Hodža 2004, 55.

¹⁹ Annak ellenére, hogy a 19. század közepén Magyarországon, a románok után a szlovákok számítottak a legnépesebb nemzetiségnek (mintegy 1,8 millió fővel), a szlovák nemzeti mozgalmak rendelkeztek a legkisebb társadalmi támogatottsággal a nemzetiségek közül. A magyar honvédségben mintegy 20 000–30 000 szlovák önkéntes szolgált. Erről lásd Katus László: *Az öntudatosodás útja. Szlovák nemzeti mozgalom a soknemzetiségű Magyarországon*. In *Rubicon*. 2008/4. 41.; illetve Kosáry Domokos: *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–49-ben*. História Könyvtár, Budapest, 1999. 140–146. 1848 szerepéről és helyéről a szlovák és a magyar történetírásban lásd Petrás Éva: *1848 megítélése a szlovák és a magyar történetírásban*. In: <http://www.eokik.hu/data/files/129434691.pdf>

²⁰ Hodža 2004, 116.

Ferenc József hitszegő, hamis, taktikázó uralkodó. (A csehszlovák történetírás egyik markáns vonulata szerint Ferenc József mai napig a Monarchia „sírásója”.) „[Ferenc József] Politikai tevékenysége arra korlátozódott, hogy félmegoldásokat fogadott el annak érdekében, hogy bizonytalan helyzeteket el tudjon kerülni, ami persze nem sikerült, mert valójában sohasem uralkodott, hanem hagyta, hogy az események uralkodjanak felette.”²¹

Hodža „igazi” hőse, a „jövő jelképe” az eltökélt Ferenc Ferdinánd.²² Erős túlzásnak és utólagos romantikázásnak véljük, hogy azt állítja, hogy harcostársának és barátjának, Alexandru Vaida-Voevodnak az „egyesült hadseregről” a magyar parlamentben elmondott beszéde vezette őt a trónörökös „táborába.” Hodža – Vaida-Voevod retorikai képességeinek kiemelése mellett – az alkalmat arra is felhasználja, hogy ironikus „kiszólást” fűzzön a magyar törvényhozás munkájáról. Ahogy megtudhatjuk: „[Vaida-Voevod] kiváló szónok volt, és éppen a megfelelő szenvedélyességgel rendelkezett ahhoz, hogy ragyogni tudjon a magyar parlamentben, amely ha mással nem is, de a legkiválóbb ékesszólással kitűnt Európa összes törvényhozó testülete közül.”²³ Vaida-Voevod beszéde a parlamentben hatalmas felháborodást keltett, egyúttal kiváltotta a magyarokkal szembeni ellenszenvét addig is alig leplező Ferenc Ferdinánd rokonszenvét. Másnap Brosch őrnagy a főherceg gratulációját közvetítette Vaida-Voevodnak, akit audienciára invitált a trónörököshöz. A találkozó során Vaida-Voevod nagyon barátságos fogadtatásban részesült, ez pedig megnyitotta az utat Milan Hodža számára is.²⁴

A főherceg „az idős Ferenc József kifejezéstelen tekintete erős ellentétéként, aki mindenben csak töprengeni tudott [...] határozottságot és fiatalságot hozott.”²⁵ Hodža már parlamenti politizálásának kezdetén (1905-től volt parlamenti képviselő) kapcsolatokat keresett és talált a főherceghez. Ugyanannak a Ferdinánd körül tömörülő Belvedere-körnek volt az egyik oszlopos tagja, amelynek Ottokár Czernin, Aurel C. Popovici, Josip Frank,

²¹ Uo. 56.

²² Uo. 60.

²³ Uo. 77.

²⁴ Uo. 78.

²⁵ Uo. 53. Ferenc Ferdinánd 1863-ban született, tehát éppen „fiatalnak” már nem volt tekinthető. Trónörökössé 1896-ban, 42 évesen vált. Ferenc Ferdinándról a Hodža-memoár magyar kiadásában néhány további fontos szöveghely: Uo.: 44., 50–54., 84., 90. 95–100., 109–110.

Karl Lueger, Vaida-Voevod is. A trónörökös törekvése sok szempontból összeesengett a föderalista elveket hirdető és nemzeti radikális doktrinerek elképzeléseivel, ha teljes mértékben nem is egyezett azokkal.²⁶ Hodža pozitívan értékelte, hogy a főherceg „felül tudott emelkedni az univerzalizmus filozófiáján” és felismerte, hogy „a nacionalista érzés a legerősebb hatóerő.”²⁷

Hodža Aurel Popovici híres, 15 tagállamot tömörítő Nagy-Ausztria tervezetének megjelenését (1906) tekintette az utolsó olyan lehetőségnek, amely esélyt teremthetett volna arra, hogy – ahogy fogalmazott – „kormányozható feltételek maradjanak fenn a Habsburg Birodalomban”.²⁸

Plasztikusan ábrázolja az egyes nemzetiségi elitek fokozatos kiábrándulását a Habsburgokkal köthető megegyezés víziójából. Ugyanakkor a nemzetiségeknek a magyar parlamenten belüli elképzelései nem mindenben egyeztek: a szerb, a horvát és a román taktikát tartózkodóbbnak minősíti Hodža a szlovákokénál. Helyesen állapítja meg, hogy előbbieket mindenkor számíthattak Belgrád és Bukarest támogatására, a szlovákságnak ugyanakkor csak a csehek segíthettek abban, hogy „megmeneküljenek a szisztematikus magyarosítási törekvésektől.”²⁹ Hodža azt sugallja, hogy ő mindvégig első kézből tájékozódott a román, szerb, horvát és cseh politikai vezetők elképzeléseiről. Informáltsága jó taktikai érzékkel és szervezőkészséggel is párosult. Az egyre inkább nemzeti radikális retorikát alkalmazó képviselő szinte soha nem egyetlen koncepcióban, hanem mindig több alternatívában gondolkodott. Ugyanakkor szemernyi kételye sem volt abban – a cseh történetírót és politikus František Palackýt idézve –, hogy „léteztünk Ausztria előtt is, és létezni fogunk utána is.”³⁰

Hodža jó politikai érzékét mutatja, hogy annak ellenére, hogy kedvelte Ferdinándot, a trónörökössel véghezvihető föderalizálás sikerében nem bízott teljes mértékben. A Ferenc Ferdinándhoz fűződő bensőséges viszony fenntartása mellett a politikai ravaszság fontosságára figyelmeztették a világháború előtti

²⁶ Lásd Horel, Catherine: *A középnek mondott Európa*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011, 82., illetve Galandauer, Jan: *Belvederská epizoda v životě a paměti Milana Hodži*. In: Pekník 2002, 85–94.

²⁷ Hodža 2004, 105. Ugyanakkor a főherceget Hodža nem tartotta demokráciának, mint ahogy nem is volt az.

²⁸ Hodža 2004, 65.

²⁹ Uo. 73.

³⁰ Uo. 65.

román belügyminiszternek és pénzügyminiszternek, Take Ionescunak a szavai is, aki ezeket mondta 1913-as beszélgetésük-kor: „Természetesen önnek a lehető legbizalmasabb kapcsolatot kell fenntartania Ferenc Ferdinánddal. Ön olyan helyzetben van, mint az az ember, akinek pénze van a bankban. Miért ne használná fel ezt a pénzt? Ha megteszi, az még nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy egy napon valami más lehetőség adódjon.”³¹

Kortársak: jók és rosszak

Hodža Ferenc Ferdinándja szigorú nevelésben részesült, mélyen vallásos, titokzatos és a nyilvánosságtól ódzkodó személy. „Rendíthetetlen volt, megalkuvást nem ismerő”, aki állandóan gyanakodott a magyarokra, ugyanakkor szövetségesként tekintett a birodalom nemzetiségeire. Hodža megjegyzi, hogy a főherceg egy vadászaton azt a kijelentést tette: „Tudom, hogy önöket, nem magyarokat elnyomják Magyarországon. Ám eljön az idő, amikor önök fognak uralkodni itt.”³²

A memoárban érdekes adalékokat találunk a Monarchia és Németország diplomáciai kapcsolatairól is. A Monarchiát a Német Császársághoz 1879 óta szövetség kapcsolta egymáshoz, amelyben azonban a német ipari és katonai potenciál gyors növekedése nyomán mindinkább Berlin dominanciája érvényesült. A Monarchia súlyának relatív csökkenésével együtt járt, hogy a „kettős szövetséghez” 1882-ben csatlakozott Olaszország a századfordulón – a franciákkal szembeni gyarmati ellentétek elsimításával párhuzamosan – egyre inkább kifejezésre juttatta a Monarchia adriai (főleg albán) részeire vonatkozó területi aspirációit. Hodža szerint a főherceg helyzete így még kiszolgáltatottabbá vált, s ezt nehezen és „szomorú fájdalommal tűrte.” II. Vilmos császár és Ferenc Ferdinánd viszonyának ambivalenciájáról és őszintétlenségéről a következőt olvashatjuk: „Valójában mélyen megvetették egymást, ugyanakkor mindketten szinte versengtek egymással, hogy bizalmat építsenek ki a másikban.”³³ A többnyire tartózkodó magatartása és „szemeinek hideg fénye” ellenére a szíve mélyén ambíció és becsvágy fűtötte a trónörököst. A főhercegre a szervilizmus vádját sokan már Bosznia-Hercegovina

---

³¹ Uo. 73.

³² Uo. 52.

³³ Uo. 96–97.

1908-as annektálásakor rásütötték. Hodža szerint ugyanakkor a trónörökös a katonai akcióhoz meg akarta nyeri magának Oroszország támogatását is.

Hodža meglepően jól értesültnek tűnik, amikor a trónörökös Németországhoz fűződő viszonyát mutatja be. Eltúlozza az informáltságát, kevéssé tűnik ugyanis valószínűnek, hogy Ferenc Ferdinánd valóban megosztotta volna vele ezeket a gondolatait.³⁴ A memoár vonatkozó részei szerint Ferenc Ferdinándnak a Vilmos császárhoz fűződő viszonya nemcsak idegenkedésből és ellenszenvből eredt, azt legalább ennyire az irigység is táplálta. Ferdinándot lenyűgözte Vilmos flottája és a tengeri nagyság nyújtotta nagyhatalmi presztízs. Ezért „nagyon tartott attól, hogy elveszítheti még azt a kis darab tengerpartot is, amelyet a gondviselés adományozott neki” – utalt a Monarchia tengeri kijáratát fenyegető olasz elképzelésekre.³⁵ Hodža szerint ugyanakkor a főherceg „kissé felszínes, de eléggé intelligens” volt, akivel ő, valamint Aurel Popovici és néhány román kollégája értette meg a modern nacionalizmusok jelentőségét és a nacionalizmusok közép-európai verzióiban rejlő veszélyeket is.³⁶ A főherceg, ahogy Hodžától megtudjuk, leginkább Olaszország tekintetében érzett aggodalmat. Hodža úgy vélte: Ferenc Ferdinánd a balkáni „puskaporos hordó” lehetséges megoldását inkább egy Oroszországra is építő megegyezésben látta, mintsem az olasz imperializmussal szembeni békés megoldás esélyében. Ezért támogatta olyan lelkesen az osztrák–magyar haditengerészet fejlesztését és új csatahajók gyártását. Trieszt mellett, az impozáns miramarei kastélyban gyakran nyaralt a családjával együtt, sokszor kirándult feleségével és gyermekeivel a tengeren. Ilyenkor Hodža szerint – „nem az a rideg ember volt jéghideg kifejezéssel az arcán. Ott [mármint Miramareban – B.G.] mindig telve volt lelkesedéssel és inspirációval. Ott mindig boldognak látszott. Ott megálmodta a hercegi álmot, amely soha nem valósulhatott meg.”³⁷

Ferenc József és Ferenc Ferdinánd mellett mások kisebb súllyal és terjedelemben szerepelnek a kötetben. Hodža nemcsak

³⁴ Az észrevételt köszönöm ifj. Bertényi Ivánnak.

³⁵ Hodža 2004, 104. Az olasz területi elképzelések az Adria északi területeit és a Monarchia déli tartományait érintették. Olaszország majd 1915-ben a londoni titkos tárgyaláson az antant oldalán történő hadba lépéséért ezeket a területeket kéri – vagyis a trónörökös aggodalmai megalapozottak voltak.

³⁶ Uo. 105.

³⁷ Uo. 106.

főurakról értekeznek, számos alkalommal beszámolt például a Monarchia föderációját szorgalmazó Popoviciról és a hozzá személy szerint is közel álló Vaida-Voevod tevékenységéről, de feltűnik az emlékezésben a bécsi polgármester, Karl Lueger is, továbbá a nemzetiségi vezetők közül olyanok, mint a horvát Frano Supilo vagy a szerb Svetozar Pribičević.

Hodža a magyar arisztokrácia irányában a legkevésbé sem mutat szimpátiát, és ennek időnként nyíltan hangot is adott: osztotta Ferenc Ferdinándnak a magyar arisztokráciával szembeni fenntartásait.³⁸ Hodža ironikusan jegyezi meg: „a magyar arisztokrácia mindig is rendelkezett a személyes vonzerő bizonyos erős elemeivel, amellyel el tudta bűvölni mind az előkelő külföldieket, mind pedig saját császári fenségeit. Sajátos természetéből adódóan Ferenc Ferdinánd egyértelműen vonakodott megadni számukra azt a lehetőséget, hogy az ő kárára fejlesszék tovább ezen hagyományos képességüket.”³⁹ Másutt ugyanakkor beszámol arról, hogy a főherceg kijelentette, hogy egyáltalán nem vallja a kollektív bűnösség elvét, és számos magyar katolikus mágnással – például a Zichy és Festetich gróffal – bizalmas viszonyt ápol.⁴⁰

A visszaemlékezésben feltűnő magyar szereplők egyike Kossuth Ferenc, akinek első említésekor megtudhatjuk, hogy ő volt a magyar–horvát viszonyt véglegesen megrontó horvátellenes törvény betervezője. Az emlékirat szerzői pontatlanságainak egyik eklatáns példája, hogy Kossuth Lajos fiát Hodža magyar miniszterelnökként szerepelteti.⁴¹

Ifj. Andrássy Gyuláról megjegyzezi, hogy Kossuth Ferenc mellett ő számított a második Wekerle-kabinet (1906–1910) tényleges vezetőjének.⁴² Hodža szerint Andrássy tudott „Dr. Vaida és jómagam szinte minden személyes törekvéséről, [mivel] folyamatosan figyeltetett bennünket a rendőrséggel, amikor Bécsbe mentünk.”⁴³ Hodža kötetének legérdekesebb részei azok a „kité-

³⁸ Hodža 2004, 50. Ferenc Ferdinánd 1890 és 1892 között, katonai tanulmányainak utolsó állomásán Sopronban szolgált a Nádasdy-huszárezredben. Imádozott városát, Prágát kellett otthagynia soproni szolgálatáért. A főherceg nem tanult meg magyarul. 1892-ben, dandártábornokká történő kinevezését követően Sopronból a csehországi Budweisbe került.

³⁹ Uo. 51.

⁴⁰ Uo. 84–85.

⁴¹ Uo. 70.

⁴² A „triumvirátus” harmadik tagját, Apponyi Albertet ugyanakkor nem említi meg, ahogy a nevéhez köthető „lex Apponyit” sem.

⁴³ Hodža 2004, 84.

rők”, amelyek olyan történeteket örökítenek meg, amelyekről a politikában általában nem készítenek feljegyzéseket. Ilyenkor a szerző egész párbeszédet is rekonstruál, ugyanakkor ezek valódiságát nagyon nehéz (ha nem egyenesen lehetetlen) igazolni. Feljegyezte, hogy Ferenc József unszolására a főherceg audiencián fogadta ifj. Andrássyt, de a találkozó egyáltalán nem volt sikeres. Ferdinánd másnap személyesen ezekkel a szavakkal nyugtatta meg az aggódó szlovák képviselőt: „Fogadnom kellett ezt az embert. Ófelsége olyan makacs volt ebben, hogy ... és nekem engedelmessé válnom kellett. Kérem, közölje barátaival, hogy a kihallgatásnak semmilyen politikai jelentősége nincs. És ha lenne is, a gróf soha életében nem fogja elfelejteni, amit mondtam neki.[...] Higgye el, a fickó olyan fehér arccal távozott innét, mint ez a kézelő.”⁴⁴ Ismeretes, hogy Andrássy belügyminiszterként (1906-tól) következetesen fellépett a parasztság körében mind erőteljesebben jelentkező szocialista nézetek elterjedésének a visszaszorításáért, és részt vállalt az 1906-tól újra fellángoló választójogi vitákban is. Ez utóbbiakban a Kristóffy-féle engedékenyebb választójogi tervvel szemben az antidemokratikusabb és bonyolultabb „plurális választójog” bevezetéséért kardoskodott.⁴⁵ Hodža beszámol egy interjúról is, amit nem sokkal Andrássy belügyminiszteri kinevezése után készített vele. Andrássy hangsúlyozta, hogy tevékenységével továbbra is a magyar „arisztokrácia és dzsentri” vezető pozícióit kívánja biztosítani. Hodža firtatására, hogy fogják-e kárpótolni, és ha igen, akkor hogyan azt a nemzetiségi jelöltet, akit a választás során atrocitások értek, a belügyminiszter kertelés nélkül a következőket felelte: „Az ön jelöltje és támogatói a történelmi magyar nemzet és annak vezető helyzete ellen harcolnak. Ha nekem ez és bármilyen törvény között kell választanom, nem habozok világosan kijelenteni, hogy fütyülök a törvényre.”⁴⁶ Ugyanakkor meglepő, hogy Hodža a memoárban nem említi a nemzetiségekkel szembeni intolerancia szimbólumává vált csernovai sortűzet, ami éppen ifj. Andrássy Gyula belügyminisztersége alatt dördült el, ahogy kimarad az oly sokszor emlegetett lex Apponyi törvény

⁴⁴ Uo. 84.

⁴⁵ A „plurális választójog” koncepciója szerint az analfabétáknak 1/12, az olvasni és írni tudóknak 1, a 32., illetve a 24. életévüket betöltött három gyermekes, legalább 20 korona adót fizető és a középiskola négy osztályát elvégzett polgároknak 2 vagy 3 szavazat járt volna.

⁴⁶ Hodža 2004, 86–87.

is.⁴⁷ Andrásy még egyszer megelevenedik a kötet lapjain: a Monarchia külügyminisztereként rá hárult az a tragikus szerep, hogy 1918. október 28-án elfogadja a Wilson-jegyzéket.⁴⁸

Hodža Wekerle Sándort joggal mondja kiváló szakembernek, elvitatja azonban tőle az „igazi” vezetői képességeket.⁴⁹ A Fejérváry Géza vezette „darabontkormány” belügyminisztere, Kristóffy József ennél valamivel több figyelemben részesül. Hodža értékelte, hogy Kristóffy szorgalmazta az általános választójog bevezetésének korlátozott formáját, ha ennek mértéke el is maradt a nemzetiségek által követelt általános választójogtól.⁵⁰ Kristóffy ráadásul ugyanannak a Ferenc Ferdinánd főherceg körüli bizalmas körnek, „műhelynek” (Werkstätte) volt az egyik tagja, mint Hodža. Kristóffy nimbuszáról pedig azt írja, hogy a nemzetiségek 1913-ig úgy tekintettek rá, mint a „jövő emberére”. Ugyanakkor Kristóffy az az ember volt, akit idehaza „a dzsentri és az arisztokrácia a legjobban gyűlölt, és ugyancsak az ő érdeme, hogy egyáltalán nem törődött azzal, hogy népszerű volt-e vagy sem ezekben a körökben.”⁵¹ Hodža személy szerint Tiszát, Apponyit és Andrásyt nagyobb szónoknak és politikusnak tartotta, mint Kristóffy, de ők a nemzetiségi problémákat illetően „szemellenzőt viseltek.” Hiába volt – Hodža szerint –, hogy bár Kristóffy „világosan látta, hogy súlyos válság következik be” a küzdelemben mégis elbukott, mert „diagnózisa államférfiúi képességekre vallott, ám személyes ereje nem volt elégséges” ahhoz, hogy szándékait keresztülvigye.⁵²

Hodžát az első világháború kitörését követően előbb Veszprémbe internálták, majd jó összeköttetéseinek köszönhetően Bécsbe kerülhetett, ahol előbb a hadügyminisztérium katonai levelezési osztályán, majd pedig a sajtóosztályon dolgozott, katonai minőségben.⁵³ 1918. október 17-én Tisza István elmondta a

⁴⁷ Az 1907-es sortűzben 15-en vesztették életüket, amikor a csendőrök az Andrej Hlinka vezette szlovák nacionalista tüntetők közé lőttek. Az esemény legújabb elemzését lásd Demmel József: *Az elfelejtett sortűz*. In: „Egész Szlovákia elfért egy tutajon...” *Tanulmányok a 19. századi Magyarország szlovák történelméről*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009. 187–210.

⁴⁸ Hodža 2004, 109.

⁴⁹ Uo. 84.

⁵⁰ Hodža választójogi tervezete az írásra és olvasásra való tekintet nélküli, teljes és általános választójogról szólt. Uo. 80.

⁵¹ Uo. 85.

⁵² Uo. 85–86.

⁵³ Lásd Szarka László összefoglalóját Szarka László: *Turóctól Chicagóig. Milán Hodža közép-európai útja*. In: <http://www.europaiutas.hu/20013/21.htm>. Hodža

magyar parlamentben rövid, de annál súlyosabb mondatait a Monarchia és benne a magyar állam háborús vereségéről. Az emlékiratban Hodža – egy meg nem nevezett magyar barátja elmondására alapozva – beszámol arról a jelentről, amikor néhány nappal az ominózus vereség bejelentése után barátai korholták a miniszterelnököt, szemére vetve a „szűkkeblű” magyar nemzetiségpolitika mulasztásait. Egyikük kétségbeesetten próbálta meggyőzni Tiszát arról, hogy – a katasztrófát elkerülendő – kísérelje meg Iuliu Maniut, Vaida-Voevodot és Hodžát beléptetni a magyar kormányba. Tisza erről hallani sem akart, az 1913-ban megszakadt tárgyalások folytatásától ugyan nem zárkózott el, de kijelentette, hogy: „nem magyar miniszterek meghívása a kormányba nagyon veszélyes precedenst teremtene, és ezt csak totális vészhelyzet esetén tudnám elfogadni. Ami a tömegek választójoggal való felruházását illeti, soha nem fogom elfogadni az olyan értelmetlen, öngyilkos politikát, mint az általános választójog.”⁵⁴

Bécsben érte Hodžát Tisza István üzenete, amit gróf Takács-Tolvay József vezérkari ezredes telefonon közvetített. A magyar miniszterelnök pár nappal az ominózus parlamenti kijelentése után mielőbbi találkozóra invitálta Budapestre. Hodža és más nemzetiségi vezetők számára Tisza számított az egyik „halálos ellenségnek”, aki személyében testesítette meg mindazt a kéréllhetetlen politikát és hatalmi gőgöt, ami ellen évek óta küzdöttek.⁵⁵ A küzdelemben a szlovák és a szerb nemzetiségi vezetők még a románokhoz képest is hátrányosabb helyzetben voltak, velük ugyanis meg sem kísérelte a tárgyalást a miniszterelnök, noha a „román paktumtárgyalásai” is végül kudarccal végződtek. Ez utóbbi tárgyalások megszakadását főként az okozta, hogy Tisza enyhe politikai engedményei (például az 1894-ben betiltott Román Nemzeti Párt működésének az engedélyezése), valamint óvatos nyelvhasználati gesztusai már régen nem elégitették ki a

---

viszonyát a világháború előtti szlovák politikához elemzi Pekník, Miroslav: *Milan Hodža a slovenská politika v predvojnových mesiacoch*. In: Pekník 2002, 131–155.

⁵⁴ Hodža 2004, 107–108.

⁵⁵ Vaida-Voevod tömör megfogalmazása szerint Tisza István volt „a dinasztia és a nem magyarok szempontjából a leginkább veszélyes.” Idézi Hitchins, Keith (szerk.): *The Nationality Problem in Austria-Hungary. The Reports of Alexander Vaida to Archduke Franz Ferdinand's Chancellery*. In *Studies in East European History*. Vol. XVIII. E. J. Brill, Leiden, 1974. 87. Tisza István nemzetiségi politikájáról lásd Pölöskei Ferenc: *Tisza István nemzetiségi politikája a világháború előestéjén*. In *Századok*, 1970/1. 3–34.

nyíltan autonómiát követelő román képviselők igényeit.⁵⁶ Nem csoda, hogy Hodžát nagyon meglepte Tisza hívása, állítása szerint ugyanis az a háború alatt három rendőrséggel is folyamatosan figyeltette.⁵⁷ Érdekes, hogy a miniszterelnök üzenetét tolmácsoló Takách-Tolvay pedig Hodža bizalmatlanságán lepődött meg, hiszen – ahogy mondta – neki (mármint Hodžának) tudnia kellene, hogy „[Tisza] politikai nézetkülönbségeik ellenére milyen jó véleménnyel van önről.”⁵⁸ A meghökkent Hodža időnyerés céljából néhány nap haladékot kért, ugyanakkor a találkozóra a Tisza ellen elkövetett merénylet miatt nem került sor.⁵⁹ Hodža szerint Tisza „saját uralkodó osztályának politikáját személyesítette meg, és életével fizetett érte.”⁶⁰ Egészében véve Hodža Tisza-portréja teljes mértékben „emberi”.

Hodža Károlyi Mihály-portréjában felidézi az első napot, amikor a fiatal politikus megjelent a Tisztelt Házban.⁶¹ Nagy hangsúlyt fektetett a büszke gróf különtségének bemutatására, hiszen az: „tartózkodóan ült néhány, többnyire fiatal képviselők között, arra sem tartva érdemesnek őket, hogy a magyar képviselők között hagyományosnak tekinthető baráti gesztust tegyen feljűk. Körbenézett maga körül, arcát magasra emelte, de nem látott senkit.”⁶² Károlyi a Függetlenségi és 48-as párt vezetőjeként a dualizmus egyik fő kritikusának és a polgári demokrácia egyik szószólójának számított. Emellett 1916 óta a nemzetiségi törekvéseket is támogatta, ugyanakkor az ab ovo ellenzéki vezéri szerep,

⁵⁶ Tisza István szlovákokkal szemben folytatott nemzetiségpolitikájáról lásd Vörös László: *Tisza István nemzetiségi politikája és a szlovákok (1913–1915)*. In *Forum Társadalomtudományi Szemle*. 2004/1. 155–164.

⁵⁷ Az, hogy Hodžát is figyelték, elképzelhető. Tisza folyamatosan megfigyelés és ellenőrzés alatt tartotta a szlovák és a ruszin nemzetiségi vezetőket. Ezek alapján kreálták 1913–1914-ben a máramarosi nemzetiségi pert, a „rutén skizmapört” is. Lásd Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (1867–1918)*. VI. köt. (1913–1914). Magyar Történettudományi Intézet, Budapest, 1985. 62–85.

⁵⁸ Hodža 2004, 106–107.

⁵⁹ A Tisza ellen merénylet okait összegezte Bertényi Iván: *A gyűlölt Tisza István*. In *Kommentár*, 2011. 5. sz. 9–29. Érdekes ugyanakkor, hogy Hodža a miniszterelnök invitálásáról szóló fejezetnek emlékiratában az „*Incidens Tisza gróffal*” címet adta, holott nem is jött létre találkozó. Hodža 2004, 106.

⁶⁰ Hodža 2004, 108.

⁶¹ Károlyi Mihályról lásd Hajdú Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz*. Kosuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.; Uő: *Károlyi Mihály. A fordulatok embere*. In *Rubicon*. 2010. 10. sz. 45–49.

⁶² Hodža 2004, 114. Károlyi személyiségét elemezi Tőkéczi László: *Gróf Károlyi Mihály személyisége*. In *Rubicon*. 2010. 10. sz. 50–51.

amivel sokan felruházzák, a világháború kitöréséig egyáltalán nem volt igaz. Károlyi a háborús politika egyik harsány antimilitarista kritikusaként került igazán a reflektorfénybe. Hodža emlékiratában egyetértően nyugtázza az arisztokrata Károlyi politikai eszméiben bekövetkező változásokat. Eszerint: „eltelt néhány év; ám ez idő alatt hihetetlen változásokon ment át Magyarország legarisztokratikusabb személyisége. A közvélemény az egész országban meglepődve látta, hogy Mihály gróf elhatárolja magát Tisza gróftól,[...] nyilvánosan szembeszállt apósával, aki nem volt más, mint Andrássy gróf...” Összességében pedig „egy új Károlyi Mihály mutatkozott meg a régi Magyarországnak, egy radikális demokrata és a magyar függetlenség harcosa.”⁶³ Károlyi változása sokakat megdöbbentett. Hodža a nagybirtokos arisztokrataként demokratikus elveket hirdető gróf személyiségében bekövetkező változásokat nem a Tiszával és Andrássyval való versengésének, és nem a feleség, Andrássy Katinka szerepének tulajdonítja, hanem olyan „hagyományos megérzés[nek], amelyben a nagy magyar családok mindig is kiválóak voltak, amikor a nemzeti és nemzetközi politika alapvető kérdéseivel kellett szembenézniük.” Károlyi Hodža szerint nem tett mást, mint megfogadta Kossuth Lajos 1848. februári intencióit, amikor az arra figyelmeztetett, hogy a helyes magatartás az, hogy „ahelyett, hogy az ilyen fejlődés útjába állna, a noblesse-nek az új eszmék vezető erejévé kell válnia. Ártalmatlanná kell tennie ezeket az eszméket úgy alakítva őket, hogy megfeleljenek saját érdekeiknek.”⁶⁴

Úgy tűnik, hogy Hodžát nem igazán érdekelték az 1918 őszi magyarországi események, a polgári demokratikus forradalom jelentette változásokat például egyáltalán nem értékelte. Az általános tömegtüntetések, a szétzilálódott államhatalommal és nagyfokú tanácstalansággal jellemezhető időszakot Hodža alig leplezett malíciával írta le: „amit az újságok azokban a napokban forradalomként ünnepeltek, valójában nem volt más, mint hatalmas tömegdemonstráció, százezrek felvonulása Budapest utcáin, és néhány kisebb összetűzés egy dunai hídon.”⁶⁵ Hodža jól látta a

⁶³ Hodža 2004, 114.

⁶⁴ Uo. 115.

⁶⁵ Uo. 113. Hodža itt a „lánczídi csatára” utalt. 1918. október 28-án a Lánczídon keresztül nagy tömeg indult a várba, hogy Habsburg József főhercegtől kiereszkölje Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezését. A rendőrség igyekezett a

szétzilálódott magyar közállapotokat, ennek mértékét azonban eltúlozta. Ahogy írja: „A tiszavirág-életű kormányoknak, melyek néhány esetben csupán pár óráig voltak hatalmon, nem sikerült áthidalniuk a szakadékot a közelmúlt és a bizonytalan jövő között.”⁶⁶

Szóvá kell tennem Hodža-émlékirat magyar kiadásának egyik súlyos fordítási pontatlanságát. E szerint Károlyi „megjelent a hivalkodó magyar parlament erkélyén, és a vég nélkül kiabáló sokaság előtt kikiáltotta a Magyar Tanácsköztársaságot.”⁶⁷ Az eredeti angol nyelvű kötetben (és az ezen alapuló szlovák fordításban) valójában Hodža – helyesen – Magyar Népköztársaságot (Hungarian People’s Republic) említ, és nem Magyar Tanácsköztársaságot. A Népköztársaság kikiáltásának bemutatásában ugyanakkor Hodža is tévedett, hiszen azt 1918. november 16-án a felduzzasztott létszámú Magyar Nemzeti Tanács proklamálta, majd egy népgyűlés keretében a parlament lépcsőjén hirdették ki.⁶⁸

A végjáték (1918–1920)

Ferenc Ferdinánd 1914. június 28-i meggyilkolása nyitva hagyta a kérdést, vajon „birodalma fennmaradhatott volna-e a belső átalakítások révén.”⁶⁹ A nemzetiségi vezetők már jóval pisztolylövés eldőrdülése előtt komoly kételyeket fűztek a trónörökös esetleg sikeres reformjaihoz, ezzel párhuzamosan pedig mind radikálisabb hangnemet ütöttek meg. A erdélyi románok Bukarest, a szerbek Belgrád támogatásával a hátuk mögött, a szlovákok pedig a csehekkel összefogva egyre inkább szeparatista célokat fogalmaztak meg, és a birodalomból való kiválásuk realizálására készültek. Az első világháború végére Hodža magyarországi politikai karrierjének az utolsó állomásához érkezett: a prágai csehszlovák kormány képviselőjeként ő tárgyalta a magyar kormánnyal a jövőendő magyar–szlovák határról.

Hodža kurtán, szenvtelenül állapítja meg: „Az erőfeszítések ebben az időszakban kudarcot vallottak. 1914 júniusában Ferenc

---

tömeget a Lánchídon feltartóztatni és a tömegbe lőttek. Hárman életüket veszítették, több mint ötvenen megsebesültek.

⁶⁶ Hodža 2004, 113.

⁶⁷ Uo. 114.

⁶⁸ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 117.

⁶⁹ Hodža 2004, 109.

Ferdinándot agyonlőtték.”⁷⁰ Majd csak a világháború kirobbanásához kötődő helyszínről tesz említést: „Ekkor érkezett a hír Schönbrunnból, a császár nyári rezidenciájáról, hogy Őfelsége sikeresen túljutott a hörghuruton és a tüdőgyulladásra és testhőmérséklete már normális. Ez volt a helyzet néhány héttel Szarajevó előtt.” A közvetlenül ez után következő mondata pedig enyhén szólva beszédes: „Nem sokkal ezelőtt egy modern drámaíró izgalmas darabját mutatta be a Burgtheater Bécsben.”⁷¹ A folytatásban mintegy fél oldalon meséli el a darab tartalmát, fokozva ezzel is a világháború és egy színpadi mű jelentősége között már eddig is ordító különbséget.

Hodža tulajdonképpen már jóval a trónörökös meggyilkolása előtt elveszítette a Monarchia föderalizálásba vetett reményét.⁷² 1912-ig – ahogy írja – „a régi Törökországot tekintették »Európa beteg testének«. Ausztria-Magyarország is azzá vált.”⁷³ Amellett, hogy Hodža sohasem egyetlen alternatívában gondolkodott, úgy vélte, hogy 1904-ig, Anglia és Franciaország közötti „szívélyes egyetértés” megkötéséig, esetleg 1907-ig, az angol-orosz antant megállapodásig kedvező kilátások voltak egy Ferdinánd által levezényelt átalakulásra. „Az 1912–13-as balkáni háborúk után, amikor Románia és Szerbia, és a hátuk mögött Oroszország jelentősen megerősödött, a főherceg kilátásai jelentősen gyengültek”⁷⁴ – ez a lehetőség tehát megszűnt.

Ugyanakkor Milan Hodža egyre jobban „művelte” a politikacsinálást, ezzel pedig együtt járt a politikai manőverezési technikák mind tökéletesebb elsajátítása is. Reálpolitikájának egyik legplasztikusabb megfogalmazását találjuk a Ferenc Ferdinándhoz írt epilógusában. Eszerint: „egyetlen felelős politikai vezetőnek sem szabad egy ambiciózus trónöröksre támaszkodnia, legyen az bármilyen bátor és bölcs.” Hodža szerint a nemzetiségi

⁷⁰ Uo. 45.

⁷¹ Uo. 92–93.

⁷² A cseh képviselők egy része 1917. május 29-i nyilatkozatukban a Monarchia egy „szabad és egyenlő államokból” álló föderációját szorgalmazta, amelyben a szlovákokkal együtt közös államot alkottak volna. A csehek egy másik csoportja – akikhez Eduard Beneš, Tomáš G. Masaryk és Václaf Klobučák is tartozott – ugyanakkor szeparatista célokat fogalmaztak meg, jövőjüket pedig a Monarchia keretein kívül képzelték el. Lásd. Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 44.

⁷³ Hodža 2004, 95.

⁷⁴ Uo. 110.

vezetők éltek a lehetőséggel, hogy kihasználják a Ferenc Ferdinánd kínálta alkalmat a reformra.”⁷⁵

A főherceg halálának említett ismertetése (illetve ennek hiánya) szorosan összefüggött azzal, ahogy Hodža a világháborúra tekintett: mintha tökéletesen megfelelne erről a kataklizmáról, amit a kortársak csak „nagy háborúnak” tituláltak, és amely annyi szenvedéssel járt. Ahogy fentebb olvashattuk, Ferenc József császár betegségéről (hörghurut és tüdőgyulladás 1914-ben) hatványozottan többet értekezett, mint Szarajevóról. Hodža szinte csak olyan történelmi mozzanatokot emelt ki, amelyek mind a visszafordíthatatlan „szétfejlődést” sugallták. Végül is a Monarchia szétesését történelmi szükségszerűségnek tekintette, és semmilyen skrupulusa nem volt a folyamat lebonyolításával szemben. Álláspontja szerint: „a monarchia pusztulása már fél évszázaddal azelőtt elkezdődött azzal, hogy a Habsburg-dinasztia képtelen volt megbirkózni a nemzetiségi problémákkal a demokrácia és az igazság elveivel összhangban. A világháború csupán szentesítette a tényeket.” S közben nagyvonalúan eltekintett attól a ténytől, hogy a világháború kimenetele alapvetően befolyásolta az eseményeket.⁷⁶

A Szlovák Nemzeti Párt 1918. május 24-én Liptószentmiklóson összegyűlt képviselői kinyilvánították, hogy az önrendelkezési jog alapján „Szlovákiát, Csehországot és Morvaországot magában foglaló, önálló állam” létrehozására határozták el magukat.⁷⁷ Az önállósodás nemzetközi segítséget is kapott, amikor 1918 júniusa és októbere között Franciaország, Nagy-Britannia, az Amerikai Egyesült Államok és Olaszország is autonóm politikai szervként ismerte el a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot. Az 1918. október 30-án, Túrócszentmártonban megalakult a Szlovák Nemzeti Tanács kinyilvánította a korlátlan nemzeti önrendelkezés elvét. A nyilatkozat végső verziójának megfogalmazásában Milan Hodža is közreműködött.⁷⁸

⁷⁵ Uo. 109–110.

⁷⁶ Az első világháborúról lásd Galántai József: *Magyarország az első világháborúban 1914–1918*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

⁷⁷ Ahogy a csehszlovák orientációt hangoztató vezetőjük Andrej Hlinka megfogalmazta: „A magyarokkal való ezeréves házasság nem sikerült. Szakítanunk kell.” Idézi Hronský, Marián: *Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920*. Národné Literárne Centrum, Pozsony, 1998. 27–28.

⁷⁸ Az összegyűlteknél Hodža hozta a hírt Budapestről, hogy Prágában már deklarálták a csehszlovák államot. A túrócszentmártoni deklarációról Hronský,

Hodža beszámol Károlyi Mihálynak a Szlovák és a Magyar Nemzeti Tanács együttműködését indítványozó táviratáról. Válaszában Hodža üdvözölt ugyan „minden nemzeti alapon történő együttműködést a Csehszlovák és a Magyar Köztársaság között”,⁷⁹ a szlovákság képviselői az együttműködést hangoztató szándékok mögött valójában (messze indokoltan) a magyar állam integritásának megőrzését leplező szándékot vélelmeztek. Az elszakadás történelmi lehetőségét nem akarták elszalasztani. A Károlyi-kormány nemzetiségi ügyekkel megbízott tárca nélküli minisztere, Jászi Oszkár az ország svájci típusú, kantonális átalakítását célzó belső föderáció-tervezetét ugyan ismertethette a szlovák képviselőkkel, a tervezet azonban a szlovák önállósodási tervekkel már nem tudott érdemben konkurálni.⁸⁰

1918 őszéhez kötődik Hodža legismertebb magyarországi szereplése, amikor a csehszlovák kormány képviselőjeként Magyarországra utazott, hogy a szlovák területek elszakadását jelentő „likvidációs ügyeket” képviselje.⁸¹ Megdöbbenő, hogy visszaemlékezésében Hodža mennyire röviden tér csak ki a budapesti tárgyalásaira, a szüksézsavúsága mögött azonban alapos indokok húzódnak. Állítása szerint az volt a feladata, hogy felvegye a kapcsolatokat a budapesti antant misszió vezetőivel, továbbá hogy békés eszközökkel elérje „azoknak a különböző adminisztratív intézkedéseknek és kapcsolatoknak az érvénytelenítését, amelyek Szlovákiát egészen addig Magyarországhoz kötötték.”⁸² A tekervényes fogalmazás oka: Hodža nem akart beszámolni amerikai olvasóinak arról, hogy a magyar kormány képviselőjével, Bartha Alberttel folytatott tárgyalásainak kezdettől fogva csak figyelemelterelő és időnyerő célja volt.

Az 1918. november 13-án aláírt belgrádi katonai konvenció értelmében a magyar kormány a Szamos folyásától keletre, illető-

---

Marián – Pekník, Miroslav: *Martinská deklarácia. Cesta slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska*. VEDA, Pozsony, 2008.; Hronský, Marián: *Trianon. Vznik hraníc Slovenska a problémy jeho bezpečnosti (1918–1920)*. VEDA, Pozsony, 2011. 34–43.

⁷⁹ Hodža 2004, 116. A fordítást értelemszerűen korrigáltam – BG.

⁸⁰ A szlovákoknak javasolt autonómiáról, a „Tót Impériumról” lásd Szarka László: *A szlovák autonómia alternatívája 1918 őszén*. In: Pásztor Cecília (szerk.): *„...Ahol a határ elvált”. Trianon és következményei a Kárpát-medencében*. Nógrád Megyei Levéltár, Balassagyarmat–Várpalota, 2002. 171–189.

⁸¹ Hodža budapesti tárgyalásairól beszámol Hronský, Marián: *Budapešti-anske rokovania Milana Hodžu a prvá demarkačná čiara medzi Slovenskom a Maďarskom*. In: Pekník 2002, 157–181.

⁸² Hodža 2004, 116.

leg a Maros folyásától-, valamint a Szeged–Baja–Pécs vonaltól délre lévő területeket kiürítette.⁸³ A demarkációs vonaltól keletre illetve délre lévő területeket román illetve francia és szerb csapatok szállták meg, teljesen tönkre téve Jászi törekvéseit. A fegyverszünet ugyanakkor nem rendelkezett az északi határokról, ezért oda a Károlyi csapatokat vonultatott be, amelyek a beszivárgó cseh csapatokkal szórványos ütközetekbe keveredtek. A belgrádi katonai egyezmény pillanatnyi diplomáciai siker volt, a csehek ugyanakkor erővel akartak érvényt szerezni a területi aspirációiknak. Míg Károlyi a belgrádi fegyverszünettel indokolta a magyar katonaság jelenlétét, Karel Kramář, cseh miniszterelnök a túrócszenmártoni határozatra és a magyar közigazgatás távozására hivatkozott. A területek megszerzése érdekében a csehek szorgalmazták a cseh hadifoglyok és a Cseh Légiónok mielőbbi hazatérését, másfelől igyekeztek elérni, hogy a párizsi diplomaták a benyomuló magyar katonákat visszaparancsolják, illetve a cseheknek kedvező demarkációs vonalat állapítsanak meg. Ugyanakkor Károlyiék Hodžát a csehszlovák kormány hivatalos megbízottjának tekintették, és szándékaiban nem kételkedtek. A Hodža és Bartha Albert között 1918. december 6-án született megállapodás nagyjából a szlovák–magyar nyelvhatárt követte. A prágai kormány ugyanakkor Hodžát december 2-án dezavualta, amiért az a tárgyalásokba bevont a túrócszentmártoni követség tagjait is és hatáskörét is többször túllépte. Viszont az időközben megszerzett párizsi diplomáciai elismeréseknek köszönhetően az 1918. december 23-i antant jegyzék a korábbitól jóval délebbre húzódó és a cseheknek sokkal előnyösebb határvonalat állapított meg.⁸⁴

Hodža a visszaemlékezésben kitér a magyar vörös hadseregnek a cseh csapatokkal szembeni észak-magyarországi összecsapásaira is. Ahogy a történeteket láttatja: „A magyar bolsevikok erős szövetségesre találtak bizonyos magyar nacionalista körökben, amelyeket megmérgezett a Szlovákia és Erdély visszaszerzésére irányuló törekvések eszméje. Csehszlovákia könnyű prédának tűnt, mivel csapatainak csupán kisebbik része tért vissza, a nagyobbik rész még mindig harcolt a Vörös Hadsereg

⁸³ A belgrádi katonai egyezmény In: Ádám Magda és Ormos Mária (Szerk.): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918?1919. Akadémiai. Budapest, 1999. 16–18.

⁸⁴ A Hodža féle tárgyalásokról lásd Ormos Mária: *Padovától Trianonig. 1918–1920.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 103–111.; Fogarassy László: *Hodža Milán és a Károlyi-kormány.* In *Palócföld.* 1990. 5. sz. 72–87.

ellen Szibériában. Magyarország ezért Csehszlovákia ellen vezette hadseregét és fenyegető gesztusokra ragadtatta magát Románia ellen.”⁸⁵ Ugyanakkor az események valódi kronológiája eltért ettől az interpretációtól. 1918. november–decemberben elindult az utódállami csapatok beszivárgása a Kárpát-medencébe. Ennek következtében 1918. december 24-én Kolozsvár román, 1919 januárjára Kassa és Pozsony csehszlovák megszállás alá került. A Tanácsköztársaság ún. honvédő harcait nem revíziós célok vezették. A megszállt területek visszaszerzésének szándéka ugyan jelen volt a katonai felső vezetés és a tisztikar körében, de a Forradalmi Kormányzótanács prominenseit nem ez motiválta. Kun Béla nem nemzeti alapon gondolkodott és legkevésbé sem állt a területi integritás talaján.⁸⁶

Ugyanilyen félremagyarázó a román agresszió legitimálása. Hodža nem említette meg, hogy a román királyi csapatok a legkevésbé sem voltak tekintettel az 1919. március 20-i ún. Vix-jegyzékben kijelölt határvonal tiszteletben tartására. A román királyi csapatok a számukra kijelölt demarkációs vonalon messze túlnyúlva nemcsak Budapestre vonultak be, de a Tiszántúl és a Duna–Tisza-köze mellett még az Észak-Dunántúlt is megszállták. A magyar Vörös Hadsereg mozgósítását és az 1919. áprilisi toborzást főként a román előrenyomulás visszaverése motiválta, valamint az, hogy megakadályozzák a román és a csehszlovák hadsereg lehetséges egyesülését.

Úgy vélem, Hodža tudatosan cserélte fel az események sorrendjét, amerikai olvasóinak így nem kellett megmagyarázni a nyilvánvalóan túlzó csehszlovák, román és szerb területi követeléseket. Hodža koncepciójában a magyar „agresszió” azért szerepelt, mert ezekkel lehetett igazolni a területi követeléseket. Ahogy erre vonatkozó álláspontját kifejtette: „A magyar agresszió bebizonyította, hogy délkeleten Csehszlovákiának szüksége volt a Dunára mint természetes határra, hogy megvédhesse magát a magyar inváziótól, és hogy a két fontos kikötő, Pozsony és Komárom birtoklása nem volt elég a védelmi képesség szempontjából.”⁸⁷ Ugyanakkor a szerző azt is elhallgatta, hogy a magyar

---

⁸⁵ Hodža 2004, 120–121.

⁸⁶ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 501.

⁸⁷ Hodža 2004, 121.

„agresszió” jelentős mértékben csupán a magyar etnikai területeket védte. A logikai váz tehát így állt össze.

A budapesti tárgyalásokról dezavválta Hodža nem került a politika süllyesztőjébe: politikai tájékozottságára, kiterjedt román és jugoszláv kapcsolataira ezután is számítottak. Egyike lett a legnagyobb politikai karriert befutott csehszlovák politikusoknak. Előbb, 1922 és 1926 majd 1932 és 1935 között mezőgazdasági miniszter, 1926 és 1929 között pedig vallás és közoktatásügyi miniszter. A német fenyegetés legnehezebb időszakában, 1935 decemberétől 1938 októberéig pedig Csehszlovákia miniszterelnöke. Csehszlovákia széthullása után előbb francia később brit és amerikai emigrációban élt.⁸⁸

Összegzés

Milan Hodža a Csehszlovák Köztársaság egyetlen szlovák miniszterelnöke volt. Emigrációban írt visszaemlékezése fontos adalékokat szolgáltat a számos vitával terhelt 20. századi magyar–szlovák közös múlt jobb megértéséhez. Politikai pályafutásának első szakaszát a magyar szupremácia árnyékában és a szlovák nemzetiségpolitikai törekvések élén töltötte. A memoárban ezért a Monarchia történetének egyes eseményeit szinte kizárólag a nemzetiségi küzdelmek szemszögéből, a föderalizálási tervek felől értékelte. A kötet oldalain néhány magyar, és nem magyar kortársáról is találunk feljegyzéseket, a hozzájuk fűzött jellemzéseik adják a memoár igazi „zamatát”. Többnyire azokat minősítette pozitív jelzőkkel, akik valamilyen módon a magyar dominancia lebontásában, illetve a nemzetiségekkel szembeni egyenlőbb viszony megteremtésében gondolkodtak. Hodža a legkevésbé sem gondolt vissza nosztalgiával az eltűnt birodalomra, a világháború kitörését és a Monarchia „hagyományos” világának megszűnését történelmi szükségszerűségnek tekintette. A memoárban számos pontatlanság és tudatos ferdtítés is található, különös tekintettel az 1918 és 1920 közötti időszakra. Ismerete, de nem különösebben kedvelte a magyarokat, ugyanakkor az egymással szembeni konfliktusokat közép-európai dimenzióban orvosolhatónak vélte.

---

⁸⁸ Milan Hodža emigrációjáról lásd Jablonický, Jozef: *Milan Hodža v emigrácii (1939–1944)*. In: Pekník 1994, 172–175.

A memoár beszédes bizonyítéka a magyar–szlovák együttélés tehertételeinek. Talán a magyar–szlovák kapcsolatok mai állapotára is érvényesek a csípős nyelvű, kitűnő képzettségű diplomatának, Kánya Kálmánnak a VI. György koronázásakor Milan Hodžához intézett szavai: „Budapest és Prága olyan messze van egymástól, hogy csak Londonban tudnak találkozni.”⁸⁹

---

⁸⁹ Hodža 2004, 193.

Hornyák Árpád

HÁBORÚ, AMIT ELVESZTETTÜNK

Konstantin Fotić emlékiratai

Konstantin A. Fotić a szerbiai Šabacban született 1891-ben. Jogi tanulmányait részben Belgrádban, részben Franciaországban, Bordeaux-ban végezte. A balkán háborúban lovastisztként szolgált, az első világháborúban pedig a szaloniki front francia parancsnoksága és a szerb vezérkar összekötő tisztje volt. Már 1915-ben a szerb külügyminisz-

térium állományába került és részt vett a párizsi békekonferencián. Diplomataként szolgált többek között Bernben, Londonban, Párizsban, Stockholmban és Bécsben. Több alkalommal töltött be fontos tisztséget a külügyminisztériumban, így volt a népszövetségi osztály vezetője, külügyminiszter-helyettes és a politikai osztály vezetője. 1926-tól 1935-ig a délszláv királyság állandó képviselője a Népszövetségnél, s ebbéli minőségében részt vett szinte valamennyi a nemzetközi szervezet által rendezett nemzetközi konferencián. 1935-től a washingtoni jugoszláv követség vezetésével bízták meg, amit kegyvesztettségként lehetett értékelni, miután Washington a harmincas években nem tartozott a legnagyobb presztízzsel bíró helyek közé a balkáni állam külügyi szolgálatának szemében. A második világháború közeledtével, majd annak során azonban egyre vonzóbb és fontosabb diplomáciai posztta vált, amit jelez egyebek mellett az is, hogy 1942-ben a követséget nagykövetség rangjára emelték, így Fotić lett a Jugoszláv Királyság első amerikai nagykövete. Politikai nézetei mellett a fontos pozíciónak is betudható, hogy a washingtoni követ személye a

politikai viták középpontjába került az emigráns jugoszláv kormányban és az Amerikába kivándorolt szerbek és horvátok között. Fotić megtartását e fontos poszton a horvátok tarthatatlannak tekintették, mert a nagyszerb gondolat elkötelezett hívének tartották. Nem is ok nélkül, amit emlékiratai is alátámasztanak. Kétségtelen, hogy Fotić szorgalmasan gyűjtötte az adatokat az usztasák által elkövetett bűntettekről, és azokat maradéktalanul eljuttatta a szövetségesek képviselőihez. Megnyilvánulásaival és nyilatkozataival, valamint azzal, hogy szorosán kötődött a Szerb Nemzeti Szövetség lapjához, a *Srbobranhoz* éket vert az amerikai délszláv bevándorolt közösségek közé. Korának egyik legsikeresebb jugoszláv (szerb) diplomataja volt, amit alátámasztanak magas viselt tisztségei. Fotić memoárkötetének¹ szerkesztője Sumner Welles emlékiratait idézi, amelyben az amerikai külügyminiszter-helyettes Fotićot, az összes washingtoni külképviselet diplomatája közül a legbriliánsabb, és a legvilágosabb nézetekkel bíró személyként jellemzi.²

Fotićot 1946-ban, Draža Mihailović perében – mint nagyszerb sovinsztát – távollétében 20 év fegyházra, állampolgárságától való megfosztásra és teljes vagyonelkobzásra ítélték. Haláláig az Egyesült Államokban élt, és az amerikai szerb emigráció doajen-jeként számtalan cikkben és számos könyvben bírálta a Jugoszláviában végbemenő fordulatot és annak következményeit. Ezek közül a legfontosabb munkát *The War we Lost, Yugoslavia's Tragedy and the Failure of the West* címmel 1948-ban közzétett emlékiratai jelentik.³

Emlékiratának boncolgatásával igyekszem rámutatni, hogy írása mennyiben tükrözi a múltat, hol (s vajon miért?) tesz hozzá

¹ Fotić 1995.

² Fotić 1995, 251. Sumner Welles szerbbarát lehetett. Erre utal a *Moscow Setback* című cikke, amely a *Washington Post*-ban jelent meg (1948. július 13.) melyben arról ír, hogy Tito kettős szerepéből – a Jugoszláv Kommunista Párt és Moszkva helytartója – az emberi nem legszilárdabb fajának, a szerb nemzet példájából mérítve talált magára.

³ Fotitch, Constantin: *The War we Lost, Yugoslavia's Tragedy and the Failure of the West*. Viking Press, New York, 1948., amelynek szerb nyelvű kiadását használta a tanulmány elkészítéséhez: Fotić 1995.

valótlan elemeket, illetve ennek fordítottját: hol, és milyen indítástól vezérelve von ki a múlt ismertetésénél lényeges összetevőket. Ezzel összefüggésben, amennyire tőlem telik megpróbálom megmagyarázni, hogy az ezerarcú politikum hol, és miképpen vezette, adott esetben (félre) az emlékező tollát.

*

Fotić emlékirataiban, mint az ilyen jellegű munkákban általában számos pontatlanság van. Az Anschlusst 1938 márciusa helyett februárra teszi, a magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés aláírása nála megelőzi Magyarország csatlakozása a Tengely-hatalmakhoz, amit ugyancsak tévesen 1940. december 7-re datál, a Balkán-antant megalakulást 1933-ra teszi a tényleges 1934 helyett, stb. Mindez azt bizonyítja, hogy az emlékező nem vette a fáradságot emlékei felfrissítésére és ellenőrzésére, hanem jórészt fejből vetette papírra gondolatait, benyomásait, emlékeit. Az emlékezet felfrissítésének elmaradását talán azzal lehet magyarázni, hogy viszonylag közeli múltban, öt-tíz éven belül játszódott eseményekről ír. Forrásként leggyakrabban az akkoriban legfrissebb forrásgyűjteményt, a német–szovjet kapcsolatokat megvilágító dokumentumkötetet,⁴ és az akkoriban egyik legnagyobb könyvszenszációt jelentő Ciano-naplót,⁵ illetve a korabeli publicisztikát használja.

A kötet egészét számos félremagyarázás és pontatlanság jellemzi, amelyek egy része vélhetően inkább fakad nem tudásból, mintsem rosszindulatból vagy szándékosságból. Bár az utóbbira is bőven akad példa. Az információ hiányából adódó félremagyarázás jellemző esete az Albánia 1939-es olasz bekebelezésével kapcsolatos eszmefuttatása. Az ország olasz befolyás és megszállás alá kerülését Stojadinović jugoszláv miniszterelnök olaszbarátságából vezette le, holott tudjuk, hogy valójában arról volt szó, hogy az albán király az olasz befolyás ellensúlyozására igyekezett Németországgal jó viszonyt ápolni. Egyebek mellett ez az albán–német kokettálás vezette a Ducét arra az elhatározásra, hogy a balkáni államot teljes egészében bekebelezze, ezáltal megakadályozza azt, hogy kikerüljön fennhatósága alól, s egyúttal tere-

⁴ *Nazi-Soviet Relations 1939–1941*. Department of State, Washington, 1948.

⁵ *The Ciano's Diaries 1939–1943*. (Szerk.: Gibson, Hugh S.) Doubleday, New York, 1946.

pet adjon Németországnak az olasz érdekerületnek tekintett Balkán-félszigeten.⁶ A nem tudás számlájára írható az is, hogy Fotić azt állítja, Nagy-Britannia nem kívánta kiterjeszteni garanciavállalását Jugoszláviára is.⁷ London ugyanis Románia és Görögország mellett Jugoszláviának is tervezte, hogy garanciát nyújt a függetlenségére, ám ezt végül is Belgrádnak Olaszországtól és Németországtól való félelmei miatt mégsem tartotta kívánatosnak hivatalosan felajánlani.⁸

Fotić osztozik a jugoszláv történetírásban igen elterjedt egocentrizmusban, amennyiben hajlamos a nagypolitika bizonyos lépéseit eleve jugoszláv szempontból vizsgálni, mintha bizony Jugoszlávia lett volna a nagyhatalmi politika célkitűzéseinek középpontjában. Tipikus példája ennek a látásmódnak a Jugoszlávia lerohanása előtti bekerítés interpretációja, amelyet Fotić úgy értékel, hogy Hitler előzetesen a Tengely mellé állította Magyarországot, Romániát és Bulgáriát, hogy ily módon Jugoszláviát teljesen bekerítve gyakorlatilag lehetetlenné tegye a külső segítségnyújtást számára.⁹ Ezzel azt a képet tükrözi, mintha a Führer célja eleve Jugoszlávia körbekerítése lett volna, holott ez valójában elsődlegesen csak szövetségesek keresését, a britek távoztatását és a balkáni hátsó udvar biztosítását célozta.

A memoár egyik mellékesen odavetett mondatára csak azért reflektálok, azért tartom érdemesnek megemlíteni, mert úgy vélem, érdekes párhuzam fedezhető fel az általa jelentéktelen személyiségnek tekintett Cincar Marković berlini jugoszláv követ külügyminiszteri kinevezése és Bárdossy László bukaresti magyar követ magyar külügyminiszteri kinevezése között. Jelesül, hogy Marković sem rendelkezett semmilyen pártkapcsolattal, kizárólag diplomataként tekintettek rá, akinek tekintélye ebből fakadt, de akinek éppen a pártkapcsolatok hiányában nem lehetett komoly szerepe a külpolitikai irányvonal kidolgozásánál, ezért biztosíthatta – vélte Fotić – a régensherceg saját kizárólagos befolyását a külügyek irányításában.¹⁰

⁶ Lásd erről Ormos Mária: *Mussolini*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1987.

⁷ Fotić 1995, 18.

⁸ Lásd a belgrádi angol követ, Sir Ronald Campbell 1939. április 26-i számjeltáviratát. In *Britanci o kraljevini Jugoslaviji 1939–1941*. (Szerk. Avramovski, Živko). Arhiv Jugoslavije – Jugoslaovenska knjiga, Beograd, 1996,103.

⁹ Fotić 1995, 33.

¹⁰ Uo. 18.

Az emlékirat szerzőjének pontatlansága különösen kártékony akkor, amikor történelmietlenül fogalmaz a szerb–horvát kiegyezés kapcsán, s a Cvetković–Maček egyezmény nyomán létrejövő Horvát Bánságot az 1941-ben létrejövő Független Horvát Állammal azonosítja.¹¹ A szerbek elégedetlenségét magyarázva érvei megegyeznek az 1980-as években felbukkanó szerb félelmekkel és nehezteléssel: igazságtalanul vonták meg a határokat, és nem volt biztosítva a kis híján egymillió szerb védelme a Független Horvát Államban. A horvátokkal szembeni ellenszenv végig jelen van Fotić visszaemlékezésében. Jellemzőnek tekinthetjük, hogy az Ante Pavelić vezette állam létrejöttét egyfajta összeesküvés elmélettel magyarázza, magáévá téve azt a toposzt, amely lépten-nyomon megjelent 1941 áprilisa után, miszerint a horvátok elárulták Jugoszláviát és felelősek az ország összeomlásáért: „Gondosan kitervelt titkos tevékenységükkel sikerült megnyerniük a kormányban lévő felelős és magas tisztséget viselő horvátok jelentős többségét, illetve azokat, akik az ország védelmének biztosításával voltak megbízva. Az ő fellépésük nagymértékben hozzájárult a jugoszláv hadsereg gyors összeomlásához.” – írja.¹² Néhány oldallal később azonban éppen ennek ellenkezőjéért kárhoztatja a szlovénokat és a horvátokat, mondván, hogy azért terheli őket felelősség a gyors vereségért, mert az ő politikusaik miatt kellett az egész országhatár mentén vékony védelmi vonalakat kialakítani, mert ők ragaszkodtak az ország utolsó talpalatnyi területének a megvédéséhez, így stratégiaiilag rossz pozícióból kellett szembeszállniuk az ellenséggel.¹³ Nem mondja ki, de implicite utal rá, hogy a horvát és szlovén területek elvesztése árán nagyobb eséllyel sikerülhetett volna a szerbek lakta területeket megvédeni. Később azonban maga is elismeri, hogy a legfelsőbb hadvezetésben a szerbek között is voltak olyanok, akik minden ellenállást hiábavalónak tartottak, s ezek hatása (élükön Petar Pešić tábornokkal) befolyásolta más magas rangú parancsnokok hozzáállását. Másfelől a klasszikus ellentétpár említésével – bivalyok vontatta szekerek a tankokkal szemben – rámutat arra is, hogy a jugoszláv hadsereg nem volt kellőképpen felszerelve.

¹¹ A két entitás nemcsak struktúrájában különbözött, de területét tekintve is jelentős eltérés mutatkozott a Független Horvát Állam javára, miután abba Bosznia és Hercegovina egésze beletartozott, míg a Horvát Bánságnak a két tartományból csak egyes járások voltak részei.

¹² Fotić 1995, 78.

¹³ Uo. 80.

Megemlíti ugyanakkor azt is, hogy a hadvezetés sem állt készen a modern hadviselésre, mert a parancsnokok az első világháború és a balkáni háborúk tapasztalataiból és a múlt dicsőségéből éltek, elavult hadászati elveket vallottak.¹⁴ Ennél a momentumnál megfigyelhető azonban az „alat čini zanať” vagyis, hogy „a szerző szám teszi a mestert” szerb közmondás bölcsességéről, márpedig modern haditechnika nélkül miként lehetne elvárni a modern hadviselést?

Vannak a memoárnak olyan elemei is, amelyek bár kevésbé szűrődtek be a történeti irodalomba, de mégis megfontolásra érdemesek. Ilyen annak felvetése, hogy Csehszlovákia felbomlása és német megszállása nem annyira a szövetséges kiesése miatt járt komoly következményekkel Jugoszláviára nézve, hanem elsősorban hadianyag ellátás szempontjából. Hiszen nehezen lehetett elvárni a németektől, hogy egy olyan országnak szállítsanak fegyvert a Škoda művekből - amely egyébként a két világháború közötti korszakban a jugoszláv hadsereg fő fegyverszállítója volt -, amely nem kötelezte el magát a Tengely mellett. Ebben a helyzetben került Fotić első ízben fontos feladat megoldása elé „új” állomáshelyén három évvel akkreditálása után: fegyvert kellett szereznie az Egyesült Államokból, mégpedig első körben 144 vadászrepülőgépet, ugyanennyit bombázóból és egyéb repülőgép típusból valamint 96 légvédelmi üteget. A tekintélyes lista, amelyet Nedić hadügyminiszter állított össze, amerikai jóváhagyása a legfelsőbb helyről megtörtént, azzal a megjegyzéssel, hogy kizárólag magánvállalatok révén látják teljesíthetőnek a jugoszláv fegyver igényt. A biztató kezdetet azonban nem sokkal később a keserű csalódás követte: kiderült, hogy az amerikai fegyveripar gőzerővel a francia és a brit fegyverigények kielégítésére koncentrált, s ebben a helyzetben a jugoszlávok igényei teljesen háttérbe szorultak, 18 hónapi leszállítási határidővel vállalták volna csak a repülőgépek leszállítását, ráadásul igen borsos árat számítva fel.¹⁵ Így ezzel a feladattal emlékezőnknek rajta kívül álló okok miatt nem sikerült megbirkóznia.

Összességében elmondható, hogy a memoár írója nem talált ki meg nem történt eseményeket, hiszen az események tényleges megtörténtét viszonylag könnyen lehet ellenőrizni. Azt viszont bátran ki lehet jelenteni, hogy előadásában számos alkalommal

---

¹⁴ Uo. 79.

¹⁵ Uo. 23.

kiszínezi az eseményeket. Kidomborítva saját szerepét, olyan mondatokat ad saját maga vagy tárgyaló partnere szájába, amelyeket biztos nem mondott egyikük sem, mert egyszerűen nem mondhattak. Vagy nem fért volna bele beosztásukból fakadó viselkedésforma kötöttségeibe, nem lehetett kompetenciájuk, vagy csak, mert egyszerűen a dolgok logikája miatt nem történhetett úgy, ahogy azt Fotiic elmondja. Erre egy eklatáns példa a jugoszláv kormány pénzkimenekítési akciójáról szóló, egyébként értékes információkkal szolgáló, első kézből való beszámolója. Amikor ugyanis a jugoszláv kormányban egyre inkább dominánssá vált az a nézet, hogy kénytelenek lesznek engedni a német nyomásnak, Belgrád szükségesnek látta az Amerikában letétbe helyezett értékeinek átvitelét más országokba, miután a Tengelyhez való csatlakozás azt az amerikai lépést vonta volna maga után, hogy befagyaszttják a jugoszláv kintlévőségeket. Akkoriban a jugoszláv kormány tulajdonát képezte mintegy 50 millió dollár értékű arany, s mintegy 22 millió dollár egyéb értékpapírban, készpénzben, kötvényben, stb. Ezek átutalásáról kormány megbízásából a Jugoszláv Nemzeti Bank úgy rendelkezett, hogy részletekben szállítsák át braziliai bankokba. Ezt az Egyesült Államok igen csak nehezményezte, és több alkalommal interveniált Fotiicnál. (Állítása szerint közvetítői révén maga Roosevelt elnök is.) Az ügyet végül a memoáríró emlékezete szerint oly módon oldották meg, hogy Fotiic javasolta: annak érdekében, hogy elkerüljék annak látogatását, miszerint az Egyesült Államokat kizárólag az arany érdekli, az elnök ne gördítsen akadályt az átutalni kívánt 10 millió dollár tranzakciója elé, másfelől, ő tájékoztatta arról a kormányát, hogy minden további tranzakcióra vonatkozó utasítás a jugoszláv vagy azonnali befagyasztását vonná maga után az Egyesült Államokban. Javaslata elérte célját, másnap telefonon tájékoztatták, hogy az elnök egyetértett a véleményével. Nem sokkal később, március 18-án azonban a jugoszláv kormány ismét olyan utasítást adott ki, amely további 15 millió dollár értékű arany átszállítására adott megbízást a Federal Reserv Bankból, ezúttal Argentínába. Tekintettel a helyzet súlyosságára, Roosevelt elhárította – olvashatjuk a memoárban –, hogy személyesen üzen Pál régensnek, természetesen Fotiicon keresztül. Elmondása szerint olyan mértékben átérezte a helyzet súlyát, hogy azt javasolta a külügyi államtitkár-helyettesnek, Sumner Welles-nek, hogy amennyiben kormánya nem vonja vissza az átutalást, azonnal fa-

gyasszák be a Federal Reserve Bankban őrzött összes jugoszláv vagyont, mondván, ez teljesen összhangban van Jugoszlávia népeinek érdekeivel, hogy aranyuk ne kerüljön Hitler kezébe. Másnap a jugoszláv kormány törölte a tranzakciót, amit Fotić egyedül az amerikai elnök hatásának tudott be.¹⁶

Ez a részlet több szempontból is erősen súrolja a hihetőség határát. Aligha valószínű, hogy Rooseveltt, még ha közvetítő útján is, személyesen foglalkozott volna ezzel az üggyel. Még kevésbé hihető, hogy Fotić az amerikai aranyéhség látszatának elkerülésének ürügyével, ilyen szavakkal bírta jobb belátásra és engedékenységre az elnököt. Harmadrészt nem valószínű, hogy 1941 márciusában egy jugoszláv diplomata kormánya akarásával szembeszállva már annak veszélyével foglalkozott volna, már ha egyáltalán felmerült benne ez a gondolat, hogy országa aranykészlete ne kerüljön német kézbe. Aligha lehetett ugyanis reális lehetőségként számítani a Harmadik Birodalom Jugoszlávia elleni támadását, hiszen a délszláv kormány ellenállása egyre gyengült Berlin nyomása alatt, a Tengely-szerződés megkötésével pedig nem állt fent annak veszélye, hogy Berlin közvetett úton kiszivattyúzná a jugoszlávok Amerikában őrzött vagyonát. Tipikus példája ez a történet, a később bekövetkezett eseményekhez igazított előzőleges helyes cselekvés és vélekedés beállítására, a saját személyes szerep kidomborítására, s nem utolsósorban annak az eltökéltségnek a demonstrálására, hogy ő és nemzete készek áldozatok árán is tenni (a jugoszláv kormány jogos tulajdona feletti rendelkezés jogának megvonása) a magasabb célok eléréseért, a náci legyőzéséért.

Az emlékirat értékelésénél figyelembe kell vennünk azt, hogy Fotić az Egyesült Államokban élt a háború után, az amerikai kormány vendégszeretetét élvezve. Nyilván előnyös lett volna számára, ha további szimpátiát szerez amerikai kormányzati körök-nél. Végig megfigyelhető az emlékiratában, mennyire kesztyűs kézzel bánik az amerikaiakkal. De még a britekkel is, dacára annak, hogy helyenként komoly kritikával illeti Churchillnek az emigráns jugoszláv kormány irányában folytatott politikáját, de ezt olyan szenvtelenül teszi, hogy igazából nem érződik ki belőle a harag vagy sértődöttség. Ellentétben a Szovjetunióval szemben megütött hangnemtől, nem is beszélve a horvátok iránt érzett el-

---

¹⁶ Uo. 51–52.

lenézésről, de mindent felülmúl a Tito és a jugoszláv kommunisták iránt érzett gyűlölete, ami végigkíséri az emlékiratot.

Szemet szűrő az a mód, ahogy a horvátokat teljesen negligálja a Jugoszlávia felbomlását megelőző diplomáciai tárgyalások felidézésekor. Egyébként is csak nagyon szűkszavúan foglalkozik a horvátokkal a háború előtti időszak tárgyalásánál. Megemlíti őket ugyan – mint akik problémákat keltettek –, mint a belpolitikai feszültség fontos összetevőit, de nem szentel nekik nagyobb teret az emlékirat megfelelő lapjain. A két világháború közötti Jugoszláviát egyértelműen a szerbek államának tekinti, a szlovéneket pedig szinte meg sem említi. Az elbeszélő szerint a britek és németek egyaránt a szerbekre, a szerbségre hivatkoznak, amikor megteszik a Jugoszláviának szóló ajánlataikat. Ennek szemléletes példaként hozza fel Leopold S. Amery¹⁷ vezető brit konzervatív politikus felszólalását az alsóházban, aki a háromhatalmi egyezmény elutasítására biztatva Jugoszláviát, ugyancsak a szerbek bátorságára apellált, amellyel lenyűgözték a világot az első világháborúban.¹⁸ Ebben a momentumban természetesen lehet némi igazság, hiszen a világháború előtt és alatt is Szerbia volt az egyetlen délszláv állam, így érthetően az testesítette meg a délszláv szembenállást. Nehéz lett volna a szlovének és a horvát domobránok¹⁹ vitézségére hivatkozni, hisz, ha volt is olyan, annak éppen az antant látta a kárát.

A Dušan Simović és tisztársai által március 27-én végrehajtott puccsot, amellyel megdöntötték a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást aláíró jugoszláv kormányt Fotić nem tekintette katonai puccsnak, dacára annak, hogy katonák hajtották végre, hanem egy népfelkelés eredményének, amelynek vezetői a szerb követelésekkel összhangban cselekedtek.²⁰ Nem említi azonban, hogy melyek is voltak ezek a szerb érdekek: semmissé tenni a Sporazumot, az 1939 augusztusában megkötött szerb–horvát meg egyezést, amelyben létrejött a Horvát Bánság Jugoszlávián belül, illetve létrehozni egy szerb egységet Jugoszlávián belül. Ehelyett arról beszélt, hogy Simovićék a nép akaratával és érzéseivel egye-

¹⁷ Leopold S. Amery (1873–1955) számos magas tisztség betöltője, többek között az Admiralitás első lordja, gyarmatügyi miniszter, a második világháború idején az a kormány Indiáért felelős minisztere.

¹⁸ Fotić 1995. i.m. 59.

¹⁹ A Monarchia idején a Magyar Királyi Honvédséghez hasonlóan felállított horvát honvédség.

²⁰ Fotić 1995, 61.

ző politikát akartak folytatni. Ugyanakkor maga is elismeri, hogy szorult helyzetében, elkerülendő a Németországgal való konfliktust az új kormány is elismerte a bécsi szerződést, jelesen Jugoszlávia csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez. Ezzel a ténnyel tulajdonképpen ő maga annullálja a korábbi oldalakon a szerbek ellenállásáról, tengelyellenes megnyilatkozásairól mondottakat. Ezt az ellentmondást a későbbiek során sem tudta feloldani.

*

Amerikában feszült hangulatban fogadták a hírt Jugoszlávia megtámadásáról (1941. április 6.) – olvashatjuk a memoárban. A neves és befolyásos jogász, Frank L. Polk elnökletével megalakult a Jugoszlávbarát Amerikaiak Társasága, amelynek tagja volt Hamilton Fisch Armstorng a *Foreign Affairs* befolyásos szerkesztője is. Jugoszlávia de facto megszűnésével azonban szerzőnk pozíciója nem rendült meg. Cordell Hull külügyminiszter közleményben ismerte el továbbra is Jugoszlávia washingtoni képviselőjének, és az amerikai kormány közreműködött abban, hogy a Jugoszláv Nemzeti Bank tulajdonát képező összegek átkerüljenek a jugoszláv emigráns kormány számlájára.

Fotić olvasatában – mint láthattuk – Jugoszlávia egyenlő volt a szerbséggel, amit memoárjában is igyekezett alátámasztani, oly módon, hogy más nemzetek képviselőivel, elsősorban az Egyesült Államok elnökével is direkt vagy indirekt módon elmondatta. Nem véletlen, hogy éppen Roosevelttel szájába ad ilyen kijelentéseket, vele céloztat erre, hiszen az elnök már nem élt, amikor a kötet megjelent.

A jugoszláv követ, majd nagykövet számos alkalommal találkozott Roosevelttel, aki mindig barátságosan fogadta. Első alkalommal egyike 1941. április 3. volt, amikor is emlékezete szerint a magyar követ, Ghika²¹ előtte ment be az elnökhöz, átadni megbízási levelét, ám alig öt percet maradt bent az elnöknél, aki csak addig tartóztatta a magyar követet, amíg elmondta neki, mi a véleménye kormányáról és a politikájáról.²² (Az elbeszélés e pontján Fotić szinte kikacsint az olvasóra.) Az amerikai elnökkel a jugo-

²¹ Ghika György, Pelényi Jánost váltotta a washingtoni magyar követség élén 1940 októberében.

²² Fotić 1995, 67.

szláviai események és az ország jövőjéről folytatott beszélgetések során –elmondása szerint – elsősorban a szerbek kaptak szerepet. Ez alkalommal is távozása előtt Rooseveltt megkérdezte őt mint szerbet, s nem mint Jugoszlávia képviselőjét, hogy véleménye szerint nem lenne-e jobb a szerbek számára, ha ismét homogén nemzetállammá alakulnának, elszakadva nyugati területektől. Ismét erősek lennének, nem kellene erejüket a végtelen belső vitákra és problémákra pazarolniuk. Fotić alighanem itt is a saját vágyait adta az elnök szájába, annál is inkább biztonsággal állítható ez, mert számos egyéb helyen is hasonlóan nyilatkozik az elnök – legalábbis állítása szerint.²³ Például 1942. október 5-én, amikor átadta nagyköveti megbízólevelét, állítása szerint Rooseveltt a Jugoszlávia háború utáni visszaállításáról Churchill javaslatára kiadni kívánt angol–amerikai nyilatkozat kapcsán azt mondta neki, hogy nem értett egyet Churchillel, mert véleménye szerint erről elsősorban a szerb népnek kell döntenie.²⁴ Minderre azt felelte, hogy a horvátok és szerbek, nyelvükben, társadalmukat tekintve hasonló népek, amely talán a háború folyamán és az elmúlt két évtizedes időszak hibáin okulva megtanulták már hogyan kellene berendezni államukat.²⁵ Ez a mondata azonban nagyon magányosan áll az emlékiratában. Szinte semmihez sem lehet csatolni. Úgy tűnik, ezt csak azért írta, hogy demonstrálja: igaztalanok a vádak, amelyek őt nagyszerb sovinizmussal és Jugoszlávia helyett Nagy-Szerbia megteremtésének vágyával vádolták. Ezek a vádak nem voltak alap nélküliek. Emlékirataiban maga is kifejtette nézeteit a világháború utáni Jugoszláviáról, amelyeket egyébként a háború során mindvégig nyilvánosan is hangoztatott. Eszerint csakis föderatív alapon látta elképzelhetőnek Jugoszlávia újjáalakítását, amelyben a három föderális egység (Szerbia, Horvátország és Szlovénia) elegendő térrel rendelkezik autonómiája kiteljesítéséhez.²⁶ Ugyan-

²³ Egyébként is fenntartással kell kezelnünk ezeket a sorokat, hiszen az amerikai politika akkor is közismerten óvatos volt az államhatárok megváltoztatását illetően, legalábbis ott, ahol az Egyesült Államoknak nem volt érdekeltsége. Márpedig a Balkán nem tartozott ezen területek közé.

²⁴ Fotić 1995, 144.

²⁵ Uo. 144.

²⁶ Uo. 215. Aligha véletlen, hogy ez az elképzelése teljesen összecseng a csetnik mozgalom vezető ideológusa, Stevan Moljević által felvázolt Jugoszláviával. Moljević szintén három föderatív egységben képzelte el a jövő délszláv államát: nagy Szerbiával, nagy Szlovéniával és a kettő közé beékelődött kis Horvátországgal. Lásd Petranović, Branko – Zečević, Momčilo (szerk.): *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost*. Prosveta, Beograd, 1986, 680.

csak hangot adott azon nézetének, hogy a szerb és a horvát területek közötti határt az etnikai vonalak mentén kell megvonni és nem a jól-rosszul megalapozott történeti jog alapján.²⁷

Fotić jelentős teret ad emlékirataiban a jugoszláv emigráns kormány tevékenységének, az azon belül dúló szerb–horvát ellentétnek, amelyek kiéleződtek azt követően, hogy a szerbek iránt köztudottan mély ellenérzésekkel viseltető Juraj Krnjević került a kormányfő-helyettesi posztra. (Azután, hogy Vlatko Maček, akit ez a poszt a Horvát Parasztpárt elnöként megilletett, Horvátországban maradt). Fotić állítása szerint, amit egyébként semmilyen okirat nem támaszt alá, a kormányban még annak a nyilatkozatnak az elfogadása is három napos vita eredménye volt, amelyben a jugoszláv emigráns kormány deklarálta szándékát, hogy Szövetségesek oldalán a harcot a végső győzelemig fogják folytatni.²⁸

A horvát kormánytagok következetesen tagadták a Független Horvát Állam által a szerbekkel szemben elkövetett borzalmak megtörténtét – háborog Fotić emlékiratában –, s ez szerinte egyik meghatározó eleme volt a kormányon belüli civakodásnak, különösen, hogy a horvátok a szerb kormánytag társaik kérésére sem voltak hajlandóak nyilvánosan elítélni az usztasák rémtetteit.²⁹ Mindez az Egyesült Államokban élő szerbek és horvátok között is komoly ellentétek kialakulásához vezetett, oly annyira, hogy viszonyuk már-már ellenségessé vált, s az amerikai kormány komolyan aggódott, hogy megbonthatja az ország belső békéjét, ami nyilvánvalóan túlzás. Ennek folyományaként 1942. szeptember 12-én több amerikai kormányhivatal, a külügyminisztérium, az igazságügy- minisztérium, a háborús propaganda hivatal és a hadsereg képviselői Washingtonban összehívták a jugoszláv származású amerikaiak értekezletét, amelyen felszólították a délszláv szervezeteket, hogy írjanak alá egy esküt, amelyben kötelezik magukat, hogy mindenben követik az amerikai kormány irányvonalát, amely valamennyi amerikai egységét testesíti meg, faji és nemzeti származástól függetlenül, s szembeszállnak minden törekvéssel, amely a jugoszláv származású amerikaiakat egymás ellen akarja fordítani. Fotić úgy tudta, hogy ezt a horvátok aláírták, de a szerb

²⁷ Fotić 1995, 215.

²⁸ Uo. 86. V. ö. Krizman, Bogdan (szerk): *Jugoslovenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti*. Globus, Zagreb, 1981. 97–139.

²⁹ Fotić 1995, 101.

szervezetek képviselői nem voltak hajlandóak aláírni, mondván, hogy hazafiasságuk és kötelességtudatuk miatt egyébként sem tennének semmi olyat, ami új hazájuknak ártana, s különben is, letették már a hűségesküt, amikor megkapták az amerikai állampolgárságot.³⁰ Fotić nem viszi tovább ezt a szálát. Nem mond sem pro sem kontra véleményt arról, hogy vajon a szerbek jól cselekedtek-e vagy helytelenül. Nem számol be arról sem, hogy mi volt az amerikai kormányzati szervek reagálása erre a lépésre. Ez legalábbis meglepő, hiszen korábban mindenről és mindenkiről volt véleménye, amit megosztott az olvasókkal.

Sok helyen lehet megkérdőjelezni emlékiratírónk szavahihe-tőségét, rámutatni csúsztatásaira, pontatlanságaira. Azt minden-etre elhihetjük neki, hogy komoly szerepet játszott a bácskai magyar vérengzésekről szóló hírek terjesztésében és felnagyítá-sában. Ebbéli tevékenysége leírásánál is számtalan pontatlansá-got találhatunk. Eleve a „razzia” kirobbanásának okaként azt je-lölte meg, hogy Csúrog és Zsablya szerb lakossága védelmére kelt azoknak a szerb lányoknak, akiket e falvakból a magyar ka-tonák erőszakkal akartak elhurcolni a katonai nyilvánosházakba. Holott tudjuk, hogy nem erről volt szó, hanem eredetileg egy megtorló-elrettentő akcióról. A szerbek mészárlásáról szóló hírek hatására Vajdaság szerte megmozdulásokra került sor, amire a magyar katonai hatóságok óvintézkedésből legalább 15 000 szer-bet és zsidót mészároltak le csak Újvidéken és környékén 1942. január 23. és 27. között – olvashatjuk a memoárban.³¹ Azt azon-ban nem magyarázza meg, miért kellett a zsidókat is lemészárolni, ha egyszerűen „csak” elővigyázatossági okok és büntetés volt a megtorlások hátterében.

Fotić további tévedése az emlékirat ezen részénél az, hogy állítása szerint Hitler egész Vajdaságot odaadta a magyaroknak szolgai segítségnyújtásukért cserébe. *„Egyedül Románia volt az, amely bár szintén a Tengely tagja volt, nem vett részt ebben a rablásban. Ro-mánia elutasította Hitler ajánlatát, hogy megszerezze a Bánát szerb ré-szét. Románia vezetői nem felejtették el, hogy a román és a szerb nemzet évszázadokon keresztül élt szomszédságban, s közöttük soha nem volt*

³⁰ Uo. 102.

³¹ Uo. 105–106. A kérésről részletesen lásd A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.; Kasaš, Alexander: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Filozofski fakultet u No-vom Sadu, Novi Sad, 1996.

fegyveres viszály. Elutasították ezért, hogy a régi barátságot felrúgják holmi jelentéktelen szerzeményért, amelynek tartóssága egyébként is bizonytalan volt.” – írja Fotiíc. Többszörösen téved. Hitler soha nem tett ajánlatot Antonescunak a jugoszláviai Bánát megszállására, mert ha tett volna, akkor Románia több mint bizonyos, hogy kapva kapott volna az alkalmon, hogy megszerezze azokat a területeket, amelyek miatt már az első világháború végén, felrúgva a népeik közötti „évszázados barátságot” hajszal híján fegyveres konfliktusba bonyolódott a Szerb–Horvát–Szlovén Királysággal. Ezen előzmények ismeretében Hitler ilyen irányú ajánlata nélkül is biztosra vehetjük, hogy a románok igenis igényt tartottak a Bácska Jugoszláviához került részére.³² Miért mondtak volna le a területgyarapodás lehetőségéről, amikor fél év leforgása alatt bő egyharmaddal csökkent Románia területe?! A román területi igény létezését támasztja alá az is, hogy a németek elsősorban a terület miatti magyar–román viszály lehetőségének elkerülése céljával magyarázták, miért nem kapta meg Magyarország az egyébként kért, és eredetileg neki meg is ígért bánáti területet.³³

*

Fotiíc könyvének jelentős részét a Jugoszlávia területén kialakuló ellenállási csoportok (kommunisták, csetnikék) tevékenységének, a velük folytatott nagyhatalmi kommunikáció és a hozzájuk való viszony, valamint az emigráns kormány helyzetének ismertetése teszi ki. A kommunista párt és Tito partizánjai tűnnek fel a legsötétebb színben, aminek háttérében vélhetően az áll, hogy egy nemzeti szempontból elfogult személy számára ők testesítették meg a nemzet és hazaárulás fogalmát. Nemzetárulók, mert szupranacionálisak, kívülről (Moszkvából) irányítottak, és *„soraikban többségben voltak a rendszerrel elégedetlen elemek, mindenekelőtt a magyar és német kisebbségek, amelyek ki akarták nyilvánítani az elveszített háború és a vele elvesztett privilégiumaik miatti elégedetlenségüket”* – olvassuk a memoárban.³⁴ Itt ismét csúsztat a szerző, hiszen a magyarok és a németek valóban számarányuknál nagyobb mértékben voltak jelen a jugoszláv kommunista mozgalomban, mégis messze nem tették ki a párt többségét. Mint ahogy az sem állja meg a helyét,

³² Erre vonatkozóan a magyar kormány is rendelkezett információkkal. Lásd DIMK V. 702., 733., 735. iratát.

³³ Uo. 741. irat.

³⁴ Fotiíc 1995, 114–115.

hogy a privilégiumaik elvesztése miatt álltak volna a kommunisták soraiba, a kommunista párttagok ugyanis jellemzően nem a korábbi privilégiumokat élvező osztályokból kerültek ki.

A jugoszláv kommunisták hatalomra jutását Fotić egy összeesküvés elmélettel, előre kitervelt forgatókönyv megvalósulásával magyarázza. Eszerint a jugoszláv kommunisták a spanyolországi nemzetközi brigádokban kapcsolatba kerültek más államok kommunista vezetőivel, katonai ismeretekre tettek szert, tökéletesítették az illegális munkával és propagandatevékenységgel kapcsolatos ismereteiket, összességében készültek arra a napra, amikor a kedvező nemzetközi helyzet lehetővé teszi a Szovjetunió számára, hogy Európa, s végső célként a világ meghódítására induljanak.³⁵ Szerzőnk nyilvánvalóan szélsőségesen antikommunista és szovjetellenes interpretációban mondja el és minősíti az eseményeket és mozgatórugóikat, de ne feledjük, a kötet 1948-ban jelent meg, a visszaemlékező viszonylag friss emlékekre támaszkodott. Alig két évvel vagyunk elítélése, vagyon- és állampolgárságától való megfosztása, örök emigrációra ítéltetése után, a hidegháborús szembenállás első szakaszában a csúcspont idején. Ennek fényében is kell értelmezni ezt az elméletét, illetve mindazt, amit Titóról, a jugoszláv kommunistákról és partizánmozgalomról, valamint az új berendezkedésről ír.

A Jugoszlávia területén kibontakozó igen összetett polgárháborús helyzet ismertetésénél Fotić nem törekszik a teljességre, csak egy aspektusával foglalkozik behatóbban, jelesül a Tito és Draža Mihailović közötti ellentéttel és a kommunisták és csetnikiek közötti ellenségeskedéssel. Az usztasa–kommunista polgárháborús szál csak említés szintjén kerül elő az emlékiratban. Ebből a küzdelemből, mint tudjuk Tito került ki győztesen, de Fotić ezt a győzelmet egyértelműen a kommunisták megtévesztő taktikájának, a Nyugat félrevezetésének és a Szovjetunió által a Titónak feltétel nélkül nyújtott támogatásnak tudja be. Szemben a Fotić szerint egyenes, őszinte, a Nyugat felé elkötelezett Mihailović-tal, akit egyetlen nagyhatalom sem támogatott, s akinek egyetlen legitimitációja a szerb nemzet ragaszkodása és a jugoszláv emigráns kormányban való részvétele volt. Tito jól kihasználta a horvátországi és nyugat-boszniai elkeseredett szerbeket, akik az usztasa terror elől a hegyekbe menekültek – írja. Ezeket a bosszút szomjazó, harcolni vágyó szerb tömegeket igyekezett megnyerni. A kom-

---

³⁵ Uo. 116.

munisták jól tudták, kesereg a memoár írója, hogy a szerb parasz-
tok nem kommunisták, ezért propagandájukban kerültek a kom-
munizmus bármely formájának az említését, helyette a nemzeti
patriotizmust tolták előtérbe, a partizánokat hazafiakként állítva
be, akik az usztasák ellen harcolnak. Ily módon sikerült ezeket a
szerbeket megnyerni és a partizánok közé besorozni. Velük sike-
rült feltöltenie a székhelyét 1942-ban Nyugat-Boszniába áttevő
partizánmozgalom megfogyatkozott sorait. Tito „megtévesztet-
te” a Balkán iránt leginkább érdeklődő nagyhatalom, Nagy-Bri-
tannia miniszterelnökét, megtévesztő taktikájával sikerült előbb
segítségre szert tennie, majd hadviselő félként elismertetnie ma-
gát, s a Szovjetunió, majd az Egyesült Államok támogatásával,
kitúrva a hatalomból a legitim emigráns jugoszláv kormányt,
megvalósította a kommunista berendezkedést. Ebben az olvasat-
ban ez tulajdonképpen egy sikertörténet, persze negatív sikertör-
ténet, ahol a Gonosz triumfál... Természetesen Fotić nem összeg-
zi ezt ezekkel a szavakkal, de kimondatlanul, az egyes elemeket
összeolvasva az olvasó óhatatlanul ide konkludál. Tito sikertörté-
netét Fotić nagy részben a mesterien rendezett propagandának is
tulajdonítja. Ez is érthetőnek, elfogadható magyarázatnak tűnt a
korbeli amerikai közvélemény számára.³⁶

A memoár lapjain a korábban igazi szerb nemzeti hősként be-
mutatott, a nemzetéért aggódó és sorsáért felelősséget érző Mi-
hailović a történet elmondása során egyre inkább a perifériára szo-
rul. Pedig a kezdet igazán biztatóan indult. Mihailović szinte egyik
napról a másikra a szövetségesek kedvelt hőse lett, csillagokig ma-
gasztalt tetteit felnagyítva közölték a nyugati sajtóban, rádióban és
filmhíradókban, s a Csendes-óceáni és a keleti frontról érkező
csüggesztő híreket a Mihailovićról és csetnikjeiről szóló híradások-
kal ellensúlyozták, lelkendezve a szerbek szabadságért folytatott
harcának régmúltba visszanyúló tradíciójáról. Egy nagy példány-
számú lap 1942-ben Tyimosenko marsall és MacArthur táborno-
kok mellett Mihailovićot választotta az év legkiemelkedőbb kato-
nai személyiségének.³⁷ Első olvasásra ezek az állítások hihetle-
nek és túlzónak tűnhetnek, ám mégis igazak. A jugoszláv emig-

³⁶ Tito és mozgalma sikerei kapcsán helyenként kissé árnyalja a fenti képet
A katonai eseményekről szólván megemlíti, hogy a boszniai területek, ahová
1942-ben áthúzódott partizánjaival kiváló terep volt a gerillaháborúhoz, de rö-
g-
tön hozzá is teszi, hogy sikerei semmilyen kárral nem jártak a Tengely észak-afri-
kai vállalkozására nézve. Fotić 1995, 148.

³⁷ Fotić 1995, 126.

ráns kormány mindent elkövetett, hogy kiszámított propaganda-tevékenység révén Mihailović szerepét és jelentőségét felnagyítsák, amivel természetesen a maga pozícióját mint szövetséges hadviselő félét, kívánta megerősíteni Londonban. Természetesen 1941-ben és 1942 első felében a briteknek is kapóra jött egy hősi ellenállás Európában, amit a hazai propaganda céljaira éppúgy fel lehetett használni, mint a megszállt Európába sugárzott BBC-adásokban.³⁸ Mihailovićot a hadügyminiszterre kinevezésekor a brit lapok a szerb Robin Hood-nak nevezték, aki egyedül küzd a megszállt Európában és 80 000–120 000 harcosával német hadosztályok tucatjait köti le.³⁹ A csetnikek heroizálásának csúcspontját II. Péter király amerikai látogatása jelentette 1942 júniusában. A 20th Century Fox filmstúdió filmet készített a csetnikekről (*Chetniks! The Fighting Guerrillas*) amelyben Draža Mihailović elegáns tiszti egyenruhában frissen borotváltan vezényli lelkes harcosait, s neve hallatán az ellenség remeg félelmében.⁴⁰ Nem sokkal ezt követően azonban ellenkező előjelű folyamat vette kezdetét, aminek végére a csetnikeket kivették a támogatandó mozgalmak közül, majd nagyhatalmi nyomásra kizárták az emigráns kormányból Mihailovićot, akinek végül teljesen magára hagyva a kommunista bíróság előtt (konceptió) perben kellett számot adnia tetteiről.

Emlékiratírónk szemében Mihailović ártatlan, mondhatni vértanú, aki mintegy nemzetközi összeesküvés áldozata lett. Szerinte ez a folyamat már 1942-ben kezdetét vette, mégpedig az Egyesült Államokban, ahol az ottani délszláv származású kommunisták és más „haladó” csoportok lapjaikban egyre több kételetyt fogalmaztak meg Mihailović tényleges működésével és sikereivel kapcsolatban. Ebben élen jártak az amerikai horvátok, akik, amíg Mihailovićot hősként ünnepelték nem mulasztották el hangsúlyozni, hogy katonái között számos horvát is van – kesereg Fotić. Amint azonban megkezdődött a kampány Mihailović lejáratására, többé nem említették, hogy horvátok is támogatják a küzdelmét, majd miután kiderült Titóról, hogy horvát, azonnal lelkesen mögé álltak, mert meg voltak győződve arról, hogy Tito kommunista meggyőződése ellenére sem felelheti el horvát származását. Miután elérkezett az az idő, amikor a szövetségesek hi-

³⁸ Đilas, Aleksa: *Osporavana zemlja. Jugoslovenstvo i revolucija*. Književne novine, Beograd, 1990. 204.

³⁹ Jareb, Mario: *How the West Was Won: Jugoslovenska izbjeglička vlada i legenda o Draži Mihailoviću*. In *Časopis za suvremenu povijest*, 2006/3. 1046.

⁴⁰ Uo. 1048.

vatalosan Titót tekintették az ellenállás egyetlen vezetőjének, a horvátok úgy vélték, segítségével semmissé tehetik mindazokat az usztrasák által elkövetett rémtetteket, amiket a horvát politikusok nem akartak elismerni.⁴¹

Fotić interpretációjában Mihailović lejárásában, ahogy a csetnik vezér egekbe emelésében is a britek jártak az élen. Kezdetben az Egyesült Államok kormánya nem akart hitelt adni Mihailovićnak és a csetnikeknek a németekkel és az olaszokkal való kollaborálásáról szóló vádaknak, de végül Washingtonra is hatással volt a brit kormány egyre erőteljesebb ellenérzése Mihailović-tyal szemben. Ezen híresztelések ellensúlyozására Fotićnak sikerült elérnie, hogy az amerikaiak is küldjenek összekötő tiszteket Jugoszláviába mindkét táborba, csetnikekhez és a partizánokhoz is. Az olasz kapitulációból is a partizánok húztak hasznot, akik közelebb voltak az Adriához, mint a csetnikiek. Ráadásul azt a parancsot kapták, hogy a partizánoknak kell átadniuk a fegyvert, és két olasz hadosztályt csak rövidebb harc sikerült a csetnikeknek lefegyverezniük. Természetesen nem mulasztja el megjegyezni, hogy Mihailovićék ezen akciójában a két amerikai tiszt is részt vett.⁴² Az amerikai tisztek részvétele a harcokban eleve kevésbé hihető – hiszen nem harcolni küldték őket oda, hanem megfigyelni – de még ha részt vettek is a csetepatében, aligha lehetett túl nagy hatásuk annak kimenetelére. Mindenesetre részvételük megemlékezésével a memoár szerzője vélhetően „jó pontot” remélt szerezni a befogadó országnál. Szándékosan használom a ’csetepaté’ kifejezést, hiszen, ha az igen elfogult Fotić csak kisebb harcnak írja le az összetűzést, nagy valószínűséggel csak azért említve, hogy legyen valami, amivel alátámaszthatja a csetnikiek eltökéltségét a megszállókkal való harcra, akkor nyilván nem volt komoly harc.

Összegezve az emlékirat alapos áttanulmányozása után kialakult összbenyomásaimat, úgy vélem, hogy a memoár lapjain megelevenednek egy mély patriotizmustól áthatott szerb diplomata vívódásai és küzdelmei nemzete és azon túlnövő hazája sorsa felett. Fotić emlékiratai, szigorú forráskritika alkalmazásával több ponton értékes forrásai a második világháború délszláv területen zajló eseményeinek, szinte megkerülhetetlenek a második világháborús jugoszláv–amerikai kapcsolatok tanulmányozásához, de fontos adalékokkal szolgálnak az emigráns jugoszláv kormányon belül zajló politikai csatározások történetéhez is.

---

⁴¹ Fotić 1995, 142.

⁴² Uo. 159.

Henri de Montety

AURÉLIEN SAUVAGEOT: AZ ELLENŐRZÖTT SZUBJEKTIVITÁS*

A jelen munka tárgya az emlékek tanulmányozása, illetve annak az eltérésnek a vizsgálata, amit az emlékek az írás és a tények között létrehoznak.

Aurélien Sauvageot esete különleges, talán egyenesen rossznak tűnő választás, mert ez a francia nagyon kevés tényt idéz fel, inkább a légkör, a hangulatok érdeklik; ha pedig mégis tényeket

említ, találkozókról és a legtöbb esetben magánjellegű vitákról van szó, amelyeket nehéz, talán fölösleges is lenne ellenőrizni. Az ő esetében a vizsgált távolság nem annyira az időbeli eltávolodásból következik (ami az emlékek torzulását eredményezi), mint inkább a szemlélődő tekintet sajátosságából: egy francia nézi Magyarországot, és ebben a Magyarországon Franciaország tükörképét látja – bár kétségtelenül egy korábbi Franciaországét, amiből in extremis, bizonyos időfaktor megjelenése következik, azonban itt egy olyan időtényezőről van szó, amely inkább a kollektív mítoszokhoz, semmint az individuális emlékezethez kapcsolódik. A tükörben Sauvageot valójában a nemesség Franciaországát látja. Sauvageot bizonyos értelemben olyan francia republikánus volt, aki eltévedt egy országban, amit a széles értelemben vett nemesség irányított, olyan társadalmi osztály, amitől saját hazájában kétség kívül mindig is távol állt, mind lélekben, mind a tények szintjén.

* A tanulmány az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával készült. (A támogatás száma TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KMR-2010-0003.)

Sauvageot 1987-ben 90 éves volt, amikor megjelentek franciául az emlékiratai,¹ amit egy évvel később magyarra is lefordítottak *Magyarországi életutam* címmel.² Pontosabban szólva tulajdonképpen 'a magyar életének emlékeiről' van szó, amelyek az 1923 és 1931 közötti évekre nyúlnak vissza, amikor az Eötvös Collegiumban lakott, és franciát tanított mestere, a nyelvész Antoine Meillet utasítására. Tanítómestere ugyanis elsősorban ahhoz ragaszkodott, hogy fiatal tanítványa személyesen ismerkedjen meg a magyar nyelv titkaival, mert rá akarta bízni a finnugor tanulmányok tanszékét, amit Párizsban tervezett létrehozni. Az említett tanszék létre is jött, az École des langues orientales keretében, és Sauvageot irányítása alatt állt egészen nyugdíjba vonulásáig, vagyis 1967-ig. Sauvageot hét, a magyar nyelvvel és civilizációval foglalkozó könyvet írt, beleszámolva a kétnyelvű szótárát is. Közöttük van az a két mű, amely mostani munkánk középpontjában áll: a már említett Emlékiratok, másfelől a *Découverte de la Hongrie*, vagyis a Magyarország felfedezése, ami 1937-ben jelent meg, vagyis közvetlenül a hosszú magyarországi tartózkodását követően.³

Aurélien Sauvageot emlékiratainak történeti értéke

Annak, aki az Emlékiratok történeti értéke és módszerei iránt érdeklődik, Sauvageot maga ad útbaigazítást, rögtön az első oldalon. Az előszóban a következőket írja: „Mint minden tanúságtétel, nem lehet más, mint részleges, és ezért részrehajló. A beszámoló abban az értelemben felel meg a valóságnak, hogy én személyesen így tapasztaltam. Minden szubjektív tehát, hiszen személyes élményeimre épül.”⁴ Nevezzük ezt a módszert „ellenőrzött szubjektivitásnak”. A jelző megválasztása nem a véletlen

¹ Sauvageot 1987.

² Sauvageot, Aurélien: *Magyarországi életutam*. Európa könyvkiadó, Budapest, 1988.

³ Sauvageot 1937.

⁴ Sauvageot 1987, 7.

műve, teljes értelme annak függvényében bontakozik ki, ahogy megismerjük Sauvageot személyiségét, aki korántsem volt fantasztá. Imádott tudományának, a nyelvészet metodikájának megfelelően, nagy kedvét lelte a dolgok rendszerezésében, beazonosításában, „felcímkezésében”. Másfelől, Sauvageot az említett eljárását a választott tárgy sajátosságával is magyarázta. Szerinte ugyanis Magyarország csak ilyen módszer segítségével tárulhat fel teljesen a megfigyelő előtt: „Egy civilizáció nem tisztán racionális – írja –, hanem emberi” és ahhoz, hogy megértsük, „igazodnunk kell mind az érzelmeihez, mind a gondolatvilágához.”⁵ E megfontolások szellemében, Sauvageot életútjának egyes sajátosságai is óhatatlanul a pszichológiai mélységek felé visznek: saját elbeszélése szerint, hároméves korában (1900-ban) rövid időre segítő magyar kezek közé került a Keleti pályaudvaron, amikor édesanyjával Konstantinápolyból Párizsba tartva átszállt Budapesten. Másfelől, hogy „dédapja, nagyapja és apja is francia republikánus volt”,⁶ ez a tény Sauvageot-t az északi civilizációk felé vonzotta (pályája kezdetén germanista volt), ahol „egyedül az erény számít”. Másként megfogalmazva: Sauvageot az esztét az északi országoknak, szívét azonban Magyarországnak adta.

Az erény, legyen az republikánus, vagy más, nem csupán rációból, hanem fegyelemből is áll. Sauvageot jellemzője, hogy korában tartott, vagy inkább ellenőrzött szenvedélyességgel űzte a tudományt. Kétségkívül engedelmességet tanúsított, amikor 1923-ban Antoine Meillet Budapestre küldte, de látni fogjuk, hogy szívesen szállt szembe mind az írott, mind az íratlan szabályokkal, legyen szó akár a magyar társadalom, akár a francia szellemi és akadémiai körök előírásairól. Bizonyos értelemben sajátos szelektív módon fogta fel a fegyelmet.

Térjünk vissza a rációhoz. Sauvageot bár messze került az északi országoktól, megőrizte azonban azt a törekvését, hogy mindig ésszerű helyzetelemzéssel járjon el. Folyamatos erőfeszítéssel igyekezett a dolgokat a saját jellemzőik szerint, és nem valamiféle ideológia alapján megítélni. Bele értve a magáét is (amit e helyütt a kissé homályos szocializmus kifejezéssel foglalhatunk össze). Emlékiratainak a legelején rögtön világosan leszögezi a Horthy-rendszerrel kapcsolatos álláspontját. Egyfelől a magyar parlamentet „jelképesnek” minősíti, amely szélsőségesen retrog-

---

⁵ Uo.

⁶ Uo. 10.

rád szellemiségre támaszkodik,⁷ másfelől elismeri, hogy nem ütközik meg egy „igazságtalanul feldarabolt”⁸ ország nacionalizmusán, aminek Elzászéhoz hasonlítja a sorsát. Számára a revizionizmus nem számított halálos bűnnek.

Ezt az összetett álláspontot nem volt könnyű tartania, sőt bátorság kellett hozzá – az árnyalt megközelítés valójában több ellenséget, mint barátot szerzett neki minden táborban. Sauvageot beszámol arról, hogy olyan emberek, akik (természetesen) nem tudtak róla mindent, reakciónak bélyegezték. Mindezzel szemben vigasztalta az a meggyőződése, hogy egyedül ő lát, a szó erős értelmében. (Hány alkalommal írta le az Emlékiratokban, hogy ő nyitotta fel a budapesti francia követség szemét!). Ezért engedte meg magának, hogy alaposan megbírálja a francia kulturális attasé, Jean Mistler regényét, az 1929-ben megjelent *Ethelkát*, annak okán, hogy a szerző úgy írta le „Magyarországot, ahogy ő azt ismerni vélte”.⁹ A bíráló szigorú volt, mivel Sauvageot éppen azt a szubjektivitást vetette Mistler szemére, amit saját magának viszont megengedett. Igaz, hogy Mistler, legalább is ebben a regényben, romantikus volt, másfelől a magyarokat kevésbé szerette. Sauvageot szemében ez kétségkívül két súlyos hibának számított, aki egyébként az emberek megítélésénél szívesen fogalmazott igen keményen.

Paradoxon: feudális nép demokratikus nyelvvel?

Sauvageot szerint, ha egy népet meg akarunk ismerni, a nyelvéhez kell fordulni, mert az minden igazságot magában rejt róla. Különösen igaz ez a magyarokra, akiknek olyan a történelmük, hogy a nyelvi rendszerüket „folyamatosan eredeti értelmének keretein kívül használták, egy európai realitás kifejezésére, olyan eszközökkel, amelyeket több mint ezeröttszáz éve Európa és Ázsia határvidékein alakítottak ki azok az ősök, akik a török sztyeppe nagy civilizációjában éltek”.¹⁰

Sauvageot Babits Mihállyal szemben Adyt Endrét kedvelte, Babits írásmódját túlcizelláltnak találta. Babits és néhány más

⁷ Uo. 20. Báró Perényi Zsigmond, a külügyi bizottság elnöke megkérdezte Sauvageot-tól, hogy milyen (nemesi) „címei” vannak. Sauvageot – akinek nem volt ilyen – különösképpen felháborodott, hogy a francia követségen, ahol a két férfi megismerkedett, valaki megengedi magának, hogy így forduljon hozzá.

⁸ Uo. 25.

⁹ Uo. 38.

¹⁰ Sauvageot 1937, 17–18.

szerző alapos ismeretében úgy vélte, hogy a nyugatos írók körének művei általában kevésbé különböznek más nemzetekétől. Ezzel szemben Ady „egzotikus” Sauvageot számára. Móriczot is nagyra becsülte. Ennek kapcsán Gyergyai Albert azon háborgott, hogy a francia barátja jobban érzi magát Móricz társaságában, mint Kosztolányival, Babitscsal, vagy Karinthyval. „Pedig ez nagyon könnyen magyarázható – fejtette ki Sauvageot – Móricz egyenes volt, egyszerű, ugyanakkor áthatolhatatlan, mintha egyetlen fából faragták volna, míg a többiek, akárhogy is igyekszem nem így gondolni, komplexusosak voltak, már amennyire meg tudom ítélni.” Sauvageot érezte, hogy Móricz nyelve számára mindig is elérhetetlen marad. „Azt az anyatejjel kellett megtanulni, a tiszai táj szívében. Ott élt benne az igazi magyar identitás.”¹¹

Figyeljünk fel az eredetiség jelentőségére! Sauvageot egyszer nyilvánosan hangot adott annak a számára is meglepő felfedezésének, hogy a 14. század elején írt *Ómagyar Mária-siralom* mintha a neolatin nyelvektől kölcsönözne volna a versmértékét. Magyar barátai háborgtak ezen, hiszen ezt a verset mindaddig a tiszta magyar szellem megnyilvánulásának tartották.¹² „Nyelvben él a nemzet” – Széchenyi híres mondásának mániákus ismételtetése („a magyar nyelv nélkül nincs magyar nemzet” mondta Sauvageot) tehát félreértésekre is vezethetett. Másfelől, Sauvageot megjegyezte azt is, hogy a nyelvújítást jóval megelőzően már javították és gazdagították a használatban levő szókincset Magyarországon. Egy érthető és „demokratikus” nyelv kialakításáról volt szó. (Az utóbbira a francia nyelvész a ‘szemész’ szó példáját hozza, amit egyszerűen a magyar ‘szem’ szóból alkottak, s jóval közérthetőbb így, mint a francia megfelelője, az ‘ophtalmologiste’, amelynek nincs köze a francia szem, vagyis az ‘oeil’ szóhoz.¹³) És Sauvageot csodálkozással veti fel a következőt: „Igen, a nyelv, amit a magyar elitek századokon keresztül alakítottak, a felszabadulás és a felemelkedés eszközévé vált mindazok számára, akik beszélték, írásban használták. Miként volt lehetséges, hogy az az ország, amely ezzel a nyelvvel volt megáldva, ennyire visszamaradott feudális viszonyok alatt nyögött?”¹⁴ Gombocz Zoltán,

¹¹ Sauvageot 1987, 154–155.

¹² Uo. 124.

¹³ Uo. 126. Anélkül, hogy kételkedni akarnánk Sauvageot megállapításának értékében, meg kell jegyezni, hogy a német nyelv is a magyarhoz hasonlóan építkezik.

¹⁴ Uo.

az Eötvös Collegium igazgatója, miközben azt bizonygatta francia barátjának, hogy a finnugor magyarázat túl leegyszerűsítő, arról is meg tudta győzni, hogy az igazság egy civilizációról az emberek szívében rejtőzik.¹⁵ Mindenesetre ez a furcsa vallomás nem kompenzálja azt a mintegy tízoldalnyi elemzést, amely a nyelv és nemzeti mentalitás közötti szimbiózisról szól. Ne feledjük: Sauvageot szerint egy népről az igazságot a nyelv hordozza. Így, szerinte az anomáliát a nyelvből feltáruló igazsághoz, vagyis a demokratikus jelleghez képest az 1930-as évek magyar politikai rendszere jelentette. Mivel magyarázható ez? Talán kisebbségi komplexus – vagy pedig a modernitás dilemmája, a szabadság paradoxona. Sauvageot is beleütközött a magyar apóriába: Magyarország önmaga maradhat-e miközben modernizálódik?¹⁶ A magyar elit vajon lehet-e egyszerre azonos azzal, amit Sauvageot a Horthy korszakban személyesen is megtapasztalhatott, ugyanakkor a 19. század nagy egyenlősítő álmának az örököse is? Másképpen fogalmazva, folytatva a gondolatot: vajon a Horthy kormányzat reakciós jellege, amely első elemzésre ellentétes a jó magyar elvekkel, valóban az egyetlen olyan eszköz, amely képes megőrizni a magyar valóságot a romboló hatású modernizációval szemben? Ez valóban kegyetlen dilemmaként jelentkezett, főként egy progresszív republikánus számára.

Ugyanakkor, miként azt már megállapítottuk a magyar politikai revizionizmus kapcsán, Sauvageot nem volt érzéketlen a patrióta érvekre, és a nyelvet illetően bizonyosan legalább annyira elfogadta azokat, mint ami a határokat illeti. Ezt bizonyítja az is, miszerint „a nyelv volt a magyarok életbevágó problémája”: Sauvageot szimpatizált Kosztolányinak a heves reakciójával, amit Antoine Meillet *A civilizáció nyelvei* című könyve váltott ki, mivel abban a magyar nyelv sajnálatos módon, nem kapott helyet.¹⁷ ... Ráadásul ez a nyelvi patriotizmus, Sauvageot szemében, a néptől jövő érzélem frissességével bírt. „Ezen az érzésen az elit osztozott a néptömeeggel. Az a fogalom, hogy magyar, nem vesztette el a presztízsét. Ez megváltoztatott engem – ahogy írja – mindahhoz képest, amit Franciaországban túl gyakran hallottam, és főként a széplelkektől, akik önmagukat mentesnek tartották az

¹⁵ Uo. 130.

¹⁶ Uo. 76.

¹⁷ Uo. 164. Kosztolányi írását lásd Kosztolányi Dezső: *A magyar nyelv helye a földgolyón. Nyílt levél Antoine Meillet úrhoz, a College de France tanárjához.* In *Nyugat*, 1930. július 16.

előítéletek és a hagyományok hatásától.”¹⁸ Sauvageot azonban szigorúan hű maradt néhány, számára oly kedves elvhez, így a már említett ráció tiszteletéhez, és a másság iránti, bizalommal teli nyitottsághoz. És ezért nem „dőlt be” a magyar progresszíveknek, vagy nyugatosoknak sem. Egy alkalommal, amikor vette a bátorságot, hogy - megint csak közönség előtt - átformázzon egy szakaszt a *Tímár Virgil fia* című Babits Mihály regény francia változatában, Babits ezért nagyon tiltakozott. Sauvageot viszont valóságos kritikai elméletet alkotott ebből a magyar nyelvről idegen nyelvre való fordításra vonatkozóan. „A legmélyükben, sőt néha nyilvánosan is [a magyar írók – H.M.] mindig azt hiszik, hogy a világon egyedül ők tudnak idegen nyelvre fordítani egy magyar kifejezést, bármi legyen is az. Ennek köszönhető az a sok, a rossz fordítás miatt elrontott kiadvány.”¹⁹

A forradalom: A (Franciaországról táplált) illúziók megtalálása (Magyarországon)

A magyarok, akik Sauvageot szerint „nyelvük szerint demokratikus” beállítottságúak, a két világháború között tekintélyelvű rendszerben éltek. Miként magyarázható ez a paradoxon? Bibó István meggyőző magyarázattal szolgált erre: a 19. században, a nemzetépítés Magyarországon nem járt együtt a demokratikus jogok gyakorlatának bővülésével, mivel a magyar nemesség nem merte átadni az ország irányítását a népnek, még kevésbé nemzetiségieknek, és ezt a tendenciát csak megerősítette az, hogy századokon keresztül behódolt a Habsburg uralkodóknak.²⁰ Borsi-Kál-

¹⁸ Sauvageot 1987, 234.

¹⁹ Uo. 107. Adjuk meg a szót a védelemnek is: „Először itt van a fordítás kérdése. A magyar dolgokat fordító franciák stílusának irodalmisága általában legalább is kétséges; nem ismerik a magyar nyelvet, nyers fordításokból dolgoznak, nem érzik és nem látják a magyar író stíluseredetiségét, így nem is adhatják vissza, egy átlag feuilleton-stílus unalmas korrekt francia nyelvbe kefélik át a magyar dübörgést vagy stíluskényeskedést. Mi vész el így elsősorban? A magyar író egyénisége.” Lackó Géza. *Miért nem kell Párizsnak a magyar irodalom?* In *Nyugat*, 1933/5. Idézi Palágyi Tivadar, „Dzsátá est enfin rentré chez lui”: le Roi blanc de György Dragomán traduit en roumain et en français. In *Études Hongroises*, 2011/2. Az 1930-as évek folyamán a *Nyugat* folyóirat számos írást jelentetett meg egyes magyar irodalmi művek fordításának fogyatékoságairól. A folyóiratnak a világirodalommal kapcsolatos magatartásáról lásd Szegedi-Maszák Mihály: *A Nyugat és a világirodalom*. A Magyar Tudományos Akadémián, 1999. február 15-én tartott székfoglaló előadás szövege. In: <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/lit/nyugat.htm>

²⁰ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. In *Magyar Elektronikus Könyvtár*, <http://mek.niif.hu/02000/02043/html/194.html>

mán Béla tovább mélyítette Bibó elemzésének társadalmi vonatkozásait. Véleménye szerint Magyarországon a polgárság, miközben folyamatosan a nemesség státuszára és külsőségeinek átvételére törekedett, az osztálykülönbségek megerősítéséhez járult hozzá, miközben Franciaországban és más nyugati országokban mind a nemesi, mind a polgári osztály egy rendszeres, egy irányba mutató „civilizációs folyamaton” ment keresztül, ami egyedül képes arra, hogy demokratikus és modern társadalmat hozzon létre. Innen ered a magyar fejlődés mintegy két évszázados megkésetttségének magyarázata.²¹

A magam részéről itt egy kiegészítő feltevést szeretnék megfogalmazni, amely Sauvageot megfigyeléseire épül, pontosabban, arra, ahogy ő Franciaországot a saját magyar tapasztalatai alapján szemlélte.

Sauvageot már a 1937-ben megjelent könyvében is rendkívül bezárkózónak írta le a magyar társadalmat. A csúcán álló arisztokrácia Sauvageot véleménye szerint „igen sokat gondol a történelmi küldetéséről”, olyan mértékben, hogy „sehol másutt a «nemesség kötelez» jelszót nem vették olyan komolyan, mint itt.”²² Az arisztokrácia kozmopolita volt, és ily módon „élő kapcsolatot jelentett a honos lakosság és a külvilág között.”²³ Csak-hogy, miközben más országok arisztokráciája hanyatlásnak indult, a magyar egyszer csak „a legfontosabb nyugati országokat irányító közegekhez való kapocs nélkül találta magát, mint az angol nagypolgárság, a francia republikánusok, a nemzeti szocialista németek, a fasiszta olaszok.”²⁴ Végül pedig, a magyar arisztokrácia elszegényedése azt eredményezte, hogy a földek „náluk merkantilistább szellemű bankárok és újjgazdagok kezére került, akik között sok volt a zsidó.”²⁵ Olyan új „pénzsóvár” gazdák jelentek meg, akik a vidéken bevezették „a modern kapitalista gyakorlatot.”²⁶ A második osztály, amit Sauvageot plutokráciának hívott, azokból a „nem nemesekből áll, akik a pénzügyletekből és kereskedelemből gazdagodtak meg”, akik „harci szövetségbe szerveződtek, hogy alattomban meghódítsák a rendszert és az ál-

²¹ Borsi-Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes, avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárosodás” témaköréből.* Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002.

²² Sauvageot 1937, 41.

²³ Uo. 42.

²⁴ Uo. 43.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 44.

lamot”.²⁷ Amennyire az arisztokrácia kozmopolita volt, annyira kötődött a nagypolgárság a nemzeti közeghez.²⁸ (Sauvageot az új társadalmi csoportok „hivalkodó nacionalizmusát” számos alkalommal megfigyelte és leírta). A harmadik helyen következett a dzsentri, amely akár képes volt önmagát is tönkre tenni, csak-hogy egy szintre kerüljön az arisztokráciával; végül, a negyedik helyen pedig a középpolgárság és az értelmiség állt, amit a felszámolódás veszélye fenyegetett. Sauvageot szerint a dzsentri és a polgári értelmiség szomorú sorsa volt az a veszély, ami a magyar társadalomra ránehezedett. Egyfelől, a polgári értelmiség visszafejlődése „a magyar civilizáció hanyatlásának”²⁹ kockázatát hordozta magában (tragikus dilemma, hogy bár nemzeti volt, csak úgy tudott túlélni, ha feladja nemzeti küldetését³⁰). Másfelől, ami dzsentrit illeti, nemcsak, hogy tragikus sorsra rendeltetett, de a saját magáról alkotott képe is ellentmondásos volt, mivel egyszerre volt harcosan irredenta, erősen „kötődött Nagy-Magyarország emlékéhez”, de hasonlóképpen ragaszkodott dicsőséges 1848-as múltjához, és ezzel tulajdonképpen a francia forradalom eszméihez is kötődött.³¹ A magyar dzsentri – ez teljesen nyilvánvaló – problémát okozott Sauvageot-nak. Ez nem is kerülte el a *Découverte de la Hongrie* című könyve recenszenének figyelmét. 1938-ban a progresszív keresztény szellemiségű *Korunk Szava* folyóiratban megjelent, egyébként méltató hangvételű bírálat kiemelte, hogy a szerző aránytalanul sokat foglalkozott az elemzésében ezzel a társadalmi osztállyal.³²

Lássuk most, mit gondolt erről Sauvageot ötven évvel később. Megállapítható, hogy *Découverte de la Hongrie*-ben kifejtett gondolatok nagyjából azonosak a *Souvenirs de ma vie hongroise*-ben írottakkal, de a későbbi műben kifejtésük pontosabb. Amit korábban személytelen szociológiai tablóba rendezve ábrázolt, azt a későbbi műben már egyéni szintű és sokkal részletezettebb elemzésben mutatta be, aminek révén a magyar lélekről is jóval elmélyültebb képet festett. A korábban személyesen is tapasztalt

---

²⁷ Uo. 44–45.

²⁸ Uo. 46.

²⁹ Uo. 47.

³⁰ Uo. 51.

³¹ Uo. 48.

³² Kémény Katalin: *Egy francia felfedezi Magyarországot*. In *Korunk Szava*, 1938. január 1. Kémény Katalin azon is csodálkozott, hogy ezer év után még szükség van Magyarországra „felfedezésére”.

tényektől való időbeli eltávolodásnak köszönhetően, sokkal árnyaltabb leírás válik lehetségessé például a problematikus dzsentri identitásról. Amikor Sauvageot felvázolja a portréit tulajdonképpen szinte irodalmi eljárást követ.

Az a személy, akit Sauvageot a legmélyebben elemez, egy „dzsentri származék”, akit egy „Jó” (Zsó)-nak becézett, franciát tanító magántanár barátnője mutatott be neki. Néhány beszélgetés keretében (a beszélgetések 1926-tól egy meghatározatlan időpontig tartottak), a kérdezett magyar lassanként feltárta előtte az „elméletét”: egyedül a magyar nemesség képes az ország kormányzására, mert annak van érzéke a becsülethez (számára az ország kormányzása lényegében a békeszerződések felülvizsgálatának elérésével volt azonos); ami a polgárokat illeti, ők csak a pénzre gondolnak. A „dzsentri származék” nem tartja nagyra az értelmiségieket sem, és tart a parasztoktól (ennek okairól nem beszél), akiket csak egy kommunista hatalom képes magához ölelni.³³

Ezekből a beszélgetésekből Sauvageot azt a következtetést vonta le, hogy „semmit sem lehet várni ettől a társadalmi osztálytól”, amely 1789 Franciaországát juttatta eszébe.³⁴ Egyébként a beszélgetőtársa „rejtélyes mondatokban” fejezte ki magát, amelyek mögött Sauvageot egy olyan várakozást vélt felfedezni, hogy „jön majd valamiféle apokaliptikus esemény, aminek köszönhetően Magyarország ellenségei meg fognak semmisülni azt követően, hogy győzedelmeskedik a fasizmus.” Sauvageot feltételes formában attól tartott, hogy „az osztályérdek ... esetleg odáig megy, hogy felveti Európa legalább is egy részének a lerombolását abban a reményben, hogy Magyarország győztesen kerülhet ki belőle”.³⁵ Ebben a diagnózisban néhány elemnek a posteriori megfogalmazott jóslat jellege volt, különösen Európa lerombolása és a kommunizmusra vonatkozó profécia.³⁶

Sauvageot az újjgazdagokkal szemben csupán nagy megvetést érzett. Hatvany bárónál egy vacsorán például felháborodott a házigazda lekezelő modora, indiszkrét kérdései miatt. És annyira „meg-

³³ Sauvageot 1937, 87–98.

³⁴ Uo. 199.

³⁵ Uo. 246.

³⁶ Sauvageot szerint egyébként a kommunizmus eljövételét egy nagy arisztokrata is megjósolta, Hoyos gróf szerint egyfelől az arisztokrácia butasága, másfelől a polgárságnak önmaga kormányzására való képtelensége együttesen a kommunizmushoz vezet. Uo. 117.

undorodott” amikor ez a „parvenu kapitalista” elmesélte, Ady mennyire megalázta magát, hogy a gazdag mecénástól néhány koronát kapjon, hogy később, miután Hatvany Franciaországba emigrált, sosem volt hajlandó találkozni vele.³⁷

Levonhatunk néhány tanulságot Aurélien Sauvageot tapasztalataiból, megfigyeléseiből, rögeszméiből, és néhány tévedésnek tűnő megállapításából, amelyek mintegy sűrítményét alkotják nem is a francia–magyar kapcsolatoknak, hanem annak, amit francia–magyar lelkiismeretnek nevezhetünk. Sauvageot magáról, mint egy régi republikánus család leszármazottjáról beszél, ahol a francia forradalom nem csupán emlék, hanem olyan esemény, amely továbbra is él a szívekben. Szemléletes példával illusztrálva ezt, elmondta, hogy kiváló viszonyban volt Louis de Vienne-nel, Franciaország budapesti követével, aki nem riadt vissza attól, hogy kapcsolatot tartson egy szocialistával (ez Sauvageot), mert ez a nemzet javai által „nemesített” és meggazdagodott „nagypolgár” tulajdonképpen „mint annyian mások, ragaszkodott a Köztársasághoz, és nem felejtette, hogy a Forradalom nélkül feltehetően közrendűnek születik, kiteve mindennemű megaláztatásnak”.³⁸ Akár elhisszük ezt Sauvageot-nak, akár nem – a magam részéről itt alig hiszek neki –, de ha Louis de Vienne szimpátiát is tanúsított irányában, ennek hátterében minden bizonnyal az utóbbinak az abszolút hatalomra vonatkozó elképzelése állt (vagyis arról a hatalomról, amivel a nagykövet országa polgárai felett rendelkezik), vagy pedig önös érdek diktálta, hiszen úgy tűnik, Sauvageot a diplomata irodalmi szárnypróbálgatásaihoz igyekezett segítséget nyújtani. Egy dolog biztos, e példát merészség lenne általánosítani. Ha igaz is, hogy a nemzeti javakon való meggazdagodás, még a Napóleon alatt szerzett címeznél is nagyobb gyalázatnak számított bizonyos tradicionális és főként vidéki körökben, egészen a XX. század elejéig, azok a nagyiparos körök, amihez Louis de Vienne (és a Wendel család is) tartozott, kevésbé voltak erre érzékenyek. Másfelől az, hogy ha néhány nagyon arisztokrata szalon (átmenetileg) bezárult is valaki előtt, még nem jelentette egyben a köztársaság ügyének felvállalását, még akkor sem, sőt főként nem, ha az illető annak köszönhetett mindent. (E tekintetben lásd Hatvany báró idézett viselkedését.) Ami itt fontos, hogy Sauvageot a francia forradalmat jól meghatározott erényekkel akarja felruházni.

---

³⁷ Uo. 177.

³⁸ Uo. 217.

Általánosabban, néhány elszórt megjegyzés segítségével, Sauvageot implicit módon a Francia Köztársaság ideálképét rajzolja meg, amely közvetlenül a Forradalom szülöttje, mely utóbbi kizárólag a polgárság műve. Átvészi tehát azt a széles körben osztott nézetet, miszerint a francia nemesség kivétel nélkül reakciós lett volna, akivel szemben a polgárság kiharcolta a forradalmat, ha nem is a karddal, de legalább is dárdával. Magyarország kapcsán ezzel szemben képzeletben elfogadja, magáévá teszi azt a számos történész által leírt sajátos vonást, miszerint (1848-ban) itt a nemesség küzdött az egyenlőségért, és azt a történelmi szerepet vállalta fel, amit Franciaországban a polgárság (vagy mondjuk úgy, a harmadik rend) töltött be. E tekintetben igen szembeötlő az a tévedése, hogy szerinte a Világosnál kivégzett tizenhárom tábornok mind a magyar középnemességből származott. (Ezt még az 1987-es kiadás lábjegyzeteinek a szerkesztője is kiemelte.³⁹) Számára a magyar nemesség 1848-at jelenti, és vice-versa.

Sauvageot szemlátomást örömmel hangsúlyozza azt az éles különbséget, ami a népi Franciaország, amelyből ő is származott, az 1789-es forradalom Franciaországa, illetve a magyar dzsenti, az 1848-s magyar forradalom között kimutatható. Az utóbbiakhoz egyébként, mindennek ellenére maga is vonzódott. Az egyik oldalon a nép Franciaországa örökkévaló lenne, a másik oldalon a magyar dzsenti, amely elárulta saját eszményét, fokozatosan reakcióssá vált. Íme, ismét, a történetírás általánosan elfogadott értelmezése. Mindenesetre, egy mérsékelt merész érvelés alapján azt mondhatnánk, hogy Sauvageot, ahogy egyre jobban megismerkedett a magyar történelemmel, leplezni kívánt valamit. Nevezetesen azt, hogy a két forradalom háttérében álló társadalmi erők nem is voltak annyira különbözőek, mint ahogy az első pillantásra tűnik. Egyszóval azt, hogy az 1789-es francia forradalom nem képezett egyetlen homogén „blokkot”, és hogy a nemesség egy része, legalább annyira, mint a polgárság egy része, részt vett az egyenlősítő folyamat előkészítésében és megindításában, ami a megvalósítása során az új társadalmi erők kezében

³⁹ Sziklay László, a jegyzetek írója, a Corvina Kiadó 1987-es kiadásában felhívja az olvasó figyelmét, hogy Sauvageot itt erősen egyszerűsít. Sauvageot 1987, 133. Tudjuk, hogy ezeknek a katonatiszteknek igen különböző volt a származása: magyar nemes és arisztokrata, illetve különböző származású nemesek és közrendűek (szerb, horvát, német, örmény). Természetesen ebből merészség lenne következtetéseket levonni, itt Sauvageot tévedésének van jelentősége.

viszonylag kaotikus és fokozatosan degradálódó eseménysorozattá vált. Sauvageot egyébként, szocialista meggyőződésétől vezetve, elégedetlenségének adott hangot a polgári kormányzattal szemben, mivel az hűtlen lett a forradalmi eszmékhez. Igen kifejező, amit az Emlékiratokban mond, tudniillik, hogy a francia diplomatákat szánták a magyar barátaik, mert „érintkezniük kellett azokkal a szörnyűséges ateista és vulgáris republikánusokkal.” Kétségtelenül, ezt az érzést a magyaroknak tulajdonította, sőt nem nehéz itt némi (többé-kevésbé finom) iróniát is felfedezni a szabadkőműves Sauvageot részéről. Mindezzel együtt, emeljük ki, ugyanebben a bekezdésben arról is beszámol, hogy őt magát is mennyire elborzasztotta néhány, legutóbb Magyarországra látogató francia politikai delegáció.⁴⁰ A saját személyes tapasztalata – mint francia szocialistáé – tehát részben igazolta azt a túlzó bírálatot, amit a magyar nemesek szájába adott.

Végül lássuk, hogyan is járul hozzá mindez Magyarország (és Franciaország) történelmének megértéséhez. Egyfelől azt kellene figyelembe venni, hogy az új gondolatok iránt elkötelezett, és a francia minta nyomán járó magyar nemesség nem tette magáévá „a polgárság szerepét”. E helyett egyszerűen elfogadta a francia nemesség egy részének századokon keresztül, és egészen a nagy forradalomig táplált néhány gondolatát és törekvését, amelyek a legnagyobb tömegek emancipációjára irányuló folyamat részét alkották. Ez a szellemiség mozgatta többek között La Fayette-et, d’Alembert-t, Mirabeau-t, hogy Robespierre-ről ne is beszéljünk. E férfiak egyike sem volt „deklasszált elem”, mindegyikük mint nemes cselekedett, áthatva attól a francia emancipációs álomtól, ami ugyanúgy létezett társadalmi osztályuk körében mint más, retrográdabb tendenciák. A republikánus Sauvageot Magyarország és annak forradalmár nemessége iránti lelkesedése mögött (itt az orosz anarchista hercegekről is beszélhetnénk) mintha egy homályban hagyott igazság állna, amit magának sem vallott be, miként többféle okokból kifolyólag honfitársainak nagy többsége sem, függetlenül a politikai és lelki beállítottságuktól, és ami nem más mint a francia nemesség egy részének a nagy forradalomban való részvétele. Nevezzük ezt a jelenséget a haladás kisajátításának. Valóban kisajátításról van szó, hiszen végső soron, talán a forradalom első pillanatától kezdve,

---

⁴⁰ 1937, 196.

nem a legnagyobb tömegek emancipálásáról volt szó, hanem inkább egy társadalmi osztálynak egy másikkal történő leváltásáról. Ebből a tekintetből a császárság és a júliusi monarchia igen jelképes. Az osztályharc elve (amely polgári ideológia Guizot-nál, ugyanúgy mint Marx esetében) szintén szimptomatikus, hiszen jól látható, hogy az alapvető ellentétek igazából mindegyikük esetben mindig ugyanazon társadalmi osztályon belül jelentkeztek, csak az adott társadalmi osztály volt más.

A fentiekben utaltunk a történelmi folyamat időbeli különbségére Franciaország és Magyarország között. Egy fél évszázad, talán, vagyis egyszerűen az a távolság, ami elválasztja a magyar 1848-at a francia 1789-től. 1848-ban Magyarországot 1789 egyenlősítő szelleme még tisztán érintette meg. Később, a régió sajátos tényezői hatására (a neoabszolutizmus, a nemzetiségi kérdés, a kiegyezés), a magyar nemesség szem elől tévesztette saját történelmét és fokozatosan elfogadta azt a modern és hamarosan republikánussá váló Franciaország által terjesztett gondolatot, miszerint a nemesség nem kompatibilis az egyenlősítő gondolatokkal.

Emlékezet, írás, igazság

Arra a kérdésre keresve a választ, hogy milyen értéke van a társadalom-, szűkebben a történettudomány szempontjából a memoároknak, mindössze annyit kívánok még egyszer hangsúlyozni, hogy ha Sauvageot-nak csupán az 1937-ben franciául írt *Magyarország felfedezése* című könyvét elemeznénk, annak alapján téves következtetésekre jutnánk. Az munka ugyanis, egyebek mellett magában rejtett bizonyos elfogultságokat a magyar nemesség, a dzsentrí irányában. A negyven évvel később írt *Emlékiratok* – a sokkal személyesebb hangvételű, a korábbinál kevésbé szociológiai és jóval irodalmibb könyv, amely valós személyek gondolatait és pályafutását írja le – olvasata tette számomra lehetővé, legalább is úgy vélem, hogy mélyebben behatoljak Aurélien Sauvageot lelkivilágába, és ott rátaláljak a francia forradalmat illetően egyfajta francia komplexusra, amit a „francia–magyar szellem” és annak tükörjátéka tárt fel.

Püski Levente

JOBBOLDALI RADIKALIZMUS ÉS KONZERVATIVIZMUS LÁZÁR ANDOR *Emlékezéseiben*

A második világháború befejeződése új államberendezkedés kialakulását és új vezetőréteg hatalomra kerülését hozta magával Magyarországon. A korábbi időszak politikai elitjének – más megpróbáltatások mellett – azal is szembesülnie kellett, hogy a kortárs történetírásban egyre negatívabb és elítélőbb értékelések jelentek meg a Horthy-kor-

szakról és annak vezetőiről. Mindez arra ösztönözte az érintetteket, hogy megírják saját, hitelesebbnek és valósabbnak vélt képüket a két világháborúról és a közöttük eltelt két évtizedről. A jelenség részeként számos memoár készült. Az emigrációban írtak egymás után meg is jelentek, közülük Horthy Miklós 1952-ben írt emlékirata a legismertebb.¹ Az itthon elkészültek viszont nem láthattak napvilágot, jóllehet egy részüket a történetírás felhasználta.² Bizonyos sajátos vonásokkal, de ebbe a sorba számítható László Andor *Emlékezéseim* című munkája is.³

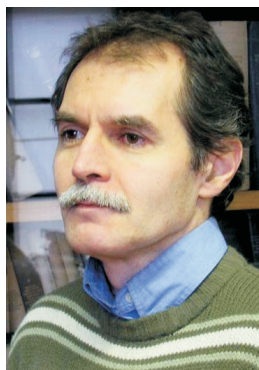
---

¹ Első magyar nyelvű kiadása Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Talleres Gráficos Cagnasso y Cia. – Soc. de Resp. Ltda., Buenos Aires, 1953.; Az első hazai (legális) kiadása: Európa–História, Budapest, 1990.

² A szakmai körökben legismertebb és legtöbbet forgatott munka a gömbösista Antal Istváné volt, amelynek nagy része a rendszerváltás után publikussá vált. Antal 2004. Lásd még *Adatok az Antal–Gömbös-féle „dömpingsajtó” megteremtéséhez. (Részletek Antal István emlékirataiból)*. Közli: Gergely Jenő. In *Múltunk*, 2004/2. 243–287.

³ László 1995.

Lázár Andor 1882-ben született Pápán, református, nemesi származású szülők gyermekeként. Középiskoláit a pápai kollégiumban, felsőfokú tanulmányait a budapesti egyetem jogi karán végezte el, majd ezt követően (1906-tól) ügyvédként dolgozott. Önmagát komolyabb politikai ambícióktól mentes személyként jellemezte ugyan, számos tény mégis arra utal, hogy több akart lenni egyszerű ügyvédnél, élt benne valamiféle közéleti szerepvállalás ambíciója. Több jogi-pénzügyi jellegű, elméleti munkája jelent meg és számos társadalmi egyesületben vállalt szerepet, amelyek közül az Országos Protestáns Patronázs Egyesületben betöltött főtitkári pozíciója emelhető ki. Az első világháború éve alatt elkerülte a katonai szolgálatot, így társadalmi tevékenysége és ezzel együtt közéleti ismertsége tovább erősödött. A közvetlen politizálástól a forradalmak alatt, majd azt követően is távol tartotta magát – neveltetésének, pozíciójának megfelelően – a jobboldali erők felé orientálódott. Bekapcsolódott több társadalmi egyesület tevékenységébe és kapcsolatrendszere is tovább

bővült. A Társadalmi Egyesületek Szövetségén keresztül került egyre szorosabb személyes kapcsolatba Gömbös Gyulával és körével. Ennek köszönhetően az 1930-as évek elejétől nagy távlatok nyíltak meg előtte a politikai életben. 1931-ben fél évig államtitkár volt Gömbös mellett a honvédelmi minisztériumban, júliustól pedig – Szentes küldötteként – a képviselőháznak is tagja lett. A gazdasági válság következtében – az államigazgatás bizonyos területein bevezetett takarékosági intézkedések részeként – elvesztette ugyan államtitkári állását, 1932 októberében mégis elérkezett pályája csúcsára azzal, hogy megkapta a Gömbös-kormányban az igazságügyi tárca irányítását. Miniszteri bársonyszékét a kormányfő halála után is megtarthatta, közel két évig. 1938–1939 folyamán egyre jobban háttérbe szorult, azzal összefüggésben, hogy a kormánypolitika a jobboldali radikalizmus irányába fordult. 1938 márciusában megvált miniszteri posztjától, ugyanezen év novemberében csatlakozott az Imrédy Bélával szembeforduló kormánypárti politikusokhoz, 1939 májusában pedig képviselői meg-

bízata ért véget. Ezt követően visszatért ügyvédi, jogtanácsosi munkájához.

A második világháború utáni politikai viszonyok semmilyen lehetőséget sem nyújtottak számára politikusi pályája folytatására, tapasztalatait és tudását azonban rövid ideig más területen hasznosította: 1946 és 1948 között a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoki tisztét töltötte be. Az 1951. évi, a régi rendszer vezetőit sújtó kitelepítés részeként az Alföldre került. Kényszerlakhelyét csak 1953-ban, a Nagy Imre-kormány megalakulását követően hagyhatta el. Leányfalura költözött és ott élt visszavonulva, 1971-be bekövetkezett haláláig. A memoárját is Leányfalun írta: a munkát valamikor az 1960-as évek elején kezdte el és kisebb-nagyobb megszakításokkal 1967-ig folytatta.

A memoárirót módszertani és tematikai szempontból többféle kiindulópont vezethette. Azt több ízben is leszögezi, hogy személyes történelmet, azaz a saját életútját kívánja megírni. A politikai események ismertetésénél általában véve nagy visszafogottságot tanúsít, ami csak részben magyarázható a tapasztalt jogász óvatosságával, aki tisztában van állításai súlyával. Másoktól – többek között Gratz Gusztávtól – eltérően láthatóan nem törekedett történelmi babérokra, a nagypolitika eseményeinek ismertetése, elemzése csak igen korlátozott mértékben kap helyet a memoár lapjain. Végig elsősorban saját élményeinek leírására koncentrált, s időnként utal is arra, hogy a köztörténeti események a hivatalos forrásokból – törvények, parlamenti naplók és irományok stb. – jobban megismerhetők, mint az emlékiratból.⁴ Ehhez a hozzáállást a kényszer is erősítette, hiszen sem hivatalos dokumentumok, sem személyes hagyaték nem állt rendelkezésére, amelyek segíthették volna az emlékek felidézését és rendszerezését. Az 1950-es évek elejének hányatott viszonyai közepette Lázár jegyzetei elvesztek. Ráadásul kitelepítése alatt annyira megromlott a látása, hogy idővel megvakult. Memoárját nem is saját kezűleg írta, hanem emlékezetből diktálta, s sem átnézni, sem kijavítani nem tudta a már elkészült szöveget.⁵

A biografikus ív jelenti ugyan a memoár fő vonulatát, a szerző időnként mégis egyfajta korrajzot is nyújt. Leírja, hogy látta és élte meg – elsősorban az 1920 és 1939 közötti időszak – köztörténeti eseményeit, milyenek ismerte meg a politikai élet azon sze-

---

⁴ Lázár 1995, 219.

⁵ Lázár 1995, 5.

replőit, akikkel személyes érintkezésbe került. Magánélet és közélet sajátos keveredése következtében munkája többféle szempontból is forrásértékű. Egyrészt társadalomtörténeti oldalról, amennyiben az olvasó betekintést nyer egy személy, illetve rajta keresztül egy társadalmi csoport életviszonyaiba, életmódjába.⁶ Másrészt a Lázár-memoár politikatörténeti munka is. A szerző persze vigyázott, hogy – eltérően más emlékezésektől⁷ – a köztörténeti vonal ne váljon uralkodóvá, de azzal is tisztában volt, hogy mint az események közvetlen és aktív részese, olyan tudás és információk birtokosa, amelyekről az írott/levéltári források nem, vagy csak alig szólnak, így bizonyos értelemben műve képes hiteles és valós képet nyújtani.⁸

A memoár megírását valószínűsíthetően két tényező motíválta. Egyrészt a múlt közvetett módon való újraélésének, az emlékezésnek az igénye egy olyan ember részéről, aki szívesen és bizonyos elégedettséggel tekint vissza saját életútjára és egy olyan időszakra, amelyben láthatóan jól érezte magát. Másrészt – amint azt már jeleztük – egyértelműen el kívánt határolódnival attól az értékeléstől, melyet az 1950-es évek magyarországi történészei adtak a Horthy-korszakról. Ebbeli törekvése annyiban nem volt hiábavaló, hogy több megállapítását utóbb a történetírás igazolta. Így Lázár határozottan elutasította azt a hivatalos felfogást, miszerint a két világháború közötti magyar államberendezkedés fasizmus lett volna.⁹ Szintén joggal hangsúlyozta, hogy téves és leegyszerűsítő szemlélet az arisztokráciát uralkodó osztályként beállítani. Ennek kapcsán arra mutatott rá, hogy a mágnás csoport valóban komoly társadalmi tekintéllyel bírt, közvetlen politikai szereplése és érdekérvényesítési képessége azonban korlátozott volt.¹⁰

⁶ Az ilyen típusú memoárok jellegzetes példája a korszakból Odesalchi Eugénie: *Egy hercegnő emlékezik* c. emlékirata. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

⁷ Jellegzetes politikatörténeti memoárnak tekinthető többek között a már említett Antal István vagy éppen Zsitvay Tibor munkája. Zsitvay Tibor: *Magyarország 1921–1941*. Szerk.: Sipos Péter és Csiffáry Tamás. Palatinus-Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1999.

⁸ Pritz Pál szerint „A visszaemlékező olyan megélt tudással rendelkezik, amit a historikus többnyire eleve nem birtokolhat”. Pritz Pál: *Az objektivitás mítosza?* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2011. 149.

⁹ Erre nézve lásd Püski Levente: *Demokrácia és diktatúra között. A Horthy-rendszer jellegéről*. In: Romsics 2000, 206–213.

¹⁰ Lázár 1995, 240., 257. Ehhez azt lehet hozzátenni, hogy az arisztokrácia helyzete a korszakon belüli is ingadozott. 1919 és 1921 között úgy tűnt, politikai súlya csekély lesz az ellenforradalmi erők táborán belül. A Bethlen-érában az arisztokraták már számottevő politikai befolyással rendelkeztek, és közéleti sze-

Lázár kritikai alapállása mögött olyan személyiség áll, aki nek volt átfogó és koherens véleménye a korról, amelyben élt. Az olvasó természetesen könnyen észreveszi, hogy a szerző alapvetően az ellenforradalmi erők szemszögéből nézi az eseményeket, ami bizonyos fokig magától értetődik, hiszen éveken át a Horthy-korszak politikai-kormányzati elitjének aktív részese volt. Ez az ellenforradalmi alapállás azután túlzásokra ragadtatja a szerzőt, s kritikai hajlama inkább csak ott bukkan elő, ahol nincsen közvetlen személyes érintettsége. Láthatóan szemben áll ugyan az első világháborút követő forradalmi mozgalmakkal, de nem idealizálja a századelő magyarországi viszonyait. Az akkori politikai vezetőréteget több tekintetben is elmarasztalja: szemére veti a szükséges munkásjóléti intézkedések elmulasztását, a nemzetiségi kérdéssel valamint a nagyhatalmi erőviszonyokkal való reális szembenézés és az általa igencsak óhajtott belső nemzeti egységért cselekvés hiányát.¹¹ Ugyanakkor a háború kitörésének magyarázatánál arra az igencsak felszínes kijelentésre szorítkozik, hogy „a nemzetet az erkölcs és a jog ismerete állította be a háború szolgálatába”.¹² Szintén ez a sajátos kettősség nyilvánul meg a későbbi események kapcsán is. Az 1918/1919-es időszakot alapvetően a személyes élmények uralják, a köztörténet csak időnként kap teret. Negatív hozzáállása az eseményekhez – ellenforradalmi szemléletéből következően – nem meglepő, ez azonban nem jelenti azt, hogy az őszirózsás forradalmat pusztán egy szűk kör mohó hatalomvágyával magyarázná, mint ahogyan később számos politikustársa tette, illetve a hivatalos propaganda a közvélemény felé sulykolta. Elismeri, hogy a forradalom kitörésében a súlyos szociális helyzet és az ellátási nehézségek, a társadalom háborús erőfeszítéseiben való kifáradása, valamint az általános békevágy is komoly szerepet játszott. Károlyi Mihályról viszont csak annyiban tesz említést, hogy kijelenti, a gróf képességei és ambíciói nem voltak egyensúlyban.¹³ A szerző tehát nemcsak szubjektívan viszonyul a köztörténeti eseményekhez, hanem szelektál közöttük, és számos esetben tudatosan szűkszavú: a problematikus

---

repvállalásuk is kiszélesedett, a korszak második felében ismét fokozatosan háttérbe szorultak.

¹¹ Lázár 1995, 72–73., 88–89.

¹² Lázár 1995, 88. Persze nemcsak a szerzőt, hanem a korabeli politikai osztály vezető részéhez tartozó társait is meglehetősen gyenge külpolitikai iskolázottság jellemezte.

¹³ Lázár 1995, 104.

kérdésekre csupán röviden utal, mélyebb elemzésekbe sehol sem bonyolódik.

Lázár, miközben elutasítja azokat az utólagos értékeléseket, amelyek a Horthy-korszakot egyoldalúan negatív színben láttatják, gyakran az ellenkező végletbe esik. A politikai viszonyok bemutatásánál lényegében véve az akkori hivatalos álláspontot visszhangozza, amikor „teljesen és tisztán” alkotmányos rendszerről beszél.¹⁴ Igaz, nem támaszkodhatott azokra a történetírói munkákra, amelyek az emlékirat írásakor már szakszerű alapossággal tárták fel a politikai berendezkedés jellegzetességeit: cáfolták a fasiszmus vádját, miközben kimutatták a diktatórikus vonások érvényesülését is.¹⁵ Léteztek azonban már két világháború között is olyan kritikai szemléletű álláspontok, melyekre legalább reflektálhatott volna. Így azután a szerző egyetlen szóval sem beszél a választójoggal kapcsolatos anomáliákról, a szabadságjogok korlátozásáról, s szerinte a választási küzdelmek, ha időnként hevesek is voltak, de mindig a törvényes keretek között zajlottak.¹⁶ Ugyanebből a nézőpontból arra helyezi a súlypontot, hogy Magyarország számára a mintát a nyugati országok demokratikus berendezkedése jelentette. A magyar társadalomban – szerinte – a diktatórikus irányzatoknak nem volt bázisa: sem a bolsevizmusnak, sem a náciizmusnak. Közben persze elhallgatja, hogy a korszak második felében a hitleri állam jelentékeny hatás gyakorolt a hazai köz és politikai életre, s az 1930-as évek végére a hazai nemzetiszocialista pártok jelentős társadalmi támogatottsággal bírtak.

Politikatörténeti szempontból a munka legérdekesebb, legfigyelemreméltóbb részei az 1930-as évekről, illetve különösen a Gömbös-éráról szólnak, nem véletlenül, hiszen Lázár ekkor vált a politikai elit befolyásos tagjává. Gömbössel való kapcsolata az 1920-as évek közepére datálható, az évtized végére már annak legszűkebb munkatársi köréhez tartozott, és karrierje is egyértel-

¹⁴ Lázár 1995, 240.

¹⁵ Az első ilyen kísérlet Lackó Miklós munkáságához köthető. Álláspontjának legrészletesebb kifejtése: Lackó Miklós: *Válságok-választások. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975. 298–316. Lázár egysíkú értékelésétől eltérően napjainkra lényegében konszenzus alakult ki arról, hogy a korszak államberendezkedésében a parlamentáris elemek mellett, diktatórikus vonások is kimutathatóak. Ide sorolható mindenképp a szabadságjogok korlátozott érvényesülése, a parlamenti váltógazdaság jogi-politikai eszközökkel történő kizárása és a kormány hatalmának túlsúlya.

¹⁶ Lázár 1995, 180–182. A szerző egyetlen szóval sem említi az 1935-ös választásokat kísérő atrocitásokat.

műen hozzá köthető. A fajvédő vezér előbb tanácsadóként, majd államtitkárként vette maga mellé a honvédelmi minisztériumba, végül 1932-ben – elégedettsége jeleként – igazságügyi minisztert csinált belőle.

A szerző az értelmiség soraiból került a politika világába. Széles körű és befolyásos személyes kapcsolatrendszerrel rendelkezett, de nem volt úgymond hivatásos politikus. Miniszterként és képviselőként igyekezett kerülni a konfliktushelyzeteket, a kormánypártban nem volt aktív, és beszédei is inkább visszafogottságot mutattak. Ebből következően valószínűleg nem volt túl nagy rálátása a politikai folyamatokra, s elemző készsége sem tekinthető átlagon felülinek. Így azután a Gömbös-kormány működéséről leírtak kevésnek és gyakran felszínesnek tűnnek.

Mindezek ellenére a memoár jelentős részben összhangban van a gömbösi politikáról napjainkra a történész szakmában kialakult képpel, illetve számos adalékkal gazdagítja azt. Lázár – a tárgyalt időszak másik ismert „krónikásához”, Antal Istvánhoz hasonlóan – leírja, hogyan törekedett és készült Gömbös Gyula a kormányzati hatalom megszerzésére. Többek között megemlíti, hogy Gömbös már Bethlen István bukása után is számolt azzal, hogy ő fog kormányt alakítani, s ebben Lázárnak felajánlotta a pénzügyi tárcát.¹⁷ Amikor azután, egy évvel később realitássá vált a fajvédő vezér nagy álma, az emlékirat részletesen és alapvetően hitelesen leírja a kormányalakítás körüli tárgyalásokat: hogyan került sor az egyes szakemberek kiválasztására, milyen érdekcsoportok kívánságait és igényeit vette figyelembe Gömbös.¹⁸ A kérdés napjainkra viszonylag alaposan feltárt ugyan, mégis a memoár a részletessége és az árnyalt megközelítése okán még ma is időszerűnek tűnik. Antaltól eltérően ugyanis – aki mindenkit aszerint értékeli, hogy Gömbös vagy Bethlen emberének tekinthető-e – Lázár rámutat, hogy egyes miniszterek kiválasztása távolról sem ilyen egyszerűen zajlott.¹⁹

Hasonlóan figyelemreméltóak a vezetőkről, minisztertársakról adott rövid jellemzések. Az efféle dolgok természetesen eredendően szubjektívak, de mégis értékesek. Egy politikus tevé-

¹⁷ Lázár 1995, 185–186.

¹⁸ Lázár 1995, 202–203.

¹⁹ Szerinte Gömbös sokáig vonakodott attól, hogy Kállay Miklósnak adja a földművelésügyi tárcát, Fabinyi Tihamér kiválasztása a kereskedelmi minisztérium élére pedig inkább bizonyos gazdasági érdekcsoportok irányába igényelt egyeztetést.

kenységének a vizsgálatánál ugyanis fontos szempont az is, hogyan látták őt kortársai, s Lázár bizonyos értelemben jó megfigyelő volt. Az a jellemzés, amelyet az 1930-as évek kormányfőről nyújt – Károlyi Gyuláról, Darányi Kálmánról, Imrédy Béláról –, egyes pontokon megerősíti, illetve némileg árnyalja a történetírás által az említett politikusokról kialakított képet.²⁰ A memoárnak valószínűleg akkor lett volna igazi hatása, ha a megírását követően azonnal kiadásra kerül, amire persze nem volt reális esély.²¹ 1995-re azonban, amikor megjelent, számos megállapítása már nem bírt az újdonság erejével, mert a korszak kulcsfiguráiról készült feldolgozások sok esetben részletesebb és szakszerűbb – bár az emlékirat megállapításainak nem feltétlenül ellentmondó – képet rajzoltak.

Lázár pozíciójából elvileg következne, hogy az emlékirat szerzőjének politikai nézetei közel álltak a fajvédő táboréhoz. A szerző azonban önmagát konzervatív politikusként ábrázolja, és ebből a szemszögből tekinti át a korszak politikai folyamait is. Elítéli a korszak elején tevékenykedő különítményes csoportok terrorcselekményeit, egyes szélsőjobboldali szervezetek – elsősorban az Ébredő Magyarok Egyesülete – kilengéseit és az antiszemitizmusukat.²² Ezzel szemben lényegében véve pozitív képet fest Bethlen István miniszterelnökségéről. Méltatja a konszolidációt, a bethleni politika legfőbb eredményei közzé sorolja a gazdaság sikeres rekonstrukcióját, a jogrend helyreállítását, a különítmények és a „túlzásba vitt antiszemitizmus” visszaszorítását,²³ valamint a felsőház létrehozását.²⁴ A nevezetes frankhamisítási ügyről kifejtett véleménye pedig a korabeli hivatalos álláspont hű interpretációjának tekinthető. Az egész hamisítás – jelenti ki – hazafias indítatású, de kalandor akció volt; az államigazgatási szervek „komoly munkát végeztek” az ügy felderítése érdekében, melyről Bethlen-

²⁰ Lázár külön hangsúlyozza Imrédy Béla nagy munkabírással társuló akarnokságát, vagy Darányi Kálmán habozó, óvatoskodó jellemét. Lázár 1995, 205–206., 208.

²¹ A memoár nem jelentett forrást Gergely Jenő Gömbösről szóló monográfiájához sem. Gergely 2001, 341.

²² Lázár 1995, 106.

²³ Lázár nem fejt ki pontosan a zsidókérdéssel kapcsolatos nézeteit, de valószínűsíthetően osztotta azon jobboldali politikustársai felfogását, akik szerint a zsidóság számottevő része – elsősorban a forradalmak alatt – elpártolt a nemzeti eszmétől. Lásd *Bethlen István emlékirata 1944. A bevezetőt írta Romsics Ignác*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1988. 128.

²⁴ Lázár 1995, 144–147.

nek nem volt tudomása.²⁵ Itt bizony még a kevésbé tájékozott olvasónak is feltűnhet, hogy Lázár nem pártatlan szemlélője, hanem közvetlen részese az eseményeknek. Ő volt ugyanis az egyik vádlott, a Gömbös baráti köréhez tartozó Baross Gábor védője. Bethlennel szembeni bírálata is meglehetősen mérsékelt keretek között mozog. Nem kéri számon a politikai demokratizálás elmaradását, ehelyett a reformok lassúságára, illetve két konkrétumra – a hadikölcsön-kötvények valorizációjának elmaradására és egyes minisztériumok pazarló gazdálkodására – helyezi a hangsúlyt.²⁶

Ebből az alapállásból nem könnyű feladat a Bethlen–Gömbös viszonynak, illetve utóbbi nézetrendszerének az értelmezése, amit Lázár nem is képes ellentmondásoktól mentesen megválaszolni. Egy ízben azt hangsúlyozza, hogy kettőjük céljai között nem volt lényegi különbség. Az eltérés inkább csak abban ragadható meg, hogy Bethlen „a nemzeti ideák megvalósítását” csak „hosszabb, fokozatos munka és megerősödés révén remélte elérni”.²⁷ Más helyeken viszont elismeri a közöttük lévő markáns eltéréseket.²⁸ Ezek közül jó érzékkel mutat rá arra, hogy az elitek támogatásának megszerzésére koncentráló Bethlennel szemben Gömbös – bár értékelte a szaktudást – „a tömegelőket, a tömegmozgalmakat tekintette politikai erőkné és ezeket akarta kormányzatának bázisává tenni”.²⁹ Emellett a generációváltást, a fiatalabb nemzedék előtérbe helyezésére való törekvést, valamint a politikai rendszer átalakításának tervét emeli ki. Lázár több ízben is kitér arra, hogy Gömbös milyen nagyra értékelte a nemzetiszocialista és a fasiszta állam teljesítményeit: „bámulta Mussolinit [...] csodálta a német hadvezetés kiválóságát és igen nagy hatással volt rá Hitler személyes és egyéni hatalmának nagy teljesítő-

²⁵ Lázár 1995, 148. Az ügy politikai hátterére nézve lásd Ablonczy Balázs: *A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések*. In: *Múltunk*, 2008/1. 29–56.; Ormos Mária: *Hamis frankokkal teli bőröndök*. In: *Skandalum – Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1993. 175–192. ; Romsics Ignác: *Franciaország, Bethlen és a frankhamisítás*. In *Történelmi Szemle*, 1983/1. 78–81.

²⁶ Lázár 1995, 154.

²⁷ Lázár 1995, 209.

²⁸ Lázár 1995, 212.

²⁹ Lázár 1995, 208. Lázár itt megerősíti azt a szakmai álláspontot, amely szerint a kormánypárt átalakítását célzó akció Gömböstől indult ki. Lásd Vonyó József: *Akart-e Gömbös diktatúrát?* In: *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Szerk.: Püski Levente és Valuch Tibor. 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2002. 189–199.

képessége”.³⁰ Majd hozzáteszi, hogy a két diktátor hatása alatt „forrongott benne” valamiféle rendszerátalakító reform gondolata.³¹ Lázár ugyanakkor leszögezi, hogy személy szerint tőle az efféle elképzelések távol álltak, sőt szembehelyezkedett velük. Ennek alátámasztására említést tesz egy valamikor 1932. november végén, kormányzati és pártvezetők részvételével lezajlott értekezletről, amelyen Gömbös a kormány hatalmát erősítő alkotmányreform gondolatával állt elő. Lázár szerint egyesek – köztük két miniszter, Fabinyi és Hóman – kitérő válaszokat adtak, de ő és Bethlen határozottan elvetették az ötletet és síkra szálltak a „történeti” alkotmány védelme mellett. Fellépésük hatására pedig a tanácskozás végén Gömbös is meghátrált.³² Közvetlenül nem minősíti a Marton Béla által irányított, a kormánypárt átalakítására vonatkozó akciót, de elítéli a Gömbös környezetében lévő, szélsőséges gondolkodású politikusokat. Amikor pedig 1935-ben a kormányfőnek sikerül a bethleni tábor nagy részét, személy szerint a volt kormányfőt is kiszorítani a Nemzeti Egység Pártjából, Lázár arra konklúzióra jut, hogy „az új parlament szellemi nívója megítélésem szerint alacsonyabb volt a régi parlament szellemi színvonalánál”.³³ Lázár nem mondja ki ugyan, de érzékelhetően nem tartja helyesnek a Gömbös és Bethlen közötti szakítást, illetve azt az álláspontot vallja, hogy a közte és Gömbös között fennálló közeli kapcsolatnak inkább személyi, mint elvi alapjai voltak.

Persze joggal felvethető, nem egyszerű konstrukcióról van-e szó, arról, hogy a szerző utólag kívánja magát a mérsékelt, konzervatív politikus pozíciójában elhelyezni, amely elfogadhatóbbnak, szalonképesebbnek tűnt a második világháború utáni évtizedekben. Lázár miniszteri és képviselői tevékenysége megerősíti azt a képet, amelyet a szerző önmagáról mutat. Az említett alkotmányjogi értekezletnek ugyan nem maradt fenn írásos dokumentuma, de – amiről Lázár már nem beszél – Gömbös később visszatért a kérdésre. Az 1933. február 10-i minisztertanácsi ülésen a kormány jelentős strukturális átalakításával állt elő, s a részletek kidolgozásával éppen az igazságügyi miniszter lett megbízva. A következő napokban Gömbös – bizalmas körben – már tartalmában is más és még nagyobb szabású koncepcióval állt elő.

---

³⁰ Lázár 1995, 210.

³¹ Lázár 1995, 212.

³² Lázár 1995, 212–213.

³³ Lázár 1995, 230.

Eszerint a képviselőházat – a közvetlen választási elv korlátozásával és a korporációs rendszer bevezetésével – teljesen át kellene alakítani, a felsőházat megszüntetni és a helyére valamiféle államtanácsot állítani.³⁴ Továbbá ki kellene terjeszteni a végreható hatalom jogkörét is. Lázár azonban Gömbös mindegyik újításával szembehelyezkedett. A kormány számára a fennálló törvények kellően tág felhatalmazást biztosítanak – jelentette ki egyik levelében –, a miniszteriális struktúra átalakítása pedig veszélyesen megbontja a miniszterek és a kormányfő egymáshoz való viszonyát. Ami a parlamentet illeti, elvetette az egykamarás törvényhozás eszméjét és a képviselőház radikális átforgatását. Bár a titkos választójog veszélyeit illetően osztotta Gömbös aggodalmát, erre vonatkozóan azonban elegendőnek vélte a kormányzó és a felsőház jogkörének a kiterjesztését.³⁵ Javaslatáért különösen érdekes, mert később éppen a konzervatív tábor fogja felkarolni a három alkotmányjogi kérdés – választójog, államfő, felsőház – összekapcsolását. Konzervatív politikusok és publicisták lesznek azok, akik azt hangoztatják, a választójog teljesen titkosá tételének ellensúlyozására erősíteni kell a kormányzói hatalmat és a felsőház jogkörét.³⁶

Lázár a Gömbös-éra alatt nem vett részt azokban az akciókban – a kormánypárt centralizált tömegpárttá szervezése, a fővárosi közigazgatás átalakításának részeként az önkormányzati jogok szűkítése, az új kormánypárti sajtó megteremtése, továbbá Bethlen debreceni bázisának a felszámolására tett erőfeszítések –, amelyeket a politikai élet résztvevőinek számottevő része a diktatórikus rendszer kialakítására lett lépésekként értékelt. Pártpolitikai rendezvényeken Lázár csak ritkán jelent meg, és ha nyilatkozott is általánosabb kérdésekről, akkor azt távolról sem a radikális reformok elkötelezettjeként tette. Apponyi Albert halálát követően például a kormányzat Imrédy Bélát kívánta indítani Jászberény képviselői mandátumának megszerzéséért. A választási kampány részeként 1933. február 26-án Lázár is beszédet

³⁴ Gergely 2001, 242–244.

³⁵ Gergely 2001, 244–246.

³⁶ 1935-ben Gömbös igen tartózkodó magatartást mutatott egy ideig a felsőház pozícióit erősíteni szándékozó törekvésekkel szemben.

³⁷MTI kny, 1933. február 26., <http://mol.arcanum.hu/mti> A 1933/34 évi költségvetés bizottsági tárgyalásakor pedig kijelentette, „megnyugvással tölt el az az egyetértő megállapítás, hogy a mai idők nem alkalmasak nagyobb arányú törvényalkotó munka végzésére”. MTI kny, 1933. április 26., <http://mol.arcanum.hu/mti>

mondott, amelyben az óvatosság és szakszerűség mellett tett hitet, hozzátéve, hogy „csak azok mernek bátran ígéretet, akik tudják, hogy soha nem kerülnek olyan helyzetbe, hogy ígéreteik beváltását számon kérjék tőlük”.³⁷ A Nemzeti Egység Pártja 1934. január 21-i, szentesi gyűlésének egyik szónokaként – többek között – a jogrend és a jogbiztonság fontosságát emelte ki.³⁸ Lázár tehát nyilatkozataival nem adott okot arra, hogy a korabeli közvélemény szélsőséges politikusként tekintsen rá, s ismert volt az is, hogy kapcsolatokat tart fenn egyes nagytőkés körökkel.³⁹

A kormányfő bizonyos fokig elégedetlen lehetett vele. Erre utalt, hogy Lázár szerint 1935 elején, amikor több miniszter kivált a kormányból, felmerült az ő lecserélésének a gondolata is. Bár leváltására végül nem került sor, az viszont tény, hogy Gömbös az igazságügyi minisztérium politikai államtitkárának tette meg addigi sajtófőnökét, az egyébként jogász végzettségű Antal Istvánt. Antal István memoárjából ismert, hogy Lázár miniszter pontosan megértette, hogy egyfajta kontroll gyanánt került melléje a kormányfő egyik bizalmas munkatársa, aki egyébként a radikális reformok elkötelezett hívének számított.⁴⁰ Az már más kérdés, hogy Lázár a tőle megszokott módon, emlékiratában egyetlen szóval sem tér ki erre a számára nyilván kellemetlen történetre. A Gömbös és Lázár közötti viszony további lazulásának jele volt az 1935. évi választásokat megelőző politikai manőver is. A kormányfő március elején kicsikarta Horthytól a parlament feloszlatásáról és az előrehozott választások megtartásáról szóló kormányzói leiratot. Lázár erről előzetesen semmit nem tudott, s Antal szerint Gömbös csak őt és a párt elnökét, Sztranyavszky Sándort tájékoztatta a sikerről.⁴¹ Szintén Lázár konzervatív nézeteire utal, hogy az 1935. évi parlamenti választások alkalmával –

---

³⁸ „A politikai nyugalom, a zavargás- és erőszakmentesség, az egyén jogainak tisztelete, az igazságszolgáltatás uralma, a kultúra virágzása nem olyan körülmények-e, amelyek Magyarországot ma mindenki szemében [...] kívánatos országgá teszik.” – jelentette ki. MTI kny, 1934. január 21., <http://mol.arcanum.hu/mti>

³⁹ A korszak egyik színvonalas politikai napilapjának, a *Pesti Naplónak* az újságírója, Dernői Kocsi László szerint „ha Chorin vagy a Weiss család, Bíró Pál vagy Vida Jenő, a nagybankok és nagyvállalatok akarnak valamit, rajta keresztül 'üzenhetnek' a kormánynak”. Dernői Kocsis László: *Politikusok és kalandorok*. Kosuth Könyvkiadó, Budapest, 1967. 269. Ez a kapcsolat persze később, miniszteri karrierjének befejeződése után vált igazán erőssé.

⁴⁰ Antal 2004, 25.

⁴¹ Antal 2004, 385–387.

miközben a kormánypárti jelöltek többnyire radikalizmusukkal, Bethlen-ellenességükkel tűntek ki – a miniszter igen visszafogott és mértéktartó programbeszédet mondott, amely mindenekelőtt a nemzetvédelem, az országépítés fontosságára, valamint az ősi alkotmány értékeire helyezte a hangsúlyt.⁴²

Lázár láthatóan egyfajta liberális színezetű konzervativizmust képviselt, politikai nézetei alapján tehát inkább bethlenistának tekinthető. Emellett valószínűleg meg volt győződve arról, hogy Bethlen – annak ellenére, hogy már nincs kormányzati pozícióban – és persze a mögötte állók, még mindig komoly politikai erőt és hatalmat képviselnek, tehát mindenfajta nyílt konfliktust kerülni kell velük.⁴³ Konzervatív felfogásának azonban mindig óvatosan adott hangot, nyíltabban inkább csak informális szinten fogalmazott. A nyilvánosság felé alapvetően Gömbös híveként és támogatójaként jelent meg. A szerző tehát utólag, a memoárjában sokkal egyértelműbbnek, világosabbnak látta önmaga szerepét.⁴⁴

Kérdés persze, ha az igazságügyi miniszter – nézetei, és részben tevékenysége alapján – valóban inkább Bethlennel rokonítható, akkor hogyan tudott éveken át együttműködni a jobboldali radikalizmus vezéralakjának számító Gömbössel? A dilemmára Lázár maga is többféle magyarázatot ad. Amint már szó volt róla visszaemlékezésében kísérletet tesz a Bethlen és Gömbös közötti különbségek eliminálására, hamar belátja azonban ennek képtelenségét és más módszerrel él.⁴⁵ Nem vesz tudomást arról, hogy a hajdani vezérkari tiszt már az ellenforradalom győzelmekor (1919–1920 táján) a szélsőjobboldal egyik prominens alakja volt, aki egypárti diktatúra megvalósítására törekedett.⁴⁶ Kisebbiteni igyekszik továbbá Gömbös rendszer-átalakító elképzeléseinek súlyát és tudatosságát, s helyette más tényezőket emel

⁴² *Hajdúföld*, 1935. március 19.

⁴³ Erre utal, hogy az 1935 választásokon csak azután fogadta el a részére felkínált debreceni képviselőséget – azaz Bethlen István helyét –, hogy a kormánypárt helyi szervezete tett egy formális gesztust a volt miniszterelnök felé.

⁴⁴ Itt tehát nem annyira utólagos identitásteremtésről, mint inkább identitás-megerősítésről beszélhetünk. Ennek kapcsán lásd Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 140–143.

⁴⁵ Ez egyedül külpolitikai vonatkozásban igazolható. Lázár ugyanis arra helyezi a hangsúlyt, a bethleni és a gömbösi vonal között nem volt markáns eltérés. Lásd Romsics Ignác: *Bethlen István*. Magyarországtudományi Intézet, Budapest, 1991. 254., Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1982.

⁴⁶ Vonyó József: *Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa*. In: Romsics 2009, 243–274.

ki. A memoárban soha nem tagadja, milyen szoros viszony fűzte őt Gömböshöz, és több ízben szól elismeréssel annak politikusi képességeiről, dinamikus, határozott vezetési stílusáról, a szakmai tudás iránti tiszteletéről, arról az elszántságáról, hogy kivezeti az országot a gazdasági válság teremtette súlyos helyzetből. Lázár azzal emeli ki még jobban Gömbös rátermettségét, hogy elődjével, a szűklátókörű és csak az államháztartási egyensúly helyreállítására koncentráló Károlyi Gyulával, valamint a vezetői stílusában visszafogott, óvatos, sőt kifejezetten színtelen Darányi Kálmánnal állítja szembe. Szellemes és igen jellemzőnek tűnik Gömbös felfogására, hogy – Lázár szerint – az egyik legelső minisztertanácsi ülésen kijelentette: „ti csak dolgozzatok komolyan [...] a blöfföket bízzátok énám, mert ahhoz én értek igazán”.⁴⁷ Tehát Lázár Gömbös személyi, vezetői képességeire, a válságkezelésre, s valamiféle nem részletezett konstruktív alkotó munkára helyezi a hangsúlyt, és kisebbíteni igyekszik a miniszterelnök radikális reformterveinek jelentőségét. A kormányfőben „sem érett meg alkotmányunk megváltoztatására vonatkozóan semminemű terv” – jelenti ki egy ízben, hozzátéve, hogy „Gömbös Gyula nagyon népszerű, a kormány jól dolgozik”.⁴⁸

Lázár egy további technikával is él, melyet nemcsak itt alkalmaz, hanem végigvisz a kötet egészén. A szerző olyannak ábrázolja önmagát, mint aki nem konfrontatív ember, a munkatársaival jó viszont tud kialakítani, s udvariasan senkiről sem ad élesen negatív véleményt. Ennek példaként, amikor 1935 elején, politikai okokból több miniszter kivált a kormányból, Lázár annyival intézi el az ügyet, hogy csak „homályosan” látta a miniszterelnök legközelebbi terveit. A kiéleződött Gömbös–Bethlen ellentétet pedig arra az egyébként valós, bár nem elégséges magyarázatra szűkíti, miszerint Gömbös a kormánypárt irányítását is szerette volna a saját kezébe venni. Amikor a parlament feloszlását követően Bethlen kilépett a Nemzeti Egység Pártjából és felmerült, hogy a kormányzat új jelöltet indít helyette Debrecenben, az igazságügyi miniszter neve került szóba. Az emlékirat szerint Lázár csak azután vállalta a jelölést, hogy egyértelmű lett, Bethlen nem kíván fellépni az alföldi nagyvárosban. Arról viszont nem ír, hogy erre milyen körülmények között került sor. A volt kormányfő ugyanis eredetileg kész volt elfogadni a Nemzeti Egység Párt helyi szervezetének

⁴⁷ Lázár 1995, 209.

⁴⁸ Lázár 1995, 212., 216.

ajánlatát és pártonkívüliként a lista élére állni, azzal a feltétellel, hogy ne legyenek olyan jelölttársai, akik korábban részt vettek a Vásáry István polgármester – egyik legfőbb debreceni híve – elleni küzdelemben. A kormányzat helyi exponensei azonban nem kívánták teljesíteni ezt az egyébként szerénynek mondható kívánságot, így jelezve az ajánlat álságos voltát.⁴⁹ Arról a kényes témáról is hallgat a szerző, hogy kisgazdapárti ellenfele, Hegymegi Kiss Pál azzal vádolta meg őt a sajtóban, hogy a debreceni választáson történt törvénytelenések az ő tudtával és beleegyezésével zajlottak le.⁵⁰

Az, hogy Lázár hogyan került egy tőle igencsak eltérő nézeteket valló politikus mellé, s futott be az oldalán komoly karriert, jórészt egyéni tényezőkkel magyarázható. Lázár részéről az 1920-as évek elejétől figyelhető meg nagyobb aktivitás. Bár közvetlen tisztséget nem vállalt, de igyekezett bekapcsolódni a különböző ellenforradalmi mozgalmak tevékenységébe. Eleinte – a liberális-demokratákat és a legitimistákat kivéve – több irányba is tájékozódott anélkül, hogy egyértelműen elkötelezte volna magát. Valószínűsíthető, hogy ha tevékenysége Bethlen látókörébe kerül, és az pozíciót kínál a számára, azt Lázár örömmel elfogadja és akkor egyértelműen bethlenista politikusként válik ismertté. Ez azonban nem következett be, sőt, kettejük között soha nem alakult ki szorosabb személyes kapcsolat. Amikor Lázár államtitkár lett, tett ugyan bemutatkozó látogatást az akkor miniszterelnök Bethlennél, de beszélgetésük hűvös és formális volt. Gömbös viszont felfigyelt rá, és mivel szüksége volt egy olyan jogászra, aki számottevő és jól használható gyakorlati tudással rendelkezik, egyre fontosabb megbízásokkal látta el. Lázár ügyesen és megbízhatóan látta el munkáját, így Gömbös minden bizonnyal szakemberi minőségben vonta be őt kormányába. Az is mellette szólt, hogy – előbbi több hívétől eltérően – Lázár nem volt egy markáns és karakteres politikus, így Gömbösnek nem kellett félni attól, hogy idővel önállósodik és veszélyt jelenthet rá nézve. A másik oldalon a helyzet még egyszerűbb lehetett: Gömbös nagy karriert biztosított Lázár számára és tudomásul vette, hogy a

⁴⁹ Veress Géza: *Vásáry István politikai pályája*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1999. 130.

⁵⁰ Az esetből utóbb sajtóper lett, melyből Hegymegi került ki vesztesen. MTI MOT 1936. november 12. <http://mol.arcanum.hu/mti>

kényesebb, problémásabb politikai ügyektől távol tartja magát, ő pedig amennyire csak lehetett, igyekezett lojális lenni irányába.

Lázár Andor esetében érthető, hogy miért kötött ki Gömbös oldalán és tartott ki mellette. Csakhogy más konzervatív politikusok is készek voltak arra, hogy vállalják a Gömbössel való együttműködést. Itt persze nem elsősorban Bethlen Istvánra vagy Kállay Miklóstra lehet gondolni, akiknél az együttműködés alapja kizárólag taktikai kényszer lehetett.

Zsitvay Tibor, Kornis Gyula vagy éppen Károlyi Gyula⁵¹ helyzete azonban lényegesen eltért Lázártól, ennek ellenére a Bethlen–Gömbös szakítás után is kapcsolatban álltak a kormányfővel és együttműködtek vele. A kapcsolatot az érintettek nyíltan vállalták, sőt Kornis – nyilvánvaló túlzással – naplójában bizalmas viszonyról ír kettőjük között.⁵² Persze, bizonyos fokú kényszerű alkalmazkodás az ő esetükben is fennállhatott, hiszen azzal tisztában kellett lenniük, hogy állam- és társadalom-felfogásuktól igen csak távol áll Gömbös a maga diktatórikus reformterveivel. Lázár a memoárjában erre a kérdésre is kínál magyarázatot. Szerinte Gömbös a maga hiányos és egyoldalú – alapvetően katonai – műveltségével valóban vonzódott az európai diktatúrák iránt, de – teszi hozzá – „nem érett meg alkotmányunk megváltoztatására vonatkozólag semminemű terv” benne.⁵³ Az igazi problémát tehát – folytatva a gondolatmenetet – nem ő, hanem szélsőséges gondolkozású tanácsadói jelentették – a memoár Mecsér Andrást, Kunder Antalt, Petneházy Antalt és Szakváry Emilt emeli ki –, akik idővel komoly befolyásra tettek szert a kormányfőnél.⁵⁴ Természetesen aligha valószínű, hogy olyan tapasztalt politikusok, mint Zsitvay, hittek volna a „jó király – rossz tanácsadók” gondolatmenetben, ráadásul a belső gömbösi kör jóval szélesebb és összetettebb volt annál, mint amit Lázár jelez. Viszont joggal feltehető, hogy a jelenség mögött az az elképzelés húzódott

⁵¹ Zsitvay a NEP fővárosi tagozatának volt a vezetője, Károlyi a felsőház tényleges vezéralakjának, Kornis pedig a korabeli közéleti egyik meghatározó személyiségének számított.

⁵² Külföldi útjairól hazatérve Gömbös – írja Kornis – „már másnap ebédre hívott és bizalmasan, titkos politikai terveivel együtt minden tárgyalását elém tárta s utólag megbeszélte. MTA K, Kornis Gyula naplója, 2. Ms 4287/104. Kornis Gyula naplója, 2.

⁵³ Lázár 1995, 212. Az nem állapítható meg pontosan, hogy itt szándékos elhallgatásról vagy naivitásról van szó Lázár részéről. Gömbös ugyanis jóval tudatosabb és koncepciózusabb politikus volt annál, mint amilyennek Lázár beállítja őt.

⁵⁴ Lázár 1995, 213–214.

meg, miszerint Gömbössel tehet tárgyalni, egyezkedni, és a miniszterelnök eltéríthető egy radikálisabb reformpolitikától. S tagadhatatlanul voltak olyan jelenségek, amelyek ebbe az irányba mutattak. Lázárnak igazságügyi miniszterként több kényes kérdéssel is foglalkoznia kellett, de azt mindig sikerrel elhárította, hogy ilyen tartalmú törvényjavaslattal a parlament elé álljon.⁵⁵ A kormánynak az 1935. évi választásokat követően, az április 14-i minisztertanácson elfogadott négy éves munkaprogramjának ebből a szempontból legproblematisabb elemét a sajtójog átalakításának és egy új érdekképviseleti rendszer felállításának a terve jelentette.⁵⁶ Amikor pedig Gömbös 1935 elején – Bethlennel való egyeztetés nélkül – átalakította kormányát, az új miniszterek nem voltak szélsőséges politikai beállítottságúak.⁵⁷ Persze azt, hogy Gömbössel hosszú távon is ki lehet alakítani valamiféle együttműködést, vagy pedig a kormányfő fogja ki és felhasználni a konzervatív politikai csoportokat célja elérése érdekében, a jövő dönthette volna el. Nem volt ugyanis semmi garancia arra nézve, hogy a fenti konzervatív politikusok valóban képesek lesznek hosszabb távon is érdemben befolyásolni Gömböst. A kérdés jelentőségét aláhúzza, hogy a köztudatban – döntően Horthy emlékirata nyomán – elterjedt az az állítás, miszerint a miniszterelnököt csak korai halála mentette meg attól, hogy a kormányzó ne váltsa le őt.⁵⁸ Lázár azonban semmi efféle nem említ emlékiratában. Kérdéses tehát, hogy valós volt-e a szándék az államfő részéről, vagy csupán egy utólag teremtett legendáról van szó.

Gömbös korai halála egyértelmű helyzetet teremtett a konzervatív tábor és Lázár Andor számára is. Emlékiratírónk bársonyszéke a kormányváltással sem forgott veszélyben, tekintve, hogy az új kormányfő, Darányi Kálmán elődje összes miniszterét megtartotta. De itt ennél többről volt szó. Lázár a tevékenysége alapján igen jól belesimult abba a konzervatív színezetű, a gömbösi változásoktól részben elhatárolódó politikába, amely Darányi miniszterelnökségének első felét jellemezte. Mindenekelőtt a

⁵⁵ A sajtójog újraszabályozásának és a kamara felállításának kérdésére nézve lásd Márkus László (szerk.): *A magyar sajtó története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 133.; Sipos Balázs: *Sajtópolitikák a két világháború közötti Magyarországon*. In *Médiafüzetek*, 2004/1. 19–26.

⁵⁶ Gergely 2001, 291–292.

⁵⁷ Kozma, Darányi és Bornemissza közül, utóbbi állt szemben legélesebb Bethlenékkal, de ő inkább szakmai feladatokkal foglalkozott.

⁵⁸ Kónya Sándor: *Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 192.; Gergely 2001, 304.

bethlenista politikusok meglegedésére villámgyorsan megszabadult államtitkárától,⁵⁹ miniszterként előterjesztett reformjai pedig igencsak messze álltak mindenfajta radikalizmustól. Még Gömbös alatt, 1935–1936 fordulóján Lázár irányítása mellett fogadta el a parlament a hitbizományok átalakításáról szóló törvényt, amely megszüntetés helyett a hitbizományi birtokok korlátozására épült és azt is hosszú türelmi időt hagyva kívánta megvalósítani. 1937-ben a kormányzó és a felsőház jogkörének kibővítése volt a legfontosabb feladata, melyek megvalósításánál láthatóan a rendszervédelem konzervatív szempontjait érvényesítette. Az emlékezés hasonló alapállást mutat. A szerző egyáltalán nem sorolta magát azon ún. „Gömbös-árvák” közé – nem is volt az –, akik vezérük halálával politikai értelemben és személyi karrier tekintetében egyaránt partvonalra kerültek. A szerző számára 1936 után egyértelműen a szélsőjobb jelentette a legfőbb politikai ellenfelet: ellenzéki oldalon a nemzetiszocialista mozgalom, kormánypárton belül pedig a cs-csoport néven ismert radikális szárny.⁶⁰

Lázárnak a kormányból való kiválására 1938. március elején került sor. A hivatalos indokot megrendült egészsége jelentette, de szerzőnk egyértelműen politikai okokra vezette vissza, konkrétan arra, hogy megbomlott a kormányfő és közte addig fennálló összhang. Amint köztudott, 1938 elejétől valóban lényeges változás állt be a Darányi-kormány politikájában. Olyan módosulás, amely a szélsőséges erőkkel szembeni engedékenységet és bizonyos radikális reformok felkarolását foglalta magába. Mivel Lázár azon kormánytagok sorába tartozott, akik pártvonalon nem voltak aktívak, nem törekedtek arra, hogy valamiféle tábort építsenek maguk köré,⁶¹ a miniszterségtől való megválás politikai téren jelentős háttérbe szorulással járt együtt. Ennek következtében a memoárnak az 1938 márciusa utáni időszakokkal foglalkozó része legfeljebb néhány apró momentummal tudja az ismert esemé-

⁵⁹ Antal 2004, 499. 'Cs-csoport'-nak nevezték a kormánypárti frakció szélsőjobboldali szárnyát, amelyet kb. 20–25, más források szerint 40 fős társaság alkotott, akik kitűntek harsány, agresszív politizálási stílusukkal. Utóbb, miután több olyan képviselő tartozott hozzájuk, akiknek nevében a „cs” betű szerepelt, cs-csoportként is emlegették őket.

⁶⁰ Lázár 1995, 252–253.

⁶¹ A szerző úgy állítja be önmagát, mint aki igen jó kapcsolatban volt a korszak számos politikai-közéleti szereplőjével, más források azonban ettől eltérő képet mutatnak. Zsitvay Tibor szerint, akinek politikai kötődései részben hozzá hasonlóan alakultak, Lázár önmagát „nagyra tartó” ember volt, aki vélhetően nem örvendett nagy népszerűségnek. Zsitvay Tibor, 1999. 278.

nyeket kiegészíteni, egyetlen kérdés kivételével. A miniszteri poszttól való távozását követően, annak érdekében, hogy hangsúlyosabban tudjon lenni a közéletben, több írása jelent meg a konzervatív-liberális Pesti Naplóban, ami társulva ismert politikai nézeteivel, egy új karrier lehetőségét ígérte. A szerző szerint valamikor 1938 nyár végén Bethlen István, aki befolyásos tanácsadóként támogatta azt Est-konszernt, nagyvonalú ajánlással fordult felé: arra kérte, vegye át a vállalathoz tartozó lapok főszerkesztői tisztét. Az ajánlat az egyértelmű anyagi előnyökön túl azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy Lázár ismét befolyásos közéleti szereplővé válhat. Az akció azonban – a szerző szerint kizárólag Imrédy ellenállása miatt – megbukott.⁶²

Részben liberális-konzervatív felfogásából, részben az Imrédyvel kialakult személyes ellentétéből következően Lázár azon képviselők közzé tartozott, akik 1938 őszén nyíltan szembefordultak a miniszterelnök diktatórikus és egyéb reformterveivel, részt vettek az Imrédyt leszavazó parlamenti akcióban és a kormánypártból is kiléptek. Bizonyos értelemben ez már a végjáték volt.

Lázár bekapcsolódott ugyan a disszidensek konzervatívabb színezetű, Kornis és Sztranyavszky nevével fémjelzett szervezkedésébe, a csoportosulás az 1939 évi választási vereséget követően azonban eltűnt a színről. Jóllehet Lázár politikai karrierje az 1920-as évek végén a fajvédő táborból indult, az 1930-as évek második felére egyértelműen a konzervatívok oldalára került. Utóbbiak láthatóan szívesen fogadták őt, míg a szélsőjobb egyfajta árulóként tekintett rá, de a politikai pályák ilyenfajta ingadozása egyáltalán nem egyedi jelenség az 1930-as évek átalakuló viszonyai között. Minden bizonnyal éppen ez, a politikai erőviszonyokban a szélsőjobb javára történő átrendeződés vezetett ahhoz, hogy a magatartásában és nyilatkozataiban többnyire igen óvatos Lázár karrierje hirtelen véget ért. A volt igazságügyi miniszter tudomásul vette a kialakult helyzetet és nem törekedett arra, hogy bármi áron hatalmi pozícióba kerüljön vissza. Bár a Kállay-kormány alatt történt kísérlet arra, hogy felsőházi törvényhozó legyen belőle,⁶³ a továbbiakban – második világháború éve alatt – érdemi politikai tevékenységet már nem folytatott.

⁶² Lázár, 1995. 272–273.

⁶³ Lázár szerint Kállay Miklós miniszterelnökként megpróbálkozott azzal, hogy bejuttassa őt a felsőházba, de a terv megvalósítása kudarcot vallott. Kállay nem említi meg az esetet az emlékiratában, az viszont tény, hogy 1942 és 1944 között több neves konzervatív politikus valóban felsőházi törvényhozó lett.

Pihurik Judit

„AZ IGAZAT, ...CSAKIS AZ IGAZAT...”

Ullein-Reviczky Antal memoárjának forrásértékéről

Az általam vizsgált memoár¹ nem először kerül górcső alá: fél évszázada Ránki György szembesítette a levéltári forrásokkal Horthy Miklós, Kállay Miklós, Kertész István és Adonyi Ferenc emlékiratai mellett Ullein-Reviczky Antal 1946-ban keletkezett, francia nyelvű visszatekintését is.² A kötet teljes magyar nyelvű fordítása végül 1993-ban jelent meg az Európa Kiadó *Extra Hungariam*

sorozatában.³

Ullein-Reviczky Antal⁴ a diplomácia és a jogtudomány területén is számottevő eredményeket mutathatott fel, ráadásul azon

¹ Ullein-Reviczky 1993, 74.

² Ránki György: *Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Horthysta politika a második világháborúban*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 1964. Ránki maga is részben elfogultnak tekintette a feldolgozását, hiszen – miként könyve bevezetőjében is utalt rá – bizonyos mértékig vitáiratlak szánta, és célja elsősorban a háborús felelősség megállapítása volt. Uo. 15–16. A Ránki által vizsgált memoárok: Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Talleres Gráficos Cagnasso y Cia, Buenos Aires, 1953.; Nikolas Kállay: *Hungarian premier. A personal account of a nation's struggle in the Second World War*. Columbia Univ. P., New York, 1954.; Stephan D. Kertész: *Diplomacy in a Whirlpool. Hungary between Nazi Germany and Soviet-Russia*. University of Notre Dame Press, Notre Dame, USA, 1953.; Adonyi-Naredy Ferenc: *A magyar katona a második világháborúban 1941–1945*. Kleinmayr, Klagenfurt, 1954.; Ullein-Reviczky Antal: *Guerre allemande, paix russe. Le drame hongrois*. Baconnière, Neuchâtel, 1947.

³ Ullein-Reviczky 1993.

⁴ Ullein-Reviczky Antal (Sopron, 1894 – London, 1955) dr., diplomata és jogtudós. 1923-tól 1938-ig különböző magyar külképviseleteken teljesített szolgál-

kevesek közé tartozott, akik tevőleges szerepet vállaltak a második világháború alatt a szövetséges államokkal való kapcsolatteremtésben. De az sem közömbös, hogy 1938-tól 1943 szeptemberéig a Külügyminisztérium, és 1942 tavaszától a miniszterelnökség sajtóosztályának főnöke, majd Magyarország német megszállásáig stockholmi követ volt. Nacionálójának fontos eleme, hogy törökországi tartózkodása idején nőtt meg, felesége angol diplomatacsaládból származott, így a szövetségesekhez való kötődése családi kapcsolaton is alapult, bár természetesen nem ebből fakadt. 1945 után emigrációban élt, rövid törökországi tartózkodás után Genf, majd Párizs adott otthont neki, végül Londonban telepedett le.

Az Ullein-Reviczky-memoár a diplomata-politikusi visszatekintések egyik tipikus darabja: magában foglalja a Horthy-korszak legfontosabb jelenségeinek, eseményeinek a szerző által hitelesnek tekintett verzióját, esetenként kiemelve, felnagyítva – másutt hanyagolva a saját szerepét. A történetek felidézésekor nem jelennek meg a számára kompromittáló tények, így a háború első szakaszában a német győzelembe vetett hite, s a háborús propagandára gyakorolt befolyása sem. Hangsúlyozódik viszont a szövetségesekkel való kapcsolatteremtésre irányuló tevékenysége, és helyet kapnak – utólag – prófétikusnak tekinthető megnyilvánulásai, ám a memoárban nem lehetünk tanúi ezen fordulat mikéntjének.

Ullein-Reviczky 1946-ban, friss élmények alapján vetette papírra emlékeit, amikor még zajlottak a háborús felelősségre vonások, és a főbűnös Németország mellett az „utolsó csatlós” Magyarország is ott ült a képzeletbeli vádlottak padján. Ez magyarázhatja a szerző alapállását, amelynek meghatározó eleme a né-

---

latot, ezután vált a magyar sajtóirányítás meghatározó alakjává, majd 1943-ban kapta újabb diplomáciai megbízatását. Már 1942-től fontos szerepet játszott a nyugati szövetségesek irányában történő kapcsolatfelvételi kísérletekben. A jogtudomány területén is jelentőset alkotott, kutatása a nemzetközi jog témakörére irányult. Felesége Cyril James Cumberbatch isztambuli brit konzul lánya, Lovice Louisa Grace volt. Gyermeük, Lovice Maria Reviczky közreműködött apja memoárjának összeállításában.

met befolyás hangsúlyozása a magyar bel- és külpolitikában egyaránt.

Ha a világháborúban győztes szövetségesek Magyarország háborús szerepét nem is tekintették hasonló súlyúnak, mint Hitler államáét, és a háborús főbűnösök között nem is ült magyar politikus a nemzetközi bíróság előtt, a Szovjetunió elleni támadáshoz való önkéntes csatlakozás, a magyar zsidóság elpusztításában való közreműködés és a délvidéki razziák ténye elhanyagolhatóvá sem tették a magyar szerepet. A világszerte végrehajtott felelősségre vonással egy időben Magyarországon is zajlottak a népbírósi perek, 1946-ban még nem voltak egyértelműek a „Hogyan tovább?” módoszatai sem – ez is meghatározta a szerzőnek a Horthy-korszakról és egyes politikusokról alkotott véleményét.

Csak e tényezők figyelembevételével értelmezhető, hogy Ullein-Reviczky a „magyar nácik” – nála német bábnak tekintett, német érdekeket képviselő szélsőjobboldaliak – szerepét, és visszamenőlegesen olyan jelenségek, tendenciák meglétét, jelentőségét hangsúlyozza, amelyek nem voltak annyira számottevőek, mint állítja. És az is, hogy a Németország melletti kiállítás legfőbb eszközének, a sajtónak a tevékenységét úgy tárgyalja, mintha annak irányításában neki nem lett volna kitüntetett szerepe. Holott – bár felhívja a figyelmet ennek megtévesztő célú, tudatos vállalására Teleki részéről – a közvélemény irányításában, a propaganda közvetítésében kulcsszerepe volt a különböző orgánumnak.

A memoárok vizsgálatának alapvető módja a szerzők által írottak összevetése a szakirodalom eredményeivel és a feltárt források (akár saját, egyéb tárgyú-műfajú irataik) tényeivel, célravezető azonban azt is megvizsgálni, hogy a kortársak állításai mennyiben egyeznek meg és hol térnek el egymástól. Ullein-Reviczky emlékiratának elemzésekor a két módszer kombinálására töreksem.

Az első, szembeötlő tény, hogy a szerző egyes témákat alaposan körüljár, más területeken csak „borzolja a felszínt.” Ennek természetesen szubjektív okai is vannak – ezekre még visszatérünk – de Ullein-Reviczky azzal magyarázza a hiányokat, hogy főként emlékeire hagyatkozott, mert csak saját feljegyzéseit és néhány megmentett iratot használhatott munkája során.⁵ Ennek ellenére felbukkan szövegében a „Szórol szóra a következőket

---

⁵ Ullein-Reviczky 1993, 14.

mondtam...”⁶ fordulat, s a memoárok esetében gyakori fogással élve többször idéz fel párbeszédet – állítása szerint pontosan. Ténybeli tévedései is vannak, ám ez sem szokatlan a visszatekintésekben, így nem tulajdoníthatunk különösebb jelentőséget annak, hogy például megfedkezik a Gömbös Gyulát követő Darányi Kálmán miniszterelnökről,⁷ vagy Kárpátalja visszacsatolását a harmadik revíziós lépésként említi,⁸ illetve négy „hadüzenetről” ír, talán a Jugoszlávia elleni támadásban való részvételre is utalva.⁹ Jugoszláviát azonban Magyarország nem támadta meg; annak szétesése nyomán vonult be a magyar honvédség a Délvidékre, Bárdossy László pedig nem üzent hadat senkinek, hanem a hadiállapotot jelentette be a Szovjetunióval és az Egyesült Államokkal szemben, illetve nem reagált a hasonló következményeket kilátásba helyező angol ultimátumra, előidézve ezzel Nagy-Britannia és Magyarország között is a hadiállapot beálltát.

Ullein-Reviczky meggyőző lendülettel róttá sorait, hatásos érvekkel építi fel teóriáit, szellemes, helyenként humoros stílusa magával ragadja az olvasót, így azon szerzők közé tartozik, akik könnyen el tudják fogadtatni az események általuk felvázolt verzióját. Helyenként színpadiasan fogalmaz, jogászként tárgyalótermi hangulatot idézve, például a második világháborúval kapcsolatban, a címben is idézett fordulatot használva: „Az igazat fogom elmondani tehát, csakis az igazat, de mégsem a teljes igazságot, hisz az oly határtalan és annyira összetett, hogy egész könyvtárak fognak megtelni e minden háborúk legnagyobbikát taglaló művekkel, s még így sem fogják tudni kimeríteni a legendák tárházát, még kevésbé azt a forrást, amelyből az igazság fakadhat.”¹⁰ Paradox, de a műfaj sajátosságaiból eredő helyzet, hogy e felismerések ellenére Ullein-Reviczkyt is jellemzi a teljesség igénye, a hit, hogy sikerült tárgyilagosnak maradnia. Bár azt is leszögezi, hogy „a magunk igazának” mindenáron való bebizonyítására való törekvés ellentétes ezzel,¹¹ ugyanakkor a memoárirók legfőbb célja mégiscsak leginkább ez szokott lenni.

---

⁶ Uo. 94.

⁷ Uo. 42.

⁸ Uo. 28.

⁹ Uo. 122.

¹⁰ Uo. 74.

¹¹ Uo. 205–206.

Ullein-Reviczky Antalt – úgymond – a háborús pusztítás ténye inspirálta a visszatekintésre,¹² míg például Bethlen István 1944-ben a német megszállás passzív fogadtatását tekintette a magyar történelem mélypontjának, s ennek okait igyekezett feltárni.¹³ Ám emlékiratában a volt diplomata is nagy teret szentel ennek a passzivitásnak, kiemelve saját aktív ellenállását, s mélyen elhallgatva azt a tényt, hogy Bárdossy „sajtócezáraként” sokáig mindent megtett a német győzelemért. Ez annak idején teljesen logikus folyománya volt a területi revízió német kézből történt elfogadásának, hiszen azok megtartása kizárólag német győzelem esetén volt reális. Az ország sorsát meghatározó külpolitikai kérdések mellett belpolitikai témákat is érint a memoár, s vannak benne társadalom- és mentalitástörténeti kijelentések is. Ullein-Reviczky különböző tematikájú fejtegetései egyenetlen színvonalúak, mert a nemzetközi helyzet alapos elemzéseivel szemben sztereotíp és felszínes az általa felvázolt magyarságkép, bizonytalan, elfogult a demokrácia-értelmezése, és a „néppel” kapcsolatos megjegyzései sem tükrözik reális társadalmi tapasztalatokat.¹⁴ Nem felel meg a valós helyzetnek az sem, hogy a magyarországi nemzetiszocialista és radikális politikai, társadalmi törekvéseket, jegyeket kizárólag külső hatás következményének és egységesnek tekinti.

A szerző egyik célja „elfogadott legendák, meglevő hiedelmek” elosztatása¹⁵ volt, bár ez a memoárok esetében többnyire annyit jelent, hogy a szerző más legendákkal és hiedelmekkel kívánja helyettesíteni a régebbieket. Az általa leginkább vitatott nézet, melyet cáfolni szeretne, a terület-visszacsatolások és a háborús szerepvállalás ok-okozati összefüggésbe hozása. Nem csupán az ő memoárjában olvashatunk hasonló fejtegetéseket,¹⁶ s valóban másutt is felbukkan a dolgok feje tetejére állított logika, mely szerint Hitler ezzel viszonzta volna Magyarország részvételét „Németország háborújában”. A legegyszerűbb cáfolat az időbeliségre való hivatkozás lenne, hiszen a hadba lépést megelőzte a

¹² Uo. 14. – Valójában fő célja természetesen a maga megszépített szerepének a bemutatása volt.

¹³ Bethlen 1988, 122.

¹⁴ Újpestery Elemér, volt lisszaboni követségi titkár memoárjában részletezi a diplomáciai kar hazai társadalmi tapasztalatainak hiányosságait. Újpestery 1987. 275–276.

¹⁵ Ullein-Reviczky 1993, 15.

¹⁶ Megtévésztonék, csalókanak nevezi, és cáfolja Bethlen István is azokat az érveket, melyek szerint az „örök hála” is arra kötelezte volna Magyarországot, hogy kiálljon Németország mellett. Bethlen 1988, 113.

revízió, de a szerző nem erre hivatkozik, hanem 1946-ban aktuálisan – s homályban hagyva a konkrétumokat – arra, hogy e nézetet „bizonyos külföldi propaganda” táplálja „némely magyar politikusokkal, akik a hazájuknak felrótt, állítólagos tévedések elismerésével igyekeznek megalapozni tekintélyüket odahaza.”¹⁷

A memoár középpontjában annak vizsgálata áll, hogy elkerülhető volt-e a hadba lépés, mely ismét egy nagy áldozatokkal járó, vesztes háború következményeinek az elviselésére kényszerítette az országot.¹⁸ E kérdés kapcsán a szerző több ízben visszatér a nagyhatalmak és a kisállamok lehetőségeinek eltérő voltára, s nem áll egyedül azzal az állítással, hogy Magyarországnak – földrajzi helyzete miatt – választania kellett: a német, vagy szovjet befolyásnak engedjen. Ebből adódóan tekinti (annak érdekében, hogy hatalmas felelősségét teljesen elmossa) a hadba lépést elkerülhetetlennek, a sors akaratából bekövetkezőnek például Horthy Miklós is: „Ha hazám szerepét vizsgálom a harmincas években, két évtized távlatából és azzal az utólagos meglátó képességgel, amelyhez a második világháború szörnyű tapasztalatai juttattak bennünket, arra a meggyőződésre kell jutnom, hogy a történeti események fejlődését végzetszerű kényszer intézi. ...egy kis állam cselekvési szabadsága gyakorlatban mindig korlátozást szenved...”¹⁹ Hasonló álláspontot fejt ki szerzőnk, aki már könyvének alcímével – *Magyarország drámája* – is azt sugallja, hogy csupán külső tényezők játszottak szerepet a történetekben: „Ám mivel Magyarországot más országokkal együtt, tollpihe módjára sodorta magával a hatalmas erők forrataga, talán nem túlzás azt állítani, hogy sokkal inkább ezek az erők határozták meg az ország sorsát, semmint a magyar diplomácia többé vagy kevésbé sikeres sakkhúzásai. [...] ...a kis országok, a gigászi világfelfordulások közepette, nem alakítják a történelmet, hanem elszenvedik.”²⁰ Ullein-Reviczky a nagyhatalmak lehetőségét kor-

¹⁷ Ullein-Reviczky 1993, 15. Lehetséges, hogy a szerző itt Rákosi Mátyásra és a moszkvai emigráció más tagjaira utal. Memoárjában kevés a sztálinizmusra vonatkozó megjegyzés, a Szovjetunióval kapcsolatban óvatosan, annak háborús veszteségeket hangsúlyozva nyilatkozik.

¹⁸ E kérdés megítélésében markánsan eltérő vélemények fogalmazódnak meg szakmai berkekben is, lásd például Szakály Sándor: *Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban*. Ister, Budapest, 1999. 125., 136.; Joó 2008. 13–15.

¹⁹ Horthy 1993, 175.

²⁰ Ullein-Reviczky 1993, 24. Joó András meggyőzően érvel amellett, hogy külpolitikai „szimultán sakkjátszma” során kialakult állapotot hiba „elkerülhetlen végzetként” beállítani. Joó 2008, 14.

látlannak tekinti – tudjuk, ez nincs így – s a konklúziót is több változatban megfogalmazza, bár ezek lényege ugyanaz: a nagyhatalmak mindig saját politikájukat folytatják, a kicsikre csak annyiban figyelnek, amennyiben azok hasznukra lehetnek.²¹ A térségben elsősorban a német–szovjet erőter befolyásolta az itteni kisállamok, köztük Magyarország sorsát – bárhogyan politizáltak is. A szerző alaposan körüljárta az e közelségből fakadó nehézségeket, természetesen nagy teret szentelve a magyar revíziós igénynek, de hangsúlyozva a békés megvalósítás szándékát is – nem térve ki arra, hogy Magyarországnak fegyverrel, saját erőből nem volt esélye az elvesztett területek visszafoglalására. Végül mégis kiválaszt két személyt, akiknek szerinte is érdemleges befolyásuk volt az eseményekre – Werth Henriket és Bárdossy Lászlót. Ebben teljesen igaza van, „csupán” ott hibázik nagyot, hogy éppen a fő felelősről, Horthy Miklósról nem ejt szót. Nagyon érthetően egyetlen politikusról alkot idealizált képet: Kállay Miklósról, akinek miniszterelnöksége idején neki különösen fontos szerepe volt a szövetségesekkel való kapcsolatfelvételben.

Ha valakitől, akkor egy diplomatától különösen elvárható a nemzetközi erőviszonyok alapos ismerete. Mégis azt látjuk, hogy Ullein-Reviczky több, az erőviszonyokat figyelmen kívül hagyó megjegyzést tett mind Németországgal, mind a Szovjetunióval és a szövetséges államokkal kapcsolatban. Az aránytévesztés egyik példája a kassai vasútvonal használatára irányuló német kérés elutasításának kommentálása: „...és nyomban sürgős parancsot adtak a hadseregnek, hogy szálljon szembe a németekkel, ha mégis kedvük támadna erőltetni az átvonulást.”²² A folytatásban a szerző még azt is leszögezi, hogy a németek nem a kemény fellépés mellett döntöttek, mert „...Németország ... megértette, hogy egész Magyarország – a német zsoldban állókat kivéve – kész megvédeni becsületét.”²³ Majd pontosítva érvelésén megjegyzi: a németek tudták, hogy az idő nekik dolgozik, ezért nem erőltették a vasúthasználatot, és elég erősek voltak ahhoz is, hogy felőröljék a magyarok ellenállását akár erőszakkal, akár a „revíziós kártya” kijátszásával. Ez a kettősség több helyütt jellemzi a szerzőnek az

²¹ Ullein-Reviczky 1993, 11.

²² Ullein-Reviczky 1993, 49. Nem említi, hogy 1939. szeptember 11. után a magyar kormány hozzájárult a hadianyag szállításhoz – zárt vagonokban, katonai kíséret nélkül. Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. [3. kiadás] 224.; Wilhelmstrasse 1968, 262., 263. sz.

²³ Ullein-Reviczky 1993, 50.

egyres témákkal kapcsolatos véleményalkotását: illuzórikus kijelentéseket reális megjegyzésekkel ellenpontos, vagy valós helyzetleírást délibábos kijelentéssel relativizál.

Mivel a szerző célja a terület-visszacsatolások és a hadba lépés közti kapcsolat cáfolta, nagy terjedelemben tárgyalja a revízió problémáját. A korabeli magyar külpolitikai gondolkodás egyik nagy gyengesége a magyar–német viszony totális félreértése volt. Nem vették tudomásul, hogy az első világháború utáni Németország legyőzött, megalázott állapotában is nagy hatalom maradt, amely a korábbi pozícióját véglegesen elvesztett Magyarországra már szerény súlyának megfelelően tekintett, míg nálunk még tovább dívott a birodalmi gondolkodás. Következőleg tévesen magyar–német közös érdeknek tekintették a revíziót, és abban a hitben, hogy Hitler célja csupán a versailles-i béke megbonthatása, automatikusan számítottak a német segítségre. Erre vonatkozóan rendre voltak figyelmeztetések, melyek jelezték: Németország ennél sokkal többet akar,²⁴ s a magyar területi igények támogatása egyértelműen alárendelődött a német céloknak. Visszatekintve Ullein-Reviczky is megjegyezte: Hitler ugyan új rendet akart, de ha kellett, a revízióra hivatkozott.²⁵ A kérdésről szólva a memoár nem érinti a soknemzetiségű Monarchia és a történelmi Magyarország nemzetiségi problémáit, ezzel kapcsó-

²⁴ Újpeéry Elemér felidézi Walter Funk szavait, akivel 1938 elején geopolitikai és gazdasági kérdésekről beszélgetett. A német gazdaságügyi miniszter arra utalt, hogy ha protokollkísérője rendszeres olvasója a *Zeitschrift für Geopolitik*nak, akkor tudnia kell, mi vár Magyarországra: a német gazdasági térbe való beilleszkedés. Újpeéry 1987, 57. Dálnoki Veress Lajos, aki 1938-ban katonai attasé volt Bécsben, Hitlernek az Anschluss után ott elmondott beszédéről referált a Külügyminisztériumnak: „Márpedig ezt a háborút germánjaimmal egyedül és kizárólag az ő érdekükben fogom megvívni és nem óhajtok más népek szószólója lenni.” – idézte szavait, megjegyezve: nem tudja, jelentése túljutott-e az íróasztalfiókon. Veress 1970, 157. Bethlen István 1944 nyarán gyilkos iróniával ábrázolta a két ország viszonyát: „...Hitler politikája a Duna-medencében soha nem irányult arra, hogy Szent István birodalmát, amelyben a magyar faj a vezető tényező, újból felépítse és e révén domináló tényezővé tegye a Duna-völgyében, hanem arra, hogy ezen a területen élő népfajok kölcsönös erőviszonyai egyiknek se bilenjenek a javára, kölcsönös rivalitásuk fennmaradjon és e révén Németország domináló szerepe az összes fölött állandósíttassék. [...] Az a gondolat, hogy a mai Németország ég a vágytól, hogy Magyarország újra 21 milliós, erős államot alkosson, amely mint hű csatlósa, helyette majd rendben tartja a Duna-medencét, azokhoz az együgyű politikai illúziókhöz tartozik, amelyekkel kávéházi politikusaink vagy a náluk még naívabb nyilasaink szeretik áltatni a jóhiszemű magyarokat...” Bethlen 1988, 106–107.

²⁵ Ullein-Reviczky 1993, 19.

latos politikai gyakorlatát, csak a trianoni béke igazságtalanságát és az elcsatolt területek magyarságának diszkriminálását.

A revízió első lépéséhez, a Felvidék déli részének visszacsatolásához vezető, 1938. augusztus 23-ától kezdődő kielői találkozóról²⁶ Ullein-Reviczky igen felületesen emlékezett meg, csupán Horthy Miklós Hitlernek adott, határozott „nem” válaszát idézte fel.²⁷ A magas szintű küldöttségnek arról kellett döntenie, hogy Magyarország vállal-e fegyveres kezdeményező szerepet a revízió érdekében. A magyar politikusok nem merték vállalni a Führer tervében rejlő óriási kockázatot – a Felvidék visszanyeréséért megtámadni Csehszlovákiát – és a visszautasított Hitler hónapokra megorrolt a magyarokra, mert miattuk rákényszerült a müncheni tárgyalásra.²⁸ Visszavetítve utólagos tapasztalatait – hogy a sikeres revízióknak volt szerepe a német kötődés erősödésében, és közvetve a hadba lépésben is – a szerző nyilván nem véletlenül azt hangsúlyozta, hogy a végül nagyhatalmi döntőbíráskodással, az első bécsi döntéssel bekövetkező lépés nem jelentett háborús szándékot.

Az 1939. márciusi kárpátaljai revízió kapcsán Ullein-Reviczky is dagasztja az önálló magyar kezdeményezés legendáját: „...a magyar kormány tudatta Berlinnel, hogy az adott körülményekre tekintettel elhatározott szándéka a Kárpátalját visszailleszteni az ezeréves hazába.”²⁹ Nem meglepő módon Hory András³⁰ hasonlóképpen állítja be az eseményeket: 1939 márciusában, amikor „Hitler úgyszólván órák alatt felszámolta Csehszlovákiát”, és Szlovákia kimondta függetlenségét, „a magyar kormány nem maradhatott tétlen” – ezért március 16-án a hadsereg bevonult Kárpátaljára.³¹ Ezt a bevonulást azonban megelőzte Hitler „engedélye”, melyről egyik szerző sem ejt szót.³² A saját maga ál-

²⁶ Horthy Miklós és kísérete a Prinz Eugen nehézcircáló vízrebocsátása alkalmából érkezett Kielbe, de mint emlékiratában írja, gyanakvást keltett benne, hogy a németek olyan feltűnően számítottak régi hivatása iránti vonzalmára. Horthy 1993, 209. A témáról ld. Pritz 1995, 296–298.

²⁷ Ullein-Reviczky 1993, 17–18.

²⁸ Pritz 2011, 127.

²⁹ Ullein-Reviczky 1993, 26–27.

³⁰ Hory András (1883–1971) diplomata, római, majd varsói követ.

³¹ Hory 1987, 255.

³² A katonai akciót megelőzően Csáky István külügyminiszter kérte Hitler jóváhagyását, Erdmannsdorf budapesti német követ pedig összefoglalta feltételeiket: a német gazdasági, közlekedési igények kielégítése és a Kárpátalján élő népi németek jogainak elismerése. Wilhelmstrasse 1968, 195., 196., 197. sz.

tal írottak egynémely passzusát is cáfolóan komolytalan Ullein-Reviczky azon megjegyzése, hogy a „magyar diplomácia mentes volt ugyan minden illúziótól, de kénytelen volt számolni a tényekkel, mindenekelőtt azok legsúlyosabbikával: Németországgal...”³³ Mint látjuk, ő is osztozik a szokásos hibában: ha utólag hibásnak tekinthető döntésről volt szó, a német befolyást hangsúlyozta, ha pozitív fordulatról, akkor azt a magyar virtus bizonyítékának tekintette.

A második bécsi döntésről szólva a politikai háttér felvázolásakor a szerző az általa egyébként nagyra becsült Telekit úgy állítja be, mint aki saját vesztét okozta azzal, hogy nem tudott ellenállni az erdélyi revízió lehetőségnek, és szinte vakon sétált a csapdába, mellyel végképp elkötelezte magát Németországnak.³⁴ Újpétery Elemér, aki Teleki kíséretének tagja volt Bécsben, azt jegyezte fel, hogy a tárgyalások után a miniszterelnök a következő eredményekre gondolva lehangoltan nyilatkozott, s itthon nem kért az ünneplésből sem.³⁵ Az előzményeket részletesen bemutató, a román kérdéstről 1940. augusztus 21-én, a minisztertanácson referáló Hory Andrásnak a memoárja viszont Ullein-Reviczky álláspontját látszik erősíteni: felidézi, hogy Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter kérdésére – „Megfontolta-e a kormány, hogy az út, amelyre lépünk, milyen következményekhez vezethet?” – Teleki a következő választ adta: „Ez a politika, amelyet követünk, nem új. Az egész magyar nemzet ezt vallotta, amikor Trianon után kimondta, hogy 'Nem, nem, soha!'. Ez a politika a nemzet szabad elhatározásából született, s mi annak csak a végrehajtói vagyunk.” A minisztertanácson egyedül Zsindely Ferenc államtitkár fogalmazta meg a magyar haderő felkészültségével kapcsolatos kételyeit, de őt Csáky István a következőképpen oktatta ki: „Nagyon kérem az államtitkár urat, hogy szíveskedjék a katonai kérdések megítélését az arra egyedül illetékes katonai tényezőinkre bízni.”³⁶ A külügyminiszter illetékességét saját szavaival

³³ Ullein-Reviczky 1993, 24.

³⁴ Uo. 60–62. Hasonló problémával küzdött Barcza György is, akinek emlékiratáról írott elemzésében Pritz Pál tragikomikusnak nevezi a volt londoni követ azon törekvését, hogy Telekivel szemben Csáky István külügyminiszter önálló politikai felelősségét hangsúlyozva „az általa eszményített” miniszterelnököt „szinte már szellemi fogyatékos” degradálja – nyilvánvalóan hamis módon tehetetlennek, passzívnak állítva be külpolitikai téren. Pritz 2011, 220–221.

³⁵ Újpétery 1987, 141.

³⁶ Hory 1987, 330.

cáfolhatjuk, mert néhány nappal korábban Hory Andrást tájékoztatva azt állította, hogy a biztos győzelem reményével támadhatnák meg Romániát, ráadásul minden külső segítség nélkül.³⁷ Ám a magyar hadseregnek a román határon való felvonultatását másképpen ítéli meg Lakatos Géza vezérezredes, amikor összefoglalja a revízióval kapcsolatos véleményét: „Az 1938-as krízist szerencsénkre háború nélkül úsztuk meg. 39-ben Kárpátalja aránylag könnyen az ölkébe hullt, 40-ben Erdély fele, végül 41-ben Bácska és a Délvidék. Mind e műveletek közül katonailag a legkönnyelműbb gesztusként a Románia ellen való felvonulást jelölhetjük meg. Ez a lépés, ha komoly mérkőzésre került volna sor, tekintettel repülőink roppant hiányaira, súlyos vereséggel végződött volna.”³⁸ Az erdélyi kérdés sok szempontból vízváltó volt, s nem véletlen az egymásnak ellentmondó vélemények sora: majd’ minden esetben – s nyilván a miniszterelnök reakcióiban is – a vágy és a realitás ütközött egymással, amikor a kortársak végiggondolták a lehetőségeket és a történeteket.

Ullein-Reviczky Magyarország utolsó független külpolitikai cselekedetének tekinti az 1940 decemberében Jugoszláviával megkötött örök barátsági szerződést, ami állítása szerint Hitler ellenére jött létre.³⁹ Mivel azonban az beleillett Hitlernek a Balkánnal kapcsolatos terveibe, fontos volt számára ez a magyar lépés, és kifejezetten támogatta megvalósulását,⁴⁰ e kijelentés a magyar–német erőviszony végletes félreértését is illusztrálná, ha nem azzal folytatódna, hogy a németek egyelőre hagyták bábjaikat játszani, mert akkor még nem fűződött érdekük a balkáni cselekvéshez. Ám a szerző a vonatkozó mondatok lezárásakor újra a független politikai cselekvés illúziójáról ír – „Még mi osztjuk a lapot, még miénk a játszma!” – nem hagyva nyitva a kérdést, hogy realitásérzéke győzött-e a helyzet megítélésében.

A Jugoszláviával való megállapodás kapcsán Ullein-Reviczky helyesen állapítja meg, hogy az nem jelentette a területi

³⁷ Uo. 311.

³⁸ Lakatos 1992, 41–42. Nem tudni, hogy a szerző itt előreutal az 1942. januári sajkás vidéki és újvidéki razziákra, vagy téves adatot közöl.

³⁹ Ullein-Reviczky 1993, 68–70. Barcza György még hasonló módon is fogalmaz: „A magyar–jugoszláv barátsági szerződés, melyet a németek gyanakvással fogadtak... [...] Teleki általa függetlenségünket kívánta bizonyítani, és [...] ama gyűrűből keresett politikai kiutat, melyet a németek körülöttünk létesítettek... [...] Hitler és diplomáciai rossz szelleme, Ribbentrop mindezt nagy bizalmatlansággal szemlélte.” Barcza 1994, 1. köt. 489.

⁴⁰ Pritz 2011, 222.

revízióról való lemondást, csupán a probléma elnapolását, s nagyon rövid idő múlva már a baráti vá vált ország elleni támadáshoz való csatlakozásról kellett dönten. A memoárban itt történik először utalás a Honvéd Vezérkar önálló politikai szerepvállalására, és a németekkel való együttműködési készségére: „a kormány háta mögött” már megegyeztek a csapatok átvonulásának a részleteiben. A továbbiak ismertetése ellentmondásos: Teleki árulásnak minősítette a lépést, de nem tett semmit, mert „ha most felveszi a kesztyűt, amelyet az egyébként német származású Werth tábornok dobott neki, túlságosan könnyű diadalt szerezne Németországnak és magyar hűbéreseinek.”⁴¹ Ezen irreális fordulattal fejezi be Ullein-Reviczky a gondolatmenetet, ismét csak tehetetlen bábnak tüntetve fel Telekit.

Kétségtelen, hogy a terület-visszacsatolások során a magyar hadseregvezetés önálló elképzeléseinek egyre nagyobb teret engedtek, és az sok esetben a kormány ellenőrzése nélkül cselekedett,⁴² de a katonai szerepvállalásról – ekkor is – a politikusok döntöttek. Ullein-Reviczky a katonai szervek délvidéki túlkapásait is szóvá tette, a „fiatal náci tisztokra” hárítva a felelősséget.⁴³ Mindennek a következménye erőszak, jogtiprás lett, gyűlölködés a nemzetiségek között, s a szerző azzal zárta le a témát, hogy bár a háború későbbi szakaszában történtek egész népcsoportokat érintő kegyetlenkedések (nem egyértelmű, hogy a magyarellenes délvidéki atrocitásokról tudott-e), de mint írja, ez sem menti fel azokat, akik 1941–1942-ben sárba tiporták az emberi jogokat Bácskában.⁴⁴

Ullein-Reviczky (bár nem volt ott a kormányzó dolgozószobájában) a hadba lépés fontos tanúja volt, s határozottan állítja,

⁴¹ Ullein-Reviczky 1993, 85. Werth Henrik valóban a németekkel való együttműködés híve volt, de ezt feltehetően nem származása határozta meg. A hadi helyzet megváltozását követően már 1943-tól megjelent az a vélemény, mely a tisztikar egy részének sváb származásával magyarázza a német szövetség szorgalmazását részükről. A „sváb katonatisztek” befolyásának szerepéről számos memoárban olvashatunk hasonló véleményt. Lásd Kádár 1978, 255. I. köt.; Kállay 1991, 1. köt. 263–269.; Nagybacsoni Nagy Vilmos: *Végzetes esztendőik 1938–1945*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986. 195–196.; Shvoy 1983, 121.; Újpeéry 1987, 278–279.

⁴² Ullein-Reviczky 1993, 90. A délvidéki katonai közigazgatás kiépüléséről, szerepéről lásd A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió és kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 161., 174–178.

⁴³ Ullein-Reviczky 1993, 119–120.

⁴⁴ Uo. 91.

hogy 1941-ben Magyarországon nem volt háborús készülődés,⁴⁵ sem szovjetellenes kampány, s ebben igaza van: elsősorban az elcsatolt területeket birtokló szomszédos népeket tekintették ellenségnek, a legfőbb külpolitikai cél a területi revízió békés megvalósítása volt. A Szovjetunióval szemben nem voltak követelések, a két ország arányai és katonai felkészültsége is kizárta, hogy ellenfélként szóba jöhessen. Bár a szerző törekvése arra irányul, hogy ne hozza összefüggésbe a revíziót a hadba lépéssel, a visszacsatolt területek megtartásának igénye, és Dél-Erdély visszaszerzésének reménye bizonyos szerepet játszott benne. Ő, mint már esett róla szó, a magyar hadvezetés – esősorban Werth Henrik – szerepét és a német nyomás meglétét hangsúlyozza. Azért tartja a Honvéd Vezérkar főnökét a legfőbb felelősnek, mert ő állította, hogy szovjet repülőket voltak a támadók, így Horthyt is befolyásolva gyakorlatilag kész helyzet elé állították Bárdossyt.

1941 júniusában Ullein-Reviczky jól látta a miniszterelnök taktikázását, a gesztusok, szavak súlyának mérlegelését, óvatos lépéseit, melyekkel próbálta kipuhatolni a németek szándékait-kívánságait, s megőrizni a függetlenség látszatát. Ebben a kényes helyzetben a szerzőnek is volt két fontos „jelenete”, melyeket nem azonos hangsúllyal említ memoárjában. Igyekszik ugyanis „elkenni” azt az akkori (emlékiratában ellenben mélyen eltagadott) politikai felfogásából szervesen következő balfogását, amikor 1941. június 23-án Bárdossynak egy, a Külügyminisztérium munkatársai előtt tett, bizalmasnak szánt közléséről tájékoztatta a Német Távirati Irodát. Ezzel igen kellemetlen helyzetbe hozta, mert a német követ hamarosan reagált a hírre – magyarázatot kérve, s közölve: „a legkevesebb, amit tehetnek”, ha megszakítják a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval. A miniszterelnök szemrehányását a szerző – állítása szerint – „elengedte a füle mellett.”⁴⁶ Nem ilyen nagyvonalú a június 27-ei események felidézésekor, amikor a hadiállapotot bejelentő sajtóközlemény általa javasolt korrekciójának történetét beszéli el – igen részletesen. Kiemeli, hogy a miniszterelnök a vele való beszélgetés hatására javította ki a sajtóközlemény szövegét, kihúzva a „hadiállapotban levőnek tekinti magát” fordulatot, behelyettesítve azzal, hogy „beállott a hadiállapot.”⁴⁷ A lényegen ez nem változtat,

⁴⁵ Uo. 46.

⁴⁶ Uo. 94–95.

⁴⁷ Uo. 98–99.; Újpeéry 1987, 179.

mert a hangsúly azon van, hogy magyar részről nem volt meg a helyzet diplomáciai tisztázásának igénye – 1946-ban viszont nagy súlya lehetett a ténynek, hogy Magyarország nem hadat üzent a Szovjetuniónak, hanem egy nem provokált támadásra reagált.⁴⁸ A memoár e nap kapcsán felidézi Bárdossynak egy meglehetősen sejtelmes mondatát is: „Mivel katonáink a németekkel összejátszva eltökélték, hogy semmitől sem riadnak vissza, hogy belevonjanak minket a háborúba – mert hisz nyilván erről van szó –, lehetetlenség elkerülnünk ezt a háborút, különös tekintettel arra, hogy Románia már hadviselő fél lett.”⁴⁹ A forrásokban ez idáig nem merült fel olyan utalás, mely azt igazolná, hogy 1941-ben a kortársak zöme német vagy német–magyar provokációra gyanakodott volna,⁵⁰ ezért úgy vélem, Bárdossy sem ilyen gyanújának adott hangot – ha elhangzott ez a mondat – inkább Werth Henrik vehemens próbálkozására célozhatott.

Háborús szerepvállalásról lévén szó, kulcsfontosságú a magyar haderő megítélése.⁵¹ Ullein-Reviczky nem volt tisztában ennek potenciáljával, bár több alkalommal utalt létszámbeli, felszerelésbeli hiányosságokra, 1942 januárjára vonatkozóan mégis három hadseregről ír, mintha már felálltak volna. Igaz, a Honvéd Vezérkar főnökének tájékoztatására hivatkozik, s abban az szerepelt, hogy a magyar 2. hadsereg kiszállítása után „két hadsereget érintetlenül az országban tarthatunk a saját szükségletünkre.”⁵² A kérdésről Lakatos Géza a következőket írta: „Így következett be nemsokára, hogy a különben is Potyomkin szervezésű három

⁴⁸ Lakatos Géza emlékirata szerint Werth Henrik azt mondta: háborús okként „jól jött” a kassai bombázás, bárki hajtotta végre. Lakatos 1992, 41. A hadba lépés körülményeiről, Werth Henrik szerepéről lásd Pritz 2005, 263–280.; Domborády Lóránd: *Werth Henrik: akiről nem beszélünk*. Argumentum, Budapest, 2005.

⁴⁹ Ullein-Reviczky 1993, 100.

⁵⁰ Czettler Antal utal rá, hogy már 1941 nyarán terjedt a német provokáció híre főként az „angolbarátok,” a konzervatívok és a baloldali polgári pártok körében, de forrásra nem hivatkozik. Czettler 2000, 49. Ullein-Reviczkyt idézve – Bárdossy fenti mondata alapján – úgy véli: a miniszterelnök „lelke mélyén talán meg volt arról győződve, hogy német provokációról van szó...” Czettler 2000, 55. Visszaemlékezésében hasonló következtetésre jut – ugyancsak Ullein-Reviczkyt idézve – Szegedy-Maszák Aladár is. Szegedy-Maszák 1996, 2. köt. 38–41.

⁵¹ 1937 végén a magyar haderő személyi állománya 85 332 fő volt, a fejlesztés felgyorsulása után, 1941 nyarára a kiképzettek létszáma még mindig alig haladta meg a 100 000 főt. Kálmán Dániel: *A magyar királyi honvédség a második világháborúban*. HL TGY 2721. 8–9., 113.

⁵² Ullein-Reviczky 1993, 118.

magyar hadseregből⁵³ kivonult a 2-ik, és pedig az 1. és a 3. fegyverzetének és felszerelésének kárára. Az itthon maradt csapatokat valósággal »levetkőztették«.⁵⁴

Az Ullein-Reviczky-memoárnak a Szovjetunió elleni háborúval kapcsolatos szövegrészei azt mutatják, hogy a magyar haderő állapotának jelentőségét a szerző nem tudta pontosan felmérni. A miniszterelnök 1944. februári memorandumát kommentálva kiemeli, hogy „Ukrajnában csak nyolc, békeállományra csökkentett hadosztályunk van”,⁵⁵ s azt is hangsúlyozza, hogy ekkor már nincs a szovjet hadszíntéren harcoló magyar alakulat, ami egyedülálló a „német elnyomás alatt álló kis országok” között. Emiatt sem a szerző, sem a miniszterelnök nem értették, hogy az „oroszok” miért tekintik ellenségnek az 1941 nyarától ellenük hadat viselő államot.⁵⁶ Ullein-Reviczky szerint Kállay „reméli,” hogy „az oroszok tartózkodni fognak Magyarország megtámadásától” – holott számukra Magyarország ugyanolyan agresszor volt, mint Németország, vagy a többi támadójuk. Fellengzősnek tűnik az a kijelentése, mely szerint visszatartó ereje lenne annak, hogy „az országunk ellen esetleg meginduló offenzíva már maga is felfokozná az önvédelem érzését – amit a memorandum a ’legtermészetesebb emberi ösztönnek’ minősít –, és válaszlépésre kényszerítene bennünket.”⁵⁷ Hozzá kell azonban még tennünk, hogy az amerikaiak 1943-ban valóban számoltak a magyar haderő háborúból való kivonásának előnyeivel.⁵⁸

⁵³ Lakatos Géza Werth Henriket hibáztatja azért, hogy az országban és külföldön is téves kép élt a magyar haderőről. Werth 1938-ban, a Honvéd Vezérkar főnökeként elérte, hogy megkapja a honvédség főparancsnoki tisztét is, és megszervezzék három hadsereg-parancsnokságot. Lakatos szerint a következmény az lett, hogy bel- és külföldön is elhitték, már sikerült felállítani három magyar hadsereget. Ezek azonban még 1942-ben is csupán a szervezés állapotában voltak. Lakatos 1992, 42–43.

⁵⁴ Uo. 56. A felszerelés, ellátás problémáiról lásd Pihurik 2007, 45–58.

⁵⁵ A Szovjetunió területének mintegy félmillió négyzetkilométeres részén látták el a megszálló feladatokat a magyar alakulatok, amelyeknek 1943-ban 90 000 volt az összlétszáma. Ungváry 2004, 38.

⁵⁶ Magyarország 1941. július 1-jétől a Kárpát-csoporttal és a Győrshadttesttel, mintegy 90 000 fős haderővel vett részt a Szovjetunió elleni 1941. évi hadműveletekben. Ungváry 2004, 20–21. 1942 tavaszától a 207 000 fős 2. magyar hadsereget vezényelték a szovjet hadszíntérre, ezután Magyarország német megszállásáig valóban nem történt újabb jelentős szerepvállalás, csupán a csapatok feltöltése. A 2. magyar hadsereg történetét lásd Szabó Péter: *Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Corvina Kiadó, Budapest, 2001.

⁵⁷ Ullein-Reviczky 1993, 173.

⁵⁸ Borhi 2009, 17.

Ullein-Reviczky a külpolitikai témák között a legnagyobb teret a szövetségesekkel való kapcsolatteremtésben játszott saját szerepének és svédországi missziójának szenteli. A memoár keletkezési körülményeiből adódhat a szerző azon – köpönyegforgató – állítása, mely szerint a magyar nép szemében nem a németek voltak a szövetségesek és nem az amerikaiak az ellenség, hanem fordítva, és a többség nem kívánta a németek győzelmét.⁵⁹ Az emlékező megnyilatkozásait sem könnyű e témában áttekinteni: utólag hangoztatja folyamatos németellenességét, de pozíciójából adódóan az 1942 előtti időszakból inkább az ellenkezőjére van adatunk.⁶⁰ A kérdés megítélése azért sem könnyű, mert többnyire a német és magyar náciakat emlegeti a magyar érdekek elárulóiként, de nem feledkezhetünk meg arról, hogy a kezdeti német sikerek a hitlerizmussal nem szimpatizálók körében is erősítették az első világháborús fegyverbarátság tradícióját, a közös sérelmek növelték a békekötés veszteseinek szolidaritását, és a sikeres revízió tovább alapozta a szövetségesi hűséget. Ilyen értelemben a szerző sokáig szintén németbarátnak számított, még ha a hitlerizmust nem is tekintette követendő példának. 1942-től egyre ritkult a hasonlóan gondolkodók tábora, de az is kétségtelen, hogy a Borhi László által feltárt amerikai források részben megerősítik a fenti vélekedést.⁶¹

Ullein-Reviczky számára a törökországi angol rokonainál tett látogatása teremtett lehetőséget arra, hogy 1942 nyarán elsőként közvetítsen a magyar kormány és Anglia képviselői között,⁶² stockholmi tartózkodása idején amerikai hírszerzőkkel is tárgyalt,⁶³ s egyes források szerint az elsők között vetette fel a Szov-

⁵⁹ Ullein-Reviczky 1993, 113–114.

⁶⁰ Andorka Rudolf ny. tábornok, volt madridi követ naplójában 1942. április 14-én a következőképpen kommentálja Ullein-Reviczky fordulatát: „Ullein szörnyen antinémet érzelemben beszélt. Micsoda egy alak!” Andorka 1978, 230.

⁶¹ Amerikai vélemény szerint a magyar középosztály, a parasztság és a tisztikar egy része németbarát, a társadalom többsége azonban nem, az arisztokrácia és az egyházi vezetés pedig angolbarát és oroszellenes volt. Borhi 2009, 10. És „Az OSS nem látta jelét angol- vagy Amerika ellenességnek Magyarországon...” Uo. 34.

⁶² „Ullein-Reviczky felhatalmazást kapott, hogy kíséreljen meg kapcsolatot teremteni hivatalos brit tényezőkkel. Ez sikerült is neki, és megállapodás született, hogy a magyar kormány a hadvezetőséggel egyetértésben kiküldheti egy megfelelő instrukciókkal és kell meghatalmazással ellátott bizalmi emberét.” Kállay 1991, 2. köt. 126.

⁶³ Borhi 2009, 29.

jetunióval való kontaktus szükségességét is.⁶⁴ Tagadhatatlan ezen eseményekben való szerepe, amelyet visszaemlékezve túlhangsúlyoz. Joó András hívja fel a figyelmet arra, hogy Kállaynak voltak fenntartásai a sajtófőnökkel szemben, mert az időnként az ő megkerülésével intézkedett. Ezt az is bizonyítja, hogy a magyar külpolitika irányítóit felsorolva – saját maga, Horthy, a Külügyminisztérium politikai osztálya, Keresztes-Fischer Ferenc és Bethlen István („mint kívülálló”) – között nem említi meg a nevét.⁶⁵

Kállay Miklós 1944. március 1-jén Stockholmba küldött levele és a szerző kommentárja⁶⁶ pontosan tükröz az illúzióikat, és illusztrálja a „hogyan látjuk magunkat mi és hogyan látnak bennünket mások” kontrasztját is.⁶⁷ A miniszterelnök kétségbeesett, látva a szövetségesek „közönyét” (hiszen nem közönytől, hanem merőben eltérő érdekviszonyokról volt szó), nem érti viselkedésüket, mert hiszi: hazája „mégiscsak tett egyet-mást a nácizmus ellen, a németek háborúja ellen, vagyis a szövetségesek erőfeszítései javára!”⁶⁸ A Kállay-kormány a szövetségesek felé tett gesztusai közül talán a legfontosabb katonai adatok kijuttatása volt,⁶⁹ de respektálták a viszonylagos belpolitikai stabilitást és a zsidó lakosság deportálásától való elzárkózást is. Ám a béketapo-

⁶⁴ Kádár Gyula Ullein-Reviczkyt „abszolút nyugatbarát” politikusnak nevezve írja le a témára vonatkozó beszélgetésüket. Kádár 1978, II. köt. 638 – 639.

⁶⁵ Joó 2008, 48–49. Szegedy-Maszák Aladár is szóvá teszi, hogy Ullein-Reviczkyt nem lehet lebeszélni a „külön utak járásáról.” Szegedy-Maszák 1996, 2. köt. 214.

⁶⁶ Ullein-Reviczky 1993, 130–140.

⁶⁷ Hasonló szituációt rögzít Pritz Pál a Szegedy-Maszák Aladár által készített 1943 júniusi memorandum kapcsán: „Mert kétségbeesetten tapasztalták, hogy Londonban nem akarják megérteni azt, ami számukra abszolút evidens volt, hogy a magyarság, a magyar állam, ha úgy tetszik a magyar rendszer, amely ebben a térségben egyetlenként őrizte meg azokat a vonásait, amelyek (Finnország mellett) igencsak különböztek a hitleri szövetségi rendszerben élő országok belpolitikai sajátosságairól, szóval mindez együtt olyan értéket képvisel, amely vélhetőleg London számára is méltányolható és méltányolandó.” Pritz 2011b, 137.

⁶⁸ Ullein-Reviczky 1993, 141. Az angolszász szövetségesekkel, a balkáni partaszállással kapcsolatos magyar elképzelések realitásáról lásd Borhi 2009. Amerikai források alapján egyértelmű a fő motivációjuk: semmiképpen nem akarták provokálni Moszkvát a kis csatlós államokkal kötendő különbéke gyanújával (uo. 14.). Céljuk – akár azok német megszállása árán is – a harcoló német haderő csökkentése volt (uo. 18., 42.).

⁶⁹ „Magyarország jó szándékát nemcsak szavak bizonyították. Ha hinni lehet az amerikai titkosszolgálat által készített feljegyzésnek, 1943 decemberében az OSS már bőséges mennyiségű katonai adatot kapott Magyarországról svéd, svájci és törökországi csatornákon keresztül.” Borhi 2009, 35.

gatózások sikere szempontjából nem a magyar külpolitika jó vagy hibás lépései voltak a meghatározók – s ennyiben igazat kell adnunk a szerzőnek a kisállamok kiszolgáltatottságára vonatkozóan – hanem a hasznosság elve a szövetséges célok elérésében.⁷⁰ A magyar politikusok ezt legfeljebb sejtették volna, ha nincsenek meggyőződve arról, hogy hazájuknak fontosabb szerepe van a térségben annál, mint amit tárgyalópartnereik szántak neki. A megszólítottak más jelentőséget tulajdonítottak bizonyos magyar gesztusoknak, szavaknak, s ők hitetlenkedve fogadták azok feltételeit, elsősorban, mint Ullen-Reviczky többször is hangsúlyozza, a feltétel nélküli megadás elvét.

Fentiek mellett a szerző utalhat saját próbálkozására is, melynek keretében a semleges országokban épített ki egy elsősorban sajtómunkatársakból álló hálózatot azzal a céllal, hogy lépjenek kapcsolatba szövetséges újságírókkal. Erről Kállay is említést tesz emlékiratában: „Ullein-Reviczky Antal követ, a KÜM sajtóosztályának vezetője, akinek kitűnő fiatal gárda állt rendelkezésére, fokozatosan kiépítette a sajtóattaséi rendszert, és csupa megbízható embert delegált a fontos posztokra. Ezzel kapcsolatot teremtve a semleges és szövetséges államok újságíróival, a leghasznosabb munkát végezték információs szolgálatunkban.”⁷¹ Az ötlet még Teleki Páltól származott, és Bárdossy is tudott ezen próbálkozásokról, a szerző tehát nem előzmények nélkül látott hozzá eme „második diplomáciai vonal” kiépítéséhez,⁷² melynek nehézségeit jól mutatja, hogy kiküldöttjei más, hasonló célokért tevékenykedő kollégáikkal szembe is kerülhettek. Gyanakvással fogadta például a szövetségesekkel való tárgyalásokban szerepet játszó Wodianer Andor lisszaboni követ az Ullein-Reviczky által a fenti céllal delegált, s neki közvetlenül jelentő Újpeéry Elemért.⁷³

A magyar politikusok közül Ullein-Reviczky Telekiről, Bárdossyról és Kállayról vázolt fel részletesebb portrét. Rokonszenve egyértelműen Kállayé, Telekiről differenciált, de ellentmondásos képet alkot, Bárdossy bűnbakszerepét árnyalja, igazságtalannak tartja, ám számos hibás lépését felidézve végül ő is szinte egyszemélyi felelősként ír róla.⁷⁴

⁷⁰ Erre vonatkozó amerikai forrásokra hivatkozik Borhi 2009, 8., 18., 32., 42., 45.

⁷¹ Kállay 1991, 2. köt. 120.

⁷² Joó 2008, 58–66.; Pritz 2011b, 139.

⁷³ Lásd erről részletesen Újpeéry 1987, 179., 206. és 196–198., 216–217.

⁷⁴ Ullein-Reviczky 1993, 28.

A kortársak számára szinte lehetetlenné tette az elfogulatlan véleményalkotást Teleki Pálnak a – helyzet kiúttalanságát demonstráló – öngyilkossága, miniszterelnökségének megítélése azonban később sem könnyű. Külpolitikájának pozitív értékelésében – a fegyveres semlegességre való törekvése honorálásaként – szinte teljes a konszenzus, s valószínűleg tragikus halála feledteti el, hogy miniszterelnöksége idején vált Magyarország egyre inkább meghatározó partnerévé Németország.⁷⁵ Bethlen István is elismerően szól Telekiről a visszaemlékezésében, s állítja: sohasem vitte volna bele a háborúba az országot,⁷⁶ belpolitikájáról azonban igencsak lehangolóan nyilatkozik: az 1939-es választások után megváltozott összetételű országgyűlés nem teljesítette legfontosabb funkcióit: a szabadságjogok védelmét, a közvélemény irányítását, a kormány munkájának ellenőrzését, így nem működhetett olyan fékező erőként sem, amely a háborúba lépést megakadályozta volna, és sérelmezi a sajtószabadság korlátozását is.⁷⁷ Végül így jellemzi az 1941-re kialakuló belpolitikai helyzetet: „A magyar közéletre lassanként a diktatúras butulás köde lomhán terpeszkedett széjjel, úgy éreztük, hogy a magyar alkotmány berozsdásodott kerekerei megszűntek forogni és beállott a halál, a tökéletes csönd, amelyet csak mohó férgek rágása zavart meg néha.”⁷⁸

Ullein-Reviczky hasonló állapotokat rögzít, de ezt is a német befolyásnak tulajdonítja. Mint korábban utaltam rá, a magyarországi nemzetiszocialista és radikális politikai, társadalmi törekvéseket, jegyeket a külső hatás következményének tekinti. Úgy véli, Teleki életfelfogása különbözött a náciétól, mert angol nevelést kapott, „meggyőzni akart, nem parancsolgatni,” pacifista volt, aki tiszta szívéből szerette a népet. „Természeténél fogva jó ember volt; elítélte a szegények kizsákmányolását, a gyengék elnyomását.”⁷⁹ Tipikus hozzáállással csak pozitív emberi tulajdon-

⁷⁵ Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Aula, Budapest, 1998. 210–235.

⁷⁶ Bethlen 1988, 134.

⁷⁷ Uo. 135–137. Bethlen István visszaemlékezésében a saját miniszterelnökségét nem tárgyalja, így nem érinti azt a kérdést sem, hogy neki milyen szerepe volt a Horthy-korszak politikai intézményrendszerének kialakításában. A kérdésről lásd Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 220–233.; Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2006. 257–280.

⁷⁸ Bethlen 1988, 140.

⁷⁹ Ullein-Reviczky 1993, 29.

ságait emeli ki, az általánosságok szintjén, és nem veszi figyelembe a politikai karakter azon vonásait – legyen elég itt Teleki antiszemitizmusára utalni – melyek nélkül nem teljes a portré. Telekit szinte Don Quijote-i pózban ábrázolja a szélsőségekkel való reménytelen szélmalomharcban, miközben igyekezete szerint átalakítaná a választási rendszert, a kormánypártot, nota bene megvédené az ellenzéki sajtót és a baloldali pártokat is. Állítása szerint a miniszterelnöknek az 1939-es választásokon csak félig sikerült a „bizalmára méltó képviselők” számát növelnie, mert nem tudta megváltoztatni a választási rendszert, s ennek egyik oka a magyar belpolitikai életet már ekkor felügyelő Németország lett volna.⁸⁰ E nehezen értelmezhető kijelentések vagy a szerző politikai éleslátását felülíró illúzióit tükrözik, vagy aktuális céllal íródhattak, olyan irányultságot tulajdonítva Telekinek, amelyek nem jellemezték tevékenységét. Sőt, az olvasónak olyan érzése támad, mintha Ullein-Reviczky időnként összemosná Teleki és Kállay alakját, mert memoárja szerint az utóbbi igyekezett nagyobb teret engedni a baloldali sajtónak a közvélemény differenciáltabb tájékoztatása céljából.⁸¹

Bárdossy László szerepét Ullein-Reviczky igen részletesen mutatja be, s bár „posztumusz tanúvallomása” nem menti fel a bűnbakká lett későbbi miniszterelnököt, legalább utal arra, hogy a történelem ítélszéke előtt majdan nem egyedül fog ülni a vádlottak padján.⁸² 1946-ban odáig nem merészkedik, hogy a kormányzó felelősségét is felvesse, de – főként a magyar katonai vezetéssel szemben – árnyalja a miniszterelnök lehetőségeit. Azt nem mondhatnánk, hogy a szerző a Telekivel vagy Kállayval szembeni tisztelet hangján szólna róla: Ullein-Reviczky szerint Bárdossy Teleki sorsából csak annyit értett meg, hogy az ellen akart állni a németeknek, de ez nem volt lehetséges – sugallva a következtetést, hogy az új miniszterelnök erre kísérletet sem tett. Bárdossy bűnbakká válásának folyamata a memoárból is nyomom követhető, a fordulat az Egyesült Államokkal szemben a hadiállapot bejelentésekor áll be. A szerző idézi Bárdossynak az amerikai követ előtt mondott, a valós helyzettől távol álló szavait: „Magyarország független ország és nem hagyja, hogy parancsolgassanak neki!”⁸³ Kállay Miklós viszont miniszterelnökké való

⁸⁰ Uo. 42.

⁸¹ Kállay 1991, 2. köt. 115.

⁸² Ullein-Reviczky 1993, 73. A kérdéstről lásd Pritz 2005.

⁸³ Ullein-Reviczky 1993, 111.

kinevezése után lezajlott beszélgetésükre emlékezve Bárdossy-nak a neki szóló, az előbbieknél ellentmondó, s prófétikusnak tűnő mondatait közli: „Te katasztrófába viszed az országot. Rólad mindenki tudja, hogy németellenes vagy, és angolbarát vagy és nem vagy antiszemita. Futsz majd az angolok után, de soha nem nyered meg őket, ahogy Bethlen sem tudta, sem senki más. Ők le vannak kötelezve ellenségeinknek, az oroszoknak és a kis-antantnak, és soha nem fogják cserbenhagyni őket. Te viszont elveszíted a németek barátságát, és Magyarország magára marad. Azon a tényen, hogy ha a németeket megverik, minket is a vesztesek közé sorolnak, te úgysem tudsz változtatni. Ez eldőlt már az első világháborúban, és eldőlt Trianonban is.”⁸⁴ Nem elképzelhetetlen, hogy Kállay az ellene megfogalmazott vádakat szedte utólag csokorba, s adta Bárdossy szájába.

Kállay Miklósról Ullein-Reviczky régi barátként, elismeréssel emlékezik, messze nem az imént idézettek szellemében.⁸⁵ Kinevezésének hírére ő vitte meg neki, s találkozásukra, melynek során kétségeit fejezte ki, maga Kállay is hivatkozott saját emlékiratában, sőt, egy bekezdést át is vett Ullein-Reviczky szövegéből.⁸⁶ Ebben arról beszélt, hogy érzése szerint még nem idősebb a kinevezése, mert ő a Teleki-vonal híve, és a németekkel szemben jelenleg nem lehet a magyar politikát képviselni. A szerző válasza a következő volt: „Lehet, mindez igaz – feleltem nyugodtan –, de határozottan tudom, a kormányzó a fejébe vette, hogy a te szolgálatodhoz folyamodik, ugyanis meg van győződve róla, hogy te vagy a leghivatottabb visszaterelni az ország politikáját régi, hagyományos medrébe.”⁸⁷ A fenti sorok, valamint az, hogy a későbbiekben a „nagy magyar dráma” legnemesebb és legjobban félreismeret alakjának nevezi Kállayt, jól illusztrálják Ullein-Reviczkynek a drámaiság iránti vonzalmát.⁸⁸

A memoár két kérdés részletesebb tárgyalását kerüli feltűnő módon: az egyik a magyar katonai szerepvállalás a Szovjetunióban, a magyar katonák tevékenysége a megszállt területeken, a másik a politikai antiszemitizmus hatása, következményei. Le-

⁸⁴ Kállay 1991, 1. köt. 52.

⁸⁵ Meg kell jegyezni, hogy Andorka Rudolf 1942. szeptember 24-én neheztelve írta naplójába: „Egészen megdöbbentő Ullein viselkedése. Kállayról mint »kis öregről« beszél...” Andorka 1978, 255.

⁸⁶ Kállay 1991, 1. köt. 39–40.

⁸⁷ Ullein-Reviczky 1993, 127.

⁸⁸ Uo. 129.

het, hogy ezen témák megítéléséhez 1946-ban még nem volt meg a kellő távlat – s hozzátehetjük: még ma is vitákat gerjesztenek. A német megszállás ténye sokak számára felülír mindent, és a holokauszt szörnyűsége elfedi az antiszemita törvények, rendeletek következményeit, a szovjet megszállás pedig a Szovjetunió megtámadását és az ott történeteket. Ullein-Reviczky is súlytalan-ná teszi a többszázezer ember egzisztenciális és jogi kisémmizését megvalósító, tízezrek számára közvetlen életveszélyt is jelentő⁸⁹ antiszemita politikát, mert rövid életűnek, és a náci rendelkezések halvány másának tünteti fel azt. Vélekedése szerint pusztán a német befolyás következménye volt, és a megszállásig nem üldözték a zsidókat Magyarországon:⁹⁰ „Nem tették fasisztává Magyarországot a fasizmus bűnös jegyeivel szennyezett, noha még az alkotmányos időszakból származó bizonyos intézkedések, elsősorban a különböző zsidóellenes törvények – a náci törvényhozás halvány utánezetei – sem. E rövid életű törvények ugyanis olyan tényezőknél voltak tulajdoníthatók, amelyeket fentebb úgy összegeztünk, hogy a Reich ott van a határon, sőt benn az országban. Egyébként Magyarországon a német megszállásig e végzetes törvények ellenére sem volt zsidóüldözés, néhány elszigetelt esettől eltekintve.” Saját szavaival is cáfolja a leírtakat, mert bevallása szerint ő maga is mindent megtett, hogy minél több zsidó intelligenciát megmentsen – így nem beszélhetünk elszigetelt esetekről.⁹¹

A legélesebb kritika a szerzőnek a sajtóra és a propagandára vonatkozó kijelentéseit illelheti, mert saját pozícióját (s főleg az emlékiratból sugárzó önarcképpel merőben ellentétes szerepét)

⁸⁹ Magyarországról az első tömeges deportálás 1941 augusztusában történt, mely 14 000–16 000 áldozatot követelt (a kivégzéseket német alakulatok hajtották végre). Lásd Majsai Tamás: *A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben*. In *Ráday-gyűjtemény Évkönyve*. IV–V. [Szerk. Benda Kálmán et al.] [Ráday Gyűjtemény], Budapest, 1986. 59–86. A kisegítő munkaszolgálat körülményei is számos, nem a háborús viszonyokból adódó halálesethez vezettek.

⁹⁰ Ullein-Reviczky 1993, 33. Hasonlóképpen nyilatkozott Barcza György (a törvények benyújtásakor hivatalban levő miniszterelnökök nevét említve): „Hazatértemkor nálunk a zsidóság helyzete az volt, hogy a Darányi- és az Imrédy-féle zsidótörvények papíron ugyan léteztek, és a külvilág előtt ugyancsak dokumentálták azt, hogy e tekintetben is németutánezókká lettünk, de a valóságban a zsidók helyzete Magyarországon – hasonlítva sorsukat a Németországban és a németek által megszállott országokban élőkéhez – még mindig egyenesen paradicsominak volt mondható. [...] Embertelenségek pedig igazán nem történtek, legfeljebb igazságtalanságok.” Barcza 1994, 2. köt. 21.

⁹¹ Ullein-Reviczky 1993, 188.

jóformán nem is érinti. 1938-tól 1943 szeptemberéig Ullein-Reviczky volt a Külügyminisztérium sajtó- és propagandaosztályának, emellett egy ideig a kulturális osztálynak a vezetője, már Bárdossy megbízta a belpolitikai sajtóirányítással is, Kállay kinevezésétől pedig a miniszterelnökség sajtófőnöki tisztét is ellátta. 1942 szeptemberétől ő vezette a főszerkesztői értekezleteket,⁹² így gyakorlatilag ő irányította a magyar sajtót. A szólásszabadság legfőbb korlátaival (hiszen azok szilárdításában kitüntetetten fontos szerepet vitt) Ullein-Reviczky is pontosan tisztában volt: csak a miniszterelnök engedélyével lehetett lapot indítani, azokat be lehetett tiltani, kötött volt az újságírás és működött a cenzúra.⁹³ A felsoroltak közül a cenzúrát többször említi a szerző, de nem érinti például a Sajtókamara működését, amely az első zsidótörvény életbe lépésétől megszüntette a szabad újságírást, mert kamarai tagsághoz kötötte az újságírók alkalmazását. Kétségtelen, hogy a német megszállásig megjelenhettek fontos ellenzéki lapok, mint a *Népszava* vagy a *Magyar Nemzet* is, ám ez nem változtat a fenti tényeken. A sajtófőnök közvetlenül, körtelefonokkal is adott utasításokat – „megpróbálta karmesterként irányítani” a sajtót – cikkeket, témákat, vitákat rendelve-sugalmazva, befolyása a Sajtóellenőrző Bizottságban is érvényesült.⁹⁴ A „kézi vezérlés” számtalan példáját említhetnénk arra, hogyan balanszírozott a szélsőjobbaldali és a baloldali lapok hírei között. Most egy témát említek: mintaértékű az Eckhardt Tibor amerikai tartózkodásával⁹⁵ kapcsolatos „utasításözön” a cenzúra számára, hiszen a kisgazdapárti politikus 1941 márciusában Horthy Miklós megbízásából érkezett az Egyesült Államokba, feladata a magyar érdekek képviselője volt. A Külügyminisztérium sajtóosztályának 1941. október 6-ai instrukciói szerint két újság – a *Magyarország* és a *Pester Lloyd* – közölhetett „sugalmazott cikket” Eckhardttról. Másnap, október 7-én a többi napilap főszerkesztőjét Ullein-Reviczky utasította, hogy az előbbi újságok cikkeinek mintájára hozzák le a hírt, hozzáfűzve: „Szíveskedjék kifejezésre juttatni, hogy szinte hihetetlen, miképpen lehetséges az, hogy a magyar parlament egy tagja külföldön nyíltan megtámadja Magyarországot, és szemünkre vesse az egyedül helyes külpolitikát,

⁹² A témáról lásd Főszerkesztői értekezletek 2007.

⁹³ Sipos 2007, 11.

⁹⁴ Uo. 12–13., 15.

⁹⁵ Czettler 2000, 175.; Szegedy-Maszák 1996, 2. köt. 96–97.

melyet Magyarország vezethet.”⁹⁶ Ugyancsak október 7-én ennek a gondolatmenetnek a továbbfűzésére szólította fel a *Pester Lloyd* és a *Magyarország* szerkesztőségét,⁹⁷ és a Sajtóellenőrző Bizottságot e két lap cikkeinek az átengedésére instruálta, jelezve, hogy ha más orgánus akar foglalkozni a témával, meg kell kérdezni a Külügyminisztérium sajtóosztályát. Ezen a napon hosszú közleményben fejtették ki az osztály Eckhardt tevékenységei kapcsolatos álláspontját, hitet téve a magyar függetlenség és öncélúság mellett, tagadva, hogy náci befolyás érvényesülne – egyben javasolva, hogy a közlemény szövegét ne szó szerint vegyék át, hanem a cikkíró temperamentuma határozza meg a hangnemet.⁹⁸ Még október 6-án Ullein-Reviczky a *Magyarság* azon állítása kapcsán, mely szerint Eckhardt Teleki tudtával ment Amerikába, utasítást adott arra, hogy a hasonló felvetéseket törölni kell. Fentiekhez hozzátartozik, hogy a memoár nem tér ki Eckhardt útjára, tevékenységére, amikor a szövetségesekkel való kapcsolatteremtést ismerteti.

Fentiek miatt mélységesen hamis az emlékirat következő mondata: „A magyar sajtó ekkor még kellőképpen szabad volt a háború elején bevezetett cenzúra ellenére is.”⁹⁹ Hangsúlyozni kell azonban, hogy kritikai megjegyzéseim elsősorban Ullein-Reviczkynek a kijelentéseire vonatkoznak, tevékenysége sokkal összetettebb volt, s így differenciáltabb elemzést igényelne.¹⁰⁰ Az általa megvalósított sajtóirányítás nem volt drasztikus – Sipos Balázs „kedélyesnek, jovialisnak” nevezte a főszerkesztői értekezletek hangulatát, s a jegyzőkönyveket olvasva igazat kell neki adnunk.¹⁰¹ Ez a sajtószabadság korlátozásának tényén nem változtat, de árnyalja Ullein-Reviczky szerepét és a magyar sajtó helyzetét. Eltérőmondásos helyzet alakult ki: a sajtó feladatává tették a németek melletti kiállítás demonstrálását, ugyanakkor olyan politikus instruálta erre az orgánusokat, aki saját bevallása szerint egyre

⁹⁶ Nem engedélyezem 1975, 167.

⁹⁷ Uo. 167.

⁹⁸ Uo. 168–170.

⁹⁹ Ullein-Reviczky 1993, 54. A memoár e mondata Teleki miniszterelnökségének időszakára vonatkozik, de Ullein-Reviczky később maga írja, hogy a sajtóirányításban az ekkor bevezetett elvek érvényben maradtak később is. Uo. 55.

¹⁰⁰ A „becsvágyó” Ullein-Reviczky műveltségét, tájékozottságát, felkészültségét hangsúlyozva már az 1970-es években árnyaltan mutatták be az egész magyar sajtó „teljhatalmú karmesterének” tevékenységét az említett kötet szerkesztői, lásd Nem engedélyezem 1975, 5–49.

¹⁰¹ Sipos 2007, 30.

kevésbé volt tengelybarát,¹⁰² és a szövetségesekhez való kötődése lassan nyílt titokká vált. A memoárban közölt dokumentumok alapján úgy tűnik, hogy sajtófőnöki pozíciójában a Ullein-Reviczky nem vált a német propaganda eszközévé, a németek több alkalommal kifogásolták tevékenységét,¹⁰³ 1942-ben megakadályozták külügyminiszteri kinevezését,¹⁰⁴ és 1943-ban hivatkoztak arra, hogy a magyar sajtóirányítás azóta javult, amióta Ullein-Reviczky külföldre távozott.¹⁰⁵

Ullein-Reviczkynek a szabad sajtóról alkotott véleményét osztotta Kállay Miklós is,¹⁰⁶ bár azt is megjegyezte, hogy „ennek a kényszerű kettős játéknak volt egy rossz oldala is, az, hogy az emberek odahaza és külföldön természetesen csak a szavakat hallották, a tettek híre már nem jutott el hozzájuk.”¹⁰⁷ Bethlen István egészen másképp látta ezt a kérdést, igaz, ő is kijelentette: „Csak természetes volt, hogy olyan időkben a sajtószabadság az első volt azon szabadságok között, amelyeket megnyirbálni töreksenek.” Bethlen azt elfogadta, hogy háború idején a sajtó nem sértheti a nemzet érdekeit,¹⁰⁸ de felhívta a figyelmet arra, hogy éppen a háborús körülmények indokolják a kormánynak a parlament, a közvélemény és a sajtó általi fokozott ellenőrzését, hogy az elkövetett hibák korrekciójára mód legyen.¹⁰⁹

E feltételeknek a magyar sajtó semmiképpen nem felelt meg, de a diktatúrák gyakorlatához képest mégiscsak mutatkoznak jelentős különbségek az Ullein-Reviczky által irányított hírközlésben. Ő maga – nem mentesen némi cinizmustól – a cenzúra létét is ilyen különbségnek tekintette, mert annak németországi hiányából arra következtetett, hogy ott nincs sajtószabadság, s állítá-

¹⁰² Wilhelmstrasse 1968, 556. sz. Összeállítás a Forschungsamt jelentései alapján a Németországtól való elszakadásra irányuló magyar törekvésekről.

¹⁰³ Uo. 578. sz. A Külügyminisztérium feljegyzése. A Hitler–Horthy találkozó előkészítése: „A budapesti német követség számtalan panaszt emelt, hogy megváltoztassa a magyar közvélemény szócsöveinek magatartását. Ezek a fáradozások természetesen hiábavalók voltak mindaddig, amíg Ullein-Reviczky úr vezette a magyar Külügyminisztérium sajtóosztályát, de sajnos ezután is teljes mértékben eredménytelenek maradtak.”

¹⁰⁴ Uo. 481. sz. Weizsäcker külügyi államtitkár feljegyzése Ribbentrop külügyminiszterrel folytatott megbeszélésről.

¹⁰⁵ Ullein-Reviczky 1993, 150., 186–188.

¹⁰⁶ Kállay 1991, 2. köt. 116.

¹⁰⁷ Uo. 114.

¹⁰⁸ „...a sajtó sokszínűségét annyi korlát éri, amennyi a háborús körülmények között természetes.” Idézi Pritz 2011, 128.

¹⁰⁹ Bethlen 1988, 137.

sa szerint olyan körülmények között nem is vállalná a sajtófőnökséget.¹¹⁰ A kérdés megítéléséhez ad némi támpontot azon 1945-ös felmérésnek az eredménye, mely szerint a budapesti olvasókörzönység érzekelte a sajtó sokszínűségét, és bizonyos mértékű németellenességet, illetve a szövetségesek mellett megnyilvánuló szimpátiát is.¹¹¹ Ám a németbarát háborús propaganda hatása sokkal erősebb volt, mint azt a fentiek alapján gondolhatnánk: a vidéki lapok minden árnyalás nélkül közölték az MTI híreit, azokhoz igazodott a helyi tudósítások hangneme, és a propaganda sztereotípiái rendre felbukkannak a leghétköznapibb szövegek környezetben is.¹¹² Az ellenzéki orgánumok a társadalom bizonyos rétegeihez nem jutottak el, így egyoldalú és irányított volt a tájékoztatás. Mindebben személyesen a sajtófőnök szerepét emeli ki Szegedy-Maszák Aladár, mert vélekedése szerint Ullein-Reviczky „tehetséges aktivista, túlzásra hajló és agresszívan ambiciózus volt”, akit „komoly felelősség terhelt a magyar sajtó hangjának megromlásáért,”¹¹³ s aki „a széljárás változása után esetlenül és túlbuzgón kereste a kapcsolatot a másik oldallal.”¹¹⁴ Ez a változás nem érzékelhető Ullein-Reviczky memoárjában, melyben kizárólag a németekkel szembeni gyanakvása, ellenérzése kap hangot.

Fő célkitűzésével kapcsolatban egyértelmű a szerző álláspontja: véleménye szerint nem volt alternatívája a hadba lépésnek. A terület-visszacsatolások megindulásakor nem lehetett a jövőbe látni, s előre tudni, hogy Hitler világháborút fog kirobbantani, és abba „Magyarországot sikerül belerántania.”¹¹⁵ A magyar politikai felelősség így azon áll vagy bukik, hogy sikerül-e bebizonyítani a háborús szerepvállalásban a német befolyást és nyomást, és ezzel a németek felelősségét.¹¹⁶ Ullein-Reviczky memo-

¹¹⁰ Főszerkesztői értekezletek 2007, 80.

¹¹¹ Sipos 2007, 33–34.

¹¹² Pihurik 2005.

¹¹³ Szegedy-Maszák 1996, 1. köt. 233. Andorka Rudolf hasonlóan vélekedett naplójában a sajtófőnök szerepéről: „[Ullein-Reviczky] A tótországi zsidó borzalmak felett kesergett, s közben azt merete mondani, hogy ő vigyáz arra, hogy a mi sajtónkban ne engedje meg ezt az uszító hangot.” (1942. április 14.) Andorka 1978, 231.

¹¹⁴ Szegedy-Maszák 1996, 239.

¹¹⁵ Ullein-Reviczky 1993, 21.

¹¹⁶ A magyar politikában érvényesülő német befolyás mértékéről, következményeiről lásd Pritz 2011, 126–128. A „Vajon vazallusává vált-e Magyarország Németországnak?” kérdésre Pritz Pál – a klasszikus, nyugat-európai értelemben, a „megőrizve méltóságát” kitétel hangsúlyozásával – igennel válaszol,

árja ennek döntő voltát hangsúlyozza, s megint csak a távlat hiánya lehet az oka annak, hogy nem érzékeli: Hitler érdeke volt a magyar belpolitikai önállóság és bizonyos mértékű függetlenség látszatának a fenntartása. Nem beszélhetünk tehát arról, hogy semmilyen kérdésben ne lett volna választási lehetőségük a magyar döntéshozóknak,¹¹⁷ s csak a „végzetszerű kényszer” befolyásolta az ország sorsát. Ilyen például Magyarország hadba lépése, vagy az, hogy a német megszállás után Horthy Miklós a helyén maradva legalizálta a történeteket.

Súlyos elhallgatásaival együtt Ullein-Reviczky Antal hozzájárul az események hátterének feltárásához, de legendák, tévhittek továbbéléséhez is – főként azzal, hogy a hibás, tragikus lépések hátterében minden esetben csak Németország árnya sejlik fel memoárjában.

---

de a teljes alávetettséget tagadja. Felsorolja azon belpolitikai változásokat, melyekben német nyomás érvényesült, kezdve a Volksbundtól a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozáson át a harmadik zsidótörvény meghozatalában játszott szerepükig, de hangsúlyozza a magyar politikai intézményrendszer változatlan fennmaradásának tényét egészen a német megszállásig.

¹¹⁷ Joó András: 13–15. Kállay külpolitikai törekvéseinek felvázolásakor leszögezi, hogy sem a „rendszermentésre” való hivatkozás, sem a „kényszerpálya” elmélet maradéktalan elfogadásával nem ért egyet, mert utóbbi esetében a politikusi magatartás és felelősség vizsgálata értelmetlen, az előbbi pedig nem volt meghatározó, bár bizonyos mértékig természetesen számításba vehető (mint más államok esetében is). A kényszerek meglétét elfogadja, de úgy véli, a „kényszerpálya” feltételezése fatalizmust sugall. Eme fatalizmus érvényesülése a vonatkozó memoárokban – Ullein-Reviczkyében is – egyértelműen felfedezhető.

Peter Pastor

KIRÁLY BÉLA AZ EMLÉKIRATAI TÜKRÉBEN

A drámaíró George Bernard Shaw egyik írásában megjegyezte, hogy az önéletrajz, amelynek egyik variációja az emlékirat, teli van hazugságokkal, „és nemcsak tudat alatti, nem szándékos hazugságokkal, hanem átgondolt hazugságokkal.”¹

Shaw véleménye Király Béla írásaira is vonatkozik. Az 1956-os forradalom és szabadságharc ismert hőse két emlékiratot is írt életének fontosabb állomásairól. A két emlékirat a szerző amerikai emigrációjában jelent meg. Mindkét emlékirat elferdíti a múltat.² 1990-ben Király visszatért Magyarországra és független képviselőjelöltként elindult az országgyűlési választásokon. Akkor jelent meg emlékiratnak is beillő interjú- és cikksorozata *Forradalomtól Forradalomig* címmel. E kötet a képviselő-jelöltet kívánta megismertetni a választókkal. A kibontakozó portré és pályakép bizonyos fokig különbözött az emlékiratok Király Bélájától.³

¹ Lásd Henderson, Archibald: *George Bernard Shaw: His Life and Works. A Critical Biography*. Stewart and Kidd, London, 1911. 5. A Francia Tudományos Akadémia szótára szintén megállapítja, hogy az „önéletrajzok gyakran hamisak.” Lásd May, Geroges: *L'autobiographie*. Presses Universitaires de France, Párizs, 1979. 90.

² Király 1981, Király 1986. A könyv 1986-as amerikai kiadásnak van egy 1988-as kiadása is (Magyar Füzetek, Magyar Öregdiákok Szövetsége, Bessenyei Kör, Párizs – New Brunswick, 1988.) és 1989-es magyarországi kiadása is (CONEXUS Print Budapest, 1989.). Ezekben a főszöveg oldalszámai egyeznek az 1986-os első kiadásával. Tanulmányomban rendszerint az 1986-os kiadás oldal-számaira hivatkozom.

³ Király 1990.

Tizenhárom esztendővel később, 2003-ban a szerző újabb emlékiratot publikált. Ennek apropóját ázsiai útja szolgáltatta.⁴ A következő esztendőben ismét megjelent a neve alatt egy memoár. Ezt részben korábbi írásaiból ollózta össze, s közben fontos átírásokat is eszközölt a korábbi szövegen. Ennek az volt az oka, hogy addigra korábbi visszaemlékezéseinek egyes passzusai számára kényelmetlenné váltak.⁵

Dolgozatom célja, hogy ezen kötetek tartalmát a múlt valóságával vesseм egybe, jelentős mértékben az egyes kötetek közötti ellentmondások bemutatása révén.

*

Király Béla a 2004-ben publikált önéletrajzában születésnapjának dátumához kapcsolódóan megemlíti két tragikus eseményt. 1912. április 14. éjszakáján elsüllyedt a Titanic utasszállító hajó. Három nappal később pedig leégett szülőházához közel a fából épített színház. Így a három napos újszülöttet megvizsgáló orvosnak nem volt szüksége lámpára, azt a tűz fénye helyettesítette. És a bába így szólt: „Ez a fiú szerencsés lesz! Két katasztrófa is történt, amikor született: ez szerencsés jövőt jelent.” Király különös jelentőséget tulajdonít a bába mondásának. Ám joggal lehetnek kételyeink az elbeszélés hitelességével kapcsolatban. A színház nem akkor égett porrá, és a Titanic sem aznap süllyedt el.⁶ Hősiünk egyébként szerencsés volt annak tulajdonítva, egész életében munkamániás volt: „semmilyen akadály nem tudott engem megállítani abban, hogy befejezzem, amit elkezdtem, ha meg voltam győződve arról, hogy munkám jó célt szolgál.”⁷

Király Béla hosszú életét „kelő, bukó vagy éppen szívósan kitartó rezsimek és birodalmak vonzásköre határozta meg. Úgy is mondhatnám: tizenöt lobogó, amelyek alatt éltem, dolgoztam, és

⁴ Király 2003.

⁵ Király 2004.

⁶ Király Béla könyve előszavában írja „Kaposvárott születtem, azon a napon, amelyen a Titanic oceanjáró a tenger mélyére merült.” Király 2004, 11.

⁷ Király 2004, 18.

amelynek, ha kellett, ellenálltam.” Nála a lobogó vagy a Jó vagy a Rossz, a jó vagy a rossz rezsimek metaforája. Mint írja: „Nem voltam még hétéves ekkoriban, de emlékszem a vörös zászlók vészjóslo lobogására szülővárosom, Kaposvár felett.”⁸ 2004-ben Király a kommunistákhoz való viszonyát érzékelteti a vörös lobogókkal. Ennek aligha lehet köze ahhoz, ami annak idején a hét esztendőös gyermek fejében kavargott.

Később arról értesülünk, hogy hősünk 1930-ban a szentkoronás magyar zászló alatt tette le katonai esküjét. Ez a lobogó természetesen jó zászló volt: „1920-ban az eltörölt első kommunista rezsim helyén Horthy Miklós újjáélesztette a királyság államformáját, ám király nélkül, élén a kormányzó admirálissal: a Szent Korona képe ismét ott ragyogott a magyar zászlón.” A „vészjóslo” zászló helyett Király e „ragyogó” zászlót szolgálta. Így azután szó sem esik az ellenforradalom születéséről, a fehérterrortól, arról, hogy hősünk ezt a zászlót szolgálta hűségesen a nyugati és keleti szövetséges hatalmak ellen vívott háborúban a nyilas hatalom átvételéig. Egy 2000-ben készített interjújában így fogalmazott: „A Horthy-rendszerben nem volt lelkiismeret-furdalásom”.⁹ Király pozitív hozzáállását nem csekély mértékben a megváltozott világ befolyásolta, amikor a hazai történetírás már rég nem beszélt arról, hogy a Horthy-rendszer fasiszta vagy fasisztoid diktatúra lett volna.¹⁰

Élete következő lobogója a nyilasok zászlója, a vörös lobogóhoz hasonlóan a Rosszát szimbolizálja: „1944–45-ben rövid időre a hungaristák nyilaskeresztes lobogója emelkedett hazánk fölé, vért és pusztulást hozva.”¹¹ A memoárban nincs szó a fényes szentkoronás magyar zászló alatt történekről: a Don mellett bekövetkezett tragédiáról, a szövetségesek magyarországi bombázásairól, a hazai zsidóság megsemmisüléséről. Pedig ezek mind abban a háborúban történtek, amelyben Király részt vett. Mint írja, „A tisztikar [...] teljesítette kötelességét, szolgálta a kormányt esküje szerint, abban a hitben, hogy ezzel hazáját szolgálja.”¹²

⁸ Király 2004, 11.

⁹ Stefka István: *A huszadik század szolgáló katonája Király Béla. Az SZDSZ 'trionni' zsoldoshadsereget kényszerítene a nemzetre.* In *Napi Magyarország*, 2000. február 16.

¹⁰ Romsics Ignác: *A Horthy-rendszer jellegéről. Historiográfiai áttekintés.* In Romsics Ignác: *Múltról mának.* Osiris, Budapest, 2004. 354.; Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz.* In Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948.* 166.; Romsics Ignác: *Horthy-képeink.* In *Mozgóvilág Online*, 2007. október <http://mozgovilag.com/?p=2479>

¹¹ Király 2004, 12.

¹² Király 2004, 119.

Az 1986-os emlékiratában bizony még más színben tűnik fel ez a katonai szolgálat: a háborúban nem hazaszeretete és esküje miatt vett részt, hanem azért, mert hivatásos tiszt volt. „Mint honvédtiszt, fegyverrel szolgáltam a törvényes kormány politikáját, de humanista beállítottságom folytán a tengely vereségére vágytam.”¹³ Tehát emigrációjában, amikor a tengelyhatalmak legyőzőjének országában, az Egyesült Államokban élt, Király azt vetette papírra, hogy miközben a háborúban szolgált, Magyarország vereségeért drukolt. Itt is nagyon világosan látszik az eltérő kornak és az eltérő helyszínnek a visszaemlékezésre gyakorolt markáns hatása. Ez esetben még a tőle szokatlan önkritika is hangot kap: „Képtelen voltam a Horthy-rendszer alatt átlépni a Rubicont, ha az ostobaságot tisztán láttam is...”¹⁴

Király szerint a Rubicont a nyilasok hatalomra jutása miatt lépte át. Ekkor, mint írja, a Honvédelmi Minisztérium 1/a szervezési osztály alosztályának elvi alosztályát vezette. Emlékiratában ezt úgy magyarázza, hogy azért tért vissza a minisztériumba, a fronton levő 8. tábori póthadosztályból, hogy megszervezze az ellenállást, amelyet már 1944 nyarán frontra indulása előtt megkezdett.¹⁵ Önéletrajzában azonban azt írja, hogy visszarendelték, és egy ellenálló csoportot szervezett.¹⁶ Valójában azonban Király Béla nem volt ellenálló; a nyilas Honvédelmi Minisztériumban dolgozott, és 1945 januárjában Szálasi Ferenc a Magyar Érdemrend Tiszti Keresztjével tüntette ki.¹⁷ 1945 márciusában pedig vitézzé avatták.¹⁸ A történésznek kötelessége, hogy a visszaemlékező írásainak valótlan elemeire is ráirányítsa a figyelmet.

„E rezsimre [a Szálasi-rezsimre – P.P.] sohasem tettem hűségesküt – írja Király Béla. – Passzív rezisztencia helyett csoportos ellenállás szervezésébe fogtam: társaim segítségével megmentettem Kőszeget a szovjet ostromtól.”¹⁹ Emlékiratában és önéletrajzában is visszatérően azt írja, hogy a védőkörlet parancsnokként és „ellenállóként” érintkezésbe lépett az oroszokkal, hogy megvédje a várost.

¹³ Király 1986, 11.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo. 30.

¹⁶ Király 2004, 124.

¹⁷ Gellért Tibor: *Megjegyzések Király Béla: Honvédségből Néphadsereg c. könyvéhez*. In: Király 1989, 315

¹⁸ Szentváry-Lukács János: *A Vitézi Rend tagjainak névsora 1921–1945. Magyar fegyveres erők. Adattár*. In: <http://www.hungarianarmedforces.com/vitezirend/tiszti/index.html>

¹⁹ Király 2004, 12.

Király szerint a felelőssége ebben úgy alakult, hogy amikor határozni kellett, ki megy át az oroszokhoz, ő vagy *Kengyel Miklós* hadiműszaki törzskari őrnagy, Király kaposvári barátja és ellenállótársa, akkor Kengyel maradt és „átvette a dandár parancsnokságát.”²⁰ Arra nincs bizonyíték, hogy Kengyel Miklós tényleg ellenálló volt, és az sem teljesen világos, hogy milyen körülmények között vette át (ha átvette) a dandár parancsnokságát. Az életrajzi jegyzetből csak annyi tűnik ki, hogy Kengyel 1945 áprilisában hadifogságba esett és onnan 1948-ban hazatért majd 1949-ben meghalt.²¹ Király az írásaiban többi ellenállótársat nem nevezett meg.

A Kőszeg–Sopron–Szombathely háromszög kiürítésére az akkor már Kőszegen működő Honvédelmi Minisztérium március 28-án hajnalában kapta meg a parancsot.²² Kőszeg átadására Király úgy emlékezett vissza, hogy dandárparancsnokként tűzszünetet rendelt el 1945. március 29-én 12 órától. Ezt követően parlamenterként átment a támadásra készülő oroszokhoz, hogy tűzszünetet kérjen tőlük, és harc nélkül átadja nekik a várost. Bevallása szerint ez nem sikerült, mert az oroszok a támadást választották a gyengén védett város ellen, és Király hadifogoly lett. Ennek ellenére az epizódot Király személyes sikernek könyveli el: „Igaz, hogy a formális tűzszünet megkötése érdekében kifejtett erőfeszitésem kudarcba fulladt, akciónk lényegében sikeres volt. Kőszeg megmenekült a rombolástól, [...]”²³ Figyelemre méltó itt a többes szám, jelezvén, hogy tette a közös ellenállás jegyében történt meg.

Király Béla emlékirata 1989 őszén Magyarországon is megjelent. Előtte júniusban Király, Nagy Imre újratemetése alkalmával, 1956 óta először járt Magyarországon, és a ravatalnál beszédet is mondott. A könyvkiadó az 1989-es emlékirat megjelentetésekor megtette azt, ami számos memoár megjelentetésénél elmarad: szakember kommentálta a szöveget. Gellért Tibor hadtörténész elmondja, hogy hősünk a Szálasi-kormány hű katonája volt. Az oroszokhoz történt átállásáról pedig azt jegyzi meg, hogy a szerző „beállt azon visszaemlékezők sorába, akik hajlamosak megfelelkezni múltjuk utólag nemkívánatosnak minősülő epi-

²⁰ Király 2004, 127.; Király 1986, 37.

²¹ Király 2004, 140., 94.

²² Radnóczy Antal: *A magyar katonai emigráció története (1945–1990)*. In *Hadtörténelmi Közlemények*, 1998. 3. sz. 3.

²³ Király 2004, 131.

zódjairól [...] Nem kívánom csökkenteni tettének jelentőségét, de szerintem nem feltétlenül a védőkörlet parancsnokának a feladata a parlamentter szerepének vállalása. Így, ugyanis a dandár 'gazda' nélkül maradt, ami esetleg rendkívül negatív következményekkel járhatott volna."²⁴

Alig egy évre rá *Kubinyi Ferenc a Ring* c. hetilapban megkérdőjelezte Király állításait.²⁵ A bírálatot Király rágalomnak nyilvánította.²⁶ Még Király Béla halála előtt Bokor Imre ny. ezredes, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia tanszékvezető tanára – Detre Gyula főhadnagy századparancsnok emlékiratára és egy a Hadtörténeti Intézet Levéltárában található zászlóalj-naplójára és más dokumentumra támaszkodva – kimutatta, hogy a várost nem egy dandár, hanem csak egy zászlóalj védte, Kubicza Kázmér vezérkari ezredes parancsnoksága alatt, míg Király Béla százados csak segédtiszti feladatokat látott el. Bokor szerint a korábban nyilas-hű Király dezertált és egy lopott katonai autóval átszökött a szovjet oldalra, magával vitte a parancsnokság iratait, beleértve egy aknatelepítési tervrajzot. Bokor azt is dokumentálta, hogy Kőszeget valójában ostrom alá vették az oroszok, és közel kétszáz magyar katona vesztette el az életét. A bombázásban és aknatűzben az épületek is kárt szenvedtek.²⁷

2002 januárjában, amikor már Király Béla Orbán Viktor miniszterelnök katonai tanácsadója volt, a szovjetekhez való átállás története új színben kerül az Olvasó elé: „rögtönzött dandárommal átálltam a Nagy Szövetség csapataihoz. Hogy őket a szovjetek képviselték hazánkban, az nemzeti tragédiánk volt.”²⁸

²⁴ Király 1989, 315.

²⁵ *Ring*, 1990. augusztus 29. Kubinyi később könyvében is újraközölte a *Ring*-ben megjelent írásainak egy részét. Kubinyi 1996.

²⁶ *Ring*, 1990. augusztus 29.

²⁷ Bokor Imre: *A Király Béla ügy. Segítség a fővárosi bíróságnak.*; Bokor Imre: *Király perel. Ellenper: ítéljék nyilvános bocsánatkérésre.* In *Leleplező*, 2008. 1. sz.; Bokor Imre: *Az emlékezet elhomályosul, dokumentálni, bizonyítani kell. Király Béla ügyvédje bocsánatot kért.* In *Leleplező*, 2008, 2. sz.; Bokor Imre: *Király Béla nemzetőr élete.* In *Néplap*, 2008. február 7. <http://www.neplap.net/node/61> Lásd még a zászlóalj-napló fakszimiléjét In Detre Gyula László: *Történelem közlőről.* Antológia Kiadó, Lakitelek, 2007. 76–85. A *Múlt-kor* történelmi portál Szálasi Ferenc kőszegi bunkerjával kapcsolatban közölte, hogy miután Szálasi 1945. március 27-én Németországba menekült, „az itteni magyar csapatok parancs szerint az utolsó golyóig súlyos harcokban védtek a bunker környékén kiépült védelmi körletet.” In: <http://www.mult/kor.hu/cikk.php?id=169>

²⁸ Király Béla: *Utószó helyett.* In Györkei Jenő: *Idegen bírák előtt.* Szombathelyi Ferenc újvidéki pere és kivégzése. Zrínyi, Budapest, 2002. 198. A Fidesz többségű parlament 2000. június 6-án február 25-ét a Kommunizmus Áldozatainak Emlék-

A kép teljességéhez tartozik, hogy míg Gellért Tibor történész és Bokor Imre ezredes kétségbe vonta Király Béla kőszegi szerepét, addig Gosztanyi Péter hadtörténész átveszi Király állításait. „Kőszeg március 29-én harc nélkül került az oroszok kezére. A várost tulajdonképpen Király Béla vezérkari százados óvta meg az ostromtól. Ő önállóan cselekedett: nem lévén híve az esélytelen ellenállásnak, elhatározta, hogy a várost és lakosságát megóvja az értelmetlen harc pusztításaitól. A város határában álló szovjet csapatokkal felvéve a kapcsolatot, átadta nekik Kőszeget.”²⁹ Ungváry Krisztián egy évtizeddel később kiadott könyvében Király Béla „hőstette” már nem szerepel.³⁰

A második Magyar Köztárság lobogóján nem volt korona, de a zászló a jó rendszert szimbolizálta. Ez az új rendszer léptette elő hőstünket alezredeké.³¹ Majd azonban a „Rossz” kommunista zászló alatt léptették elő vezérőrnaggyá. A probléma feloldása a memoáriró Király Béla számára nem okozott gondot mivel bebörtönzését ellenállásának végeredményeként tüntette fel, hiszen a „Rossz”-nak mindig ellenállt.³² A rossz „zászló lengett azon az épületen is, amelyben négy évet halálos zárkában és újabb egy évet életfogytiglani elítéltként töltöttem. Megfosztottak vezérőrnagyi rangomtól, és kizártak a néphadseregből”³³

A történeti tényeket mondjuk el pontosan: a Budapesti Katonai Törvényszék 1952. január 11-én kezdődött tárgyaláson Király Bélát halálra ítélte, az 1952. január 29-én megtartott fellebbviteli tárgyaláson azonban a halálos ítélet életfogytiglanira módosult.³⁴

Kommunista párttagságára Király Béla több magyarázattal is szolgál. Ezek közül magunk részéről egyet emelünk ki: „Az általam csak felületesen ismert kommunista párt iránt nem éreztem ellenszenvet, földosztásban játszott szerepük inkább erősítette szimpátiámat. Úgy véltem, hogy a kommunista párt is magyar nemzeti szervezet [...]. Ehhez járult még volt bajtársaim ki-

---

napjává nyilvánította. Ezzel a törvénnyel a 'felszabadulás' 'megszállássá' változott.

²⁹ Gosztanyi Péter: *A Magyar honvédség a második világháborúban*. Európa, Budapest, 1995. 256.

³⁰ Ungváry Krisztián: *A Magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris, Budapest, 2005, 515.

³¹ Király 2004, 12.

³² Uo. 14.

³³ Király 2004, 12.

³⁴ Kubinyi 1996, 97–99.

csinyes buzgalma, hogy megakadályozzák felvételemet az új honvédségbe.”³⁵

Király állítása szerint, amikor belépett a „nemzeti” kommunista pártba, akkor hazaszeretetéről adott tanúságot, éppen úgy, mint korábban, amikor a Horthy-hadseregben volt tiszt.³⁶ Mivel azonban önéletrajzában, mint antikommunista is szerepel, azt is kijelenti, hogy „Soha nem akartam, és nem is kívántam semmiféle pártfunkciót”.³⁷ Emlékiratában még azt is hozzátette, hogy „kizárólag hivatásszerű feladatokkal foglalkoztam”.³⁸ Ez a magyarázat nagyon hasonlít arra a magyarázatra, amit a nyilas hadügyminisztériumban végzett munkája mentségeként említett korábban. Akkor azt hangsúlyozta, hogy bár Beregfy Károly honvédelmi minisztériumában dolgozott, nem esküdött fel a nyilasokra. 1945 után belépett a Magyar Kommunista Pártba, de hangsúlyozza, hogy a pártban, nem végzett pármunkát. Mint írja, „csak fokozatosan ébredtem rá, hogy ezt a pártot kicsinyes, gyanakvó, önző, irigy, szűklátókörű, műveletlen, törtető, szolgalelkű bürokraták igazgatják, minden nagylelkűséget és a nemzet iránti hűséget nélkülöző vezetők irányítása alatt.”³⁹ E mondatból megint csak az tűnik ki, hogy szemében a kommunista vezetők azért váltak rosszák, mert vele ellentétben, nem voltak hazafiak.

Király – állítólag – titokban tartotta párttagságát, de a tagsági könyvet magával hordta, hogy elkerülje az orosz letartoztatást. Arra nem ad magyarázatot, hogy miért is kellett titokban tartania párttagságát, azt sem mondja, hogy ki volt beajánlója, és ki állt érte jót. Erre Kubinyi Ferenc adta meg a választ: „A Magyar Kommunista Párt – nyilvánosságra természetesen nem hozott – határozata értelmében a titkos kommunisták tagkönyveit elkülönítve kezelték. A honvédség tényleges és nem tényleges állományánál a tagkönyvek Révész Gézánál maradtak, és külön fizették a tagdíjat is. A titkos tagok pártoktatását a katonapolitikai osztály szervezte, amelynek előadója Nemes Dezső volt.”⁴⁰ Királyt a

³⁵ Király 2004, 154–155.

³⁶ Lásd uo. 119.

³⁷ Király 2004, 155.; Király 1986, 62.

³⁸ Király 1986, 62.

³⁹ Uo. Gellért Tibor megjegyzi: „Nem beszél viszont az 1947-es választásokon játszott szerepéről, amikor pedig – több akkori kortársa szerint – ugyancsak munkálkodott a Magyar Kommunista Párt választási sikeréért.” Lásd Király 1989, 316.

⁴⁰ Kubinyi Ferenc: *Isten hoztra (vezér)örnagy úr! II. A 'titkos' párttagot megkönyékezik.* In *Ring*, 1990. szeptember 5.

párttagságra tehát a moszkovita Révész Géza javasolta.⁴¹ Révész a párt karhatalmi osztályának vezetője volt. Mellette fontos szerepet játszott *Pálffy György* is a Honvédelmi Minisztérium katonapolitikai osztályának vezetője. Ők dolgozták az MKP hadseregbeli akcióprogramját, amelyben szerepelt a párt befolyásának érvényesítése és a pártszervezetek kiépítése.⁴² Ezzel kapcsolatban fogalmazták meg hősünk hadseregbéli teendőit; karrierjét pedig egyengették.⁴³ Király az emlékiratában még megemlíttette a titkos párttagságát, önéletrajzában azonban már – minden bizonnyal Kubinyi Ferenc leleplezése okán – nem szerepelteti.

Király Bélát az igazoló bizottság decemberben igazolta. Ennek okát a memoárban hiába keressük. A magyarázatot a katonapolitikai osztály párttitkárának, Kornis Pálnak 1988-ban kiadott könyvében találhatjuk meg. A szerző a Szálasi-perre visszaemlékezve, megemlíti, hogy az egyik vádlottról, Beregfy Károlyról, akinek vizsgálótisztje volt, nem rendelkeztek elég kompromittáló adattal. „Egészen váratlanul, december végén, január elején⁴⁴ nem remélt segítség érkezett. Kaposvárról érkezett egy volt közvetlen beosztottja, egy civil, hogy szívesen adna felvilágosítást Beregfy miniszteri tevékenységére vonatkozóan [...]. Király Béla kitűnő megjelenésű, ragyogó képességű, igen képzett katona volt, így váltotta meg átszállójegyét az új hadseregbe. Az ő segítségével, vallomásai alapján sikerült Beregfy ellen a vizsgálatot úgy lezárni, hogy nem lehetett kétséges az ítélet”.⁴⁵

Király elbeszéléséből csak annyi derül ki, hogy Beregfy védőügyvédje tanúként beidézte, mielőtt azonban alkalma lett vol-

---

⁴¹ Király Béla 1985. március 16-án előadást tartott New Brunswickban a készülő könyvének anyagából, „Honvédségből Néphadsereg, 1945–1951, a szovjetítészés módszerei Kelet-Közép-Európában” címmel. Mivel akkor jó barátságban voltunk, én vittem autóval az előadás színhelyére. Előadását kérdés-feleletekkel zárta be. Egy kérdés a pártba való belépésével foglalkozott, amelyre a későbbi emlékiratában megjelent magyarázatokat adta. Útban visszafelé, az autóban megjegyezte, hogy nagy megkönnyebbülést jelentett neki az, hogy a kérdező nem kérdezett rá, hogy ki is ajánlotta be a pártba, mert az a Révész volt. Az emlékirata kiadásának és előadásának háttérére lásd Nagy Károly: *Emigránsok küldetésben*. Magyar Öregdiák Szövetség, Besenyei György Kör, Hungarian Alumni Association, 1960–2000. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000, 79–80. Király emlékiratát Eörsi István lektorálta és magyarosította, amiért soha nem kapott írásos elismerést Királytól.

⁴² Okváth 2001, 23.

⁴³ Király 2004, 162.

⁴⁴ A kihallgatás, mint az alábbiakól kitűnik 1945. október 23-án történt.

⁴⁵ Kornis Pál: *Tanúként jelentkezem*. Zrínyi, Budapest, 1988. 125.

na tanúvallomást tenni, a per befejeződött, és 1946. március 12-én Beregfyt kivégezték.⁴⁶ Mivel Kornis írása Király emlékiratának megjelenése után jelent meg, Kornis tanúvallomását csak későbbi, 2004-es önéletrajzában támadhatta meg. Cáfolatát Kornis könyvét meg sem említve – egyes tudományos munkák metodikáját követve – jegyzetben oldja meg: „Ez a könyv a történetírás igényével lép fel.”⁴⁷ Király a Kornis féle kihallgatásról ezt írja a jegyzetben: „Király Béla a Budapesti Népbíróságon nem tett tanúvallomást Beregfy Károllyal kapcsolatban. Korábban, 1945. október 23-án azonban a HM katona politikai osztályán Kornis Pál kihallgatta a Beregfy elleni vizsgálati eljárás során [...]. E vallomás terjedelme, sem tartalma alapján nem volt a Beregfy-ügy jelentős dokumentuma, amit jelez, hogy a népbíróság nem idézte be Király Bélát a vád tanújaként”.⁴⁸ Tehát az emlékiratában elhallgatott Beregfyvel kapcsolatos tanúvallomását önéletrajza jegyzetében kénytelen feltüntetni, habár annak hatását bagatellizálja. Mindebből az következik, hogy Kornis visszaemlékezése a hiteles és nem Király Béláé.

A Honvédelmi Minisztérium Igazoló Bizottsága Királyt 1945. december 4-én igazolta.⁴⁹ Emlékiratából és önéletrajzából nem tűnik ki, hogy miként lett az igazolás után két hónappal az első hadosztály vezérkari főnöke. Az olvasó csak annyit tud meg Király írásaiból, hogy a szolgálata megkezdése előtt *Illy Gusztáv* vezérkari ezredes, a HM személyi osztályának főnöke, mutatta be őt *Tombor Jenő* hadügyminiszternek.⁵⁰ Király egy dátum nélküli – valamikor 1986 és 1989 között készült – interjúban azonban elmondta, hogy „Pálffy jelölt..., Tombor Jenő pedig kinevezett.”⁵¹

Pálffy Györggyel Király Béla „kezdettől fogva elég jó viszonyban” volt. Pálffy a katonapolitikai osztály parancsnoka volt. Ezt az osztályt Király ugyanabban az interjúban, terrrorszervezetnek minősítette, amely „szovjet csatlós volt, a kezdettől fogva.”⁵² Emlékiratában, az interjújával ellentétben azt állítja, hogy „szerencsére abban az időben még nagyon laza kapcsolatomban volt

⁴⁶ Király 1986, 68–74.; Király 2004, 114–115.; 158–159.

⁴⁷ Király 1986, 5.

⁴⁸ Király 2004, 171. 19. sz. jegyzet.

⁴⁹ Király 2004, 170. 14. sz. jegyzet.

⁵⁰ Király 2004, 157.; Király 1986, 67.

⁵¹ Haas György: *A demokratikus hadseregtől a néphadseregig.* (Kézirat). In: Király 1990, 28.

⁵² Király 1990, 26.

Pálffyval. Valójában akkor ismertem meg őt, amikor a honvédség felügyelője lett.”⁵³ Tehát 1948–1949-ben. Király célja nyilvánvalóan az volt, hogy az olvasó ne is gyanítsa, hogy neki bármilyen kapcsolata volt a „Katpol”-lal.

A Pálffy–Révész kettős szoros kapcsolatai Királlyal azonban azt bizonyítják, hogy Királynak komoly pártpolitikai megbízatása volt. Kubinyi Ferenc Földi Lajos visszaemlékezésére hivatkozva, aki Pálffyt követte a „Katpol” parancsnoki székében, Királyt az osztály egyik elhárító tisztjének nevezte.⁵⁴ Pálffyval való szoros kapcsolata hőszünetet egyébként nem gátolta meg abban, hogy ne követeljen majd halálbüntetést Pálffyra – azt hazaárulónak és összeesküvőnek nevezve – a néphadsereg tiszti házában 1949 szeptemberében rendezett nagyaktíván.⁵⁵ Kijelentését a *Magyar Nemzet* 1949. szeptember 14-i száma is idézte. 2000. október 28-án a *Magyar Nemzet* munkatársa, Stefka István rákérdezett az epizódra. Király válasza így hangzott: „Nem emlékszem. Tiszti gyűléseken kellett valamit mondani. Ha mondtam, sajnálom, de ez Pálffy sorsát nem befolyásolta, mert akit letartóztattak abban az időben, annak sorsa korábban eldőlt.”⁵⁶ Ekkora valótlanságot a történészek felesleges kommentálnia.

Király Béla egyik 1989-es interjújában olvassuk: „Én nem hittem bűnében [...] így emlékszem rá ennyi év után is. Pálffy kivégzése után már nem tudtam hinni a pártban. Egyetlen szempontból szolgáltam tovább: úgy éreztem, hogy nemzetemet szolgálom azzal, ha a hadsereget olyan jó színvonalra emeljük, amennyire csak lehet”.⁵⁷ Láthatjuk tehát, hogy Király Béla minden esetben a „nemzet” érdekével magyarázza cselekedeteit. Pálffyval kapcsolatban még hozzáfűzi: „talán azért volt könnyű e téren tisztán látnom, mert rövid, mondhatnám pillanatnyi illúziótól eltekintve nem hittem a kommunista párt igazában”.⁵⁸ Amerikai magyar olvasóinak készített emlékiratában csak 1945-ben hitt a pártnak. A magyarországi olvasó számára a meghasonlás éve 1949-re módosul. 2004-es önéletrajzában az ellentmondás

⁵³ Király 1986, 155. Pálffy György 1948–1949-ben volt a honvédség felügyelője.

⁵⁴ Kubinyi Ferenc: *Fekete lexikon*. Malomfalvi, Thousand Oaks, 1994. 115.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Stefka István: *Az örök katona, Király Béla élete fordulatairól és feladatairól*. In *Magyar Nemzet*, 2000. október 28. <http://www.mno.hu/portal/14286>

⁵⁷ Király 1990, 9–10.

⁵⁸ Király 1986, 157.

egyszerű feloldást nyer: átsiklik Pálffy letartóztatásán.⁵⁹ Ehhez Kubinyi és Stefka komoly ösztönzést nyújthatott...

1949. február 26-án, a „Katpol” kémkedés vádjával letartóztatta Czebe Jenő vezérkari alezredest, a Honvédelmi Minisztérium Személyügyi Főcsoportfőnökség Elvi Osztályának vezetőjét. Ellene a legterhelőbb két jelentés Királytól származott. Ezek az 1949. április 21-i tanúvallomási jegyzőkönyvben is olvashatóak. Czebe 1949. június 7-én megpróbált szökni és menekülés közben agyonlőtték.⁶⁰ Király emlékiratában Czebe csak úgy szerepel, mint aki 1945 nyarán, mint a HM személyi osztály vezérkari és tábornoki ügyeket intéző alosztályának vezetője, eltanácsolta Királyt a honvédségtől azzal a kifogással, hogy „Minden vezérkari tiszti hely be van töltve.”⁶¹ Tehát Czebe is azok között volt „akik meg akarták gátolni, hogy belépjek a honvédségbe”.⁶² Talán a bosszú készítette Királyt, hogy jelentsen Czebe ellen?

A Czebe-ügy 1990 márciusában robbant, amikor Kubinyi Ferenc a *Ring* hetilap 1990. március 21-i számában leköszölte a tanúvallomási jegyzőkönyvet. Király válaszában a dokumentumot torzításnak és hamisítványnak nevezte. Király Béla vallomásának súlyát értelemszerűen kisebbíti, hogy az már akkor történt, amikor Czebe Jenő már le volt tartóztatva. Ez a tipikus taktikája: amikor rajta kapják, hogy története nem igaz, vagy valamit elhallgatott, és valakiknek kárt okozott, akkor a tette már csak azután történt, amikor az már amúgy sem befolyásolhatta volna a dolgok kimenetelét. Így reagált – láttuk – Beregfy és Pálffy esetében is.

A *Ring* 1990. szeptember 5-e számában Kubinyi egy részletesebb beszámolót közölt Király felelősségéről a Czebe-ügyben.⁶³ Majd az 1996-ban megjelent *A katonapolitika regénye* című könyvében az időközben előkerült titkos katonapolitikai jelentés alapján meggyőzően dokumentálta: 1949. január 8-án Király a „Katpol” megbízásából vendégül látta a lakásán Czebe Jenőt és testvérét, Valért. Vendégeit ekkor olyan beszélgetésre provokálta, amelyet felvettek, s a felvett beszélgetést később fel is használták ellenük.⁶⁴

⁵⁹ Király 2004, 179.

⁶⁰ Zsitnyányi Ildikó: „'A Hazáért Mindhalálig!' A magyar tisztikar ellen irányuló perek, 1945–1953. In: Okváth 2001, 190.

⁶¹ Király 1986, 60.

⁶² Uo. 62.

⁶³ Kubinyi, „Isten hozta (vezér)őrnagy úr! II.” 6–7. o.

⁶⁴ Kubinyi 1996, 88–89.

Egy hónappal a nagy port vert Kubinyi-cikk megjelenése után Király egyik tisztelője, Schubert Katalin százados, az *Új Honvédség* októberi számában beszélgetést jelentetett meg a tábornokkal. Schubert szerint Király Béla „Azok közé a vezérkari tisztek közé tartozik, akik hivatásukat, hazájukat mindenk fölé helyezték.” Király pedig kijelentette, hogy 1948-tól 1951-ig „bezárkóztam a katonai professzionalitásba. Egyre vigyáztam: engem senki ellen ne lehessen fel- és kihasználni”. Erre Schubert rákérdezett: „És a Czebe-ügy”? Király válasza az volt, hogy az egy koholmány, és a jegyzőkönyvet „egy bértollnok” – nyilvánvalóan Kubinyi – ollózta össze.

A magyarázat mesébe illő. „Mi igaz az egészből? Célzással tényleg tudomásomra hozta Czebe Valér, ha csinálni akarok valamit, akkor menjek vele. Még szerencse, hogy Pálffy volt akkor a katpol. vezetője [valójában már nem – PP.], ahol tényleg bemutatnak egy erről szóló telefonbeszélgetésről készült hangszalagot [ekkor hangszalag még nem létezett –PP.]. Egyben tudtak volna elmarasztalni: abban hogy nem jelentettem, de azt, hogy kémkedtem volna, arról szó sem volt. Ha a jegyzőkönyvben szereplő dátumokat nézzük, akkor az is kiderült, hogy amikor engem Czeberől kérdezgettek, akkor már hónapok óta börtönben ült.”⁶⁵ Tegyük hozzá szárazon: míg Czebe Valér Recsken kötött ki, Királynak a haja szála sem görbült meg.

Király Béla önéletrajzában már kénytelen volt részletesebben foglalkoznia a Czebe-üggyel. Tette ezt úgy, hogy az emlékiratában szereplő 1945-ös Czebe-epizódot kihagyta, és az 1948–1949. évi eseményeket azzal magyarázta meg, hogy az 1960-as évek elején a magyar állambiztonsági szervek megpróbálták elhallgattatni, és egy röpiratban „a HM katonapolitikai osztályán tett állítólagos tanúvallomásom másolatát terjesztette.”⁶⁶ Könyve lábjegyzetében a dokumentum hitelességét kérdőjelezi meg, de nem ad magyarázatot hogy mi volt az ő „igazi” tanúvallomásában. Másik probléma a történettel, hogy ha a röpirat létezett volna, akkor már az 1986-os emlékiratában sem szerepelt volna az 1945-ös Czebe-epizód.

---

⁶⁵ Schubert Katalin: *Magyarország sikerre van ítélve. Dr. Király Béla vezérezredes.* In *Szembenézni a történelemmel. Katonasorsok.* Kornétás Kiadó, Budapest, 1997, 89. és 100.

⁶⁶ Király 2004, 370.

A Czebe-ügy csak önéletrajzának utolsó fejezetében, az *Újra itthonban* tűnik fel, amikor az 1989 utáni eseményeket tárgyalja. Soraiban azt ecseteli, hogy *Antall József* rövidesen az országgyűlés megalakulása után egy vele való beszélgetés során felhozta a Czebe-ügyet, mert Antallnak „szüksége volt egy autentikus ’56-os vezetőre [...]. Egyet akart: hogy a nemzetőrség főparancsnokát az MDF számára megnyerje. Talán azt remélte, önvédelemből végül kötélnék állók. Tévedett”.⁶⁷ Király szerint tehát Antall meg akarta zsarolni őt a koholt Czebe-üggyel.

A „Katpol” vezetőinek bukása után Király Bélát 1951-ben le tartóztatták és halálra, másodfokon – mint fentebb már jeleztük – életfogytiglanra ítélték.⁶⁸ Emlékiratában és önéletrajzában elmeszolja a börtönben történeteket, mert négy évig tartó „siralomházzal” ír. Előadása szerint csak 1955-ben tudja meg, hogy másodfokon életfogytiglanra lett ítéelve, de akkor sem tudatták vele, hogy ez pontosan mikor történt.⁶⁹ Visszatekintve a történetekre, Király 1986-os emlékiratában még azt is írja, hogy egy héttel az ítélet után a Fő utcába vitték, hogy miért, nem írja, és csak utólagosan sejtethi, hogy ott tarthatták a feljebbviteli tárgyalását ahol „valószínűleg jogerősen halálra lettem ítéelve”.⁷⁰ Önéletrajzában Király azonban már tovább dramatizált a történeteken. Azt írja: úgy gondolta, hogy kivégzésre viszik a Fő utcába.⁷¹

Király beszámolója szerint 1955 őszén a Kis Fogházból, ahol a halálra ítélték voltak, áttelepítették a Gyűjtőfogházba. „[...] de még mindég nem a többi rab közé, hanem egy körülbelül 200 tagot számláló ’gettóba.’ A társaság vegyes képet mutatott, és csak a rabság volt, ami összekötött bennünket.”⁷² Szent-Miklós István vezérkari őrnagy ekkor látta Királyt a börtönben, és visszaemlékezése magyarázatot ad arra, hogy miért is érezte magát Király a politikai elkülönítettek között oly egyedül. Szent-Miklósyt 1946 decemberében tartóztatta le a „Katpol” és az 1947. februárban lezajlott Donáth kirakatper egyik vádlottja és elítéltje lett. 1956-ban szabadult és a forradalom elfojtása után az Egyesült Államokba menekült. *Politikai trendek a magyar hadseregben,*

⁶⁷ Uo. 369–370.

⁶⁸ Kubinyi 1996, 98.

⁶⁹ Király 2004, 216. Király 1986, 226.

⁷⁰ Király 1986, 213.

⁷¹ Király 2004, 211.

⁷² Király 2004, 214. Emlékiratában 1956 nyarára teszi áthelyezését a politikai elkülönítettek gettójába. Lásd Király 1986, 227.

1945–1956 című rövid tanulmányában, amely 1957-ben jelent meg, Szent-Miklós visszaemlékezett, hogy a börtönben Király el volt szigetelve társaitól, mivel „az úgynevezett háborús bűnösök”, akik a szélsőjobbhoz tartoztak, gyűlölték a ludovikás Királyt, mert kommunistává lett. A szerző és azon rabtársai, akik középutas demokratáknak vallották magukat, azért tartózkodtak Királytól, mert félték tőle. „Király vitathatatlanul sokat tudott a hadsereg kommunista átszervezéséről, és ez úgy tűnt, hogy veszélyt jelenthetett volna a rabokra is.”⁷³

Király Béla 1956. szeptember 7-én szabadult. 1956-os tevékenységéről szóló első emlékiratában, melyet 1981-ben adtak ki az Egyesült Államokban, Király arra emlékezett, hogy kiszabadulását követően pár nappal három volt bajtársa, köztük egy orvos, kereste fel, akik a tisztikarban „revizionisták” és *Nagy Imre* hívei voltak, akik reformokat kívántak. Elmondták, hogy „Az a taktikai célunk, hogy az állam, a párt és egyéb szervezetek kulcspozícióiban mennél több olyan személy dolgozzon, aki velünk egyetért.” A minisztériumok közül emberük már csak a Honvédelmi Minisztériumból hiányzott.⁷⁴ Ezek a mondatok kísértetiesen emlékeztetnek olyan mondatokra, amelyeket Király bizonyosan hallhatott 1945-ben kommunista beszerzőitől.

Király előadása szerint barátai úgy folytatták, hogy „Nagy Imrének az a terve, hogy küzdelmet kezd a rehabilitálásodért és azért, hogy nemcsak rangodat szerezzük vissza, hanem a Honvédelmi Minisztérium kulcspozíciójába visszahelyezzünk [...]. Ha majd bent leszel, belülről neked kell majd segíteni abban, hogy tisztességes emberek visszakerüljenek a hadseregbe.”⁷⁵ Király két kikötéssel fogadta el az ajánlatot. Az egyik szerint soha nem lép vissza „a Kommunista Pártba”, a másik kikötése az volt, hogy alaposan vizsgálják meg az orvosok, mert betegnek érezte magát. Barátai megnyugtatták, hogy, „Nagy Imre és legtöbb barátja még akkor is kommunisták, ha kizárták a pártból, de mégis elsősorban magyarok [...] az egész magyarság ügyét szolgálja programjuk, magyarokért magyarokkal dolgoznak, tekintet nélkül a pártállásra. Nem kell visszalépned a pártba.”⁷⁶ Király elbeszélésében tehát a visszatér a patriotizmus hangja. „Így lettem a Nagy Imre

⁷³ István Szent-Miklós: *Political Trends in the Hungarian Army, 1945–1956*. Rand Corporation, Santa Monica, 1957. 69.

⁷⁴ Király 1981, 21. Király 1986, 239–241.

⁷⁵ Király, 1981, 21–22.

⁷⁶ Uo. 23.

baráti köre katonai csoportjának belső tagja”.⁷⁷ Ilyen katonai csoport azonban nem létezett.

Mint ahogy nem volt 1945-ben egy Király vezette katonai ellenálló csoport, Király Béla nem volt tagja a Nagy Imre körnek sem. Király visszaemlékezése szerint az 1956. október 30-i Forradalmi Karhatalmi Bizottság ülésén ott találta három bajtársát „akik annak idején „beszerveztek Nagy Imre körébe”.⁷⁸ Bokor Péternek 1989-ben adott interjújában azonban azt állította, hogy „Pár nappal szabadulásom után Nagy Imre nevében és megbízásából felkeresett három egykori bajtársam. Egyikük politikai tiszt volt eredetileg, a másik kettő csapattiszt, de akkor már egyikük sem volt a hadseregben.”⁷⁹ Ebben a verzióban tehát a delegációban nem volt orvos, és míg az 1981-es és 1986-os írásában magas rangú bajtársai a hadseregben szolgáltak, az 1989-es interjúban már leszereltek.

1987-ben jelent meg Gyurkó László 1956-ról írt könyve. A kötet a Kádár-rendszer akkori álláspontját tükrözte a forradalomról. Gyurkó a munkájában Király Béla 1981-es emlékiratát 17 oldalon át szedte ízekre. A Nagy Imre körbe történt beszervezés történetét „nagyon mesterkélt”-nek találta.⁸⁰ Gyurkó szerint nemcsak hogy nem volt Nagy Imrének katonai csoportja, de ebben az időpontban nem is ismerte Királyt. „Nem ismertem Király Bélát, nem hallottam róla, sem közvetett sem közvetlen úton.” – jelentette ki a perében.⁸¹

Ez is közrejátszott abban, hogy 1987. november 13-án a Tóth Pál Péterrel készült interjúban Király visszafogottabban emlékezett az eseményekre. Olvasván Gyurkó könyvét, keserűséggel kérde: hogyan írhatta a szerző azt, hogy Nagy nem ismerte őt. A Tóthnak adott interjúban Nagy Imre barátai azzal keresték fel őt, hogy a rehabilitáltak még nincsenek a Hadügyben. És ha vállalja „akkor téged tennénk be és majd ha te bent vagy, beviszed az embereket”. Királyt magát mint szakértőt alkalmazták és aki szerint Nagy Imrééknek azért volt szükségük rá mert ő minden magas rangú tisztet ismert.⁸²

---

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Király 1981, 28.

⁷⁹ Király 1990, 11.

⁸⁰ Gyurkó 1987, 234.

⁸¹ Uo. 235.

⁸² Tóth Pál Péter 1989, 42–43.

Az interjúban új információként bukkan fel: mivel barátai elkezdtek ügyét feszegetni, megnőtt a reménye, hogy visszaviszik a honvédségbe és professzornak nevezik ki a Zrínyi Akadémiára. Ezért 1956. október 14-én „én is írtam egy levelet Batának, a honvédelmi miniszternek, amelyikben bejelentettem, hogy szabadlábbon vagyok – mintha nem tudta volna –, és igényt tartok az ügyem felülvizsgálására.”⁸³ Levelének szövege azonban nem tartalmazott sem bejelentést sem követelést. Mivel Király már október 1-jén beadta perújrafelvételi kérelmét, a miniszternek egyszerűen felajánlotta szolgálatait: „Ma testileg a teljes gyógyulás útján, tárgyi tudásomat kibővítve ép szellemmel várom ügyem igazságos elintézését és azt, hogy ismét, változatlan lelkesedéssel állhassak munkába a szocializmus építésében és a magyar nép szolgálatában. Elvtársi üdvözlettel: Király Béla.”⁸⁴ A levél egyértelműen mutatja: jövőjét kommunista zászló alatt képzelte el.

Mivel Kubinyi Ferenc, akár csak Gyurkó László, megkérdőjelezte, hogy Király Bélát a bajtársai a szabadulását követően felkeresték⁸⁵ a tábornok önéletrajzában változtatott a történeten és ebben az írásában már civil „revizionistákkal” paktált le. Ebben a verzióban nem katonatiszt bajtársai, hanem Ádám György egyetemi tanár és két barátja kereste fel október elején, amikor Molnár Ferenc lányánál, Sárközi Mártánál kapott menedéket. Király szerint Ádám Sárközi jelenlétében ajánlotta fel, hogy csatlakozzon a Nagy Imre baráti körhöz, mert szükségük van olyan emberre, mint ő a Honvédelmi Minisztériumban. „Arra gondoltak, ha csatlakoznék hozzájuk [...] még pártgyűlésen is felvetnék, hogy igazságtalanul ítélték el, és hogy vissza kell helyezni a honvédség vezetésébe.”⁸⁶ Ebben a magyarázatban már hiányzik Nagy Imre állítólagos ígérete, hogy „küzdelmet kezd” Király rehabilitációjáért. Király az önéletrajzban is megírja, hogy kijelentette – ebben az esetben Ádáméknak – hogy nem lép vissza a pártba, de itt hozzáfűzi, „Tagja voltam ugyan korábban a kommunista pártnak, de csak szükségből.”⁸⁷ Nyilvánvalóan itt Király meghazudtolja könyvének első fejezetében tett szavait idealizmusáról és az-

⁸³ Tóth Pál Péter 1989, 41.

⁸⁴ A levelet közli: *Elhunyt Király Béla*. Kommentek, Piti Palkó 17:04:42. In *Népszabadság Online*, 2009. július 4. http://www.nol.hu/belfold/elhunyt_kiraly_bela

⁸⁵ Kubinyi 1996, 102–103.

⁸⁶ Király 2004, 228.

⁸⁷ Uo.

zal sem néz szembe, hogy párttagságának fő hajtóereje a törtető karrierizmusa volt. Ádám és Sárközi pedig nem tanúskodhattak Király igazával kapcsolatban, mert már rég halottak voltak, amikor Király a történetet papírra vetette. És valószínűleg, Király ezért is tette be őket elbeszélésébe.

Király Nagy Imrével való első találkozását 1956. október 13-ra teszi, amikor a likvidált tábornokok (Sólyom László, Illy Gusztáv, Belezny István, Révay Kálmán, és Pórfy György) újratemetésén a temető kapujában találkozott a volt miniszterelnökkel. Nagy azt mondta Királynak: „Remélem rövidesen felgyógyul, s akkor találkozunk. Vigyázzon az egészségére, szükségünk van magára.” Ez az idézet, mint az emlékirataiban és önéletrajzában feltűnik.⁸⁸ Kivételt tesz Széchenyi Ágnes Király Bélával való beszélgetésének szövege, amely 2004-ben jelent meg: „A szertartás után Nagy Imre a főkapu előtt állt, fogadva a résztvevők üdvözlését. Én már találkoztam vele korábban, úgy éreztem, nem veszi tolakodásnak, ha én is üdvözlöm. Meglepett, hogy felismert, de jobban az, amit mondott, [...] tudom, hogy kórházban van, Király barátom. Remélem, rövidesen egészséges lesz, s akkor örömmel várom a találkozásunkat’ ”.⁸⁹ Ebben a változatban tehát Gyurkónak is válaszol, amikor kijelenti, hogy Nagy Imre régi ismerőse volt, és azonnal felismerte a régen látott katonát. Ugyanakkor meghazudtolja önmagát, mivel korábban Tóth Pál Péter kérdésére, hogy volt-e „emberi kapcsolat” azt válaszolta, hogy „Nagy Imrével sohasem beszéltem azelőtt”.⁹⁰ Különbéféle állításaival ellentétben egyértelműen megállapíthatjuk: a forradalom előtt Királlyal sem Nagy Imre sem köre nem kezdett kapcsolatot. Ellenkező állításainak célja világos: saját történelmi szerepének valótlán megemlése.

1956. október 17-től Király Béla kórházban tartózkodott. Tóth Pál Péter kérdésére – kórházi kezelése vajon nem „kivárási taktika” volt-e – hősiük határozott nemmel válaszolt. Hiszen „ki gondolta, hogy forradalom fog kitörni?”. A különféle szövegek összevetése mégis azt valószínűsíti, hogy igenis ki akart várni.

⁸⁸ Lásd Király 1981, 25, Király 1986, 242.; Király 2004, 229.

⁸⁹ Király Béla: *Rám ember úgy nem hatott, mint Márta. Beszélgetés Király Bélával.* In Széchenyi Ágnes (szerk.): *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv.* Magvető, Budapest, 2004, 351. Király Béla mondókája máskülönben hasonlít az önéletrajzában leírtakhoz.

⁹⁰ Tóth Pál Péter 1989, 43.

A forradalom kitörése után öt nappal új fordulat állt be Király életében. „Felemelkedése most is ugyanolyan robbanásszerű volt, mint a háború után, ám órákba sűrítve az éveket. Egy nap alatt a Forradalmi Karhatalmi Bizottság elnöke, a Nemzetőrség parancsnoka, a honvédség vezető testületének társelnöke, Budapest városparancsnoka lett.”⁹¹ Megint csak a jó zászlók alatt parancsnokolt: „lyukas zászló lett a forradalom jelképe. Újra bevezettük a Kossuth-címeres köztársasági zászlót. Ez lobogott Deák téri főhadiszállásom épületén”. Mint írja, harcolt a szovjet hadsereg ellen míg „a vörös csillag ismét átvette uralmát a magyar trikolor felett: november végén el kellett hagynom hazámat.”⁹²

Pontos dátum azonban sem emlékirataiban sem önéletrajzában nem található. Tudjuk, hogy fegyveres ellenállást a felfegyverzett forradalmi alakulatok és a nemzetőrség november 10–11-éig fejtett ki. Kézírásos naplója szerint Király Béla november 16-án ment át a határon.⁹³ A forradalomban és utóvédharcaiban való szereplése emlékiratainak és önéletrajzában tükrében épp oly ellentmondásos⁹⁴ mint egész korábbi élete.

Mégis létezik mítosza, s ebben írásainak is megvan a maguk szerepe. Dolgozatunkkal ellenben egy tisztultabb történeti kép megszületését szeretnénk segíteni. Király Béla szolgálatait minden kormány elismerésekkel és kitüntetésekkel fogadta. Király Béla 2009-ben a nemzet hőseként halt meg. Mi ellenben Bertold Brechtet idézve fejezzük be dolgozatunkat: „boldogtalan az az ország, amelynek hősökre van szüksége.

⁹¹ Gyurkó László: *A bakancsos forradalom*. Kossuth, Budapest, 2001. 293.

⁹² Király 2004, 12.

⁹³ Másolat a szerző tulajdonában.

⁹⁴ Ezeket az ellentmondásokat három cikkemben jeleztem. Lásd Peter, Pastor: *Egy második kiadás margójára*. In *Élet és Irodalom*, 2002. november 8.; Uő: *Hamis vallomások (Adalékok Király Béla legújabb emlékiratához)*. In *Debreceni Disputa*, 2004. május.; Peter Pastor: *Egy golyó rejtélyes útja*. In *Egyenlítő*, 2007. (október) 10. sz.

Balogh Margit

IKONNÁ DERMEDT EMLÉKIRAT

Mindszenty József bíboros visszaemlékezéseiről

Még egyetlen betű sem látott napvilágot Mindszenty József bíboros emlékirataiból, de pusztá híre máris felkeltette a nemzetközi diplomácia érdeklődését. A börtönviselt főpap személyes sorsa iránti kíváncsiság természetes volt, de első helyen mégis az a kérdés ágaskodott: vajon a magyar katolikus egyház érdekeit szolgálja-e egy ilyen publikáció? Azt hihetnők, ez a kérdés valamikor 1974-ben hangzott el, abban az évben,

amelynek októberében, a Frankfurter Könyvvásárra időzítve, megjelentek az emlékiratok. Ám tévednénk, hisz az aggodalmaskodó kérdést a francia külügyminisztérium európai igazgatóságának vezetője 1956. december 3. 16 óra 15 perckor kelt táviratában tette fel, felfigyelve a *New York Herald Tribune* és a *Figaro* december 1-jei hírére, miszerint hamarosan publikálják Mindszenty bíboros visszaemlékezéseit.¹

Igazságtétel, üzlet kontra diplomácia

Az értesülés egy magyar paptól, Vecsey Józseftől származott, aki 1945 előtt Mindszenty József mellett volt káplán, majd hittanár

---

¹ AMAE, SE 1956–1960 H, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956-juin 1957. fol. 136. 224. számú kimenő távirat. Feladója Jean Laloy, a francia külügyminisztérium európai igazgatóságának vezetője, címzettje: Róma, Szent-szék, továbbküldési utasítással Washingtonba. Párizs, 1956. december 3. 16 óra 15 perc.

Zalaegerszegen, 1957-ben a Mindszenty-okmánytár magyar és német nyelvű kiadója, ez idő tájt az *Életünk* című katolikus lap főszerkesztője és franciaországi magyar főlelkész. Franciaország szentszéki nagykövete, Roland de Margerie haladéktalanul felkereste Antonio Samorèt, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának titkárát (a rendkívül befolyásos Domenico Tardini helyettes államtitkár legbizalmasabb munkatársát), és rákérdezett: előzetesen informálták-e az Államtitkárságot az emlékiratok kiadásáról, és ha igen, miként értékelik ezt a kezdeményezést. A monsignore kijelentette: „Minden meghatalmazás, amelyet Mindszenty bíboros korábbi titkárai és ceremonialisai kaptak, el van törölve. Senkinek külföldön nincs joga arra, hogy a bíborosra hivatkozzon.”² (Azaz Vecsey Józsefnek sem, aki kulcsszemély lesz a bíboros mellett a bécsi emigrációban 1971 és 1975 között, s lényegében ő fogja majd össze az emlékiratok kiadásával kapcsolatos teendőket.) A szentszéki tisztviselő azt is közölte, hogy az Államtitkárság megbízható információkkal bír Mindszenty bíboros fogságáról és a forradalom napjaiban tanúsított magatartásáról, s eszerint: „A bíborosnak fogsága idején sohasem volt lehetősége, hogy visszaemlékezéseit írja. Az sem lehet kérdés, hogy ilyesmivel foglalkozott volna a szabadság Budapestén megélt napjaiban. Ha akarta volna is ezt, nem lett volna rá intellektuálisan képes... Ilyen körülmények között a prímás állítólagos visszaemlékezéseire vonatkozóan terjesztett minden értesülés a legélénkebb képzelet szüleménye csupán.”³ Ráadásul a

² AMAE, SE 1956–1960 H, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956-juin 1957. fol. 142. Roland de Margerie, Franciaország szentszéki nagyköveteinek 878/EU számú jelentése a külügyminiszter részére. 1956. december 7.

³ Uo. fol. 144. Samorèt titkár (név említése nélkül) olyan papi személyre hivatkozott információforrásként, aki a prímás mellett töltötte napjait október 31. és november 4. között, majd sikerült elmenekülnie Budapestről. Beszámolóját és ítéletét különösen megbízhatónak tekintették. – A francia szentszéki követ értesüléseiről tájékoztatták a párizsi amerikai diplomáciát: NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 1. Mindszenty–Classified, 1956–June 1957. 570.3 Vallás (Mindszenty) Beszélgetés jegyzőkönyve, 1957. január 7. Amerikai nagykövetség, Párizs, 1957. január 18. Résztvevők: Etienne Manac’h, a francia külügyminisztérium kelet-eu-

monsignore nemcsak a beharangozott visszaemlékezések hitelességét vonta kétségbe, de kiadásukat veszélyesnek, „különösen kellemetlen következményekkel” fenyegetőnek ítélte.

Aki találkozhatott Mindszentyvel 1956 forradalmi napjaiban, azt tapasztalhatta, hogy a fogság évei és az átélt megpróbáltatások mély nyomokat hagytak a bíborosban. „Amikor a peréről kérdezték, nem tudta összpontosítani emlékeit, csupán kihallgatásának első két napját őrzi emlékezetében. Arra emlékszik még, hogy e napok végén egy olyan dokumentum aláírására kényszerítették, amelynek az értelmét/jelentését már nem volt képes felfogni. Egy pillanatra visszanyerve a lélekjelenlétét rövidítve az aláírása fölé írta: *coactus feci*. Ezután elborította őt az éjszaka.”⁴

A bíboros 1956. november 4. utáni sorsát illetően ekkor még a Vatikán is sötétben tapogatózott. Az amerikai hatóságok ugyan tudomására hozták, hogy Mindszenty a budapesti követség vendége, de személyesen tőle nem érkezett sem közvetlen, sem közvetett úton semmilyen üzenetet. Ezért is zárták ki, hogy ugyanabban az időben ugyanaz a bíboros megírta volna emlékiratait, és a sajtó révén átadta volna a legzajosabb hírverésnek. Vajon honnan származhatott a hitelességükre kényes neves lapok információja? A szálak egy magyar származású amerikai újságíróhoz, Leslie Balogh Bainhez vezetnek, akinek a bíborossal készített „interjúját” a *Look* című magazin 1956. december 25-ei száma több oldalon közölte. Bain számos amerikai újságíróval együtt november 4. reggelén menekült az Egyesült Államok budapesti követségére, ahová amerikai állampolgárként automatikusan bebocsátást nyert. Az újságírókat megelőzve, reggel 8 óra előtt pár perccel érkezett a követségre, és szinte azonnal menedéket is kapott Mindszenty József bíboros.⁵ A riporter és az interjúalany itt, és

---

rópai szekciójának vezetője és Walter J. Stoessel Jr. amerikai diplomata között. (A budapesti amerikai követségnek másolatban kiszignálva.) Az amerikai diplomáciai iratok egy részét könyvsorozat formájában publikálták, amelyek egyre nagyobb része mostanában pdf-formátumban a világhálón is elérhető, vagyis a nyomtatott és elektronikus közlés lapszámai ugyanazok. Az idézett forrás Richard Nixon elnök levéltárából való.

⁴ AMAE, SE 1956–1960 H, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fól. 143. 1956. december 7-ei követi jelentés.

⁵ A menedékkérés körülményeiről lásd Balogh Margit: „A bíboros az ajtó előtt áll...” *Mindszenty József bíboros érsek befogadása a budapesti amerikai követségre* (1956. november 4.). In: Baráth Magdolna, Bánkuti Gábor, Petrás Éva, Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok Gyarmati György hatvanadik születésnapjára*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2011. 159–172.

nem az interjúban említett helyszínen, egy bank titokzatos szobájában találkozott. Edward Thompson Wailes követ abba is beleegyezett, hogy a CBS és az NBC épületben tartózkodó operatőrei lefilmezhessék Mindszentyt, amint egy amerikai zászlóval a háttérben misét celebrál, egyúttal a követ engedélyezett két sajtótájékoztatót is amerikai újságírók számára, de a követség védelme érdekében csak úgy fogalmazhatták meg a kérdéseket és a válaszokat, mintha azok még a bíboros követségi menedéke előtt hangoztak volna el.⁶ Azt már viszont csak az újságíró személyes becsvágya magyarázza, hogy exkluzív interjúnak minősítette az amerikai sajtó képviselőinek november 4-én és 6-án együttesen adott sajtótájékoztatót. Csupán nyelvtudása miatt bízta meg az újságírócsapat, hogy a kérdéseket ő tegye fel a bíborosnak. Eltekintve több dramaturgiai fordulattól, az „interjú” nem is annyira szövege, mint inkább illusztrációja miatt vált szenzációssá: Bain ugyanis – sem az elnöki apparátustól, sem a bíborostól nem kérve engedélyt – fotókópiában közzétette Mindszentynek az amerikai elnökhöz intézett üzenetét.⁷ Az indiszkréción roppant kellemetlen helyzetbe hozta a budapesti követséget. A többszörös magyarázkodásra kényszerült Wailes követ hangsúlyozta, hogy a sajtó magatartása összességében korrekt, de Bain sajnos kivétel, egy „rohadt alma a hordóban”. A bíboros meg kimondottan tagadta, hogy egyáltalán megmutatta volna Bainnek az elnöknek írt, de szerinte csak piszkozatban hagyott üzenetét.⁸ Hogy az újságíró neve mégis fennmarad az utókorra, inkább köszönheti a történészeknek, mint a nevezetes „interjúnak”: Mindszenty azután húzta ki Bain nevét emlékiratai kéziratából, amikor megtudta, hogy az Bécsbe érkezve (1956. november 12.) szenzációs, de valótlan hírrel szórta tele a világot, miszerint a bíboros kizárólag neki nyilatkozott, többek között arról, hogy 1949 januárjában meztelen orgiákat kellett az Andrássy út 60.-ban végignéz-

⁶ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 1. Mindszenty–Classified, 1956–June 1957. Kimenő távirat a budapesti USA-képviselétről az amerikai külügyminisztériumnak, 1956. november 19. E forrás szerint a filmezésre 1956. november 5-én került sor.

⁷ A távirat szövegét lásd Somorjai 2011. Magyarul: 15–16., angolul 427–428. – A táviratot néhány stílárius eltéréssel, valamint az interjú teljes szövegével lásd Balogh Margit: *Egy amerikai újságíró „interjúja” Mindszenty Józseffel 1956 novemberében*. In: *Múltunk*, 2011/2. 176–204.

⁸ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 1. Mindszenty–Classified, 1956–June 1957. 411. sz. kimenő távirat a budapesti képviselétről az amerikai külügyminisztériumnak. 1956. december 8.

nie.⁹ A riportok, majd az „interjú” viszont nagy feltűnést keltettek, és még nagyobb bevételt hoztak az újságíróknak.

Az emlékiratok szempontjából viszont Bain cikke több fontos információt hordoz. Legfőképp azért, mert tanúsítja, hogy Mindszentyben – saját gondolatból vagy épp az őt rohamozó újságírók sugalmazására – megfogalmazódott egy újabb küldetés-szerű feladat: a világ elé tární elítéltetésének és rabságának történetét a saját verziójában, azaz megírni az emlékiratait. S úgy tűnik, első gondolatait már papírra is vethette, hiszen az írás szerint többoldalas jegyzetet adott át Bainnek. A követségi embereknek azonban határozottan cáfolta, hogy emlékiratainak szövegéből bármit Bainre vagy bárki másra bízott volna. A követség munkatársai pedig – amikor még évek múlva is visszatérő téma volt az emlékiratok kiszivárogtatása – arra hívták fel a figyelmet, hogy a bíborosnál 1956. november 4-én csupán egy breviárium volt, emlékiratait a menedékben kezdte el írni, így abból egyetlen sort sem adhatott át az újságíróknak.¹⁰

Az, hogy mikor kezdte el írni Mindszenty az emlékiratait, korántsem egyértelmű. Amikor 1957 tavaszán a francia és az olasz követek a nagycsütörtöki mise ürügyén találkozhattak Mindszentyvel, magától a bíborostól értesülhettek arról, hogy 1956. október 30-án este csak úgy volt hajlandó elhagyni internálásának helyét, a felsőpetényi Almássy-kastélyt, ha magával viheti személyes irattárát, különösen visszaemlékezéseinek elkészült részét.¹¹ Több forrás szerint is két kézitáskával érkezett az amerikai követségre 1956. november 4-ének reggelén, amelyek egyikébe bőven belefért akár néhány száz oldal is. A publikált emlékiratok viszont nem adnak egyértelmű választ: egy helyütt megerősítik a diplomaták információit, másutt viszont cáfolják azokat.¹² Tehát,

⁹ MAL 34. doboz, „Ispánky Béla által átnézett fejezetek” feliratú, és az „Emlékiratok” című dossziék, oldalszámozás nélkül.

¹⁰ „The Cardinal said that the entirety of his Memoirs was written here. He arrived with only his breviary.” NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 1. Mindszenty–Classified, 1960. Garret G. Ackerson budapesti ügyvivő levele Foy D. Kohler külügyi államtitkárnak. 1960. július 1.

¹¹ AMAE, SE 1956–1960 H, dossier: 101 Questions religieuses, janvier 1956–juin 1957. fol. 221–222. Jean Paul-Boncour francia követ 676-678. számú távirata, Budapest, 1957. április 19. 16 óra. Megérkezése [Párizsba]: 1957. április 19. 20 óra 35 perc.

¹² „Kézirataimat nem hagyhatom itt, és ezért határoztam úgy, hogy akkor indulunk, ha visszatér az autó” – olvasható az utolsó felsőpetényi órakeről, 1956. október 30. estéjéről. Pár oldallal korábban viszont 1956. január 19-ére datálva az, hogy házkutatást tartottak, és „kézirataimat is lefoglalták és elvitték”. Mindszenty 1989. 417., 399.

ha Mindszenty bármilyen kéziratot, jegyzetet vitt magával a követségre, azt csak 1956. január 19. és október 30. között írhatta. Ám a hagyatékát őrző Mindszenty Alapítvány Levéltárában semmilyen 1956. november 4. előtti eredeti kézitról nem állítható teljes bizonyossággal, hogy az a követségi menedék előtt, még a rab-ságban íródott volna. Sokkal valószínűbb, hogy Mindszenty valóban a követségen kezdte írni a visszaemlékezéseit.

A nyugati sajtó már 1956 végén felkapja a hírt az emlékiratok közeli publikálásáról, és az futótűzként el is terjedt, arra mégis csak 1974-ben került sor. Mi történt a közbenső közel két évtizedben? A kommunizmussal kérlelhetetlenül szembenálló bíboros memoárja fura fenyegetésként beívódott a köztudatba, bár az évek múlásával egyre csökkenő mértékben tartotta izgalomban az erre fogékony világot. Mindszenty nevét 1956-ban az egész világ ismerte, nem kellett különösebb üzleti érzék annak kiszámításához, hogy a hidegháború éveiben, a magyar forradalom eltiprása után bombasikert, és vele tekintélyes hasznot fialt volna a szabad és mégis rab bíboros sztorija. Az lett volna a furcsa, ha a közlés jogáért nem indul versenyfutás a kiadók között. Az amerikai külügyminisztérium két kiadói ajánlatot (Hearst és Life) továbbított is Budapestre, de azzal a feltétellel, hogy a tranzakció csak a bíboros szabadulása után hajtható végre. Majd úgy döntött, hogy beszünteti a hasonló ajánlatok továbbítását, mert ez lejáráthatja a diplomáciai testületet, és úgy tűnhet, a bíboros hosszabb időre rendezkedett be a Szabadság téren.¹³ Pár hónap elteltével, 1957. májusban Washington kimondottan meg is tiltotta, hogy a bíboros bárkivel emlékiratait publikálásáról tárgyaljon, mert az ürügyet adott volna ahhoz a vádhoz, hogy Mindszenty bíboros a budapesti követséget használja bázisul tevékenységéhez. Ne feledjük, az Egyesült Államokban komoly hagyománya volt (és van) az egyházi ügyekbe való kormányzati be nem avatkozásnak. Az amerikai közvélemény támogatta, hogy az Egyesült Államok menedékjogot nyújtson a bíborosnak mint a kommunista elnyomás áldozatának; de nagyon erősen bírálta volna a kormányt, ha kiderül: a külügyminisztérium különleges diplomáciai szolgáltatásokat biztosít egy római katolikus prelátusnak, hogy személyes vagy egyházi ügyeit intézze. Az amerikai sza-

¹³ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 1. Mindszenty-Classified, 1956–June 1957. 337. sz. beérkező távirat az amerikai külügyminisztériumtól a budapesti USA-képviselőre, 1956. december 5.

badpiaci szemlélettel és versenyszellemmel pedig az nem fért össze, hogy csak a két legfürgébb kiadó árajánlatát továbbítsák, a többieket pedig elzárják e lehetőségtől. A követség a külvilággal való érintkezés más csatornáira is kiterjesztette a zsilipet: a bíboros nem levelezhetett, nem fogadhatott látogatókat, és nem kaphatott a külvilágból érkező ajándékokat vagy adományokat.

Mindszentyt rendkívül felizgatta, hogy nem kapott engedélyt a tárgyalásra. Washingtonnak a budapesti képviselő helyzetével kapcsolatos érvelése hidegen hagyta, úgy vélte, az amerikaiak túlságosan szabálykövetők, holott elérkezett a legelőnyösebb megállapodás ideje, és ha várakozásra kényszerül, pénzügyi veszteség éri. Nem személyes szükségletei miatt érdekelte a pénz. Igazolhatóan nemes célokra szánta: „úgy gondolja, munkája jelenleg jobban segítené a magyarok ügyét, mint később, amikor a kedélyek már lecsillapodtak. Ami a Hearst ajánlatát illeti, a bíboros a nagyobb ajánlatot részesíti előnyben, hogy a magyar népnek több jusson. Az otthon maradtakat segítené a pénzzel, a külföldre menekültek szerinte megfelelő segélyezésben részesülnek. A nagyobb olvasottság és nagyobb bevétel érdekében szerinte franciául és németül is ki lehetne adni a memoárjait.”¹⁴ Az évek alatt sokszor folyamodott az amerikai hatóságokhoz hozzájárulásért munkái megjelentetéséhez, akár álnéven is. Még azzal is érvelt, hogy Nyugaton egy fogoly a kivégzése előtt négy könyvet is kiadhatott, ő viszont csak elutasítást kapott. Az írás így csak oldotta, de nem váltotta ki leláncolt aktivitását, és nem adta meg az alkotás katarziszát. Ez is a menedék ára volt...

A követségre érkezése után Mindszenty nem csak az emlékiratait kezdte el írni. Naplót vezetett, és több történeti munkán is dolgozott. Az egyik legbecsesebbnek az *Egy különös sorsú nemzet* című, tizenkét részből álló feldolgozását tekintette, amelyben a népvándorlás és kalandozás korától Kádár Jánosig tekintette át Magyarország történelmét. Egy másik a korabeli Magyarország gazdasági és politikai elemzése volt, amihez rengeteg – a követségi munkatársak segítségével még az Országos Széchényi Könyvtárból is beszerzett, lemásolt – sajtóanyagot, könyvészetet és statisztikákat nézett át. Már 1960 tavaszára elkészült az *Arcképek a materialista talajon* című összeállítással, amiben Marx, En-

¹⁴ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 1. Mindszenty–Classified, 1956–June 57. Katona Géza követségi titkár emlékeztetője Mindszenty emlékiratainak kiadásáról, Budapest, 1957. június 12.

gels, Lenin, Sztálin, Malenkov, Hruscsov és 18 máskommunista vezető történetileg és lélektanilag dokumentált életrajzát és munkásságát dolgozta fel.¹⁵ König bécsi bíboros-érseknek bizalmasan bevallotta, hogy a marxizmust olyan alapossággal tanulmányozta, szinte egyetemen tudná tanítani.¹⁶ Ami ezekből az írásokból megmaradt, és sok megmaradt, azokat Budapesten a Mindszenty Alapítvány Levéltára őrzi, de máig rendezetlenül és összekeverve. A több kötetre rúgó kéziratok összessége – köztük az említett nagyszabású történeti munkája, melyet helyenként ő maga összefoglalóan csak mint emlékiratait említ – roppant fontos volt Mindszentynek, és követségi tartózkodásának végéhez közeledvén ragaszkodott azok biztonságba helyezéséről, nem kis problémát okozva ezzel.

A világnak még közel két évtizedet kellett várnia, mire kézbe vehette Mindszenty bíboros visszaemlékezéseit, de az amerikai követségi másfél évtized (1956–1971) is bővelkedik a kiadással kapcsolatos fordulatokban. 1957 nyarán például azt a hírt kapta a State Department, hogy megpróbálják kicsempészni az emlékiratokat. Ezért az a döntés született, hogy a bíboros csak a budapesti követség munkatársának jelenlétében fogadhat látogatót, négy szemközt nem.¹⁷ 1960-ban ismét felröppent a közelgő kiadás híre. Előtte is volt példa arra, hogy publikálásra kínáltak Mindszentynek tulajdonított régi iratokat, de ezekkel nem foglalkozott a State Department. Az újabb hír azért keltett izgalmat, mert az az 1956 után írt emlékiratokról szólt. Ezúttal a külügyminisztérium kelet-európai ügyek hivatala bolydult fel méhkas-ként, és szabályos nyomozás indult: miként juthatott ki bármi a követségről. Mindszenty tagadta, hogy bárkinek átadta volna emlékiratait vagy bármilyen írását, azokat szekrényében őrzi, és nem hiányzik belőlük semmi, továbbá senkit nem hatalmazott fel arra, hogy bármit megjelentessen a nevében. Azzal meg az ame-

¹⁵ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 1. Mindszenty–Classified, 1960. Mindszenty József levele Christian A. Herter amerikai külügyminiszterhez, 1960. június 9. Gépelt, autográf. Szövegét lásd Somorjai 2011. Magyarul: 105., angolul: 518.

¹⁶ MAL 61/b. dosszié. „Írások a depositióval kapcsolatban 1.” Gépelt szöveg lapjai Mindszenty javításaival, 1972. július 8. 17–20. oldaljelzés.

¹⁷ NARA RG 59 GRDS, Entry A-1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. Refuge Part IV, 1962. James S. Sutterlin, a State Department kelet-európai ügyek hivatala magyar referensének levele Spencer Barnes ideiglenes budapesti ügyvivőnek. Dátum kézírással: kb. 1957. június 5.

rikaiak nem sértették meg Mindszentyt, hogy átkutassák szekrényét, és ellenőrizték, valóban ott vannak-e az iratok. „Szegény ember éjjeleit és nappalait írással tölti; ez talán az egyetlen dolog, ami segít neki megőrizni az épelméjűségét” – zárta hivatali jelentését az ügyvivő.¹⁸ Az amerikaiak változatlanul úgy vélték, hogy rendkívül szerencsétlen dolog lenne, ha az emlékiratok Mindszenty ott-tartózkodása alatt megjelenének, de még egy hamisítvány piacra dobása is hasonló hatást kelthetne. Ám csak találgatták, vajon milyen 500-600 oldal „juthatott ki” a bíborostól, és kínálta azt eladásra egy Tarló Gyula nevű férfi valamikor az év elején az egyik tekintélyes amerikai kiadónak, a Random House-nak.

Ahogy teltek az évek, Mindszenty úgy vált egyre csüggedtebbé. Rendre visszatért a publikálásra, újból és újból elismételve azoknak a különböző csillagászati összegű ajánlatoknak a teljes történetét, amelyeket 1956-ban kapott volna az emlékirataiért; és minden más indokot, ami a kiadás mellett szólt, „...beleértve a történelmi igazságot, a cselekedeteinek az igazolását és a magyarázatát – nem magánemberként, hanem mint az egyház hercegprímása, és mint az »igazi« magyar alkotmány legitim örökségének egyetlen megmaradt szimbóluma”.¹⁹ A diplomata megállapítása a motivációra ad magyarázatot: miért lesz Mindszentynek egyre mélyebbre maróan, végül elengedhetetlenül fontos az emlékiratainak a sorsa, olyannyira, hogy az 1971. nyári tárgyalásokon kulcsszemponttá válik, és a kiadás reménye ösztönzi a követség elhagyására. Az emlékirat lesz Mindszenty elégtétele, elmaradt védőbeszéde, hírnevének védelme, a manipulálatlan „utolsó szó jogán”. Az Igazság.

De most, az 1960-as évek elején még csüggedt, ez tükröződik Dean Rusk amerikai külügyminiszterhez írt egyik levelében is: „Bár [az emlékiratok] szenzációértéküket elveszítették, úgy érzem, közreadásuk feltétlenül szükséges. Perem rejtély a világ előtt, és a számos vitában nagyon eltorzult. Emlékezetem helyesbítést sürget, mert csak én tudom a történelmi igazságot az egyházat és Magyar-

¹⁸ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 1. Mindszenty–Classified, 1960. Garret G. Ackerson ügyvivő jelentése Foy D. Kohler részére, 1960. július 1.

¹⁹ NARA RG 59 GRDS, Entry 2691B, Box 2. Mindszenty–Classified, 1962. 570.3. Mindszenty; NARA RG 59 GRDS, Entry A-1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. Nov 1, 1962–April 30, 1963. H. G. Torbert Jr. budapesti ügyvivő levele Harold C. Vedelernek, az amerikai külügyminisztérium kelet-európai ügyek hivatala vezetőjének, 1962. szeptember 5.

országot illető bizonyos részletek kapcsán.”²⁰ Mindszenty a becsület és a történelmi igazság diadala érdekében gondoskodni akart kéziratairól, ha „vele valami történne”, és jóindulatú támogatást kért. Nem hallgatta el az anyagiakat sem: mivel követségi tartózkodását a Nemzeti Katolikus Jóléti Konferencia [NCWC] fedezte, a honoráriumból kívánta adósságát visszafizetni. A maradékból magyar ügyeket kívánt támogatni. Nemcsak emlékirataiért lobbizott: kérte a *Magyarország és a két békediktátum: a lényeg és a következmények* című írásának kiadását egy köztisztelőben álló történész szerkesztőként való közreműködésével, és saját nevének mint szerzőnek az említése nélkül.

A külügyminiszter annyit engedélyezett csupán, hogy egyik munkatársa megszerkessze a bíboros emlékiratait, amennyiben a menedéke véget ér.²¹ Egyebekben nem változtatott álláspontján, miszerint a menedékes helyzet nem egyeztethető össze semmilyen politikai és egyházi tevékenységgel, s ebbe belesorolta mind a bíboros emlékiratait, amennyiben a magyar állam és egyház viszonyával foglalkoznak, mind pedig a levélben említett másik könyvét a trianoni és a párizsi békeszerződésekről. Mindszenty sokszor kifejtette, hogy szerinte a trianoni megállapodás azért értett különösen sokat Magyarországnak, mert úgy meggyöngyítette az országot a két háború közötti időszakban, hogy nem tudott kellőképpen ellenállni Németországnak. Ha megmaradtak volna Magyarország „természetes” határai, akkor nagyobb gazdasági és politikai hatalomként sokkal jelentősebb szerepet játszhatott volna Kelet-Európa életében. Egy ilyen szereposztásban az 1930-as évek történelme egy erős náci- és bolsevikellenes politika esetén pedig szerinte teljesen másként alakulhatott volna. Az amerikaiak véleménye szerint a politikai jelleg vitathatatlan, „a bíborosnak a magyar politikai és vallási színtéren a második világháború után játszott szerepe, valamint a békemegállapodásokról vallott reví-

²⁰ NARA RG 59 GRDS, Entry A-1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. Nov 1, 1962–April 30, 1963. Mindszenty József levele Dean Rusk külügyminiszternek, 1962. június 11. Mindszenty eredeti levelének fotómásolata, aláírása alatt a „Prince Primat of Hungary” titulus. Ugyanez másolatban, illetve piszkozatban: NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 2. Mindszenty–Classified, 1962. 570.3. Szövegét lásd Somorjai 2011. Magyarul: 176–178:176, angolul 606–609:607.

²¹ NARA RG 59 GRDS, Entry A-1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. Nov 1, 1962–April 30, 1963. H. G. Torbert ügyvivő levele Robert M. McKissonnak, a külügyminisztérium kelet-európai ügyek hivatalába. Budapest, 1962. november 1. Eredeti, aláírt példány. (Másolatban uo. NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 2. Mindszenty–Classified, 1962. 570.3 Mindszenty.)

zionista nézetei nem hagynak kétséget efelől. A bíboros mindig is szókimondó volt, és világosan látszik, hogy hercegprímási szerepére úgy tekint, mint ami politikai és egyházi előjogokat és hatalmat biztosít a számára. Ilyen körülmények között az a szilárd meggyőződésünk, hogy akár részleges, akár teljes beleegyezésünk kérései teljesítésébe lefektetett elveink ellenében hatna.”²² Az elutasítással Washington elkerülte, hogy azonosítsák a bíboros írásainak nézőpontjával és tartalmával, vagy hogy vita induljon arról, helyes-e a neki nyújtott menedék, és a nyílt ellentétet is a magyar kormánnyal, ami pedig nemcsak a bíboros személyes biztonságát, hanem a budapesti amerikai követség további működését is veszélyeztette volna.

Az, hogy „valami történhet vele“, az 1960-as évek elején visszatérő elem Mindszenty gondolataiban. Nem a halálra gondolt, mint inkább valamilyen figyelemfelhívó akcióra. A követség illetékesei nem zárták ki, hogy egy napon a bíboros elhatározza magát és kísétál a főbejáraton, mintegy elkeseredett gesztusként, hogy dramatizálja az ügyét, és felhívja rá a világ figyelmét. Körülbelül abban az időben, amikor a kubai válság miatt a nemzetközi helyzet kiéleződött, Mindszenty újból megírta végrendeletét. Ebben Spellmant, New York bíboros érsekét jelölte meg, hogy segítsen az emlékiratai kiadásában. Ám a követség munkatársaival is beszélt arról, milyen illusztrációkat és formátumot szeretne. Csak emlékeztetőül: 1962-t írunk. Még végtelen türelemmel kell várnia arra, hogy végre kézbe vehesse magát a könyvet. S ez a végtelennek tűnő várakozás is magyarázza: amint lehetséges vált, miért ragaszkodott memoárja megjelentetéséhez annak ellenére, hogy azt VI. Pál pápa aggályosnak vélte.

Idővel viszont már azzal is számolt, hogy élete végéig a követség vendége marad. Amikor Franz König bíboros, bécsi érsek 1968. február 14-én immár többedszerre meglátogathatta, Mindszenty azt mondta neki, hogy iratait az Egyesült Államok kormányára kívánja hagyni.²³ Budapest szóba sem kerülhetett. De miért Washington, és miért nem a Vatikán? König szerint azért, mert Mindszenty nem akarja, hogy emlékiratai a Vatikánba kerülje-

²² NARA RG 59 GRDS, Entry A-1(5577), Lot 75 D 45, Box 11. Nov. 1, 1962–April 30, 1963. Emlékeztető, 1962. augusztus 21. Tárgy: Mindszenty bíboros levele írásai kiadásának tárgyában.

²³ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 4. H. E. File January–June 1969. Francis J. Meehan nagykövet-helyettes 129. sz. távirati fölterjesztése Raymond E. Lisle igazgató számára a washingtoni külügyminisztériumba König bíboros látogatásának második napjáról, 1969. február 4.

nek, ugyanis attól fél, hogy a Szentszék a Kádár-rezsimmel folytatott jövőbeni tárgyalásain alkudozások tárgyává tenné.²⁴ Később már nem az amerikai kormányt, hanem az Egyesült Államok földjét kívánta emlékiratai méltó helyéül: mivel Spellman bíboros 1967-ben elhunyt, 1969 májusában South Bendbe, az ottani magyar plébánosnak juttatott el König bíboros révén egy levelet, hogy gondoskodjon a halála utáni megjelentetéséről.²⁵ Az amerikaiak előtt titkolva, hasonló úton, azaz König révén érkezett igenlő válasz után Mindszenty részletekbe menő utasítást adott, és belenyugvó rezignált zárásul hozzáfűzte: „Szeretném magam korrigálni a szedést. De hát én már akkor halott leszek.”²⁶ A konspirációban járatlan főpapok akciója persze kiderült, az amerikaiak nehezményezték is, s annyit ígértek meg, hogy az emlékiratokat – ami az ekkori levélváltásokban négy-öt kötetre rúgott – nem engedik magyar kézbe jutni. Ha meghalna vagy még életében ezt kérné, akkor eljuttatják azokat a Vatikánba.²⁷

A Mindszenty-ügy megoldásában kiemelkedő szerepet játszott az 1969-ben kinevezett új amerikai nagykövet, Alfred Puhan.²⁸ Puhan visszaemlékezései szerint a követség munkatársai valamennyien csak hallomásból ismerték a bíboros emlékiratait, és legfeljebb részletek kerültek egyik-másik titkárnőhöz vagy diplomatafeleséghez legépelésre. Ugyanakkor világos volt számukra, hogy „ezeknek az emlékiratoknak még nagy szerepe lehet, amennyiben változás következik be a bíboros tartózkodási helyében”.²⁹ Valóban, a Mindszenty távozását előkészítő 1971-es ma-

²⁴ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 4. H. E. File July–December 1969. Puhan nagykövet 1371. sz. távirati jelentése König bíboros Mindszenty bíborosnál tett 1969. szeptember 8-i látogatásáról, 1969. szeptember 9.

²⁵ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 4. H. E. File July–December, 1970. Mindszenty József levele Szabó János South Bend-i plébánoshoz. Budapest, 1969. május 13. Autográf levél fotómásolata.

²⁶ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 4. H. E. File July–December, 1970. Mindszenty József levele Szabó János South Bend-i plébánoshoz. Budapest, 1970. szeptember 8. Autográf.

²⁷ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 4. H. E. File July–December, 1970. Alfred Puhan nagykövet levele Richard T. Davies államtitkárnak, Budapest, 1970. október 20.

²⁸ 1966. szeptembertől Washington több lépést tett az amerikai–magyar diplomáciai kapcsolatok normalizálása felé. Ezek sorába tartozott, hogy a budapesti követség élére ügyvivő helyett nagykövetet küldött. Az első nagykövet Martin Joseph Hillenbrand volt 1967-től, őt követte Alfred Puhan, aki 1969-ben érkezett Magyarországra.

²⁹ Alfred Puhan: A Mindszenty-történet, 1969–1971. In: Somorjai Ádám–Zinner Tibor: *Majd' halálra ítélve. Dokumentumok Mindszenty József élettörténetéhez.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2008. 1163.

gyar–amerikai–szentszéki tárgyalásoknak két kulcstémája volt: Mindszenty hallgatása és az emlékiratok kiadása. Utóbbi elsőbbséggel bír, ez az igazi *conditio sine qua non*, mert enélkül Mindszenty nem lett volna hajlandó elhagyni a követséget. A publikálás a megszólalás egyik formája, egyben az előbbi feltétel, a hallgatás tagadása. A magyar kormány erős nyomást gyakorolt, hogy a Szentszék kötelezze el magát a hallgatás mellett és a publikálás ellen, még a bíboros halálát követően is. Amikor VI. Pál pápa 1971. április 16-án fogadta Péter János magyar külügyminisztert, a Mindszenty-kérdés a legfontosabb egyház–állam ügyek közé emelkedett. Péter János „teljes csendet” akart a bíborostól, VI. Pál pápa válasza pedig az volt, hogy „ennek nehéz eleget tenni”.³⁰ Ezzel együtt a magyar politikusok úgy érezték, a Vatikán nem zárkózott el ettől az ártól, mert normalizálni kívánta a magyarországi egyház helyzetét.

Az amerikaiak kezdettől úgy látták, „hogy a bíboros döntésében, hogy elhagyja a követséget és az országot, lényeges elem a remény, hogy ezzel biztosíthatja emlékiratainak pontos kiadását, és azokban igazolja viselkedését az elmúlt 23 év során. Biztosítani kell arról – lehetőleg az elnök részéről, írásban –, hogy ő vagy egy képviselője megkapja őket, különben nem fogja átadni, vagy talán el sem fogja hagyni a követséget.”³¹ Ezt a véleményt támasztják alá az egyes kulcsfontosságú tárgyalásokról készült emlékeztetők is, köztük az, amely Zágon József prelátus és Giovanni Cheli szentszéki diplomata 1971. június 25–27-ei, Mindszentyvel folytatott tárgyalásainak első két napjáról készült: az emlékiratok titokban tartására és halála esetén szentszéki megőrzésére vonatkozó előfeltétel módosult, Zágon – miután megismerkedett az emlékiratok tartalmával – nem látta akadályát, hogy a memoár jelentős része még a bíboros életében megjelenjen. A másik kikötés – a bíboros halála esetén kéziratainak a Szentszékhez kell kerülniük – nem változott. Mindszenty jelezte: már intézkedett – amennyiben ez elfogadható –, hogy emlékiratai az amerikai Sza-

³⁰ Edward C. Keefer (főszerk.), James E. Miller, Douglas E. Selvage, Laurie Van Hook (szerk.): *Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972*. Vol. XXIX. United States Government Printing Office, Washington D. C., 2008. 275–277:276. Távirat az amerikai nagykövetségről a külügyminisztériumnak. 0700Z Budapest, 1971. május 14. 785. Szövegét újabban kiadta Somorjai 2008, 57. sz. dokumentum.

³¹ Uo. 290. Távirat az amerikai nagykövetségről a külügyminisztériumnak. Budapest, 1971. augusztus 9. Az állásfoglalás előzménye Mindszenty 1971. július 29-én kelt levele Nixon elnökhöz, amelyben biztosítékot kért. Levelének szövegét lásd Somorjai 2011. Magyarul: 344.

bó János pápai protonotáriushoz jussanak el.³² Tehát teljes szabadságot igényelt – és kapott is – emlékiratainak kiadásával kapcsolatban. A nagyvonalú engedékenységet az magyarázza, hogy amit Zágón látott, az csak Mindszenty Magyarország múltját összefoglaló életművének egy része volt. Cheli szerint miután Zágón tüzetesen átnézte Mindszenty emlékiratoknak mondott írásait, döbbenetesen látta, hogy azok jórészt az egyház korai magyarországi történetével foglalkozó szövegek, amelyekben különös hangsúllyal szerepel a középkor és a tatárjárás. Mindszenty ugyanis ekkor még nem írta meg az utolsó, a jelenre vonatkozó kötetet. Ennélfogva a vatikáni diplomatának, Chelinek az volt a benyomása, hogy az emlékiratok, mint olyanok, nem is léteznek.³³ Ám ebben tévedett, nem valószínű, hogy 1971 nyaráig Mindszenty még hozzá sem kezdett volna személyes élettörténetének lejegyzéséhez. Az viszont könnyen elképzelhető, hogy még nem volt teljesen kész, amivel igen, azt nem gépeltette le, és a gyakorlatlan szemnek olvashatatlan kézírását nem adta oda a szentszéki diplomatának. Az emlékiratok kiadatlanul maradt lapkötegeit átnézve az is feltételezhető, hogy Mindszenty alkotói módszere egy felületes átlapozáskor elrejtette a várt szenzációt: időnként ugyanis a történeti elemzésekbe fűzte bele személyes élményeit, szubjektív megjegyzéseit. Az egyik amerikai is erősen kételkedett a vatikáni diplomata meglátásában: „Egyszerűen nem tudom és nem is fogom elhinni, hogy az emlékiratai csak egy halom haszontalan papír, már ami az ő külvilágbeli képét illeti. Úgy hiszem, bennük van az a fajta személyes történet, ami nemzetközi bonyodalmakat okozhat még életben lévő embereknek... Érzékeny embereknek. Mint Kádár.”³⁴ Ráadásul előbuk-

³² NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Puhan nagykövet levele John A. Bakernek az amerikai külügyminisztériumba, 1971. július 8., melléklet: Pro memoria a háromnapos (június 25–27.) megbeszélés első két napjáról. A nagykövet megjegyzése: Cheli csak nehezen adta át a dokumentumot, és megkérte az amerikaiakat, hogy rendkívül bizalmasan kezeljék. A dokumentumot alá is akarták írni a bíborossal, de ő nem volt hajlandó. – MAL 061/a. dosszié, „Írások a depositióval kapcsolatban”, 2. Pro memoria gépelt másolata. – Ugyancsak az első két nap emlékeztetőjének szövegét magyarul közli Adriányi Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2004. 89–95.; a nagykövet kísérlőlevelének szövegét angolul közli Somorjai 2008. 128. dokumentum.

³³ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. A 4337 számú távirat a római amerikai követségről a washingtoni külügyminisztériumnak és a budapesti követségnek. 1971. július 9.

³⁴ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Clement G. Scerback feljegyzése Puhan nagykövetnek, 1971. július 23.

kan egy értelmezési zavar is. Ahogy arra már utaltunk, nem ugyanazt értették az emlékirat fogalmán: a bíboros életműve egészét, idesorolva történeti munkáját is, a diplomaták viszont csak saját korának bemutatását személyes élettörténetén keresztül.

Az 1971. július eleji újabb egyeztetés már azzal zárult, hogy az emlékiratokat hivatalosan lezárt diplomata-csomagban Budapestről részletekben átszállíttatják a bécsi amerikai követségre.³⁵ A bíboros feltételül szabta, hogy emlékiratai őelőtte jussanak el Bécsbe.³⁶ Ám a közbűlő, de még a rákövetkező hetek levél- és táviratváltásai is a bíboros hezitálásáról és az ebből fakadó követési izgalmakról árulkodnak. Mindszenty hol az emlékiratírás befejezéséhez szükséges időre hivatkozva, hol az iratok biztonságos fuvarozására kért elnöki garanciára várva húzta az időt, és nem nevezte meg távozásának napját. Alighanem helyes magyarázatot adott Puhan nagykövet, amikor azt jelentette, hogy „...a bíboros úgy gondolja, túlságosan elkötelezte magát, és most menekülni próbál. Közben megpróbál bizonyos feltételeket ránk erőltetni, nekünk azonban a terv szerint kell eljárunk, és egyesével kell megszabadulnunk a feltételektől.”³⁷ Mindszenty érezhetően inkább maradni akart, pedig a magyar fél már ahhoz is hozzájárult, hogy az emlékiratok írásához szükséges könyveket továbbra is megkapja Budapestről, tekintettel az Országos Széchényi Könyvtár nyári szabadságára is.³⁸ Biztosíték is lett, igaz csak

---

(A magyarul beszélő és Mindszentyvel 1969 óta közelebbi kapcsolatban álló követési munkatárs, mint az üzlet világából érkező ember, értetlenkedett az anyagi és erkölcsi haszon kockázatása miatt „Ha az ember belegondol, mennyi pénzt csináltak a Valacchi-papírokból, ennek a fickónak a visszaemlékezései számos lehetőséget adnak majd a szenzációhajhász média számára. Ha 30 napig a birtokban lehetnének, és jogom lenne szemelvényeket választani kiadásra, szerintem egész életemre megélnék belőlük. És én választhatnám meg a kiadót és az árat. Egyszerűen nagyon nehéz elhinnem annak alapján, amit tudok és érzékelek, hogy ezek a dolgok minden hűhó nélkül elfelejtődnek majd.”)

³⁵ Somorjai Ádám: *Egy elfeledett Mindszenty–Zágon pro memoria*. In: *Vigilia*, 2007/9. Interneten: <http://www.vigilia.hu/2007/9/somorjai.htm>

³⁶ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. A 01254 számú távirat a budapesti amerikai nagykövetségről a washingtoni külügyminisztériumnak és a római nagykövetségnek, 1971. július 15.

³⁷ NARA RG 84 FSODSH, Entry 2691B, Box 5. Cardinal Mindszenty July–December 1971. Távirat, 01337, 1971. július 26. Feladó: budapesti követség, Puhan. Téma: a bíboros emlékiratainak fuvarozása. A bíboros aprólékosan ügyelt mindenre: például hogy az ő jelenlétében csomagolják be iratokat, s hogy kizárólag diplomata útlevéllal rendelkező amerikaiak vigyék ki személyautóval az országból.

³⁸ Puhan nagykövet távirata az amerikai külügyminisztériumba, 1971. szeptember 9. In Somorjai 2008. 236. sz. dokumentum.

egy Pühan nagykövet által készített és aláírt fogalmazvány formájában. A bíboros szívesebben látott volna egy személyes levelet magától Nixon elnöktől, ám végül a nyomásgyakorlás és az ígéretek vegyes elegyének engedve beleegyezett, hogy még a római püspöki szinódus szeptember 30-ai megkezdése előtt elhagyja a budapesti amerikai követséget. Erre 1971. szeptember 28-án, reggel 8 óra 28 perckor került sor.

A kiadás kohója

Mindszenty bíboros iratait és könyveit három részletben szállították át a bécsi amerikai követségre, a legfontosabbakat már pár nappal távozása előtt, szeptember 23-án.³⁹ Ezzel biztosítékot nyertek, nehogy Mindszenty változtasson elhatározásán, és valóban kövesse emlékiratait, amelyek nélkül életét hiábavalónak érezte. A bíboros aggodalma, hogy szabadon nem, vagy alig lesz ideje a megjelentetéssel foglalkozni, annyiban beigazolódott, hogy idős kora és világotutazásai miatt a szöveg véglegesítésében, megszerkesztésében segítségre szorult. Írása pontos tartalmát 1971-ben még kevesen ismerték, arról mindenféle mendemonda keringett. Közvetlen környezetéből többen is úgy tudták, hogy abban Mindszenty „támadja az egyházon belüli »megújulás« folyamatát, valamint a Vatikán és szocialista országok közötti jelenlegi viszonyt”.⁴⁰ Ez esetben nemcsak Budapestnek, hanem Rómának is kellemetlen lett volna a kötet kiadása! A világ 1971 októberétől valóban minden nap várta a memoárok megjelenését, időnként fel is röpített ennek híre, majd a cáfolat is. De tévednénk, ha az egyébként valós külső ellenereőket sejtlenénk az emlékiratok kiadásának elhúzódása mögött. Az igazságot Vecsey József árulta el: „a bíboros annyi időt vesztett tatárral-törökkel (=magyar történelmi témákkal), hogy a közelmúlt emlékirataival [1972 nyarán! – B. Ma.] még sehol sincs.”⁴¹ Ráadásul a bíboros eleinte ragaszkodott ahhoz, hogy a magyar egyház, nemzet és személyes

³⁹ Az iratok és könyvek következő részletét október 30-án, a harmadik és egyben utolsó adagot november 9-én juttatták ki, ennek amerikai forrásaira lásd Somorjai 2008., kivált a 247, 252–253, 284–285, 288, 293, 295. számú dokumentumokat.

⁴⁰ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára 3.2.9. R-8-009/1. 205. Jelentés Mindszenty „emlékiratairól”. Budapest, 1971. november 19.

⁴¹ Mészáros Tibor: *A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárnak napi jegyzetei (1972–1975)*. Lämpás Kiadó, Abaliget, 2000. 28. 1972. június 26., hétfő.

megpróbáltatásait egyben tárgyaló emlékiratainak mind a tíz kötetét közreadják; tanácsadói csak nehezen győzték meg, hogy nem lenne kiadó – se olvasó – egy ilyen nagyszabású munkára.⁴² Annyi teljesült Mindszenty publikálási vágyaiból, hogy 1973 végén Bécsben megjelent az *Esztergom, a prímások városa* című műve. A karcsú kötetben (mindössze 133 oldal) a prímások sorát Anasztáz nyitja 999-ben és Serédi Jusztinián zárja 1945-ben. Mindszenty történeti folyamatában vezeti le, hogy az uralkodó után miként lett a magyar joggyakorlatban az esztergomi érsek az első a közjogi méltóságok sorában, amely szerepet ő is haláláig magának érzett és beteljesíteni igyekezett.

Az *Emlékirataim* címmel 1974 őszén megjelent, félezer oldalas memoárhoz köthető kéziratokat a Mindszenty Alapítvány Levéltára több dobozban és dossziében őrzi. Összevetve ezeket kijelenthető, hogy ugyanazon mű egyes fázisainak tekinthetők, és – bár ilyen vélemény is akad – nincs többféle memoár, viszont az eredeti szöveget sokszor kiegészítették, rövidítették vagy épp átválogatták. Azt, hogy pontosan ki, mikor és mennyiben nyúlt bele a szövegbe, lehetetlenség kibogozni, de a kötet minden kétséget kizáróan Mindszenty József szellemi műve.

S persze érdemes azt is megvizsgálni, mi és vajon miért maradt ki. A terjengős történelmi kitérők bizonyosan megterhelték volna az emlékiratokat, volt, aki még a kész könyvet is túl hosszúnak találta. Ispánky Béla, a hajdani „bűntárs”, a Mindszenty-per kémkedési vonalának képviselője azokat a fejezeteket tekintette át, amelyekhez személyes tapasztalatai révén tartalmilag is hozzá tudott szólni, és általában a túlzásoktól óvta a bíborost: „Okvetlenül ki kellene hagyni, hogy levágják a fülüket, orrukat [a foglyoknak]. Nem tudnánk felhozni egyetlen konkrét esetet sem, így nem tudnánk bizonyítani. Viszont arra rengeteg bizonyíték van, hogy cigarettával a kihallgatottak bőrét égették, a kihallgatottak lábujjai közé papírlapot dugtak és azokat meggyújtották, meg hogy a gumibotos kezelés folytán a kihallgatottak veséjét, máját megsértették, tüdőhólyagjukat (sic!) megrepesztették.”⁴³ Valatloik állampolgárságát illetően is körültekintésre intett: „Azt a részt, hogy a kínzók mindenütt vegyesen oroszok és magyarok, ki kellene

⁴² Csonka Emil: *A száműzött bíboros*. Babits Kiadó, Szekszárd, 1993. 74.

⁴³ MAL 34. doboz, „Ispánky Béla által átnézett fejezetek” feliratú dosszié, oldalszámozás nélkül.

hagyni [...] gondosan kerültek az oroszok – még 1949-ben, hogy nyíltan, egyenruhásan az ÁVO épületében vallassanak!”⁴⁴

Egyes személyes élettörténeti mozaikokat azért is kihagyhattak, ha azok a szerkesztőség megítélése szerint nem illettek bele tökéletesen a publikált könyv sugallta képbe: Mindszenty József a nyilas és bolsevik diktatúrák elleni harc hőse, egy modernkori Dávid, aki szembeszáll a túlerőben lévő Góliáttal. Így vált szimbólummá, így lett világhíres. És ezt a képet aztán történészek és hagiográfusok ápolták tovább. „Az emlékiratok értelmezésében mostanában lépünk be a második nemzedékbe. Az első nemzedéknek jutott a feltétlen tisztelet és elfogadás az emlékiratok irányában. E második nemzedék lehet, hogy kritikusabb lesz. Mindenesetre: az emlékiratokat értelmezni kell” – írja a Mindszenty-forrásokot rendre publikáló bencés történész.⁴⁵

Végeredményben arra a következtetésre jutottunk, hogy a szerkesztési munkát elsődlegesen a stílusbeli igényesség, a várható olvasói elvárás és befogadóképesség együtt határozta meg, és csak másodlagosan a sugallt Mindszenty-kép alátámasztása. Utóbbihoz sorolhatók például, hogy nem említi az 1949-ben az első- és másodfokú tárgyalás között írt leveleit, amelyek közül néhány azt erősíti meg, hogy a bíboros még letartóztatása előtt eljutott odáig, hogy mérlegelte a kormánnyal folytatandó tárgyalás lehetőségét. Ahogy tudata legmélyére ásta a vizsgálati fogságban töltött 39 napot is. Emlékirataiban többször jelzi, hogy nem emlékszik az akkor történetekre. De mégsem kerülhette meg, hogy ne adjon magyarázatot az elsőfokú tárgyaláson tanúsított magatartására. Tudjuk, Mindszenty fogsága és szenvedései között sem árulta el hitét és hazáját, ugyanakkor nem lett a katolikus egyház oroszlan-szívű harcosa – hiszen a kihallgatási jegyzőkönyvekben kifundált történeteket a tárgyaláson Mindszenty szájából hallhatta a döb-bent nagyközönség.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ *A pápák és a bíboros. Újabb források Mindszenty önértelmezéséhez 1956–1974.* Somorjai Ádám előadása az MTA Történettudományi Intézetében, 2009. november 3. Kézirat. – Az előadás teljes szövege megjelent olaszul: *I papi e il cardinale. Nuove fonti alla ricostruzione dell'autocomprensione del cardinale Giuseppe Mindszenty, 1956–1974.* In: *Rivista Studi Ungheresi* (Roma), XXIV, N.S. 9 (2010) 123–148. Egy részletét a szerző magyarul is publikálta: *A gyűrű, a mellkereszt és a mantello átadása. Mindszenty bíboros emlékiratainak értelmezéséhez.* In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2009/1–4. 303–319.

Mindszentyt magát is nyomasztotta zavarba ejtő viselkedése, egy amerikai diplomata évekkel későbbi jellemzése szerint „meg-megújuló büntudatot érez, azon az alapon, hogy korábban elgyengült, és ezt nem teheti meg még egyszer”.⁴⁶ Emlékirataiban a jellemétől idegen magatartásra adott magyarázat két fő eleme a hamisítás és az akaratbénító szerek miatti tudati másállapot. Mindszentynek a kábítószerelés gyanúját először 1956. november 4-én tárta fel Leslie Balogh Bain újságíró: a külvilág azt hitte, hogy a tárgyaláson gyógyszerek hatása alatt állt. „*Nem, nem gyógyszerek*” – cáfolta a feltételezést maga a bíboros – „*csak a 29 [sic! – helyesen: 39] álmatlanul töltött éjszaka hatása alatt, és vértolulás volt a tudómben. A könyvemben bővebb magyarázatot fogok adni a tárgyalásra.*”⁴⁷ Az ígért részletezésben, a tizennyolc év múlva megjelent emlékiratokban azonban már maga Mindszenty sem kétli, hogy ételéhez akaratbénító és kábító hatású szereket keverték, csak az utolsó napok drogozásában bizonytalan.⁴⁸ Ekkorra azonban már bőven befolyásolhatta a mentségére hozott feltételezés a kábítószerelésről.

Persze könnyebb és egyszerűbb lenne elfogadni, hogy Mindszentyt folyamatosan gyógyszerelték. Mégis, összevetve a körülményeket, az időrendet és a korabeli megfigyeléseket, azt kell mondanunk, hogy semmilyen akaratbénító szer használata nem igazolható. Az utókornak szánt magyarázat másik pillére: a hamisítás. Az emlékiratokban több olyan levelet vagy vallomást hamisításnak (esetleg diktálásnak) vél, amelyek pedig bizonyíthatóan léteznek az ő jellegzetes szálkás betűivel. Azt nem vitatjuk, hogy azokat teljes apátiában, netán kábán írta. A kielégítő élelem és az alvás hiánya, az ezt követő súlyvesztés és elerőtlenedés előfeltétele bármilyen sikeres agymosásnak, a személyiség össze-roppantásának. A vizsgálati fogság 39 napja alatt Mindszentyt is sikerült megtörni lélekben és erkölcsi erejében. Már maga is kezdte „elhinni” a vádakat, ahogy erről emlékirataiban nagyon

⁴⁶ NARA RG 59 General Records of the Department of State, Central Decimal File, 1960–63. Box 2681. 864.413/11–1760. 3–3161. sz. irat. H. G. Torbert Jr. budapesti amerikai ügyvivő levele Harold C. Vedelerhez, az amerikai Külügyminisztérium Kelet-európai Ügyek Hivatala igazgatójának. Budapest, 1961. március 31. Teljes szövegét lásd Somorjai 2011. Magyarul: 135–139:138., angolul: 551–554:554.

⁴⁷ *Look*, 20. kötet, 26. sz. 1956. december 25., karácsonyi különkiadás.

⁴⁸ Mindszenty 1989. 245., 277., 325., 328.

őszintén és hitelesen ír, és nem állítja be önmagát hidegfejű és ravasz játékosnak, kinek lépéseit fondorlat vezérelte volna.

Mindszenty József bíboros érsek nevét, mint a kommunizmus elleni harc szimbólumát, éppen letartóztatásának és életfogytiglani fegyházbüntetésének köszönhetően tanulta meg a világ. Élettörténetét a kommunista propaganda manipulált változata helyett emlékirataiból ismerhette meg, amelyek egyúttal muníciót is adtak ahhoz, hogy a Rákosi- és Kádár-korszak megbélyegző démonizálása után kiforrjon a mártír főpap mítosza. Mindszenty tizenhét évén át írta memoárját. Elfogadjuk, hogy az emlékezetből öngyógyító mechanizmusként kitörlődtek fontos részletek, és az emlékező ezért könnyűszerrel érhető pontatlanságon. A történész feladata éppen az, hogy megpróbálja rekonstruálni a hiányokat, akkor is, ha netán mást olvas, mint amit egyéb források igazolnak. Nem könnyű elkerülni a végletek és a tévedés csapdáját: ahogy a magyar történettudomány rendszerváltozás előtti Mindszenty-képe hamis volt, ugyanúgy torzulhat napjaink megítélése is, csak most nem a gyűlöletig fokozott kommunista propagandától, hanem a szentté avatást sürgető hangulattól inspirálva. Ahogy egy alkotmányjogász megállapította, „a Mindszenty-jelenség olyan, mint az angolna: megfoghatatlan, mert ha az egyházfőt nézzük, bírálhatatlanná kövült, hiszen ő volt az akkori nemzeti ellenállás vezéralakja; ha politikusi mivoltában akarja valaki megragadni szerepét, tevékenységét, a börtönt szenvedett bíboros palástja borul reá: Mindszenty bíboros így is, úgy is érinthetetlen.”⁴⁹

Maga az emlékirat pontosan ugyanazokkal az érdemekkel és hiányokkal bír, mint minden más azonos műfajú munka: a visszaemlékező óhatatlanul szubjektív, a memóriája szelektív és részrehajló, rálátása a történésekre, s ebből eredően az összefüggések láttatása – bármilyen nyitottságra és tájékozottságra is törekszik –, óhatatlanul egyoldalú. És természetesen minden emlékiratból ki lehetne csemegézni leírások sorozatát, amik nem úgy, nem ott vagy nem akkor történtek, ahogy a visszaemlékező felidézi. Nincs ez másként Mindszentyvel sem, az ő emlékiratai is magukon viselik ezeket a hibákat. Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek emlékiratai esetében az a gond, hogy hívei a hivatalos eljárás lezárulta előtt megelőlegezik neki a szentéletűség

⁴⁹ Vörös Imre: *Hozzászólás Szakolczai György cikksorozatához*. In: *Egyházforum*, 2009/4. 25.

piesesztálját, ezért emlékiratai szinte sérthetetlené váltak. Olybá tűnik, hogy aki az emlékiratok egy-egy állítását kétségbe vonja, az egyenest Mindszenty életművét kérdőjelezi meg. Minden érzékenységgel együtt az emlékiratok magyar szempontból kiemelten fontos és jelentős kortörténeti dokumentumok, mert Mindszenty a kommunista diktatúra kulisszái mögé láttat, kifelé inkább szemlélődő, saját élethelyzeteiről pedig szenvedélyesebb stílusban. Nem vádol, inkább tényyszerűen közöl. Természetesen a tényeket időnként felülírta a csalóka emlékezet, de az emberi természet már csak ilyen.

Az ikonná dermedt, érinthetetlen képet a tisztelet megőrzésével is nagyító alá lehet és kell venni. A konkrét példák lehetséges sorából idézzünk fel egy eseményt 1944-ből, amikor a nyilasok alig várták, hogy beleköthessenek a veszprémi püspökbe.⁵⁰ Az alkalom nem késett sokáig. Letartóztatásának indokáról számtalan feltételezés és részgazság terjedt el a személyes bosszútól az árurejtegetésen át a politikai ellentétig. A történekről természetesen maga Mindszenty József is meglehetősen részletesen ír emlékirataiban. Ő a Nyilaskeresztes Párt Veszprém megyei nagyvezető-helyettesének személyes bosszúját említi, akinek tekintélyét csorbította azzal, hogy megtiltotta: a veszprémi Ferences-tempomban szentmisét és *Te Deumot* mondasson annak örömeire, hogy „sikeresen” befejeződött a zsidóság deportálása. Visszaemlékezése szerint a tiltás eredményes volt, a mise elmaradt. Ezt azonban a korabeli források cáfolják.⁵¹ Annyi igaz, hogy Mindszenty felháborodott a kérésen, a leghatározottabban ellenezte, meggondolatlan-ságnak minősítette, és a ferences házfőnököt el is marasztalta az istentisztelet céljának elfogadásáért, sőt eligazította a szentbeszéd tartalmát illetően, de a misét magát nem tilthatta be. Végül két feltétellel tudomásul vette a szertartás megtartását: a mise utáni *Te Deum* elmarad, és a nyilasok nem jelenhetnek meg egyenruhában. Egyik feltétele sem teljesült. Mégis ha részleteiben korrigálnunk is kell Mindszenty visszaemlékezéseit, letartóztatásának valódi okát osztjuk vele: több olyan mozzanat, amivel irritálta a hungaristákat, s amiket összességükben szembeszállásként, céljaik akadályoztatá-

⁵⁰ A történeteket részletesen lásd Balogh Margit: *Mindszenty József veszprémi püspök nyilas fogságban*. In Miklós Péter (szerk.): *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakból*. Belvedere, Szeged, 2010. 233–248.

⁵¹ Mindszenty 1989. 43. Jelen tanulmány szerzője korábbi írásában tévesen még elfogadta és átvette ezt az állítást (Balogh Margit: *Mindszenty József*. Budapest, 2002. 69–72.).

saként éltek meg (pl. a dunántúli püspökök kormányhoz intézett memoranduma, amelyben azt követelték, hogy kíméljék meg a Dunántúl lakosságát a hadműveletek pusztításától, a megkifogásolt hálaadó istentisztelet, a nyilasokkal szemben permanensen kimutatott, személyes ellenszenvtől sem mentes távolságtartás). A történet tálalása 1948 nyarára teljesen a visszájára fordult: a kommunista propaganda a történeteket egyenesen Mindszentyre próbálta háráítani, interpretációjukban ő adott utasítást a hálaadó szentmisére. A védekezés, az életöszön indokolja, hogy fél év múlva a tárgyaláson Mindszenty azt vallja – valótlannul –, hogy a mise elmaradt, és ez került az emlékiratokba is.

Az emlékiratok elérték céljukat: a kommunista politika mesterséges propagandisztikus képe a politikus papról, a bíboros hercegről, a nagybirtokokat visszakövetelő múzeumi figuráról ha nem is foszlott szét, de határozottan háttérbe szorult, és a helyén kirajzolódott a zalaegerszegi fiatal hitoktató szerény alakjától az egyházfői rangjától megfosztott bíborosig terjedő skálán a Jó Páosztort megtestesítő pap arcéle, aki felelőssége tudatában nem habozik akár életét is adni juhaiért. Ugyanakkor nem kerülhető meg, hogy visszaemlékezéseiben VI. Pál pápával kialakult konfliktusát – nevezetesen az esztergomi érseki széktől való megfosztást – miként tárgyalja. Törekvése, hogy pusztán engedelmességből vagy tapintatból ne sikkadjon el saját valóságképe, miközben a hit és erkölcs legfőbb képviselője, a Szentszék tekintélye se szenvedjen csorbát. Mégis, inkább olyan színben tüntette fel VI. Pált és a Szentszékét, mintha éppen őt, az antikommunizmus harcosát áldozták volna fel a keleti politika oltárán. A Szentszék meggyőződése szerint Mindszenty esztergomi érseki székről történt letételével újíthatta meg a magyar egyház lelkipásztori helyzetét. A két nézet azonban nem zárja ki egymást, lehetséges, hogy a hierarchia helyreállításának érdekében igenis feláldozták őt. Más szempöngből nézve egy határozott üzenet is volt: a Vatikán ugyanabba az irányba akar menni, mint a világ, nem hidegháborút, hanem a feszültségek csökkentését akarta elérni, ezért az agg bíboros jelképezte szembenállás politikájának ideje egyszerűen lejárt.

A fogadtatás

Az emlékiratok olvasásra érett, olasz és német nyelvű változatát Mindszenty 1973 nyarán küldte el König bécsi érsek közvetítésé-

vel VI. Pál pápának, aki aggályainak azonban helyet adott. Az, hogy a bíboros siettetette emlékiratai kiadását, emberileg teljesen érthető törekvés: még életében szeretne volna kézbe venni saját „védőbeszédét”.

A könyvből már megjelenése előtt több világlap folytatásban közölt részleteket – bevált promóciós fogás a könyvkiadás nyereségességének biztosítása érdekében. Hogy bomba volt-e, amikor 1974 őszén végre megjelent? A magyar nyelvű kiadás mindenképp.⁵² Az emigrációba kényszerült magyarok sokaságának visszaemlékezéseire hasonlóan csak illegális úton juthatott be az országba, ronggyá olvasott példányai köröztek nemcsak az egyházon belül, de idővel egyetemi kollégiumokban, értelmiségi körökben is. S ettől nimbusza csak fényesebben ragyogott, a leírtak megkérdőjelezhetetlenné váltak. Hogy főpapi személy vajon életéről, nem ismeretlen az egyház történetében, de meglehetősen ritka: elsőként a műfajteremtő Szent Ágoston *Vallomásait* említhetjük, a pápák közül II. Pius (1458–1464), II. János Pál (1978–2005), az esztergomi érsekek sorából pedig Verancsics Antal (1569–1573) és Oláh Miklós (1553–1568) nevét. A 20. század magyar egyházi főszereplői közül pedig Ordass Lajos evangélikus püspök írt hasonlót, ami Bernben jelent meg, különösebb világviszhang nélkül.⁵³ Európa kíváncsian, és kereskedelmi szempontból jól időzítve, a karácsonyi vásárlói rohamra számítva várta a német és francia kiadást.⁵⁴ Év végén, a következő év elején már sorra érkeztek a gratuláló-méltató levelek, köztük a börtönviseltségben sorstárs ukrán Jozsip Szipij nagyérsektől vagy a konzervatív Alfredo Ottaviani bíborostól. S akadt persze köztük otromba, politikailag szélsőséges gázsuláló, aki Mindszentyben egy zsinat előtti főpapot vélt felfedezni: „Minden bolsit, minden pribék komcsit felnégyelünk az első alkalommal ott, ahol érjük vagy megfogjuk. A VI. Pali pedig legjobb lenne, ha Casaroli Ferkóval együtt Moszkvába telepedne! Éljen a mi szent Atyánk, Mindszenty!”⁵⁵

⁵² Mindszenty József: *Emlékirataim*. Vörösváry, Toronto, 1974.

⁵³ Ordass Lajos: *Önéletrajzi írások*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem, Bern, 1985.

⁵⁴ József Kardinal Mindszenty: *Erinnerungen*. Verlag Ullstein GmbH, Frankfurt/M; Propyläen Verlag, Wien, Berlin, 1974.; Jozsef Mindszenty: *Mémoires. Des prisons d'Hitler et de Staline ... à l'exil*. La Table Ronde, Paris, 1974.

⁵⁵ MAL „Emlékiratok külföldi kiadásával kapcsolatos levelezés” feliratú doboz, MNF 9776–10108. L4237 sz. irat, keltezés, aláírás nélküli üdvözlőlapp.

Az angol nyelvű kiadással viszont gondok voltak. A megjelenés híre ugyan jóval megelőzte a kötetet, mégsem lett bestseller.⁵⁶ Nemcsak a liberális, de a konzervatív sajtó is elhallgatta, sőt az egyházi lapok is „teljes némasággal fogadták a könyvet”.⁵⁷ Hogy a tengerentúlon miért váltott ki visszafogott érdeklődést Mindszenty emlékirata? Magyarozatként született egy összeesküvés-elmélet is: a MacMillan Kiadót a szovjetek lefizették volna az összes orosz zenemű kiadási jogával, cserébe az emlékiratok forgalmazásának visszavonásáért. De ha az oroszok szemét valaki „csípte” volna, akkor az nem Mindszenty volt, hanem az amerikai piacon ugyanekkor megjelent Szolzsenyicin, *A Gulag sziget-csoportjával*. Ahhoz viszont akadály nélkül hozzá lehetett jutni a könyvesboltokban. A háttérben valójában több ok állt, elsőként a kiadó gazdasági nehézségei. Magyarul először a kanadai Vörösváry István adta ki a művet ugyancsak 1974-ben. Az első kiadásokat hamarosan újabbak követték tucatnyi nyelven. A hollandiai fogadtatás nem volt lelkesítő: a progresszív katolikusok nem értették, miért is kellett kiadni, hiszen az ilyen publikációk nem szolgálják a Kelet és a Nyugat békés együttélését. A *Tijdben* megjelent (1974. november 15.) recenzió szerzőjének összegzése szerint „ez nem más, mint egy korlátolt és egy kicsit hiú férfi portréja, aki ellene volt az erőszakos társadalmi megváltozásnak a negyvenes évek végén”.⁵⁸

A hidegháborút torkig megelégtelt világ együtt érzett a sokat szenvedett bíborossal, de nem vágyta sem az általa elutasított, sem a felidézett kort. És talán ez az a pont, amiben az emlékiratok máig megosztják az olvasókat. Mindszenty nem az elszenvedett börtönbüntetés igazságtalanságával, szenvedésével és mártíromságával, hanem történelemszemléletével, a kommunizmus éveiben követett magatartásával, és a Szentszékhez fűződő viszonyával váltja ki a legtöbb vitát. Ha egy átlagos közszereplő lenne, életének, s akár visszaemlékezéseinek elemzése nem gerjesztene hullámokat, de ő két korszak határán élt, mitizált főszereplője kora közéletének, épp ezért felfogását osztani vagy vitatni szinte a magyar társadalom,

⁵⁶ József Cardinal Mindszenty: *Memoirs*. MacMillan, New York, 1974.

⁵⁷ MAL „Emlékiratok külföldi kiadásával kapcsolatos levelezés” feliratú doboz, MNF 9776–10108. L 4239 sz. irat. Feljegyzés az Emlékiratok amerikai kiadásával és terjesztésével kapcsolatban.

⁵⁸ MAL 15/3. dosszié, Emigrációs anyag, levelezés a könyvkiadókkal. Orbán J. Gyula: Mindszenty hercegprímás emlékiratai és a hollandiai sajtó. Dátum nélkül, gépelt, autográf.

egyúttal 20. századi történelmünk egészének értékelésével, a múlt és a jelen megítélésével, a jövőhöz is támpontokat adó mintaképek kiválasztásával ér fel. A minden kétséget kizáróan emblematis Mindszenty differenciált elfogadása még ma sem könnyű". Pedig a történelmi személyiségek esetében a legkevésbé sem segíti a reális kép kialakítását, ha az utókor kategorikusan elutasítja, vagy habozás nélkül követi őket.

Maruzsa Zoltán

EMLÉKEZET ÉS VALÓSÁG

Konrad Adenauer magyarságképe az emlékiratai alapján

Az emlékezet és a valóság az ember lényéből eredően eltérő, szinte minden esetben szubjektív – különösen így van ez, ha történelmi eseményekről vagy folyamatokról van szó. Éppen ezért az emlékiratok a történelmi irodalomnak nagyon lényeges, ám fenntartásokkal és forráskritikával kezelendő forrásai. Jelen tanulmányom tárgyául Konrad

Adenauer *Erinnerungen* című emlékiratait választottam.¹ A memoár nagy terjedelmére való tekintettel nem vállalkozhattam arra, hogy a néhai kancellár által leírtak és a történelmi valóság viszonyát sorról sorra feltárjam. Érdekesnek véltem ugyanakkor, hogy az emlékiratok alapján megvizsgáljam Konrad Adenauer Magyarországról alkotott képét és annak történelmi megalapozottságát.

Konrad Adenauer

Adenauer 1876. január 5-én született Köln városában, kispolgári családban. Katolikus neveltetésben részesült, melynek fontos eleme volt a tanulás. 1894-ben érettségizett, majd jogot hallgatott. 1902-től Kölnben dolgozott az államügyészségen. 1906-ban lépett be a katolikus Centrum Pártba, 1909-től Köln egyik főpolgármester-helyettese, 1917-től pedig a város főpolgármestere. 1920-tól 1933-ig a porosz államtanács elnöke volt, tehát országosan is is-

---

¹ Adenauer 1965, Adenauer 1966, Adenauer 1967, Adenauer 1968.

mert politikussá vált. A náci hatalomra kerülésük után megfosztották tisztségeitől, majd néhány év múlva nyugállományba helyezték. A harmadik birodalom katonai vereségét követően Adenauer ismét aktivizálódott: néhány hónapra ismét betöltötte Köln főpolgármesteri pozícióját, majd 1946 márciusától a brit megszállási zónában létrejövő CDU (Kereszténydemokrata Unió) elnöke lett. 1948-ban az új német alkotmányt kidolgozó Parlamenti Tanács elnöke, a választásokat követően pedig 1949. szeptember 15-én – az akkor már 72 éves politikust² – szövetségi kancellárrá választották – ezt a hivatalát 1963. október 15-ig töltötte be. Lemondását követően is parlamenti képviselő maradt, és visszavonultan élt ugyan Rhöndorfban, a médiában aktívan szerepelt és tanácsokkal látta el utódait, míg 1967. április 19-én – 91 éves korában – elhunyt.³

Jelen tanulmánynak nem célja Adenauer politikai tevékenységének bemutatása, de azt bátran leszögezhetjük, hogy benne a Németországi Szövetségi Köztársaság alapítóját tisztelheti az utókor, aki nélkül a mai Németország sem lett volna az, ami. Több törvényhozási cikluson átívelő kancellári tevékenységével nagyban hozzájárult nem csak a nyugatnémet állam újjáépítéséhez, hanem ezen túl az európai integráció megteremtéséhez is.

Adenauer emlékiratai

Az emlékiratok négy kötetet tesznek ki, és az 1945 és 1963 közötti időszak eseményeit dolgozzák fel. Megírásukat Adenauer 1963-as visszavonulása idején jelentette be, és haláláig gyakorlatilag befejezte az első három kötetet, melyek sorban 1965-ben,

² Közismert az az anekdota, amely szerint orvosa 1949-ben Adenauer idős kora ellenére engedélyezte, hogy egy-két évre vállalja a kancellári tisztséget... Ormos 2008, 321.

³ Az Adenauerrel foglalkozó legjelentősebb kiadványok: Weymar, Paul: *Konrad Adenauer. Die autorisierte Bibliographie.* Kindler, München, 1955.; Osterheld, Horst: *Konrad Adenauer.* Bonn Aktuell, Stuttgart, 1987.; Köhler, Henning: *Konrad Adenauer.* Propyläen, Frankfurt a. M., 1994.; Schwarz, Hans Peter: *Anmerkungen zu Konrad Adenauer.* DVA, München, 2004.; Recker 2010. Magyarul: M. Szebeni Géza: *Egy kereszténydemokrata az új Németországért. Konrad Adenauer.* Magyar Szemle, Budapest, 2010.

1966-ban és – immár halálát követően – 1967-ben jelentek meg. A negyedik, utolsó kötet töredék maradt, melyet már a kollégái készítettek el a halálát követően Anneliese Poppinga vezetésével, és a teljesség kedvéért a többi kötetre is kiterjedő név- és tárgymutatóval láttak el.⁴

A hatalmas munka egyébként magát a szerzőt is meglepte: eredeti elképzelése szerint mindössze két kötetet készített volna, egyet az 1945 előtti időkről, egyet pedig az 1945 és 1963 közötti évekről. Érdekes módon az 1945 előtti időszakot feldolgozó kötet mindig csak terv maradt, csakúgy, mint az eredetileg szintén tervezett melléklet: egy dokumentumgyűjtemény.

Fontos tudni, hogy Adenauer sosem gyűjtött az emlékiratok megírásának céljával dokumentumokat, és nem készített jegyzeteket sem, így az eseményeket retrospektív módon, emlékei és az összegyűjtött források alapján rekonstruálta. Hozzátehetjük: ez nagyban növelte a hibák és pontatlanságok valószínűségét, bár kezdettől fogva tartott az emlékiratokat támadó kritikáktól, ezért állítása szerint igyekezett a lehető legnagyobb mértékben tény-szerű maradni, és állításait számos korabeli forrás közlésével alátámasztani. Ez egyébként olyannyira domináns az emlékiratokban, hogy a teljes szövegnek csak mintegy 20–25 százaléka Adenauer saját írása, a többi szöveg dokumentumokból vett idézetekből áll. Ennek megfelelően a tartalom kevésbé személyes jellegű, ugyanakkor összeállításában meglehetősen szubjektív, hiszen egy egyéni politikusi teljesítményt mutat be egyéni perspektívából a többi szereplő álláspontjának, véleményének legjobb esetben is részleges bemutatásával – az objektivitás tehát itt is mítosz.⁵ Állíthatjuk azt is, hogy a mű kis mértékben önéletrajz, jelentős mértékben emlékirat és nem kis mértékben publicisztika. Ennek ellenére az *Erinnerungen* forrásértéke jelentős, a mai napig alapműnek tekinthető az NSZK korai történelmére vonatkozólag.

Az emlékiratok kiadásának célját Adenauer még életében közölte: a jövő politikája számára szeretne volna felhasználhatóvá tenni a tapasztalatait, és rögzíteni célkitűzéseit olyan alapvető kérdésekben, mint az európai integráció, a francia–német viszony, vagy éppen Németország újraegyesítése. Így fogalmazott: „Egy új eszköz, hogy politikát csináljunk, és a jövőre hassunk.”⁶

⁴ Mensing 1994, 396–411.

⁵ Küsters 2005, 133–157.

⁶ Recker 2010, 100.

Ez a törekvés végigkíséri Adenauer művét: nemcsak visszatekint a múlt eseményeire és legitimálja egykori döntéseit, hanem szinte tananyagként, oktatási segédeszközként használja azokat a politikai kultúra iskolájában. Nyilvánvalóan fontosnak tartotta továbbá közzétenni az álláspontját olyan véleményekkel szemben, melyekkel az események pontos – gyakran egyetlen – ismerőjeként nem tudott azonosulni. Ezzel egyúttal a kancellárságáról kialakult képet is igyekezett pozitív értelemben módosítani. Azt, hogy az emlékiratok címzettje és reménybeli felhasználója a német nemzet egésze, a „Hazámnak” történő ajánlással tette nyilvánvalóvá, mely mind a négy kötetben megjelenik.⁷

Adenauer Magyarország-képe az emlékiratai alapján

Elemzésünk szempontjából különösen fontos és érdekes a kancellár Magyarország-képének vizsgálata. Az elemzés elvégezhető, mert Magyarország számos esetben jelenik meg az *Erinnerungen* hasábjain.

Mielőtt az egyes előfordulási helyek elemzésébe kezdenénk, nézzük meg, hogy mit tud a történeti kutatás Adenauer mint politikus Magyarország-képéről. Rögtön leszögezhetjük: elég keveset, ezzel a kérdéssel konkrétan nem foglalkozott még senki, pedig a németek és magyarok közötti kapcsolatok mindkét országban a történeti kutatás részét képezik.⁸

Ebből azt az indirekt következtetést is levonhatjuk, hogy a kancellár semmiféle különös szimpátiával vagy ellenszenvvel nem viszonyult Magyarországhoz, hiszen ellenkező esetben életrajzírói említést tettek volna róla.⁹ Rajna-vidéki politikusként érdeklődése sokkal inkább Nyugat felé irányult, mint például délnémet kollégáinak, a hidegháború korában pedig Magyarország már csak egy volt számára a vasfüggöny mögötti, kommunista vezetésű országok közül. Már-már klisészerű, hogy ezekre az országokra az 1950-es és 1960-as években a legtöbb nyugati demok-

⁷ Küsters 2005, 133–157.

⁸ A német történetírás Magyarországról alkotott képéről jó összefoglalást nyújt Fata, Márta (szerk.): *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie. Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde* [13.köt.]. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004. c. kötet, ezen belül különösen Holger Fischer és Gerhard Seewann tanulmányai.

⁹ Az általam ismert egyetlen életrajzi forrás sem tesz említést ilyen szimpátiáról.

rata úgy tekintett, mint ahol a szegény, elnyomott, esetlegesen felszabadítandó nemzeteken szovjet segítséggel a kommunisták uralkodnak, és ez a nézőpont meg is határozta látásmódjukat. Hajlamosak voltak idealizálni és valós méreteinél erősebbnek hinni a szovjetellenes ellenállást, alapvetően megvetették és lenézték az országot vezető – a pozíciókat nem demokratikus választás útján betöltő és alulképzett – kommunista kádereket, továbbá pontosan ismerték ezen országok relatív gazdasági és társadalmi gyengeségét, melyet nem tudtak elfeledtetni az állig fel-fegyverzett néphadseregek sem.¹⁰ Kisebb hangsúly- és szimpátiabéli különbségek azonban előfordultak, mégpedig elsősorban olyankor – amint azt látni fogjuk –, amikor valahol világpolitikai értelemben is jelentős események történtek (például az 1956-os magyarországi forradalom), vagy amikor a nemzetközi kapcsolatokban következett be olyan változás, ami az egyes államokat felértékelte vagy éppen leértékelte (pl. Románia felértékelődése az 1960-as évek végén, a látszólag Moszkvától eltérő politikája miatt, vagy éppen Csehszlovákia leértékelődése az 1968-as szovjet beavatkozás utáni években).

Érdekes összehasonlítani az Adenauer-émlékiratokban Magyarország és a régió többi országának előfordulási gyakoriságát. Vizsgálatunk eredménye a következő: 1. Lengyelország: 29 eset, 2. Csehszlovákia: 24 eset, 3. Magyarország: 21 eset, 4. Jugoszlávia: 16 eset, 5. Románia: 9 eset.

Az eredmény nem meglepő: Lengyelország a térséggel kapcsolatos német külpolitikai gondolkodásnak mindig is a középpontjában állt,¹¹ majd a földrajzi közelség és a hidegháborús ellentétek okán Csehszlovákia következett, ezt követően pedig Magyarország. Az emlékiratokban betöltött pozíció Magyarországra nézve igen kedvező, hiszen ebből a szempontból alig marad le Prága mögött, ami igen jó eredmény, és megelőzi a speciálisabb külpolitikai jellemzőkkel bíró Jugoszláviát, és az ebből a szempontból marginálisnak tűnő Romániát. Ennek ellenére Magyarország sem tekinthető felülsúlyozottnak az emlékiratokban, és ez különösképpen előtűnne, ha az esetszámból kivonnánk a hét, az 1956-os forradalommal kapcsolatos hivatkozást.

¹⁰ Jó példa erre Henry Kissinger szemlélete is. Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Panem – Grafo, Budapest, 1994. 541–546.

¹¹ Adenauer 1966, 367. Lengyelország központi jelentőségét emlékirataiban is többször kiemeli Adenauer.

Nézzük most a konkrét előfordulási eseteket, melyeket az említés jellege alapján csoportosítottunk.

Megállapíthatjuk, hogy Magyarország öt esetben a többi közép-európai országgal együtt kerül említésre, mint a vasfüggöny mögött létező, a Szovjetunió által megszállt országok egyike. Ezen hivatkozásokban semmiféle egyedi Magyarország-kép nem tükröződik, felsorolásuk is pusztán a teljesség kedvéért szükséges.¹²

Egy esetben Magyarország mint a németek kitelepítésének egyik helyszíne kerül említésre a keleti német területekkel, Lengyelországgal és Csehszlovákiával együtt,¹³ ami egyértelműen egy negatív képet jelent Adenauer nézőpontjából. Érdekes, hogy ilyen összefüggésben a többi, a német kisebbségtől részben vagy egészben megszabaduló állam nem kerül szóba (pl. Jugoszlávia). A magyar – a múltat néha megszépítő – kollektív emlékezettel szemben pedig Adenauer nem tesz említést arról, hogy Magyarországról a német kisebbségnek csak egy része került kitelepítésre,¹⁴ hanem a teljes németiséget kitelepítő Csehszlovákiával és Lengyelországgal említi egy lapon Magyarországot.

Több alkalommal egy-egy konkrét esemény miatt kerül szóba Magyarország. Érdekes módon ezekre egy-egy nemzetközi tárgyalás során kerül sor, és jellemzően nem is Adenauer maga hozza szóba Magyarországot.

Az első alkalommal az egyik Adenauer és Dulles közötti tárgyalás során merült fel Magyarország neve. Az 1953. áprilisi találkozáson többek között szóba került a kelet–nyugati kereskedelem kérdése. Dulles hangsúlyozta, hogy a „szovjet zóna” országaival való kereskedelem csakis szigorúan ellenőrzött keretek között történhet, és erre nyomatékosan felhívta Adenauer figyelmét is, kiemelve ennek jelentőségét az amerikai–német kapcsolatok alakulására, sőt jelezte, hogy azon országok, melyek az elkészített programot nem tartják be, nem számíthatnak külföldi segílyekre. Dulles megemlítette, hogy az Egyesült Államok nyilvánossága előtt az a benyomás alakult ki, hogy a Szövetségi Köztársaság ezen a területen nem működik teljes mértékben együtt Amerikával, és példaként említette hengermű-alkatrészek Magyarországra történő szállítását. Adenauer a szállítások tényét még emlékirataiban sem cáfolta, mindössze annyit jegyzett fel, hogy biztosította Dullest,

¹² Adenauer 1965, 39., 375.; Adenauer 1966, 20., 261.; Adenauer 1967, 350.

¹³ Adenauer 1966, 186.

¹⁴ Németh 2002, 356–365.

hogy „a többi kereskedő és tengerjáró nemzettel együtt további intézkedéseket és ellenőrzéseket vezetnek be a stratégiai ellenőrzés megsértése vagy kikertülése ellen”.¹⁵

Másodszor egy konkrét eseménnyel kapcsolatban akkor kerül említésre Magyarország, amikor az osztrák államszerződés aláírásának (1955. május 15.) kapcsán Adenauer azt írja, hogy Dulles amerikai külügyminiszter véleménye szerint „az államszerződés aláírása pozitív hatást gyakorolhat Magyarországra és Csehszlovákiára, hiszen Ausztriában a szovjetek első alkalommal engedtek, ezért ez egy fordulópont a történelem menetében”.¹⁶ Adenauer a szovjet csatlósokra gyakorolt hatást nem kommentálta, Németország jövője szempontjából azonban tragikusnak tartotta az osztrák semlegesség létrejöttét, mely megnehezítette az NSZK bevonását a nyugati szövetségi rendszerbe, és ezért egyáltalán nem fogadta lelkesedéssel Dulles ezen véleményét. Különösen veszélyesnek tartotta egy, az újraegyesített Németországot is magában foglaló semleges övezet létrehozását Európa közepén, ez ugyanis egy kommunista államokat is magában foglaló és elsősorban a szovjet érdekeknek megfelelő „Cordon sanitaire” létrejöttét jelentette volna.¹⁷ Ezen aggodalmának és a csatlósokra gyakorolt pozitív hatás hiányának ad hangot Adenauer, amikor kiemeli, hogy az 1955 nyarán Ausztriából kivont szovjet csapatok nem térnek haza, hanem Magyarországon maradnak,¹⁸ azaz véleménye szerint az osztrák államszerződés és a genfi konferencia valójában nem eredményezett érdemi enyhülést. Ezen véleményét Dullesnek írt, 1955. augusztus 9-én kelt levelében – melyet az emlékiratokban közöl – is válaszolja, amire Dulles augusztus 15-én válaszolt, és megerősítette azt az álláspontját, hogy az osztrák államszerződés, a genfi konferencia és a Titóval létrehozott szovjet kiegyezés együttesen igenis gyakorolhat olyan hatást a szovjet csatlósokra – elsősorban és különösen Magyarországra –, hogy kiszakadjon a szovjet blokkból, és egy Jugoszláviához hasonló státust próbáljon elérni.¹⁹ Adenauer ezt a válaszleve-

¹⁵ Adenauer 1965, 576. Az amerikaiak által bevezetett kereskedelmi korlátozásokról lásd Fischer 2001. 141.

¹⁶ Adenauer 1966, 443.

¹⁷ Németh 2002, 396–399., Fischer 2001, 156–161.

¹⁸ Adenauer 1966, 479.

¹⁹ Uo. 483. Ha nem is ilyen hatása lett a szovjet visszavonulásnak, el kell ismerni, hogy Ausztria kiűritésének és semlegességének ténye jelentős hatást gyakorolt a magyarországi helyzetre, és hozzájárult az 1956-os forradalom kitöréséhez. Izsák 1998, 129.

let is közli, Magyarország ezen kérdésben való említése tehát ezúttal Dulles „érdeme”.

Szóba került Magyarország Adenauer és de Gaulle 1963. január 21. és 23. között Párizsban folytatott tárgyalásain is. Adenauer emlékei szerint a felek között – saját kezdeményezésére – szóba került a szovjet csatlós államokkal ápolt viszony is. Adenauer itt így fogalmaz: „egyetértettem de Gaulle-lal abban, hogy a Szövetségi Köztársaságnak meg kellene próbálnia ezekkel az országokkal olyan viszonyt kialakítani, ami a jelenlegi helyzet élét enyhítené. Tájékoztattam de Gaulle-t, hogy jelenleg a magyarokkal próbálunk valamit elérni a kereskedelem területén, amit német és magyar részről is üdvözölnének. Az SBZ azonban Moszkván keresztül homokot próbál szórni a gépezetbe.”²⁰ A történelmi tények persze igazolják, hogy az NSZK az 1960-as években több országnál is próbálkozott a kapcsolatok javításával, ami végül a Hallstein-doktrína feladását és később a keleti szerződések aláírásával valóban a feszültség enyhítését szolgálta.²¹ 1963 januárjában azonban feltételezhetjük, hogy a kancellár csupán de Gaulle javaslatát igyekezett azzal elhárítani, hogy egy példát hozott fel, egyúttal meg is nevezte a felelősöket annak megghiúsulásért: az NDK-t és a Szovjetuniót.

Egyértelműen leszögezhetjük ugyanakkor, hogy emlékiratai alapján Adenauer Magyarország-képét a legmarkánsabban az 1956-os forradalom formálta. Ez nem véletlen: a 20. században az 1956-os magyar forradalom az egyetlen világpolitikai jelentőségű magyar esemény, nem véletlen tehát, ha hatásában is erre figyeltek fel leginkább a kortársak: Adenauer például emlékirataiból teljes négy oldalt²² szentelt a magyar forradalomnak, ami más világpolitikai eseményekhez képest (pl. kubai rakétaválság) is jelentős.²³

Emlékiratainak tanúsága szerint Adenauer már a forradalom előtt is tudatában volt annak, hogy Közép-Európa komoly függetlenségi hagyományokkal rendelkező nemzetei nehezen tű-

---

²⁰ Adenauer 1968, 202. Az „SBZ” a németországi szovjet megszállási zónát jelenti, azaz az NDK-t, melyet a NSZK nem ismert el, és ezért Adenauer a kelet-német államnak a nevét sem használta.

²¹ Ormos 2008, 349., Németh 2002, 426–428.

²² Adenauer 1967, 230–234.

²³ Magyarország 1945 utáni németországi megítélésében az 1956-os forradalom szerepének kiemelt fontosságáról lásd Mätzing, Heike Christina – Vitári Zsolt: *Az NDK és az NSZK történelem és földrajzkönyveinek magyarság- és Magyarország-képe*. In *Limes*, 2008. 3. [II. rész] 167–192.

rik a szovjet megszállást, és ezt több alkalommal le is írta: úgy vélte, hogy a jugoszláv, román, lengyel, cseh és magyar nemzet szabadságvágya repedéseket képez a szovjet birodalom falán.²⁴ Feltételezte, hogy „Lengyelországban, Csehszlovákiában és valószínűleg Magyarországon is erős ellenállás létezik a Szovjetunióval szemben”,²⁵ és úgy vélte, hogy ha Németország szovjet megszállási övezete (vagyis az NDK) megszűnne, és ezt látnák ezekben az országokban, akkor ebből reményt merítenének saját ügyükhöz, és levonnák a következtetést a szovjetek által rájuk oktrojált rezsimekkel szemben.

Amikor ez – bár más körülmények között – be is következett, Adenauer így írt róla: „Magyarországon egyidejűleg robbant az antikommunista és a szovjetellenes töltet. Az ellenzékiek nem kommunisták, hanem lényegében értelmiségiek voltak. Már 1956. október közepén nyugtalanság uralkodott az egyetemisták körében, akik nagyobb szabadságot és jobb életfeltételeket követeltek. A lengyelországi változások sok magyarban is azt a reményt keltették, hogy a lengyel példa alapján nekik is lehet egy függetlenebb kormányuk. Október 23-án este azután az egyetemisták nagy budapesti demonstrációja kirobbantotta a polgárháborút. Október 24-én a német újságok tömve voltak a Magyarországról érkező hírekkel; „Felkelés Magyarországon”, „A szovjetek beavatkoznak”, „Rögtönítélő bíróságok tombolnak az egész országban”, „Soha többé nem leszünk szolgák, mondják tízezrek”, és nyilvánvalóvá tették a magyarok azon elkeseredett törekvését, hogy visszazerezzék szabadságukat.”²⁶ Megállapíthatjuk, hogy Adenauer helyesen látta az elégedetlenség kommunizmus-ellenes és egyszerre szovjetellenes élet, abban azonban nem volt igaza, hogy az ellenzékiek nem kommunisták, hanem értelmiségiek voltak: az elégedetlenek bázisa ekkorra messze túlterjeszkedett az értelmiségen. Az Adenauer által polgárháborúnak minősített forradalom céljait pedig a felkelők követelése alapján jóval árnyaltabban kell megítélnünk.²⁷

²⁴ Adenauer 1966, 124.

²⁵ Uo. 210.

²⁶ Uo. 230. Adenauer ezek alapján a forradalom kitörésének körülményeiről felületesnek, de jól informálnak tűnik. Amint látni fogjuk, a későbbiekben ez elsősorban a nemzetközi fejleményekkel kapcsolatban lesz csak elmondható, a magyarországi eseményekkel kapcsolatosan az emlékiratokban a sajtóra támaszkodik, és alapvető tévedéseket is leír.

²⁷ Romsics Ignác: *Magyarország története a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 387., 392.

Az Adenauer-memoárban az alábbi sorokat olvashatjuk a magyar ötvenhatról: „Október 24-én, szerdán a magyar kormány kihirdette a rendkívüli állapotot, és deklarálta, hogy a Magyar Népköztársaság megdöntésének minden kísérletét halállal bünteti. Ezzel egyidejűleg felkérte a Magyarországon állomásozó szovjet csapatokat, hogy segítsenek „az országban helyreállítani a rendet”. Egy október 24-i budapesti jelentés így írt erről: „Az események felgyorsultak. Jelenleg a szovjet páncélosok támadják a felkelőket. A véres tragédia kiterjedéséről nincsenek megbízható számok. Nyugat felé szinte valamennyi telefonvonalat megszakították.” [...] „A harcok Magyarországon tovább folytak. A magyar hadsereg látszólag a felkelők oldalára állt. Egy október 28-i budapesti jelentésben, ami a *Welt am Sonntag* című lapban jelent meg, a következő állt: „A magyar felkelők halált megvető bátorsággal vívott harca a hétfvén – négy nappal a forradalom kirobbanása óta – is változatlan intenzitással folytatódott. Szombaton estére sikerült elfoglalniuk a Balaton, Győr és az osztrák határ között fekvő területet. A határon túlról sürgős segítséget kérnek. Szükségük van vérplazmára, élelmiszerre és gyógyszerekre. A felkelők ellátási nehézségei éppen akkor fenyegetnek, amikor a legutóbbi jelentések szerint Csehszlovákia felől erős szovjet páncélos alakulatok érkeznek. Feladatuk a győri ellenállási központ felszámolása, ahol a felkelők ellenkormányának központja működik.” [...] A nyugati hatalmak indítványára 1956. október 28-ára, vasárnapra összehívták a Biztonsági Tanácsot. Dulles amerikai külügyminiszter ott a Szovjetunió szemére vetette, hogy megsértette a magyar békeszerződést, amikor beavatkozott a magyar belügyekbe. Október 29-én Magyarország szinte egészében a felkelők kezére került, akik sikereket arattak. A Szövetségi Köztársaság lakossága óriási érdeklődéssel követte a magyarországi eseményeket.”²⁸

A többszörösen egymásba ágyazott idézetek számos félinformációt és valótlanyságot tartalmaznak: Győrben nem működött a felkelőknek semmiféle ellenkormány, és a forradalomnak területi hatálya sem volt, azaz tévedés az is, hogy elfoglalták volna a Dunántúl északi részét, még akkor is, ha azt feltételezzük, hogy az érintett megyékben elég erős volt is a felkelők pozíciója. A Dunántú-

²⁸ Adenauer 1966, 231–232. Az *Erinnerungen* is hűen tükrözi, hogy a forradalom napjai alatti kósza sajtóhírek – melyek igazságtartalma esetünkben is igen csak megkérdőjelezhető – mekkora hatást gyakoroltak a politikai szereplőkre.

li Nemzeti Tanács pedig csak október 30-án alakult meg,²⁹ tehát nem lehet ez a téves információk alapja. Összességében megállapíthatjuk, hogy a cikk közzétételével Adenauer a valós helyzetnél kedvezőbben, eredményesebben tünteti fel a magyar forradalmat.

Ezt követően Adenauer az NSZK Külügyi Hivatalának a magyarországi helyzetről készített október 29-i áttekintését idézi: „1956. október 23-án Budapesten a hallgatók esti demonstrációját követően kitört a polgárháború, amelybe Budapesten a szovjet csapatok is beavatkoztak. A magyarországi polgárháború oka a magyar kommunista vezetésnek a nyilvánosság desztalinizációval kapcsolatos elvárásainak meg nem felelő, és elkésett tevékenysége volt. A szovjet csapatok beavatkozásának jelentős szerepe volt a magyar nemzeti érzés fellobbantásában, és a budapesti felkelés nyílt polgárháborúvá válásában. A polgárháború egy titokban előkészített és egységes vezetése nem volt felismerhető. A polgárháború igen rövid idő alatt elterjedt az egész országra, és hat napos véres harcok után a felkelők jelentős sikerét eredményezte. A siker azért volt lehetséges, mert egy az egész országra kiterjedő népfelkelés alakult ki, melyhez a magyar hadsereg jelentős része csatlakozott. A belpolitikai helyzet még kaotikus. A felkelés nyomására ismételten a kormány élére hívott Nagy miniszterelnök, egy nemzeti kommunista, a forradalomhoz való alkalmazkodás során jelentős engedményekre volt kész: a szovjet csapatok kivonása, szabad választások, az 1945-ben alapított pártok engedélyezése, a kolhozok feloszlata, a kisgazdapárt bevonása a kormányba, és még sok egyéb. A Varsói Szerződés felmondása és törekvése Magyarország semlegesítésére gyakorlatilag Magyarországot kiválását jelentené a szovjet blokkból. Azt még ki kell várni, hogy egy ilyen radikális irányváltás a Szovjetunió ellenében a jelenlegi helyzetben keresztülvihető-e.

A szovjet csapatok budapesti beavatkozása a Varsói Szerződés alapján történt. A nyugati hatalmak a Biztonsági Tanács előtt megkérdőjelezték a Szovjetunió ezen jogalapját. Zsukov marsall október 29-én azt nyilatkozta, hogy a magyarországi szovjet csapatok visszavonulnak a szerződésekben rögzített támaszpontjaikra; Budapest területéről ki is vonták a csapatokat. A szovjet kormány felfogása szerint azonban csapataik Magyarországról törté-

---

²⁹ Izsák 1998, 137.

nő kivonásához a Varsói Szerződés valamennyi aláírójának egyetértése szükséges. Október 30-án a szovjet kormány azt nyilatkozta, hogy kész tárgyalni a „Magyar Népköztársaság” és a Varsói Szerződés többi államának kormányával a szovjet csapatok Magyarország területén történő tartózkodásának kérdéséről.”³⁰

A Külügyi Hivatal jelentése – szemben a korábban idézett újságcikkkel – igen objektívnak mondható: alapvetően helyesen mutatja be a magyarországi helyzetet, továbbá Nagy Imre és kormánya tevékenységét. Nagy Imre semlegességi nyilatkozatával és a szovjet csapatok kivonásának kérdésével foglalkozva is jól látszik az elemzés szakmaisága, ugyanakkor nyilvánvaló persze, hogy csaknem tíz évvel az események után könnyű volt olyan forrást találni, amely – Adenauer szemszögéből nézve és a bekövetkezett események ismeretében – korrekt helyzetértékelést adott. A forrás értékét azonban csökkenti, hogy a pontos forráshelyet, a szerzőt Adenauer – mint általában – itt sem adja meg.³¹ Érdemes arra is figyelni, hogy a forrásban az ’1956’ a ’polgárháború’, a ’felkelés’, a ’népfelkelés’ fogalmak mellől a ’forradalom’ kifejezés hiányzik. (Ez kísértetiesen hasonlít az 1989-es (és bizonyos tekintetben azóta is tartó) magyarországi helyzethez, amikor a politika igyekezett definiálni ’1956’-ot.) A ’forradalom’ terminus hiánya talán azzal magyarázható, hogy a politikai földcsuszamlások forradalomnak való aposztrofálása német nyelvterületen jóval kisebb hagyományokkal bír, mint Magyarországon, de a magyar olvasónak ennek ellenére is szembeűnő.

Adenauer ezt követően egy igen fontos kérdést vet fel, mégpedig a nyugati hatalmak – elsősorban az Egyesült Államok – tétlenségét. Kiemeli, hogy Eisenhower elnök és Dulles külügyminiszter a hivatalba lépésük óta a szabadság és a népek önrendelkezési jogának elősegítéséről beszélt, és most mégsem történt semmi. Adenauer megemlékezik arról is, hogy a budapesti amerikai követség előtt tömegek kiabáltak: „Miért nem segítetek nekünk?” Úgy vélem, Adenauer csalódottsága a leírtak alapján egyértelmű, ha nem is ragadta magát Amerika-ellenes kijelentésekre. Megemlíti a szuezi-válságot, de nem takarozik vele, erkölcsi kiállása a magyar ügy mellett egyértelmű.³²

---

³⁰ Adenauer 1966, 232–233.

³¹ Uo. 233.

³² Uo. 233.

A forradalomnak a Szovjetunió általi leveréséről így ír: „A magyar felkelés hullámai a többi kelet-európai államot is fenyegették. Romániában is megmozdulásokra került sor, és a szovjet zónában [értsd: az NDK-ban – M.Z.] is bármelyik órában kitörhetett volna a fegyveres felkelés és kezdetét vehette volna egy véres polgárháború. A szovjet kormány október 30-i nyilatkozata, miszerint hajlandóak tárgyalni a magyarországi, lengyelországi és romániai csapatkivonásról, ellentétben állt azokkal a hírekkel, miszerint Kárpát-Ukrajna felől csapaterősítések érkeztek Magyarországra. A tettek és a szavak nyilvánvalóan ellentétben álltak: Egyiptomban a népek önrendelkezését hirdették, Magyarországon pedig vérbe fojtották ugyanazt. Amikor november 1-jén a kínai kormány nyilatkozatot tett közzé, melyben elítélte a magyarországi és lengyelországi fejleményeket, a szovjet kormány ezt a kritikát a kommunista blokkon belüli vezető szerepének megkérdőjelezéseként fogta fel. Valószínűtlen volt, hogy a Kreml hatalmának jelentős csökkenését harc nélkül elfogadná, amint azt a cselekedetei később meg is mutatták. A harcok Magyarországon 1956 novemberének végéig tartottak, amíg véres terrorba nem fulladtak. Az Egyesült Nemzeteknek pedig mindezt tétlenül végig kellett nézniük.”³³ Ismét megállapíthatjuk, hogy Adenauer információi alapvetően a nemzetközi helyzetről voltak pontosak, a magyar belügyekről nem. Azt is tendenciózus túlzásnak tekinthetjük, hogy Magyarországon a harcok november végéig tartottak – valójában a második szovjet beavatkozás óriási túlereje hamar megtörte a szervezeten ellenállást, még az utolsóig kitartó csepeli felkelők és a Mecsekbe visszavonulók is feladták a harcot november 20-ig.³⁴ Az eltérés persze csak néhány nap, a tájékozatlan olvasó azonban ebből úgy vélheti, hogy a fegyveres ellenállásnak voltak esélyei. Adenauer azonban nyilván nem írhatta le, hogy a szovjet hadsereggel szembeni ellenállásnak nem volt semmi esélye, hiszen emlékirataiban éppen a szovjetek és a kommunizmus elleni következetes szembenállásra biztatta olvasóit.³⁵

Adenauer a forradalom leverésének körülményei kapcsán megjegyzi továbbá, hogy „a magyarországi események megráz-

³³ Uo. 234. A forradalom leverését a kötet 316. oldalán is a szovjetek nyilvánvaló agressziójának minősíti Adenauer, melyet a szabadságszerető magyarok ellen elkövettek.

³⁴ Izsák 1998, 150.

³⁵ Adenauer 1966, 410.

kódtató módon bizonyították be, hogy a valóságban mennyire tehetetlenek az Egyesült Nemzetek, hiszen annyit sem sikerült elérniük az új magyar vezetéskor, hogy az ENSZ főtitkára, Hammarskjöld, vagy egy munkatársa számára beutazási engedélyt szerezzenek Magyarországra. Magyarország a szovjet erőpolitika szomorú példájává vált.”³⁶ Úgy vélem, az Egyesült Nemzetek és különösen a korábban már említett amerikai „roll back” felelőtlensége elleni jogos kritikát itt Adenauer már igen ügyesen fordítja a Szovjetunió ellen.

Lényeges kérdésként kezeli Adenauer a továbbiakban a magyar forradalom politikai következményeit, amikor arról ír, hogy a magyar forradalom és annak véres leverése jelentős mértékben hozzájárult a kommunizmus meggyengüléséhez. Elsősorban azért, mert a rideg valóság megrendítette a Nyugat-Európában és Ázsiában működő kommunista pártokat.³⁷ Másodsorban azért, mert meggyőzte Moszkvát a csatlós államok megbízhatatlanságáról, ami a Szovjetunióknak ténylegesen rendelkezésére álló katonai erőt lényegesen csökkentette.³⁸ Leginkább azonban azért, mert „amint azt a magyarországi fejlemények teljes mértékben bebizonyították, a csatlós államok lakóinak szabadságvágyát nem lehet hosszútávon elfojtani. Egy hősi nép példátlan bátorsággal védekezett az elnyomás ellen. A szabadság fátylóját, melyet Magyarország gyújtott meg a csatlós államokban, nem lesz könnyű ismét eloltani. Ez hívta fel ugyanis a figyelmet a szörnyűségekre és az elviselhetetlen körülményekre, melyekre ott korábban sor került. Magyarország bátorságát és szabadságszeretét arany betűkkel kell feljegyezni a történelemben.”³⁹

A forradalom leverését Adenauer mint a szovjet terror egyik legjellegzetesebb példáját említi, mely véleménye szerint minden kommunista rendszer alapja, és amelyet az 1953. évi kelet-berlini felkeléssel együtt sosem szabad elfelejteni.⁴⁰

Az 1956-os forradalom hősei és Magyarország szabadságszerető népe előtti tisztelgést némiképp árnyalja, hogy Adenauer

³⁶ Uo. 240.

³⁷ Uo. 240.

³⁸ Uo. 291.

³⁹ Uo. 241. Lényegében hasonló következtetésre jut a történész Békés Csaba – lásd Békés Csaba: *Az 1956-os forradalom a világpolitikában*. 1956-os Intézet, Budapest, 2006. 132–133.

⁴⁰ Adenauer 1967, 350. Adenauer egészen pontosan a németországi szovjet megszállási zóna 1953. június 17-i eseményeit említi, amelyet azonban a magyar történetírás – nem teljesen helyesen – kelet-berlini felkelésnek nevez.

az emlékiratainak a második kötetében a 'szovjet taktiká'-ról ír, melynek során a görög, a török, a japán és a jugoszláv példát elemzi, és ennek során arra a következtetésre jut, hogy ezen államok azért kerülhették el Moszkában eltervelt végzetüket, mert ellenálltak a szovjet nyomásnak, míg azok, akik nem vállalták az ellenállást, rabszolgákká lettek. A példák felsorolása végén Adenauer leszögezi, hogy ő mindig is úgy vélte, hogy a németek a görögök, törökök és japánok listájába, és nem a románok, bolgárok, csehszlovákok, lengyelek és magyarok sorába tartoznak.⁴¹ Ez a felsorolás semmiképpen sem mondható kedvezőnek a magyarokra és Magyarországra nézve, és Adenauer ezen vélekedése meglehetősen történelmietlen is. Érthető persze, hogy a kancellár hősiességre és a szovjetekkel szembeni ellenállásra akarta sarkallni majdani olvasóit, mint reálpolitikust azonban aligha kellett volna arról meggyőzni, hogy az általa felsorolt országok mennyivel nagyobb mozgástérrel rendelkeztek Magyarországhoz képest, és mennyivel több nemzetközi támogatást remélhettek törekvéseikhez. A nem létező mozgástér Magyarország esetében éppen az imént tárgyalt 1956-os forradalom kapcsán mutatkozott meg leginkább. Adenauer mentségére legyen mondva: nem volt egyedül azok között, akik túlságosan passzívnak vélték a kommunizmussal szembeni magyar politikai pártok ellenállását.⁴² Talán nem véletlen, hogy 1956-ban sem a pártok, hanem az egyszerű emberek csináltak forradalmat.

Konklúzió

Tanulmányomban Adenauer Magyarország-képét vizsgáltam a kancellár emlékiratai alapján. A bemutatott hivatkozások alapján egyértelmű, hogy Adenauer nem rendelkezett egyértelműen pozitív vagy negatív véleménnyel Magyarországról: az emlékiratban mind az ország előfordulások nagyságrendje, mind a róla szóló sorok hangulata alapján alapvetően semleges hozzáállást tapasztaltunk, ami nem tér el a szerzőnek a többi szovjetizált országról kialakított véleményétől. Ez persze egy államférfi emlékiratai esetében nem is meglepő: távol állt volna Adenauer személyiségétől, ha a nemzetközi kapcsolatok területéről ellenség-

---

⁴¹ Adenauer 1966, 410.

⁴² Borhi László: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2009. 24–25.

képeket vagy akár pozitív sztereotípiákat szeretett volna átörökíteni olvasóiba.

Ez az alapvetően semleges kép azonban megváltozik, amikor az emlékiratokban az 1956-os forradalomról esik szó: ennek megítélése egyértelműen pozitív, az ezzel kapcsolatos véleménye pedig a magyar nemzet megítélésére is átsugárzik. Fontos leszögezni: csakis az emlékiratok ezen részénél. A forradalommal kapcsolatosan közölt források ugyan számos pontatlanságot tartalmaznak, Adenauer saját gondolatai ugyanakkor meglehetősen tisztánlátásról tesznek tanúbizonyságot, de ezen megállapításunkat is szűkíteniünk kell: míg Magyarország és az 1956-os forradalom nemzetközi helyzetét jól ismerte, a magyarországi belpolitikai fejleményekről Adenauer nem rendelkezett releváns információkkal.

„Ich habe den Wunsch, daß später einmal, wenn die Menschen über den Nebel und Staub dieser Zeit hinwegsehen, von mir gesagt werden kann, daß ich meine Pflicht getan habe...” (Konrad Adenauer)

„Az a kívánságom, hogy egyszer majd, amikor a mai idő köde és pora eloszlott, elismerjék rólam: megtettem a kötelességem.”

Novák Csaba Zoltán

„FORRADALOMRA ÍTÉLVE”

Silviu Brucan életpályája emlékiratainak tükrében

Bevezető

Edward Halett Carr a *Mi a történelem?* című munkájában azt írja, hogy a történelmi tények sohasem „tisztán” kerülnek az olvasó elé. „Ahogy a fényt az üveglap, úgy töri meg a tényeket az őket lejegyző tudata.”¹ Különösen igaz ez az állítás, ha egy történet a korabeli résztvevő, szereplő emlékezetéből elevenedik fel, memoár vagy akár interjú for-

májában. A visszaemlékező az adott történet rekonstruálásának első fázisban „előnyt élvez” a történéssel szemben. Olyan tudással, ismeretanyaggal rendelkezik, amihez a történész csak hosszas kutatómunka után jut el. Ha egyáltalán eljut. Ugyanakkor az emlékező narratívájából hiányzik a történeti rálátás. Ez gyakran egyoldalúvá teszi, a visszaemlékező érdekeinek (politikai, személyes stb.) rendeli alá az adott történet elmondását. – Silviu Brucan memoárja is erről tanúskodik.

Brucan a 20. század egyik jelentős romániai politikusa és gondolkodója volt. Az ő életpályáját is nagymértékben meghatározta a korszak, amelyben élt. A gazdasági világválságban elszegényedett zsidó családból származó Brucan 19 évesen csatlakozott a romániai kommunista mozgalomhoz. A több nyelvet beszélő tehetséges fiatalember a párt ifjúsági szervezeteiben és a

---

¹ Carr, Edward Halett: *Mi a történelem?* In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történet – Elmélet I.* Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 185.

párt-sajtó szervezésében játszott fontos szerepet. 1944 után a párt fő sajtóorgánuma, a *Scântea* szerkesztőségének volt nagyhatalmú első titkára. 1955-ben kinevezték nagykövetnek Washingtonba. 1958 és 1962 között szintén nagykövet, de New Yorkban, ENSZ-nél. Az 1962 és 1966 közötti időszakban a román televízió vezetője volt. Nicolae Ceaușescu hatalomra kerülése után (1965-től), mivel Gheorghiu Dej bizalmasának számított, fokozatosan kiszorult a pártvezetés legfelsőbb köreiből. 1966-tól egyetemi tanárként tevékenykedett. Az 1980-as években több alkalommal nyíltan is bírálta a Ceaușescu-rendszert, amit a diktátor kényszerlak-hellyel „honorált.” Brucan fontos szerepet játszott az 1989-es romániai rendszerváltásban, tagja volt a hatalmat megszerző Nemzetmentési Front legfelső vezetésének. Pályafutását politikai elemzőként fejezte be.

Brucan szemtanúja, alakítója, elszenvedője, máskor haszonélvezője volt olyan fontos eseményeknek, mint: a két világháború közötti ideológiai mozgalmak, a második világháború évei, az 1947-es rendszerváltás, a kommunista diktatúra kiépülése és működése, a Gheorghiu Dej és a Ceaușescu nevével fémjelzett időszakok, valamint az 1989-es rendszerváltás. Életpályájának ismerete fontos hozzájárulás a 20. századi Románia politika- és mentalitástörténetéhez.

Brucan a rendszerváltás után több alkalommal, több fórumon (televíziós beszélgetések, interjúkötetek, emlékirat stb.)² tárta fel életpályáját, megpróbált „számot vetni” politikai-közéleti múltjával. E törekvésnek legfontosabb mozzanata a *Generația irosită. Memorii*. (Eltékozolt nemzedék. Emlékiratok) című, 1992-ben publikált, számos szempontból lényeges emlékirata.³

Megjelenésekor az emlékirat bombaként hatott. Hiszen akkor még egyáltalán nem állt a történész szakma rendelkezésére

² Brucan, Silviu: „Am fost complotist”. Az interjút Rodica Palade készítette. In *Revista* 22. <http://www.revista22.ro/am-fost-un-complotist-85.html>; Brucan, Silviu: *De la capitalism la socialism și retur. O biografie între două revoluții*. Editura Nemira, Bukarest, 1998.; Brucan, Silviu: *Prioritatea CNSAS*. In: *Ziarul Financiar*, 2006. augusztus 14.

³ Brucan 1992.

szinte semmiféle forrás az előző ötven év történéseiről, a Román Kommunista Párt történetének „kulisszatitkairól.” Brucan szabadon szárnyalhatott Románia közelmúltjának értelmezésében. Információinak valóságértékét lehetetlen volt leellenőrizni. Munkája keveréke a személyes élmények elmesélésének és a korszakra vonatkozó történeti elemzési kísérletnek. A román történetírás az elmúlt 15 évben, a Brucan által bemutatott időszakra vonatkozóan, számos kérdésre igyekezett választ, értelmezési kereteket adni. Dolgozatunkban ezek ismeretében értelmezzük az emlékiratot.

A „predesztinált” forradalmár

Főhősünk úgy igyekezett elszámolni az életével, hogy az egymásnak néha ellentmondó történetekben való részvétele értelmet, magyarázatot nyerjen. Brucan Ceaușescu bukásával kezdi el jól átgondoltan mesélni az élettörténetét. A korszakban járatos olvasónak azonban már a gyerek- és ifjúkorra vonatkozó rövid első fejezetben is feltűnhet, hogy a szerző saját sorsával érzékelteti a romániai politikai eseményeket. A posztókereskedéssel foglalkozó Brucan család Bukarest belvárosában élt. Silviu itt töltötte el gondtalan gyerekéveinek első időszakát. Az elmondott történetben a gyerekévek, a család szokásai, mindennapjai csak másodlagos szerepet kapnak.

Zsidó származásról csak később és nagyon röviden (a fasizmus kapcsán), az abból fakadó esetleges kulturális másságról, szokásokról pedig egyáltalán nem esik szó. Azok a történetek kerülnek előtérbe, amelyek magyarázzák főhősünknek a kommunista párthoz csatlakozását. Az olvasó egy pártaktivista személyes élményekkel példázott, túlideologizált életrajzában lapozgat. A szerző osztályharcos nyelvezetben egy tipikus forradalmár életútjaként építi fel a maga történetét. Erre utalnak a gyakran használt jelzős szerkezetek is: pocakos burzsoák, osztályharc, keserű sors, társadalmi egyenlőtlenség stb. A gyerekkori emlékek, történetek mind a pártkarrierhez szolgáltatnak magyarázatot: a történelemben folyó osztályharc predesztinálta Silviu Brucant és generációjának több tagját. E fejezetben megtalálhatóak azok a panelek, amelyekkel a korszak aktivistái általában bemutatták az élettörténetüket.⁴ Megtalálható az elszegényedés (amúgy valós

⁴ A romániai magyar aktivista-karrierekről, életutakról lásd: Novák Csaba Zoltán: *A párt szolgálatában. Kádersors a Székelyföldön*. In *Múltunk*, 2005. 4. 100–128.

alapja van) mítosza, hátrányos megkülönböztetés a bojárfiakkal⁵ szemben az iskolában,⁶ a házuk elárverezése és egy uzsorás általi megvásárlása. „Hallottam, amint az ügyvédével számolgatnak, akkor tapasztaltam életemben először, hogy mit is jelent egy nagy fogás a tőke világában.”⁷ A szerző visszaemlékezésében nem esik szó középosztálybeli életükről, fogyasztási szokásaikról, arról hogy az iskolai tanulmányai olyan tudással ruházták fel, amelyből jelentősen profitált később, a sztálinista korszakban. Brucan perifériakussá stilizált társadalmi helyzetével magyarázza a kommunista mozgalomhoz való csatlakozását. „A gyár- és földtulajdonosok palotájában láthattam meg, hogy ez a társadalmi osztály milyen a könnyű luxusélet él, ellentétben azokkal, akik nap, mint nap gürcölnek keserű létükért. A társadalmi igazságtalanság elleni lázadásom meghatározta az egész életemet.”⁸ A kommunista mozgalomhoz csatlakozás feltételei tehát (a memoár szerint) adottak voltak. Brucan belépett a mozgalomba, utcai verekedésekben vett részt, újságosbódékat védelmezett a legionáriusokkal szemben, tiltott irodalmat olvasott, újságot szerkesztett. Közben nagyvonalúan hallgat olyan kérdésekről, melyekről bizonyosan volt tudomása, amiről véleményünk szerint tudomása kellett, hogy legyen. Egy adott pillanatban arról beszél, hogy az illegális mozgalomban Fóris István volt a kapcsolata. És, hogy Fórisal még vitái is voltak amiatt, hogy ő parasztpárti vagy liberális újságírókkal is együttműködött.⁹

Vezető román politikusok életútjairól lásd: Betea, Lavinia: *Partea lor de adevăr. Alexandru Bârlădeanu despre Dej, Ceaușescu și Iliescu. Convoorbiri*. Compania, Bukarest, 2008. Uő: *Maurer și lumea de ieri. Mărturiri despre stalinizarea României*. Compania, Bukarest, 2008.

⁵ A 'bojár' – román nemesi társadalmi kategória.

⁶ Brucan társadalmi helyzetének megfelelően ún. elitiskolákban tanult. Elemi tanulmányait német tannyelvű iskolában végezte, majd a Szent Száva Nemzeti Kollégiumban tanult tovább. Iskolás emlékei közül egy a testi fenyítésre vonatkozó és egy osztályharcos történetet emel ki. „Ott [a gimnáziumban] megismerhettem az osztálykülönbséget. Az első tanuló egy olyan bojári család sarja volt, amely több száz hektárnyi földbirtokkal és néhány ipari üzemmel is rendelkezett. Német órán csak én voltam képes mindig németül válaszolni a tanárnak, ennek ellenére, kilencesnél sose kaptam jobb jegyet, a gazdag fiú mindig megkapta a tízest.” Brucan 1992, 18.

⁷ Uo.

⁸ Uo. 20.

⁹ Uo. 26.

Ellenben szót sem szól Fóris haláláról, akit a párt belső hatalmi harca következtében gyilkoltattak meg.¹⁰

Az eszme szolgálatában

A második világháborút lezáró időszakról szólva Brucan több alfejezetet szánt a királyi puccs és Románia kiugrásának bemutatására,¹¹ alig beszél viszont a kommunista hatalomátvételtől, a Vörös Hadsereg romániai szerepéről, a párt hatalmi szerkezetének kiépítéséről. Közben az eseményeket a forradalmi jelzővel illeti.

Az RKP (RMP)¹² hatalomra jutása után Brucan pályája ígéretesen haladt előre, kinevezték az RKP központi napilapja, a *Scînteia* [nem: *Scînteia?* P.L.] főszerkesztő-titkárának. E kinevezés nem járt ugyan konkrét politikai hatalommal és szerepkörrel, viszont közismerten fontos státusznak számított. A központi napilap a párt fő eszmei és politikai fegyvere volt, segítségével és felhasználásával valósította meg a társadalmi és politikai mozgósítást, a kultúrharcot, a propagandát. Brucan természetesen mindezekben jelentős szerepet vállalt. Időszakonként változó mértékben, néha szinte hetente írt vezércikkeket, amelyekben a korszakra jellemző stílusban buzdított „az ellenséges osztályokkal való leszámolásra” vagy a békés építőmunkára.

Brucan e korszakra emlékezve egyes eseményeket fölnagyít vagy minimalizál, másokról nagyvonalúan megfeledkezik. A történelmi pártok felszámolását és elitjeiknek lefejezését, közel 45 év távlatából is az akkori hivatalos propaganda szerint meséli el. Véleménye szerint a parasztpárti politikusok összeesküvést szerveztek, hogy „illegálisan elhagyják az országot”, a kommunista rendőrség ezt fülelte le, és természetesen, jogosan zárta börtönbe az érintetteket. Pedig Gheorghiu Dej egyik bizalmasaként bizo-

¹⁰ Fóris István, magyar származású kommunista vezető, az RKP főtitkára volt 1940 és 1944 között. Egyes állítások szerint a Brucan által említett időszakban Fóris nem is tartózkodott Romániában. Valószínűnek tartjuk, hogy Brucan a csúsztatásával gyakorlatilag az osztályharcos múltat, az általa betöltött „fontos szerepet” igyekezett igazolni. Fóris Istvánt 1968-ban rehabilitálták.

¹¹ Románia 1944. augusztus 23-án kilépett a Németországhoz fűződő szövetségi rendszerből. Ion Antonescu marsall félreállításában a király és a román történelmi pártok mellett szerepet kapott a kommunista párt néhány képviselője is.

¹² A Román Kommunista Párt 1948-ban egyesült a Román Szociáldemokrata Párttal és felvette a Román Munkáspárt nevet. Az RMP 1965-ben visszakapta az RKP megnevezést.

nyosan ismerte az események valódi forgatókönyvét.¹³ Brucan arról is hallgat, hogy azok közé a meghatározó szerepet játszó értelmiségiek közé tartozott, akik vehemensen kérték a nyilvánosság előtt a történelmi pártok vezetőinek kivégzését, és harsány propagandát folytattak a „régikultúra” ellen. „Közeledik a Nemzeti Parasztpárt pere. Mindenki számára világos, hogy nem egy közönséges perről van szó, amelyben a romániai törvények értelmében elítélnék egy akármilyen bűntettet. Ezúttal az egyik oldalon az árulók, gyilkosok és kémek bandája áll, másikon pedig maga a román nép. ... annyi bűnt halmoztak fel, hogy mindez elég lenne a valaha meghozott legsúlyosabb büntetésre.” – írta Brucan egyik 1947-es vezércikkében.¹⁴ Felesége, Alexandra Sidorovici (akiről melleleg nagyon ritkán szól a memoárban) szerepéről sem tesz említést. Ő is gazdag illegális múlttal rendelkezett, 1945 után egy ideig a népbíróságok nyilvános vádlójaként dolgozott.¹⁵ Nem tesz említést a munkatáborokról és a társadalom erőszakos átalakításáról. Mindeközben – ahogy írja – boldognak érezte magát, mert a mozgalom felruházta hittel, azzal a tudattal, hogy „hihet önmagában, valami nemesebb célban.” Megrögzött sztálinista volt, arra hivatkozik, hogy „akkor még nem tudta, nem ismerte, hogy milyen is valójában Sztálin.”¹⁶ Brucan nem száll le a „koestleri mélységekbe”,¹⁷ hogy számot vessen sztálinista múltjával, pedig két történelmi pillanat (a Ceaușescu-diktatúrával történő szembefordulása és a rendszerváltás) is adott volt ehhez számára.

A memoár egyik kiemelt és sokat emlegetett szereplője Gheorghiu Dej.¹⁸ Az elbeszélés azonban itt is egyoldalú. Az elme-

¹³ A román történetírás egyértelműen azt állítja, hogy az ún. szökési kísérlet gyakorlatilag a párt manipulációja folytán szerveződött meg, és ürügyként szolgált a román történelmi pártok lefejezéséhez. Részletesen lásd Deletant, Dennis: *România sub regimul comunist*. Editura Fundația Europa Civică, Bukarest, 1997.

¹⁴ *Közeledik a Nemzeti Parasztpárt pere*. In: *Scântea*, 1947. szeptember 16.

¹⁵ Egyes számítások alapján 1948 és 1964 között, az ún. Dej-korszakban kb. 600 000 politikai fogoly volt börtönökben vagy kényszermunkán a román gulagrendszerben. Lásd Raport final, 463.

¹⁶ Brucan 1992, 98–108.

¹⁷ Arthur Koestler (1905–1983) több munkájában is mély önelemzést végez életének sztálinista szakaszáról. Lásd Arthur Koestler: *A láthatatlan írás. Az önéletrajz második része, 1932–1940*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.; Üö: *Sötétség délben*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998.

¹⁸ Gheorghe Gheorghiu-Dej (1901–1965) vasúti munkásként kapcsolódott be az illegális kommunista mozgalomba a két világháború között. 1945 és 1948 között az RKP, majd 1954-ig az RMP főtitkára, 1954–1955-ben titkára, 1955 és 1965

sélt anekdotákból jó kedélyű, racionális, „nemzetét szerető”¹⁹ vezető képe rajzolódik ki. A Gherghiu Dej idejében bekövetkezett politikai, gazdasági visszaélésekre,²⁰ tévedésekre csak egy mondatban utal, „igen, a háború utáni első években Gheorghiu Dej emberi módon viselkedett, nem volt még az a vezető.”²¹ A pártból történő nagymértékű kizárásokat is Sztálin nyomásának tulajdonítja, nem pedig a párt belső mechanizmusainak. A kizárások időpontját 1951-re teszi, holott a legtöbb kizárást 1948–1949-ben került sor. A Dej idejében lezajlott kollektivizálást (téveszesítést) is történetietlenül mutatja be. Szerinte Dej „szelídebb” álláspontot képviselt, csupán a társulások létrehozását tartotta fontosnak, belső ellenlábasai Ana Pauker²² és Luka László²³ képviselték a keményebb irányvonalat, drasztikus intézkedéseket szorgalmazva a parasztság ellen. A kollektivizálás körüli Dej–Pauker vitát gyökeresen másképpen látja, mint a mai történetírás.²⁴ Véleménye szerint Dej akarta a mérsékeltebb formákat, az ún. társulásokat, és Luka meg Pauker voltak a keménykezők, akik kemény kézzel szerettek volna leszámolni a parasztsággal.²⁵

---

között pedig első titkára. Párttiszségei mellett 1947 és 1962 között a Groza-kormány első miniszterelnök-helyettese. 1952 és 1955 között Románia miniszterelnöke, majd 1961-től haláláig az államtanács elnöke volt.

¹⁹ Brucan nagyvonalúan hallgat az ötvenes évek első feléről, a romániai sztálinizmusról, amely egyértelműen a Dej nevéhez kapcsolódik. Ebben a korszakban a román politikát és kultúrát egyértelműen a Szovjetunió patronálta „proletár internacionalizmus” határozta meg.

²⁰ A korszak történéseiről részletesebben lásd: Deletant, Dennis: *Teroarea comunistă în România: Gheorghe Gheorghiu-Dej și statutul polițienesc 1948–1965*. Polirom, Iași, 2001.

²¹ Brucan 1992, 60.

²² Pauker Ana (1893–1960) a két világháború között bekapcsolódott az illegális kommunista mozgalomba. 1922-ben letartóztatták. A Komintern megbízásából Svájcban, majd Franciaországban dolgozott. 1935-ben újra letartóztatták Romániában, majd 1941-ben átadták a Szovjetuniónak. 1944-ben tért vissza Romániába, az RKP titkára lett. 1947 és 1952 között külügyminiszter volt. 1952-ben kikerült a pártvezetésből.

²³ Luka László (1898–1963) a két világháború között bekapcsolódott az illegális kommunista mozgalomba. 1940-től Moszkvában dolgozott, ahonnan 1944-ben tért vissza. Az RKP-n belül a magyar ügyek referense volt. 1948 és 1952 között pénzügyminiszter. 1945 és 1952 között tagja volt az RKP KB-nak, majd az RMP KV PB-nek. 1952-ben koholt vádak alapján letartóztatták, 1954-ben életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. 1963-ban halt meg a nagyenyedi börtönben.

²⁴ Brucan 1992, 60.

²⁵ A kérdést a szakirodalom eltérően véleményezi. Robert Levy szerint Dej volt az, aki keményebb eszközök bevetésével szerette volna megtörni a parasztság ellenállását, Pauker meg Luka pedig a lassúbb átmenet hívei voltak. Levy, Robert: *Gloria și decăderea Anei Pauker*. Polirom, Bukarest, 2002. Brucan azok tábo-

Érdekesek, bár ellenőrizhetetlenek, néha ellentmondásosak a Dej-zsel folytatott beszélgetések, vagy a Dej által mesélt történetek lejegyzése. Brucan ugyan váltig hajtogatja, hogy nem ismerte a rendszer működésének hátterét, visszáságait, mert sosem volt olyan pozícióban, hogy beleláthasson ezekbe az ügyekbe, ugyanakkor anekdotáiból az ellenkezője derül ki. Az egyik történetben Dej állítólag magát, Chivu Stoicát, a miniszterelnököt intette engedelmességre Brucan jelenlétében: „Tache [Brucan beceneve – N.Cs.Z.] is veled megy Moszkvába és megmondtam neki, miként írja meg a nyilatkozatot. Figyelj, ne játszd el majd az okosat és ne parancsolgass neki. Jobban tudja ő, hogy mit kell neked ott mondanod. Hallottál engem? Chivu intett a fejével, én meg szinte elsüllyedtem, nem másért, Románia miniszterelnökéről volt szó.”²⁶

Ugyanebben a fejezetben rövid fejtegetést kapunk Brucan hidegháborús élményeiről, pontosabban a Kelet és a Nyugat közötti konfliktus kirobbanásának okairól. A később az Egyesült Államokban szerzett és a kelet-európai rendszerváltások utáni tapasztalatai ellenére is határozottan amellet érvel, hogy a hidegháborúért egyértelműen az Egyesült Államok a felelős.²⁷ A román nemzeti kommunizmus kialakulásának körülményeiről szóló fejtegetéseit viszont a román történetírás jelenlegi eredményei sem cáfolják. Brucan ez esetben kitűnő érzékkel – bár nem tévedésmentesen – állapítja meg a deji fordulat ok-okozati összefüggéseit. Jól látja, hogy az 1956-os magyarországi tapasztalatok ébresztették rá a román pártvezetést: hatalmának megtartása végett csökkenteni kell a szovjet befolyást és növelni a társadalmi kontrollt. Brucan azt írja, Dej őt kérte fel ezen problémák elméleti kidolgozására. Brucan bizonyosan részt vállalt ebben a folyamat-

---

rához tartozik, akik azt mondják, Dej volt az, aki kezdetben az ún. TOZ-típusú társas gazdaságokban látta a probléma megoldását, Pauker meg Luka ellenezték, mivel ez, szerintük nem felelt meg a téesz-modellnek.

²⁶ Brucan 1992, 90.

²⁷ Brucan, habár a tapasztalata és (részben) a képzettsége is meg volt hozzá, nem vette a fáradságot, hogy mérlegre tegye, kielemezze saját tapasztalatait Románia szovjetizálásáról. Kelet-Európa szovjetizálásáról több markáns vélemény alakult ki a magyar és a román történetírásban. A kérdésről lásd: Hajdu Tibor: *Szovjet diplomácia Magyarországon Sztálin halála előtt és után*. In: Romsics Ignác (szerk.) *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995, 195–201.; Románia és Csehszlovákia esetéről lásd: Zub, Alexandru – Solomon, Flavius (szerk.): *Sovietization in Romania and Czechoslovakia. History, analogies, consequences*. Polirom, Iași, 2003.

ban, de nem gondoljuk, hogy ezt a nagyon fontos és roppant összetett munkát teljesen rá bízták volna.

Brucan nagyon gyorsan azonosult a legfelsőbb pártvezetés irányváltásával. Az 1950-es évek elején a nála is meglevő, a Szovjetunió iránti erőteljes szimpátiát az évtized végén felváltja egy sajátos tudatos szovjetellenesség. Már ebben a fejezetben kitűnik Brucannak a Nicolae Ceaușescu iránti ellenszenvé. Állítása szerint Ceaușescu erős ellenzője volt a pártvezetés körében eluralkodó szovjetellenességnek. Azért is furcsa Brucan ezen kijelentése, mivel Dej halála után, 1965-től éppen Ceaușescu volt az, aki tovább vitte az ún. román különutas politikát. Ő volt az, aki visszautasította prágai beavatkozást, aktív kapcsolatokat ápolt több nyugati állammal.²⁸ Mint említettük, Brucan nagyon helyesen látja a román különutas politika kialakulásának nemzetközi és belpolitikai összefonódásait, de úgy véljük, az akkori román politikai hatalomgyakorlást nem nevezhetjük desztalinizációnak. Mára már tudjuk, a desztalinizáció elsősorban a sztálini hatalomgyakorlás modelljének, visszásságainak elutasítását, reformokat jelentett, nem pusztán a Szovjet Kommunista Párttól történő viszonylagos elhatárolódást. Az 1950-es évek vége Romániában, elmentében több szocialista országgal, a politikai kontroll megerősítését hozta.²⁹ Különösebb reformok a gazdasági élet területén sem következtek be, csak később. A társadalom irányába történő részleges nyitásról csak az 1960-as évek közepén beszélhetünk, a Ceaușescu-korszak első felében.

Brucan és a „kommunizmus két arca”

Brucan nem kerülhette el, hogy munkájában „megmagyarázza” az 1989-ben megbukott rendszer és a közte levő kapcsolatot. Talán ezzel magyarázható, hogy az általa elmondott történet kronológiai rendjét megszakítva visszatér a szovjet típusú rendszer romániai kiépítésének körülményeire. A kommunista párt hatalomra jutását kettős mércével mutatja be. A folyamatot meghatározó, az egykori pártaktivistákat egyáltalán vagy csekélyebb mértékben kompromittáló okok jelentős részét nagyon tisztán

²⁸ A kérdésről részletesebben lásd: Retegan, Mihai: *1968 din primăvară până în toamnă*. Editura RAO, Bukarest, 1998. 1–82.

²⁹ Tănase, Stelian: *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej 1948–1965*. Humanitas, Bukarest, 1998.

látja: a háború utáni sokk, az újjáéledés reménye, a munkások, sőt az egész lakosság új és szebb élet utáni vágya, az önkéntesség elsőprő ereje, az 1946-os szárazság során megnyilvánuló segítőkészség stb.³⁰ Nem beszél viszont a Vörös Hadsereg jelenlétéről, a kommunisták agresszív, hamis állításokkal is operáló propagandáról, az 1946-os választási csalásokról, a politikai oportunizmus jelenségéről.³¹

Brucan nem kerülhette el, hogy szót ejtsen a román kommunista rendszer visszáságairól, ahogy ő nevezi, „két arcáról”,³² saját szerepét illetően viszont „elegánsan” a mit sem sejtők (másodvonalbeli aktivisták) táborába sorolja magát. Mint fentebb említettük kizártnak tartjuk, hogy az országos napilap főszerkesztőjeként, az ország első emberének közeli ismerőseként és tanácsadójaként ennyire tájékozatlan lett volna. Utólag elítélően beszél a Duna–Fekete-tenger csatorna³³ építéséről, amely „a román munkatábor-rendszer legriasztóbb példája volt, amelyben több ezer embert kényszerítettek arra, hogy dolgozzon, ahol verték és kínozták őket, és ahol többen életüket veszítették.”³⁴ Felettébb furcsa ez az utólagos megállapítás, a Brucan által vezetett lapban ugyanis, nem kevés azon írások, cikkek száma, amelyek a csatorna építését dicsőítették. Brucannak a másodvonalas aktivisták közé való „menekülését” (önbesorolását) cáfolja az is, hogy Dej idejében kinevezték Románia washingtoni nagykövetének.

Brucan és a Ceaușescu-korszak

Az ún. Ceaușescu-korszak jelentős mértékben meghatározta a romániai rendszerváltás és az követő időszak milyenségét. A korszak napjainkban is megosztja közvéleményt, benne a történész

³⁰ Brucan 1992, 102.

³¹ Több kutató és elemző állítja azt, hogy 1946-ban az RKP vezette baloldali szövetség gyakorlatilag csalással került hatalomra. Tismăneanu, Vladimir: *Stalinism pentru eternitate*. Polirom, Iași, 2005; Țărău, Virgiliu: *România și primele alegeri în Europa Central-Răsăriteană după 1945. Alegeri fără opțiune*. In: *Dosarele Istoriei*, 2000. 11. sz. 31–34.

³² Brucan azt írja, hogy a kommunizmusnak két arca volt: az egyik a hivatalos propagandában jelent meg, a másik a – titkos, konspirációs módszerek alapján – a külföldi és a hazai közvélemény elől elrejtett arc. Brucan 1992, 98.

³³ A Duna–Fekete-tenger csatornát 1949-ben kezdték el építeni, többnyire a politikai elítéltek munkaerejét használva. 1955-ben a belpolitikai helyzet változása miatt ideiglenesen leállították a munkálatokat.

³⁴ Brucan 1992, 110.

társadalmat is. Nicolae Ceaușescu³⁵ hatalomra kerülése jelentős változásokat hozott Brucan életében is.

Brucan személyesen ismerte a Ceaușescu házaspárt, szomszédok voltak hosszú ideig. „Ceaușescuék szemben laktak velünk a Zsdánov utcában, gyerekeink iskolatársak voltak és együtt labdázta a közeli játszótéren”³⁶ – írja Brucan, ezzel ismét ellentmondva azon állításának, hogy nem állt közelebbi kapcsolatban a pártvezetés első számú embereivel illetve, hogy társadalmi státusa alapján egyáltalán nem tartozott közéjük. Az emlékirataiban Brucan meglehetősen nagy teret szentel a Ceaușescu-rendszer és házaspár bemutatásának. A rendszer politikai jellemzőinek és a házaspár tulajdonságainak bemutatásában a közéleti személyiség tapasztalatai, háttértudása és a személyes érintettség (ez esetben frusztráció) kettősége keveredik. A román történetírás jelenlegi eredményeinek tükrében is jól érzékeli az ún. Ceaușescu-rendszer színváltozásának szakaszait, mozgatórugóit, ugyanakkor kevesebb sikerrel illeszti be ebbe a logikába saját pályájának alakulását. Brucan Ceaușescu hatalomra kerüléséről is azt a benyomást kelti, mintha első kézből szerezte volna az információit. Sommásan összegez, hogy gyakorlatilag három KB-tag, Ion Gheorghe Maurer, Emil Bodnăraș és Nicolae Ceaușescu megegyeztek egymással a hatalom elosztását illetően, és Maurer javasolta Ceaușescut az első titkári tisztségbe. Az említett szereplők visszaemlékezési viszont nagyban árnyalják a történeteket. Maurer elismerte később, hogy valóban ő javasolta Ceaușescut első titkárnak, szerinte azonban nem létezett előzetes egyeztetés, inkább a bel- és külpolitikai megfontolások következtében fogadták az általa tett jelölést.³⁷

³⁵ Ceaușescu, Nicolae (1918–1989) a négy elemi elvégzése után cipészinas-ként dolgozott Bukarestben. A húszas években bekapcsolódott a kommunista mozgalomba. Többször is letartóztatták. 1936-tól tagja volt az RKP-nak és több évet töltött börtönben. 1945-től kezdődően pályája fokozatosan ívelt fölfelé. A negyvenes évek végén a mezőgazdasági minisztérium főtitkára volt, majd 1954-től tagja lett a központi bizottság titkárságának. 1965 és 1969 között a központi bizottság főtitkára, majd 1969-től egészen a haláláig az RKP főtitkára. 1974 és 1989 között betöltötte Románia Szocialista Köztársaság elnöki tisztségét is. 1965-től fokozatosan eltávolította a potenciális ellenfeleit a fontosabb tisztségek-ből, egyre nagyobb hatalmat összpontosított a maga kezébe. Hatalma az 1980-as években egy nagyon erős, családi alapokon nyugvó diktatúrává szélesedett. Az 1989-es romániai forradalmi események során hatalmát megdöntötték, december 25-én, a hatalom birtoklásában aktívan részes feleségével, Elena Ceaușescuval együtt kivégezték.

³⁶ Brucan 1992, 128.

³⁷ Betea 2008. 343–353.

Brucan nem kedvelte Ceaușescut, ugyanakkor esetenként elismerte annak kvalitásait, politikai sikereit. „...józan paraszti, mondhatni ravasz észjárással bírt, és különleges emlékezőtehetsége volt. Gyorsan vágott az esze – repartie ahogy a franciák nevezik ezt a fajta gyors intellektuális reakciót. Láttam egy Brezsnyev–Ceaușescu találkozó jegyzőkönyvét, amelyből kiderült, hogy szabályosan mattolta a szovjet vezetőt, aki gyakran egy hibernált medve módjára reagált a beszélgetés során” – írja Brucan.³⁸ Emlékiratírónk a rendszerváltás után két évvel kitűnően ráérezett a Ceaușescu-rendszer korszakolására. 1. 1965–1971: nyitás, leszámolás a Dej-korszakkal; 2. 1971–1980: a mini kulturális forradalom időszaka; 3. 1980–1987: az államadósság visszafizetésének erőltetése; 4. 1987–1989: a válság és a rendszerváltást megelőző időszak.³⁹ Figyelemre méltó Brucan elemzése a rendszer működésére vonatkozólag is. Azt mondja, hogy a parasztság városra költözésével (kb. 7 millió ember) és életszínvonalának viszonylagos emelkedésével a rendszer erős bázisra tett szert. Ennek a tömegnek hiányzott a politikai kultúrája az ellenszegüléshez. A rendszer addig működött, amíg fennállt a „párt és a munkásosztály” közötti „paktum” (az utóbbi dolgozik, a párt cserében ad egy viszonylagos jólétet, biztonságot).⁴⁰

Ceaușescu hatalomra kerülése töréspontot hozott Brucan életében, aki – mint írja – lemondott a Román Televízió alelnöki tisztségéből. Brucan ezzel magyarázza, hogy ellenszenves volt neki a pártvezér. Arról a családi vonatkozású történetről, amely politikai botrányt okozott Brucan életében ellenben mélyen hallgat.⁴¹ A majd kiépülő diktatúrának még nyoma sem volt 1966-ban, Ceaușescu ekkor elődjénél is sokall nyitottabb politikát folytatott, amelynek következtében az 1970-es évek közepéig töretlen népszerűségnek örvendett, nem csak az országban, hanem számos nyugati országban is. Brucan, önmagának ellentmondva egy elejtett mondatban utal arra, hogy előadásain maga is idézett a pártvezér külpolitikára vonatkozó kijelentéseiből. Úgy gondol-

³⁸ Brucan 1992, 129.

³⁹ Uo. 141.

⁴⁰ Uo. 159.

⁴¹ Brucan fogadott fia, Dinu (Brucánnak három fogadott gyermeke volt) 1965-ben illegális határátlépés kísérelt meg. Elfogták, börtönbe zárták, ahol öngyilkos lett. *Silviu Brucan, complotist, oportunist sau disident. Deștaptăți-vă*. In: <http://www.desteptati-va.ro/index.php/2011/02/22/silviu-brucan-complotist-oportunist-sau-disident/>

juk, Brucánnak a Román Televízió éléről (családi kényszer miatt is) történő lemondása és az oktatásban történő elhelyezkedése nem okozott – legfeljebb személyes karrierlehetőségében – töréspontot közte és a kommunista ideológia között. 1966 több szempontból is mérföldkő volt Brucan életében, ugyanis ekkortól kerül a hírhedt Securitate látókörébe.⁴² Brucan megfigyeltetése ugyanakkor nem egyedi (és nem sajátosan romániai) eset, az államvédelmi szervek a nómenklatúra számos tagját megfigyelték.

Kérdéseket vet fel ugyanakkor magának a Brucan-dossziének is az előkerülése. Az emlékirat szerzője azt állítja, hogy véletlenszerűen kerültek elő az említett dossziék, Pitești városában, közvetlen a forradalom idején. „A hivatalos szervek éppen a megsemmisítésükön fáradoztak.” Hogyan szerezte meg Brucan ezeket a dossziékat? Miért csak a rá vonatkozó belügyi iratok kerültek elő akkor? A Securitate Irattárát Felügyelő Bizottságot⁴³ sokkal később alapították, 2008-ban, és a belügyi iratokhoz történő hivatalos hozzáférés is csak ezután lett lehetséges. Úgy gondoljuk – és ezzel nem vagyunk egyedül⁴⁴ –, hogy az iratok megszellőztetésével Brucan mindenképp manipulálni akarta a közvéleményt. Nem valamiféle országos titok elferdítéséről van szó, hanem a saját arcának átmentéséről, aktuális politikai-közéleti szerepvállalásainak igazolásáról.

Az említett történéseket Brucan a későbbiekben igyekszik kihasználni, amikor megpróbál (a valóságosnál jobban) elhatárolódni a Ceaușescu-rendszertől. Itt kell kiemelnünk, hogy Brucan valójában a Ceaușescu-diktatúrától határolódott el és nem magától a szocialista rendszertől, nem a marxizmus-leninizmustól. Emlékirataiban ugyan próbálja egyfajta öntudatra-ébredésként, fejlődéstörténetként bemutatni ezt a folyamatot de a pártvezetés elleni tényleges megnyilvánulásai csak az 1980-as második felében jelentkeztek. Ezt több tény is igazolja. Brucan azt írja, hogy 1986-1987 táján már érezte a rendszer várható bukását és, hogy erre érzelmileg nem készült fel csak „tudományosan”. Megjegyezzük: 1989 előtt Brucan egyetlen munkájában sem jósolta meg pontosan a rendszer bukását és a különböző megnyilatkozásaiban, írásaiban elsősorban Nicolae Ceaușescu diktatúráját bírálta

⁴² Brucan visszaemlékezését megerősítik a később előkerült belügyi iratok is. Ioanid 2008.

⁴³ Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității – CNSAS

⁴⁴ Lásd pl. Lavinia Betea idézett munkáit.

és nem a kommunista ideológiát vagy az arra épülő politikai rendszereket. Úgy gondoljuk, Brucan és a Ceaușescu-féle pártvezetés kölcsönösen megvoltak egymás mellett. Brucan külföldi konferenciákra járhatott, írhatott és publikálhatott (Nyugaton is), akár a kommunista ideológia visszásságairól is, de nyíltan nem bírálta Ceaușescut. Amikor ez bekövetkezett, házőrizetbe került. Fontos momentum ebben a viszonyrendszerben az 1987-es brassói munkáslázadás.⁴⁵ Brucan elmeséli, hogy segített kijuttatni a hírt Nyugatra, saját lakásán nyilatkozott a BBC-nek. Nem emeli ki viszont azt a tényt, hogy ő akkor, és ott valójában reformokat, a helyzet stabilitását szorgalmazta és nem a rendszer leváltását. Azt nyilatkozta, hogy valójában munkásosztály és a párt kapcsolatában állt be holtpontra, ezért tört ki a rebellió.

Mégis ettől a ponttól kezdve teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy Brucan szakítani fog Ceaușescuval.⁴⁶ Ezt a momentumot ki is hangsúlyozza az emlékirataiban, ahol a 'disszidens' kifejezést használja. Amiről viszont keveset vagy egyáltalán nem beszél, az a kommunista ideológiához való ambivalens viszonya. Brucan, ha részletesebben nem is fejtette ki nézeteit ezen a téren, a leginkább azok közé sorolható, akik a marxizmusban, a korai Marxban keresték a megújulás lehetőségét. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy tevékenységében „csupán” a diktátort és hatalomgyakorlásának módszereit kifogásolta. A nyugati kapcsolatait és viszonylagos ismertsége felértékelték Brucan szerepét, a Ceaușescuval szembe forduló körök egyik fontos tagja lett. Ezzel is magyarázható az a tény, hogy Brucan a nyolcvanas évek utolsó felében részt vett két, a Ceaușescu bukását megelőző fontos eseményben. 1988-ban találkozott Mihail Gorbacsovval, akivel Ceaușescu leváltásának szükségességéről is beszélgettek. Utazásának körülményei, háttere azonban mai napig sem tisztázott. Egyáltalán nem kizárt, hogy moszkvai sugallatra is cselekedett.

⁴⁵ 1987-ben a nehéz életkörülmények miatt a brassói Vörös Zászló Üzem munkásai az utcára vonultak, ahol kommunista ellenes jelszavakat skandáltak, feldúlták az RKP Brassó megyei székházát. A lázadást a karhatalmi szervek elfojtották, a pártvezetés pedig igyekezett elszigetelni a várost, és megfékezni a hírek terjedését. Oprea, Marius – Olaru, Stejărel: *Ziua care nu se uită. 15 noiembrie 1987, Brașov*. Polirom, Iași, 2002.

⁴⁶ Ez a fajta „szakítás” ugyanakkor nem egyedi eset. Ceaușescu környékéről állította félre a pártból mindazokat, akik nem értettek egyet az általa kijelölt politikai irányvonallal vagy valamilyen okból kifolyólag bírálták a rendszert. Egykori KB-tagok (pl. Fazekas János, Ion Gheorghe Maurer, Corneliu Mănescu, Constantin Părvulescu, Alexandru Bărlădeanu stb.) is hasonló sorsa jutottak.

Másfelől annak alapján, hogy 'ellenzéki' megnyilvánulásai ellene útlevelet kapott és azzal élhetett is – Brucan ezt azzal magyarázza, hogy a pártvezetés azt remélte, nem tér majd haza – 1988 tavaszán Brucan egyfajta összekötő szerepet vállalt az Egyesült Államok és Románia között, például a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény megőrzése érdekében.⁴⁷

1989 tavaszán megjelent az ún. hatok levele,⁴⁸ amelyben egykori magas rangú aktivisták bíralták Ceaușescu politikáját. A hat aláíró között találjuk Brucan nevét is. Mi több, Brucan szerepet vállalt, Gheorghe Apostollal⁴⁹ a szöveg megszerkesztésében és külföldre juttatásában. Brucan, a tőle megszokott stílusban emlékszik vissza a történetekre: kihangsúlyozva saját szerepét a szöveg megfogalmazásában és külföldre juttatásában. Ezt a szerepet a többi aláíró sem vonta később kétségbe, ugyanakkor jelentősen korrigálták Brucan szerepének felnagyítását. A szerkesztésben Apostol volt az első számú kezdeményező állítja Mănescu.⁵⁰ Bârlădeanu, a másik aláíró pedig egyenesen azzal vádolta Brucant, hogy az önző módon elszette a közlemény nyilvánosságra hozását és, hogy valójában egyet nem értését okozott az aláírók között.⁵¹ Brucan önzőségét, sietségét talán azzal is magyarázhatjuk, hogy a későbbi, az esetleges rendszerváltás utáni időszakra szeretett volna minél több jó pontot gyűjteni ezzel a tétivel. A hatok közül mindenképp Brucan számára sikerült a legjobban a rendszerváltás.

Brucan és a második forradalom

Az 1989-es romániai rendszerváltás az ország 20. századi történetének egyik legvitatottabb momentuma. 1989. december 16-tól Temesváron ismeretesen rendszerellenes tüntetéssorozatra került

⁴⁷ Ioanid 2008, 72–73.

⁴⁸ A bíráló (az emberi jogok tiszteletben nem tartása, az elhibázott gazdaság- és külpolitika) jellegű üzenetet Gheorghe Apostol, Brucan, Bârlădeanu, Grigore Răceanu, Corneliu Mănescu és Constantin Părvulescu látták el kézjegyükkel és 1989. március 11-én olvasta fel a BBC és a Szabad Európa Rádió. A hatok levele nagy politikai vihart kavart az országban, az aláírókat házi őrizetbe vették.

⁴⁹ Gheorghe Apostol (1913–2010) 1952 és 1954 és 1961 és 1967 között a minisztertanács elnöke volt, 1954–1955-ben az RMP első titkára volt. De halála után a főtitkári cím egyik várományosa, de alulmaradt a Ceaușescuval folytatott küzdelemben. A hatvanas évek végétől politikai szerepe és befolyása jelentősen csökkent 1969 és 1988 között Latin-Amerikában volt nagykövet.

⁵⁰ Betea 2008, 619.

⁵¹ Uo. 189.

sor. A megmozdulások kiterjedtek más erdélyi nagyvárosokra és 21-től a fővárosra is. 22-én Nicolae és Elena Ceaușescu elmenekültek a KB épületéből, ezzel a nevükkel fémjelzett diktatúra összeomlott. A forradalmat, rendszerváltást számos megválaszolatlan kérdés lengi körül. Létezik egy irányzat, amely népfelkelésről és forradalomról beszél.⁵² Létezik egy olyan vélemény is, amely államcsínyként értelmezi a történeteket.⁵³ Egy másik értelmezés szerint Románia esteében egy ún. elrabolt forradalomról, megtorpant rendszerváltásról beszélhetünk.⁵⁴ Brucan aktív részese és szereplője volt az eseményeknek, és ezekről igyekszik is beszámolni az emlékiratban.

Brucan azt írja, nem tudta, hogy mikor és hogyan fog bekövetkezni a rendszer bukása, hogy ő maga is december 22-én, a kényszerlakhelyén kapta meg a hírt, hogy Ceaușescu elmenekült, és ezután ment el a tévé székházához, a forradalmi cselekmények egyik fontos központjába. Brucan meghatározó tagja lett a december 22-én megalakuló új hatalmi struktúrának, a Nemzetmentési Frontnak. Ebben a minőségében részese, esetenként kezdeményezője volt egy sor olyan döntésnek, amely akkor meghatározta a rendszerváltás irányát, több fontos mozzanatát. Mint említettük, a hatalomváltásról több, egymásnak gyökeresen ellentmondó vélemény is létezik. Elemzésünkben nem kívánunk állást foglalni, csupán néhány, a Brucan emlékirataiban megjelenő kérdést megvizsgálni.

Az új hatalmi szerkezet kialakításáról ugyanolyan fellengzősen ír, mint sok más eseményről. „Amikor a forradalom vonata az állomásba érkezett, mi voltunk ott, mert mi voltunk az egyetlenek, akik ismerték a vonatok menetrendjét, felszálltunk erre a vonatra és átvettük a hatalmat.” – emlékszik egyik őszintébb pillanatában Brucan.⁵⁵ Ezúttal inkább hajlunk az általa leírt változat elfogadásához, megemlítve ugyanakkor a pontosabb részletek elmaradásából fakadó hiányérzetünket is. A rendszerváltás első időszakában meghozott döntések felelősségét az emlékiró kevésbé vállalja. A Ceaușescu-házaspár (később sokat bírált) kivégzését a Nemzetmentési Front közös határozataként mutatja be.

⁵² Scurtu 2006.

⁵³ Részletesebben lásd Alex Mihai Stoenescu munkáit. Például: Stoenescu, Alex Mihai: *De la regimul comunist la regimul Iliescu. Virgil Măgureanu în dialog cu Alex Mihai Stoenescu*. Rao, Bukarest, 2008.

⁵⁴ Raport final, 126–148.

⁵⁵ Idézi: Ioanid 2008. 114.

Több visszaemlékező is határozottan állította a későbbiekben, hogy a kivégzés legnagyobb támogatója és egyfajta ösztönzője maga Brucan volt.⁵⁶ Az „ítélethozatalt” és a kivégzés történetét Brucan ismét „nagyvonalúan” meséli el, nyomait sem mutatva a „történelmi cselekedet” esetleges jogi, erkölcsi dilemmáinak.⁵⁷ Vita támadt a Nemzetmentési Front első nyilatkozata körül is. Dumitru Mazilu, szintén disszidens politikus, azzal vádolta a későbbiekben Brucant, hogy megcenzúrázta a szöveget, ezzel mérsékelve annak radikalizmusát.⁵⁸ A Brucan által szorgalmazott vitatott kérdések közé tartozott: a Varsói Szerződés keretei között való megmaradás, a földtulajdon megváltoztatása kifejezés helyett, támogatni a kis és közepes méretű paraszti gazdaságokat, az „Isten minket úgy segítsen” kifejezés törlése.⁵⁹

Mindez a Románia jövőjét illető elképzelések közötti, születő mély ellentétet vetítette elő. Brucan és a vezetés több (a régi nomenklatúrához tartozó) tagja a mérsékelt reformok híve volt. Ezt bizonyítják a fenti sorok is, amelyekben bemutattuk, hogy Brucan hogyan cenzúrázta a front első nyilatkozatát. Ezért furcsa számunkra, mert emlékirataiban a front akkori elnökét, Iliescut később ún. reformkommunizmussal vádolta. Ez felettébb érdekes, hisz Brucan a front működésének első szakaszában aktív tagja volt a vezetésnek, tudósa kellett, hogy legyen annak fontos döntésiről, amelyek számos későbbi vádnak az alapját képezték arra vonatkozóan, hogy gyakorlatilag megakadályozták a teljes rendszerváltást, megfosztották a román társadalmat a katarzis élményétől. Stelian Tănase politológus egyenesen azt állítja, hogy a front akkori vezetőségének tagjai semmiképpen sem nevezhetők demokratáknak, gyakorlatilag a tömegek nyomására tértek le az általuk tervezett peresztrojka-típusú rendszerről.⁶⁰

Brucan gyakorlatilag szinte egyetlen akkori döntésért sem vállal felelősséget. Nem beszél a front alárendeltségébe tartozó hadsereg kapitális tévedéseiről, vagy az esetleges szándékos diverziókról, amelyek több száz halálos áldozattal jártak.⁶¹ Külön

⁵⁶ Uo. 111–118.

⁵⁷ Brucan 1992, 211–218. Utólag, főleg közéleti vitákban többen megkérdőjelezték a diktátor házaspár kivégzésének körülményeit, az eljárás hiányosságait, a vádpontok megalapozatlanságát, egyszóval az egész folyamat erkölcsi és jogi alapjait.

⁵⁸ Brucan 1992, 211–218.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Tănase, Stelian: *Nu Perestroika*. In *Revista* 22, 1990. 3. sz. 1.

⁶¹ A romániai forradalomnak összesen 1104 halottja és 3321 sebesültje volt. A diktátor futása előtti időszakban „csak” 126 halottról beszéltek.

fejezetet szentel a romániai népfelkelés nagy enigmájának, a terroristák jelenlétének. Kézzelfogható magyarázattal azonban ő sem szolgál. Több, a katonaság és a civilek által letartóztatott terroristáról beszél, akik aztán „az események forгатagában eltűntek, felszívódtak.”⁶² Ismeretesen ezzel a válasszal nem csak Brucan, a történetírás is adós.

Brucan emlékirata a Nemzetmentési Front vezetőségéből 1990 februárjában történt lemondásával fejeződik be. Azt írja, úgy érezte, hogy az ő szerepe véget ért. Mindezek ellenére, ahogy ő is megemlíti, a front választási szereplésének egyik fontos előkészítője maradt. Ezért is tartjuk furcsának utólagos „együttérzését”, amivel a front ellenes bukaresti értelmiségi tüntetésekről ír.⁶³ 1990 februárjában a történelmi pártok és az értelmiségiek, diákság részvételével nagyszabású front-, vagy ahogy ők nevezték, „kommunistaellenes” tüntetéssorozatra került sor, amelyet az akkori hatalom végül az elhíresült bányászjárásokkal veretett szét.⁶⁴

Brucan szerepét hangsúlyozza az a tény is, hogy február 3-án a Társadalmi Dialógusért nevet viselő értelmiségi csoport a Nemzetmentési Front vezetőségétől és személyesen Brucantól kérte számon, hogy az új hatalom és az általa ellenőrzött média (itt hangsúlyozódik Brucan szerepe) nem biztosítják az újjászerveződés demokratikus feltételeit, nem tisztázzák a Securitate jövőjét stb.⁶⁵

Véleményünk szerint Brucan megtehetette volna, hogy az időközben párttá alakult Nemzetmentési Front listáin bejusson a román parlamentbe. A korábbi nomenklatúra több tagja megtette ezt. Brucan azt írja, úgy érezte, politikai küldetése ezennel beteljesült. Véleményünk szerint jól érezte. Talán el is fáradt, 1990-ben 74 éves volt. Brucánnak az elmúlt ötven évben mindig sikerült a számára legkedvezőbb módon megélnie az éppen aktuális politikai fordulatot. Általában értelmiségi szerepkörbe húzódott vissza. Ezúttal talán úgy érezte, nyugdíjasként előnyösebb számára politikai

⁶² Brucan 1992, 228–231.

⁶³ Brucan 1992, 238.

⁶⁴ Az 1989-es romániai rendszerváltást követő zavaros politikai viszonyok egyik jelensége volt az ún. bányászjárás. A hatalmat megszerző Nemzeti Mentési Front ellen szervezett tüntetéseket több alkalommal (1990. január, február és június) a Zsil völgyéből Bukarestbe hívott bányászokkal verették szét. Részletesebben lásd: Berindei, Mihnea: *Mineriada 13–15 iunie 1990. Realitatea unei puteri necomuniste*. Humanitas, Bukarest, 2010.

⁶⁵ Stănescu-Stanciu, Teodora: *Documente privind revoluția română din decembrie 1989. vol. 1. Studiu Introductiv*. Editura MEGA, Kolozsvár, 2009. 42.

elemzőként tevékenykedni mintsem, hogy kitegye magát a törekény román demokrácia útvesztőinek.

Következtetések

Brucan életpályája hosszú és eseménydús, végigkíséri a 20. századi Románia történetének fontos eseményeit, néha közről, máskor távolabbról szemlélve, helyenként alakítva azokat. Emlékiratában, habár igyekszik folytonosságot, magabiztosságot és bölcsességet érzékeltetni, is tükröződik ez. Memoárja, mint minden emlékirat, szubjektív, túlnagyít, vagy éppen bagatellizál eseményeket, személyeket, szándékosan vagy véletlenszerűen megfélekedzik történetekről vagy nem mélyül el azok bemutatásában és néhol erősen önfényező. Például – ismételjük – a „szocializmus” kiépítésének több részletkérdésén is elegánsan átsiklik.

Olyan politikatörténeti momentumokat emel ki, amelyeket a későbbi román történetírás is nemzeti sikereként könyvel el. Brucan ezeknél kidomborítja a saját szerepét. Feleségéről nem ír szinte semmit, holott – mint említettük – az ötvenes évek elején a perekben nyilvános vádló volt. Olykor, saját nimbusza növelése érdekében jelentéktelen eseményeket nagyít fel és jelentőseket hallgat el. Például, részletesen mesél arról, hogy amerikai nagykövetségként McCarthy szenátorral győztesen vitázott egy fogadáson, de arról alig ír valamit, hogy diplomata minőségében milyen titkos vagy nyilvános küldetése volt. A Ceaușescu- és a Dej-korszak (mindkettőnek részese volt) bemutatása egyáltalán nincs egyensúlyban, és erős érzelmi részrehajlás jellemzi Dej javára. Érződik, hogy a pályáján kiteljesedő ifjú Brucan ekkor érezte magát elemében.

Mindezek ellenére Brucan memoárja lényeges munka. Kiforrott, megkonstruált élettörténetet mond el, ebben hasonlít más romániai aktivisták (Király Károly, Paul Niculescu Mizil) élettörténeteikhez.⁶⁶ Mindkét forradalomban való részvételét egyfajta predestinációként fogalmazza meg, habár sokszor úgy tűnik, hogy van egy másik oldala is a történetnek, amit úgy is lehetne értelmezni, hogy egy felsőfokú képzettséggel nem rendelkező, de a korszak politikai elitjéhez képest művelt, intelligens, jó kapcso-

⁶⁶ Király Károly: *Nyílt kártyákkal. Önéletírás és naplójegyzetek*. Nap Kiadó, Budapest, 1995.; Mizil, Paul Niculescu: *O istorie trăită*. Editura Enciclopedică, Bukarest, 2002.

lathálóval rendelkező személy ráérez a politikai változásokra és gyakorlatilag előremenekül, megteremtve önmaga számára a nyugodt átmenetet.

Körülötte fejek hullottak porba, karrierök, sorsok törtek derékba, generációk tűntek el a süllyesztőbe a nagy politikai változások. Brucan valamennyit túlélte. Politikai múltjával nagyvonalúan „néz szembe.” Minden egyes korszakára talál valami népszolgálati magyarázatot. Emlékiratait olvasva az a benyomásunk, hogy Brucan 1989 után azt gondolta: a Ceausescu-ellenességével gyakorlatilag megváltotta magát a rendszerváltás utáni időkre. Amikor bizonyos bukaresti értelmiségi körök magától a kommunista ideológiától szerették volna „megtisztítani” a román közéletet és Brucánt is célba vették, mint a Dej-korszak egyik prominens ideológusát, személyes támadásként értékelte az ellene felhozott vádakat.⁶⁷

Brucan életpályáját történelmi keretbe helyezi és ennek függvényében mutatja be. Néhol túlságosan is háttérbe szorulnak a személyes jellegű vonatkozások. Ezért az Olvasónak sokszor az az érzése, hogy emlékirata nem más, mint a létező szocializmust meg- és túlélő ex aktivista empirikus tudása, és kommunista ideológus szocializációjából fakadó ismereteinek sajátos keveredése.

---

⁶⁷ Ez a jelenség nem egyedi, több egykori pártaktivista, a párt holdudvarában tevékenykedő értelmiségi is hasonlóképpen gondolkodott. Erdélyi magyar vonatkozásban az egyik legismertebb eset a Sütő Andrásé. Sütő szépirodalmi tevékenységén túl az ötvenes hatvanas években fontos közéleti tisztségeket is vállalt, tagja volt a nomenklatúrának. Később nyilatkozataiból az derül ki, hogy a Ceausescuval történő szembefordulása és a marosvásárhelyi véres márciusi eseményekben történő részvétele felmentik gyakorlatilag a mindennemű szembenézéstől. Részletesebben lásd: Kuszálík Péter: *Purgatórium*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2009.

Horváth Jenő

PIERO FASSINO ÉS A PÁL UTCAI FIÚK

1949 őszén, amikor az elemzés tárgyául választott emlékirat¹ szerzője megszületett, Olaszország már túljutott 20. századi történetének nagy fordulata. A második világháborúban összeomlott a fasizmus, az antifasiszta nemzeti ellenállásból megszülettek a demokratikus pártok, a királyságot felváltotta a köztársaság, hatályba lépett a nagyobb

változtatások nélkül ma is érvényes új alkotmány, a nemzeti egységkormányok felbomlása után az 1948. évi választáson a közép-jobb pártok győzedelmeskedtek. A kialakuló hidegháborús nemzetközi rendszerben az ország a vasfüggöny nyugati oldalán találta meg a helyét. Eltűntek a romok, megtörtént a gazdaság helyreállítása, elkezdődött az 1970-es évek elejéig tartó „olasz csoda”, amelynek eredményeként Itália a világ tíz legnagyobb gazdasága közé növekedett.

A nagy történelmi átalakulást a Fassino család a Piemontban, a Susa-folyó völgyének egyik kisvárosában élte át. Középszerű ugyan az a megállapítás, hogy az emberek életében – talán egész életében is – meghatározó szerepet játszik a szülőföld, a család státusa és légköre, amelyben felnőnek. Emlékiratírónk esetében mindenképpen így történt.

Fassino egyik nagyapja szőlő és gyümölcsöskertjeiből, bor- és gyümölcskereskedésből tartotta el a családját, a másoknak kisebb üzeme volt és kereskedett. Szorgalmukkal, paraszti tradíci-

---

¹ Fassino 2003.

ókból eredő takarékoságukkal, vállalkozó szellemükkel tisztas jómódot tudtak nyújtani családjuknak. Mind a két nagyapja szocialista volt, az idősebb az Olasz Szocialista Párt alapításától (1892) kezdve, s amíg a fasizmus nem számolta fel a községi önkormányzatokat polgármester is. Szocialista „hitüket” a nagyapák a fasizmus éveiben sem adták fel – nem demonstrálhatták azt, de mindenki tudta, hogy nem adták fel. Az apai nagyapát, akinek emlékét a memoár szerzőjének a keresztneve viszi tovább, 1944-ben agyonverte egy feketeinges osztag, mert nem árulta el, kik támogatják a partizánokat. Az utóbbiak között harcolt a húszas éveinek elején járó fia is, Eugenio Fassino, aki a 41. Garibaldi partizánbrigád szocialista párti parancsnokként fejezte be a háborút.²

Piero Fassino születése után, a család Torinóba költözött, miután apja elfogadta Enrico Matteinek, az AGIP elnökének az állásajánlatát, és a cég megyei kereskedelmi képviselője lett.³ A szülők különös figyelemmel nevelték egyetlen gyermeküket, a család erkölcsi és politikai tradícióinak szellemében. A vasárnapot mindig együtt töltötte a család. Étteremben ebédeltek vagy vacsoráztak, délután az apa és a fia futballmeccsre ment (természetesen a Juventusnak drukkoltak), este pedig hármásban moziba. Az apa rajongott a technikai újdonságokért: a családnak 1954-ben már volt televíziója és mindenféle háztartási gépe, az autót há-

² A Susa-völgy a hadiútjáról nevezetes: hajdanában ott ereszkedett le az Alpokból Hannibál az elefántjaival, Napóleon is ott kelt át az Alpokon. A második világháborúban az Észak-Olaszország és a Vichy-Franciaország közötti összeköttetés szempontjából nőtt meg a hágó és a völgy jelentősége, mind a német megszállók, mind az olasz partizánok számára. A vidék másfél éven át elkeresedett harcok színtere volt. Eugenio Fassinóról lásd *Associazione Nazionale Partigani d'Italia*. In: <http://www.anpi.it/donne-e-uomini/eugenio-fassino/>

³ Mattei az Ellenállásban a kereszténydemokrata partizánalakulatok országos parancsnoka volt, a háború után az államkapitalizmus zászlóshajójává fejlődött kőolaj és földgáz vállalatnak a „főmenedzsere” lett. Pártállástól függetlenül fiatal volt partizánparancsokkal töltötte fel a vállalt regionális menedzsmentjeit. Tisztázatlan körülmények között, repülőszerencsétlenségben halt meg 1962-ben. A róla szóló könyvtáryi publikáció áttekintését lásd Troilo, Matteo: *Enrico Mattei (1906–2006). A cento anni dalla nascita nuovi studi ed interpretazioni*. In: *Clio*, 2006. 4. sz.

rom-négy évente cserélték.⁴ A szülők Fassinót az elemi iskola után – hogy „jó iskolába járjon” – a jezsuita atyák szigorú és kiemelkedő színvonalú gimnáziumába küldték.⁵ Fassino az emlékirat több pontján jó szívvel emlékszik iskolájára: annak szakadatlan erőfeszítést és teljesítményt követelő fegyelemre, egyáltalán nem bigott, nem dogmatikus szellemiségére, az egyéniség kifejlesztését célzó nevelési elvekre, a vitákban csak az érveket, a racionalitást tisztelő, kritikai szemlélet kialakító pedagógiai módszereire.

1966-ban hirtelen meghalt Fassino 43 éves apja. A 17 éves fiatalember számára véget ért a felhőtlen ifjúkor.⁶ Érettségi után a Torinói Egyetem jogi karára iratkozott be, a diákmozgalom (vagy inkább diáklázadás) kirobbanása (1968) azonban szinte kizárta, hogy elmélyüljön a tanulmányaiban. Nem váltott át a hosszú hajra és a kapucnis kabátra („eszkimó”), a „mozgalom” divatja szerint, kitartott a fehér ing és a nyakkendő mellett,⁷ de ott volt a véget nem érő diákgyűléseken és részt vett a tüntetéseken is, egyre kevésbé találva a helyét. Zavarta, hogy szinte teljesen megszakadt a rendszeres egyetemi oktatás, hamarosan terméketlennek, mindinkább ellenszenvesnek találta, hogy a „mozgalom” szinte mindent elutasít (*contestazione generale*), taszították a szélsőséges, doktriner álláspontok és magatartások.⁸ Nagyapja és apja Olasz Szocialista Pártja akkor már jelen sem volt az egyetemen – a szocialista párt a rendszerbe illeszkedést kereső, a fiatalok számára csöppet sem vonzó, hanyatló szakaszát élte. Az egyértelműen antifasiszta és baloldali beállítottságú fiatal Fassino számára a pártok közül az Olasz Kommunista Párt (OKP) mutatkozott leginkább elfogadhatónak, annak ellenére, hogy a diákok nagy részének szemében az OKP az „öreg sztálinisták” pártjának számított, és diákmozgalmak viharában ennek a pártnak is széthullott az egyetemi szervezete.⁹

⁴ Fassino 2003, 16–17.

⁵ Uo. 20.

⁶ A család anyagi helyzete nem rendült meg ugyan, a „Mamma” átvette férje munkájának egy részét, vállalkozásaik ügyeinek intézését pedig a könyvelőjükre bízták, mégis félig-meddig a fiatal Fassino lett a „családfő”. Uo. 27–28.

⁷ *Frasi celebri*. In: <http://www.brevemassima.it/index.php/piero-fassino/frasi-celebri>

⁸ Fassino 2003, 28.

⁹ Uo. 27–28.

A Fassino életpályán hamarosan bekövetkező fordulatban nem is a diákmozgalom és az abban szerzett tapasztalatok játszottak döntő szerepet, inkább az 1968-as esztendő másik nagy eseménye, a „prágai tavasz” és annak következményei. Jóllehet Fassino hallgat arról, hogy 1968 nyarán sok ezer olasz diáktársához hasonlóan ő is volt-e Prágában, a memoárból azonban egyértelműen kitűnik, hogy mélyen érintette az „emberarcú szocializmus” megteremtésének kísérlete, de még inkább a szétzúzása. Mégis, mivel az OKP augusztus 21-én és azt követő napokban többször is nyilvánosan elítélte a katonai intervenciót¹⁰ Fassino felvételét kérte a kommunista pártba (1968 szeptember).¹¹

A fiatal kommunista pártfunkcionárius

Az OKP Olaszország legnagyobb politikai szervezete volt. Tagsága 1,7 millió körül mozgott, a politikai választásokon több mint tízmillió szavaztak rá, parlamentben a szenátorok és képviselők több mint 20 százaléka kommunista volt, a megyei és községi önkormányzatokban hasonló pozíciókkal rendelkezett.¹² A hozzá közelálló szakszervezeti szövetség (CGIL) a több milliós tagságával az ország legnagyobb szakszervezete volt, és különféle nem pártjellegű politikai és kulturális szervezetek, könyvkiadók, folyóiratok, újságok tartoztak a párt holdudvarához. Akkori tagjainak zöme az ún. második kommunista nemzedékhez tartozott, ők az Ellenállás időszakában és azt követő években léptek be a pártba. Az 1960–1970-es évek fordulóján az OKP számára értékes új párttagnak számítottak a fiatalok, különösen az egyetemisták.¹³

¹⁰ *Il comunicato dell'ufficio politico*. In: *L'Unità*, 1968. augusztus 22. A közlemény a párt központi napilapjának első oldalán jelent meg, szalagcímmel.; Longo, Luigi: *Sui fatti di Cecoslovacchia*. Editori Riuniti, Róma, 1968.

¹¹ „Ha az OKP nem ítélte volna el ezt a brutális elnyomó lépést, valószínű, hogy nem léptem volna be a pártba, és az életem bizonyára más irányt vett volna”. Fassino 2003, 37.

¹² Olaszországban a pártokba való belépés (‘beiratkozás’) hagyományosan egy évre szól, a tagdíj befizetésével és új igazolólap (tessera) átvételével jár. A párttagságot az OKP-ban minden évben újbóli beiratkozással újították meg, vagyis nem jelentett életfogytig (vagy kizárásig tartó) tartó elkötelezettséget. Ha valaki nem értett egyet a párt politikájával, vagy visszaadta az igazolólapját, vagy a következő évben egyszerűen nem váltotta ki. Így a párt „nem cipelte magával” a politikájával egyet nem értő vagy „alvó” párttagokat.

¹³ Részletesen lásd *Il Partito Comunista Italiano. Struttura e storia dell'organizzazione 1921–1979. Annali della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli – 1981*. Szerk.: Illardi, Massimo – Accornero, Aris. Feltrinelli Editore, Milánó, 1982.

Fassinót 1970 májusában a párt káderügyekkel foglalkozó vezetője már azzal az ajánlattal hívta, hogy legyen „hivatásos forradalmár”, vagyis pártfunkcionárius. Napok alatt igent mondott – nem anyagi szempontok vezették: a kommunista párt régi gyakorlata szerint a „pártmunkások” csak annyi fizetést kaptak, mint egy átlagmunkás.¹⁴ Instrukorként harmincnál több, városi alapszervezettel és a FIAT-alapszervezetek egyharmadával kellett kapcsolatot tartania. Minden estéjére jutott egy-egy taggyűlés vagy más rendezvény, amelyeken rendszerint fel is kellett szólnia, megtanult röplapokat, jelentéseket és alkalmi újságcikkeket írni, és sok emberrel együtt dolgozni.

Egy év elteltével a városi kommunista ifjúsági szervezet (FGCI¹⁵) élére állították. Nem örült a feladatnak, 24 évesen öregnek érezte magát az ifjúsági szervezethez. Alapvetően vidám természetével közel állt ugyan a fiatalokhoz, többségüktől azonban nagyon elütött a fegyelmezettségével, a munkamániásságával, a fáradhatatlanságával és kitartásával. Két év elteltével lemondott a FGCI-titkárságról.¹⁶

Döntése nem vezetett feszültséghez a városi pártvezetéssel. A párt éppen nagy sikerrel volt túl az 1975. évi önkormányzati választásokon. Fassino a Torino megyei szervezőtitkári tisztségét kapta. Alig kezdett hozzá új munkájához, amikor hívta Ugo Pecchioli, a párt országos szervező titkára, (volt partizánparancsnok, majd Piemont tartomány korábbi kommunista párttitkára)¹⁷ és följánlotta számára a FGCI országos főtitkári tisztséget.¹⁸ Az emlékirat ezen a ponton először ad lehetőséget, hogy bepillantunk az OKP legfelső vezetői közötti személyi kapcsolatokba is. Pecchioli Enrico Berlinguernek a bizalmi embere volt, aki 1972-ben követte Longót az OKP főtitkára tisztségben. Pecchioli azon kívül, hogy régóta ismerte és munkája alapján reményteljes

¹⁴ Főként édesanyja aggodalmait kellett legyőznie, aki érezte, hogy fia a pártmunka mellett nem fogja befejezni az egyetemet. Ez be is következett, két szemeszter után Fassino halasztást kért az egyetemtől, majd abbahagyta tanulmányait. Csak 1998-ban diplomázott.

¹⁵ A FGCI az OKP ifjúsági szervezete volt, a 14 és 24 év közötti korosztályt szervezte.

¹⁶ „Hirtelen rádöbentem [...], hogy el kell, hogy váljanak az útjaink, hogy nem maradhatok önmagam, ha 27 évesen olyan fiatalok szervezetének a titkára maradok, akik másként látják az életet, mint én.” Fassino 2003, 57.

¹⁷ Pecchioli emlékiratát lásd Pecchioli, Ugo: *Tra misteri e verità. Storia di una democrazia incompiuta*. Dalai Editore, Milánó, 1995.

¹⁸ Fassino, 2003, 59–60.

fiatalnak tartotta Fassinót, a neki szóló ajánlatában bizonyosan szerepet játszott az a szempont is, hogy vele is erősítse a legfelső pártvezetésben a berlingueriánus „centrum”-ot, Giorgio Amendola „reformista” és Pietro Ingrao „baloldali” irányzataival szemben.¹⁹ A FGCI főtitkári tisztség ugyanis együtt járt a párt legfelső vezető testületében (direzione) való tagsággal. Hamarosan maga Berlinguer is megismételte az ajánlatot, Fassino azonban neki is nemet mondott. Döntően azért, mert nem akarta elhagyni Torinót.²⁰

A torinói kommunista titkár

Kettős feladatköre lett: a torinói szervező titkári és a kevesebb munkával járó városi tanácsi tagsági. Mindenekelőtt rengeteg személyi döntésben vett részt. Lényegében a „második ember” lett a torinói kommunisták között: a munka és a vállalkozások világáért, vagyis a gyárakért, a gazdaságpolitikáért és a szak-szervezetekért felelős párttitkár. Hosszú időn át, 1983-ig maradt ebben a pozícióban, amikor előrelépett első titkárának. Az emlékiratban jelentős terjedelemben emlékezik ezekre az évekre.

Az első évek, a nagy sikerek évei voltak, akkor hirdette meg az OKP a Berlinguer által kezdeményezett történelmi kompromisszum és eurokommunizmus stratégiát.²¹ Fassino különösen az első „ügy” vitelében érezte magát elemében. Fenntartások nélkül támogatta a berlingueri javaslatnak azt az elemét, hogy a kommunisták és a katolikusok működjenek együtt az ország

¹⁹ Az OKP-ban nem voltak szervezett frakciók, mint a többi olasz pártban. Ugyanakkor az OKP szervezeti tekintetben maga mögött hagyta már a régi bolsevik típusú pártnak, vagy a „létező szocializmus” országaiban működő pártoknak a „demokratikus centralizmus” elvét és gyakorlatát. A különféle kérdésekről kialakult nézetkülönbségek „áramlatok”, „irányzatok” formájában jelentkeztek, amelyeknek álláspontja a döntéshozatalnál külön-külön beterjesztett határozati javaslatok formájában is megjelent, de az „áramlatok” és „irányzatok” nem állandósultak. Ezeket, amelyeknek egy-egy kiemelkedő vezető volt a hangadója, leegyszerűsítéssel lehet csak reformistának, centristának vagy baloldalinak tekinteni. Mindkét szóban forgó kommunista vezető megírta az emlékiratait. Lásd Amendola, Giorgio: *Una scelta di vita*. Rizzoli, Milánó, 1976.; Uő.: *Un'isola*, Rizzoli, Milánó, 1980.; Ingrao, Pietro: *Le cose impossibili. Un'autobiografia raccontata e discussa con Nicola Tranfaglia*, Editori Riuniti, Róma, 1990.; Uő.: *Volevo la luna*. Giulio Einaudi editore, Torino, 2006.

²⁰ Fassino 2003, 60.

²¹ Az új stratégia elemzését magyarul lásd Pankovits József: *Az olasz baloldal. Antonio Gramsától a Demokratikus Pártig*. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2010. 187–237.

megújítása érdekében, és a másikat is, amely a baloldalon belül a kommunisták és a szocialisták közötti szakadás felszámolására irányult. (Az utóbbi, vagyis a történelmi kompromisszum keretében a kommunisták és a szocialisták együttműködése különben is Torinóban szinte magától értetődött, mindennapi gyakorlat volt.) A párt sikerei megkönnyítették munkáját: minden ajtó megnyílt előtte, mindenhová meghívták. Probléma természetesen maradt bőven.

A másfélszázézer dolgozót foglalkoztató FIAT-ban ezekben az években fejeződött be a Ford- és Taylor-rendszerre való áttérés, amelynek következtében leértékelődött a szakmunkások tudása és szerepe, a betanított munkások lettek a termelés főszereplői, megváltoztak a munkások: több mint felük nemrégiben Dél-Olaszországból érkezett fiatal volt, megváltozott a munkásoknak a munkához való viszonya, a szakszervezetek a viharos átalakulásban nehezen találták a helyüket és a szerepüket.²² Ráadásul Torinóban is megjelent és a munkások között is támogatókra talált terrorizmus. Az emlékiratíró Fassino, aki naponta és folyamatában a helyszínen érzékelt ezeket a változásokat nyilvánvalóan előnyben van a leírásukban és értelmezésében mind a szociológussal, mind a történetek után és távolról elemző és leíró történésszel szemben. Szerzőnk emlékirata különösen értékes forrás az utóbbi számára.

A történelmi kompromisszum az ország kormányzásának szintjén Aldo Moro elrablásának napján létrejött ugyan, Moro meggyilkolásával azonban elvesztette legtekintélyesebb hívét a kereszténydemokrata párton belül, a szocialista párt vezetője, Bettino Craxi²³ pedig a kommunisták „előzésére” vett irányt – így a Berlinguer által időközben átkeresztelt „demokratikus alternatíva” szemlátomást egyre kevésbé működött. A „kis hidegháború” (1979–1985) légkörében pedig az olasz kommunisták az „eurokommunizmussal” nemzetközi síkon is egyedül maradtak. 1984-ben váratlanul Berlinguer is meghalt.²⁴ Az 1980-as évek de-

²² Magyarországon ezeket a változásokat leginkább *A munkásosztály a Paradicsomba megy* című filmből érzékelhettük.

²³ Craxiról magyarul lásd Horváth Jenő: *Craxi, Bettino (1934–2000)*. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 2003*. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest 2002. 192–197.

²⁴ Berlinguerről lásd Barbagallo, Francesco: *Enrico Berlinguer*. Carocci editore, Róma, 2006.; Fiori, Giuseppe: *Vita di Berlinguer*. Editori Laterza, Roma–Bari, 1989.; Pons, Silvio: *Berlinguer e fine del comunismo*. Giulio Einaudi editore, Torino,

rekán az OKP világos stratégia nélkül nézett szembe megújulást sürgető hazai és nemzetközi kihívásokkal.

Fassino Rómában – az OKP egyik országos titkára

Berlinguer halála után egy szürke latintanárt, a 66 éves Alessandro Nattát választották meg az OKP főtitkárának.²⁵ Nyilvánvalóan átmeneti ember, akinek inkább múltja van, mint jövője. Azonban bölcsen ügyelt a folytonosság és a megújulás összhangjára.²⁶ Maga mellé emelte főtitkárhelyettesnek Achille Occhetto, és 35-40 év körüli fiatalok „behívásával” erősítette meg a tikárságot. A harmadik nemzedékhez tartozó titkárként a párt 30-35 felsővezetőjének körébe került.²⁷ Előbb a pártszervezési ügyekkel foglalkozott, majd egyre többet a külügyekkel.

1985-ben ismeretesen Gorbacsov lett az SzKP főtitkára, így az OKP-nak újra kellett fogalmaznia a Szovjetunióhoz való viszonyát. A feladat kapcsán Fassino szemléletes hasonlaltal él. A pártalapítók generációja még egy kommunista világpártban élt. 1944-ben az „új párt” elnevezésében az első helyre már az ’olasz’ jelző került, majd 1956 után „a szocializmushoz vezető olasz út” lett a párt stratégiájának elnevezése, de a második nemzedék még mindig az OKP ’nagyobb testvérének’ tekintette a szovjet kommunista pártot. Igen nagy fordulatot hozott Berlinguer nevezetes Szovjetunió-kritikája („az októberi forradalom hajtóereje kimerült”), mégis ez a nemzedék azt hitte, hogy az eurokommunizmussal Olaszország számára lehetséges egy „harmadik út”. Fassino és nemzedéke ellenben legfeljebb csak második unokatestvérnek tekintette a Szovjetuniót, még a Gorbacsov Szovjetunióját is. Számukra a hozzá való viszony tisztázása, a sorsa iránti aggodalom, a tőle való akár teljes elválás is sokkal kevésbé volt

---

2006.; Berlinguer, Enrico: *Válogatott beszédek és írások*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.

²⁵ Natta emlékezései legrészletesebb formában az Alceste Santini, a Vatikánra szakosodott újságíró-történész által készített interjúkötet formájában jelentek meg. Natta, Alessandro: *I tre tempi del presente*. Intervista di Alceste Santini. Edizioni paoline, Cinisello Balsamo, 1989.

²⁶ Fassino 2003, 167.

²⁷ Olasz sajátosság, hogy a politikusok, ha előrelépnek a ranglétrán és a fővárosba kerülnek, nem adják fel a régi otthonukat. Rómát átmeneti munkahelynek tekintik. Fassino Rómában évekig szállodában lakott, csak 1991-től bérelt egy kis lakást a pártközpont közelében. Uo. 167.

fájdalmas, mint az idősebb nemzedékek számára.²⁸ Fassino leírja egyik találkozáját Eduard Sevardnadzéval, Gorbacsov külügyminiszterével 1988 végén. A szovjet külügyminiszter őszintén beszélt a Szovjetunió drámai helyzetéről, hangsúlyozta, hogy ha a gorbacsovi reformpolitika nem jár sikerrel az beláthatatlan következményekkel jár, akár az összeomlás is bekövetkezhet. Világos lett – írja Fassino –, hogy fel kell gyorsítanunk a saját sorainkban való változásokat, hogy elkerüljük Gorbacsov esetleges kudarcának következményeit.²⁹

Az emlékirat magyar vonatkozásairól

A könyv elején olvashatók az emlékirat első magyar vonatkozású sorai, ahol Fassino a gyermekkoráról ír: „12-13 éves koromban fedeztem fel a szépirodalmat. [...] Mindenekelőtt alapvető könyvként emlékszem Molnár Ferenc *A Pál utcai fiúk* című művére. A vele való találkozás szinte varázslatos emlék egész életemre. Két gyermekbanda története a könyv, amelyek Budapesten, egy grundért, indiánjátékaik színteréért küzdenek. Ez a könyv az értékek, a törvények, a politika rendkívüli metaforája – a szolidaritás alapjára épülő az összetartozásról szól, az értékekre épülő hierarchiáról, az emberi kapcsolatokban a becsületről, az erőviszonyok jelentőségéről, az elvekért és az eszmékért való áldozatvállalás nemességéről.”³⁰ Fassino vallomása messze nem csupán egyéni nézetet tükröz: Molnár Ferenc könyve az olasz fiatalok több nemzedékének volt első, mély nyomokat hagyó olvasmányélménye. Sok más olasz emlékiratíró is a jelleme formálódásában fontos szerepet játszó könyvek közé sorolja. A magyar irodalom e remekművét Olaszországban a két világháború között, és azóta is, többször kiadták – egyre jobb fordításokban – és még mindig szerepelnek szemelvények a regényből az általános iskolai olvasókönyvekben. Molnár Ferenc könyve kapcsán érdemes még megemlíteni azt is, hogy a kis országokról külföldön kialakult kép alakulásában gyakran egyes szépirodalmi művek, filmek, zenei alkotások fontosabbak, mint a kormányok nemegyszer voluntarista országimázs-politikája.

---

²⁸ Uo. 170.

²⁹ Uo. 174–175.

³⁰ Uo. 18.

Az olasz közgondolkodás részeként Fassino emlékiratában is nagy súllyal szerepel a magyar '56 kérdése, hiszen az olaszok számára Magyarország történetéből 1956-os forradalom a leginkább ismert esemény.³¹ Kimondottan a magyar forradalomról szóló olasz emlékiratból is több van, valamilyen szinten és terjedelemben szinte minden kortárs emlékiratíró említi. Fassinónak természetesen személyes emlékei nem voltak a magyar forradalomról, hiszen még csak hét éves volt akkor. Az iskolai tananyagban, a környezetének történeti és politikai vitáiban azonban tudatosodásától kezdve nyilvánvalóan találkozott vele, hiszen a magyar forradalom értékelése és a hozzá való viszony különös jelentőségű kérdés volt az OKP történetében.

1956-ban a forradalommal Magyarország egyik napról a másikra az olasz közvélemény és a politikai élet figyelmének központjában került. A magyarok küzdelme általános érdeklődést, mély együttérzést és – a kommunisták kivételével – hatalmas lelkesedést váltott ki az olasz politikai erőkben. A november 4-ére az olasz közvélemény részletes és differenciált képet kapott a magyar forradalomról az akkor már mintegy kéttucatnyi Magyarországra érkezett olasz újságíró tudósításai alapján. A november 4-ei második szovjet katonai intervenció, szinte sokkolta az olaszokat. Tetőpontjára emelkedett a brutális beavatkozás miatti felháborodás. A kommunista párt vezetése ezzel a közhanglattal szemben átvette az ellenforradalomról szóló hivatalos szovjet és magyar értékelést. Az elfogadtatása azonban egyáltalán nem ment könnyen, megrázkódtatások nélkül még a párton belül sem. Nézetkülönbség alakult ki a párt- és a szakszervezeti vezetés között, az utóbbi ugyanis a magyar munkástanácsokkal szolidarizált. Az olasz kultúra és művészetek mintegy száz, addig az OKP-hoz kötődő képviselője pedig kiáltvány formájában fejezte ki a letartóztatott magyar értelmiségiekkel való együttérzését. Mintegy háromszázezer kommunista nem újíttotta meg a párttagságát az 1957. évre.³²

³¹ Andreides Gábor: *A magyar–olasz kapcsolatok története 1956–1989*. Doktori disszertáció, 2008. In: ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola Disszertációs adatbázis. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/index.html> ; Horváth Jenő: *Magyarország olasz szemmel 1945–1989*. In: *Limes*, 2008. 2. 129–142.; Walcz Amarylisz: *La Rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia*. Ambasciata della Repubblica di Ungheria presso la Repubblica Italiana, Róma, 2001.

³² Argentieri, Federigo: *Ungheria, 1956. La rivoluzione calunniata*. Marsiglio Editore, Velence, 2006.; *L'indimenticabile '56*. In: *MicroMega*, 2006/9. [különszám].;

Az OKP akkori, majd a későbbi vezetése is azzal magyarázta a magyar forradalommal szembeni állásfoglalást, hogy a Kelet és Nyugat akkori merev szembenállása, a hidegháború e különösen válságos heteiben választaniuk kellett, hogy „a barikád melyik oldalára álljanak”, s kommunista pártként a Szovjetunió és a magyar kommunisták melletti állásfoglalás kerekedett felül.³³ Az OKP-nak a magyar ötvenhatal kapcsolatos feszültségeit növelte, hogy másfél évvel a forradalom leverése után kivégezték Nagy Imre miniszterelnököt.³⁴ A következő években az OKP igyekezett minél kevesebbet beszélni a magyar forradalomról. A Kádár-rendszer konszolidációjának nemzetközi sikerei,³⁵ a Magyarország, mint a szocialista tábor „legvidámabb barakkja” kép kialakulása is hozzájárul, hogy a magyar ötvenhat hátrább szorult a mindennapos olasz politikai beszédben. 1956 azonban – Pietro Ingrao kifejezését használva – „felejtethetlen” maradt az olasz kommunisták számára. Fassino ennek kapcsán így fogalmaz: „... [ötvenhat] ... mint a testben maradt szilánk, időnként meg-megmozdult, folytonosan fájdalmat okozott”.³⁶

1988-ban, ahogy közeledett Nagy Imre kivégzésének 30. évfordulója megint az olasz politikai viták előtérbe került az 1956-os magyar forradalom kérdése.³⁷ Fassino immár az OKP külpolitikával egyre többet foglalkozó titkáráként került szembe a magyar kérdéssel. Az emlékiratból egyértelműen kiderül, hogy jól tájékozott volt a kelet-közép-európai és a magyarországi helyzetről. Láta, hogy az évtizedek óta hatalmon levő „megcsontosodott” vezetők, Eric Honecker Berlinben, Nicolae Ceaușescu Bukarestben, Todor Zsivkov Szófiában, Gustáv Husák Prágában

---

Pankovics József: *Fejezetek a magyar–olasz politikai kapcsolatok történetéből (1956–1977)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005.

³³ Az utóbbi években megjelent volt kommunista emlékiratok szerzői önkritikusan leírják, hogy konformizmusuk is szerepet játszott abban, hogy nem voltak elég bátrak.

³⁴ Részben abból eredően, hogy Olaszország még az olyan nagy könyvkiadóknál sincsenek lektorok, mint a Rizzoli, ahol Fassino emlékirata megjelent, a memoárban bentmaradt a következő téves félmondat „[...] Nagy Imre, '56 miniszterelnöke, akit bíróság elé állítottak és kivégeztek Romániában [sic!] '58-ban.” Fassino 2003. 176.

³⁵ M. Szebeni Géza: *Kádár Rómában (1977)*. In: http://www.grotius.hu/doc/pub/DNUYDW/2010_18_m.szebeni_geza_kadar_romaban.pdf

³⁶ Fassino 2003. 177.

³⁷ Andreides Gábor: *A magyar rendszerváltás és Olaszország*. In: *ELTE BTK Történelem Szakos Portál* <http://tortenelemszak.elte.hu/data/22080/AndreidesGabor.pdf>

képtelenek szembenézni a sürgető változásokkal. „Magyarország volt az egyetlen kivétel – írja. A magyarok mindig máshitűek voltak. Az ötvenhatos tragédiából a következő években Kádár János óvatos reformizmusa révén kerültek ki. Gorbacsov hatalomra jutását pedig a budapesti vezetők, arra használták fel, a hogy felgyorsítsák reformkurzusukat. Ez azt ígérte, hogy egy sor radikális lépés történik a piacgazdaság, a politikai pluralizmus irányába.”³⁸

Tudott Fassino az MSZMP-ben formálódó áramlatokról is, sőt kapcsolatai voltak a párton kívüli demokratikus ellenzék felé is. Tudta, hogy 1988. június 16-án az Emberi Jogok Magyar Ligája a párizsi Pčre-Lachaise temetőben nemzetközi emlékűnnepségre készül, amelynek keretében felavatja a forradalom kivégzett vezetőjének és mártírjainak jelképes sírját. 1988 tavaszától több más olasz politikus és közéleti személyiség mellett bekapcsolódott az emlékűnnepség védnökségének munkájába.³⁹ Az emlékműavatásra a szervezők hivatalosan is meghívták az OKP-t is. A pártvezetésben mindenki tudta, hogy az ünnepségen való részvétellel az OKP elismeri a harminc esztendővel korábban elkövetett hibáját.⁴⁰

Fassino emlékirata több ponton kiegészíti a nevezetes 1988. június 16-i eseményről eddig kialakult képünket.

„Igen, rendben van odamenni. De valószínű, nem lenne hasznos beszélni” – idézi Fassino a Párizsba indulása előtt az OKP főtitkárától kapott intencióját.⁴¹ Alig foglalta el Párizsban a szállodai szobáját, Giancarlo Pajetta hívta telefonon. Az OKP legendás hírű idős vezetője, Fassino atyai barátja nem helyeselte sem a pártvezetőség, sem Fassino magatartását, és zaklatott hangon felelősségre vonta: „Mit keresel ott?” Miután Fassino elma-

³⁸ Fassino 2003, 176.

³⁹ A védnökség legközismertebb tagjai voltak: a magyar forradalom ügye mellett 1956 óta kiálló Antonio Giolitti szocialista szenátor; a magyarul is kitűnően író és beszélő Leo Valiani történész, örökös szenátor; Adriano Guerra, a római Gramsci Intézet igazgatója; Claudio Martelli az Olasz Szocialista Párt titkára; Indro Montanelli, az olasz újságírás egyik kiválósága, aki 1956-ban már a forradalom első napjaiban Magyarországra jött, majd több könyvet is írt arról, ezek közül magyarul lásd Montanelli, Idro: *1956 Budapest, a Corriere della Sera különtudósítója jelenti*. Püski Kiadó, Budapest 1989.); Marco Panella, az Európa Parlamentben az olasz radikálisok képviselője; Federigo Argentieri a magyar forradalom történetének ismert olasz kutatója, az OKP külügyi intézetének (CESPI) vezetője.

⁴⁰ Fassino 2003, 177.

⁴¹ Uo.

gyarázta, Pajetta kirobbant: „Ha elmész ahhoz a sírhoz, én holnap elmegyek Magyarországra Kádár Jánoshoz, tisztelgő látogatásra.”⁴² A „vörös” Pajetta persze nem jött Kádárhoz Budapestre.⁴³ A magyar forradalom megítélésén túl a két torinói kommunista számos más kérdésben sem értett már akkor egyet, a következő években még kevésbé, de az egymáshoz való viszonyukat ez nem rontotta meg.⁴⁴

1988. június 15-én este Fassino Vásárhelyi Miklóssal vacsorázott.⁴⁵ Vásárhelyi a lehető legalkalmasabb tárgyalópartnert volt ebben a helyzetben.⁴⁶ Megkérte Fassinót, hogy másnap a koszorúval való tisztelgésen túl mondjon beszédet is. Fassino éjszaka megírta a beszédét.⁴⁷ Beszédében aztán majd egyértelműen kimondja: „Amikor 1956-ban a magyar népfölkelést és annak véres leverését illetően elfogadtuk a hivatalos szovjet magyarázatot, becsaptak minket, visszaéltek jóhiszeműségünkkel. Ma már történészeink alapos vizsgálatai alapján tudjuk, hogy ami Magyarországon történt, az egy nemzet legitim lázadása volt az idegen beavatkozás, és a ráerőszakolt kártévő és terrorista parancsuralom ellen.” Másnap az *Unità* a címlapján közölte az olasz belpolitikában nagy visszhangot keltő Fassino-beszédet.⁴⁸ Az OKP ez

⁴² Uo. 177–178.

⁴³ Uo. 178. Pajetta időrendben egymáshoz nem kapcsolódó kötetekben írta meg a visszaemlékezéseit. Pajetta, Giancarlo: *Le crisi che ho vissuto. Budapest, Praga, Varsavia*. Editori Riuniti, Roma, 1982.; *Il ragazzo rosso*. A. Mondadori editore, Milano, 1983.; *Il ragazzo rosso va alla guerra*. A. Mondadori editore, Milano, 1986.

⁴⁴ Fassino 2003, 48–51. Pajetta 1990. szeptember 13-án halt meg – nem élte meg „imádott” pártja megszűnését. Végtisztességének megszervezésért (amelyen 200 000 ember vett részt) Fassino volt a felelőse. *L'Unità*, 1990. szeptember 14. Pajetta életrajzát lásd Horváth Jenő: *Pajetta, Gian Carlo (1911–1990)*. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1992*. Magyar Lajos Alapítvány – politikatörténeti Alapítvány, Budapest, 1992.

⁴⁵ Az olaszoknak mindig gondjai vannak a magyar nevek leírásával, Fassino 'Vasarhelyi'-t ír 'Vásárhelyi' helyett. Fassino 2003, 178.

⁴⁶ Vásárhelyi Miklós Rómában járt egyetemre, a Nagy Imre perben elítélték, az 1970–1980-as években ösztöndíjasként újra kijutott Olaszországba, tájékozott volt az olasz politikai életről, a párizsi ünnepség szervezése során ismerte meg Fassinót.

⁴⁷ Fassino 2003, 179.

⁴⁸ *L'Unità*, 1988. június 17. A kommunista orgánus szintén első oldalon adta közre az Olasz Socialista Párt képviselőjének, Martellinek a beszédét is, aki egyebek mellett ezt mondta: „Az »emberarcú szocializmus« gondolata – az elterjedt felfogással szemben – nem Alexander Dubček-től és a »prágai tavasz«-tól származik, hanem az 1955–1956-os évek magyar és lengyel intellektueljeitől. Ennek az irányzatnak, amely a nemzeti és demokratikus értékekhez való visszatéréssel meg akarta újítani a szocializmust, nagy előfutára valójában Nagy Imre volt.” Uo.

zel is félreérthetetlenül kinyilvánította, hogy felülvizsgálta az 1956-ról kialakított korábbi álláspontját⁴⁹

Egy évvel később, az OKP delegációja már 1956-os forradalommal kapcsolatos korábbi magatartásának terhétől megszabadultan érkezett Budapestre, a mártír miniszterelnök ünnepélyes újratemetésére. Fassino jól látta az MSzMP-n belül zajló küzdelmet. „A magyar pártban akkor kemény harc folyt akkor a reformátorok – akiket Pozsgay Imre, Németh Miklós miniszterelnök és Horn Gyula külügyminiszter vezetett⁵⁰ – és a Grósz Károly párttitkár között, aki sokkal óvatosabb volt, sokkal jobban kötődött Kádár Jánoshoz és az óvatos irányvonalhoz.”⁵¹ Fassino leírja, hogy Grósz jelezte, hogy még a ceremónia előtt szeretne találkozni az olasz kommunista delegációval. „Fölösleges udvariatság lett volna nemet mondani, hiszen nyilvánvalóan semmi sem homályosíthatta el az ünnepségen való részvételünk üzenetét. Így elfogadtunk a találkozást.”⁵²

Az olaszok hajnalban érkeztek Ferihegyre, nyolckor már a központi bizottság székházában voltak. „A találkozó nagyon feszült légkörű volt, kezdettől fogva. Az MSZMP titkára a magyarok közmondásos udvariassága nélkül leszögezte, hogy Nagy rehabilitációját az utolsó drámai lapnak kell tekinteni” – írja Fassino. »De ha újra akarják írni a történelmet« – emelte föl önkéntelenül a hangját – »úgy kell megírniuk, ahogy az történt.« Aztán, megnyomva a szavakat szörnyű dolgokat mondott: »Akkor rehabilitálni kellene azokat is, akik '56 előtt Nagy Imre miatt haltak meg.« Nagy Imre ugyanis egyike volt a párt felső vezetőinek '52 és '56 között, a sztálinista korszakban.”⁵³ Aztán hosszasán magyarázta az olaszoknak, hogy a rehabilitációhoz elő kellene venni az összes dossziét, és perről-pere haladva újratárgyalni azokat. „Legalább félmillió ilyen igazságtalanul született ítélet van« – állította Grósz.” Fassino – mint írja – gyorsan utánaszámolt, ha úgy van, ahogy Grósz állítja, és minden ítéletnél közreműködött egy bíró és egy ügyész, továbbá legalább egy tanú, és minden per érintette a benne résztvevők legalább egy családtag-

⁴⁹ „[...]múltunk komódjának talán az utolsó fiókját is kinyitottuk. Lehetővé vált, hogy megszabaduljunk lelkiismeretünk további gyötrődésétől [...]” Fassino 2003, 179.

⁵⁰ Fassinónak ismét gondjai vannak a magyar nevek leírásával. Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Uo. 180.

ját, akkor több millió emberről van szó, s ez a folyamat a tízmilliós országot a megosztottság feneketlen mélységébe vinné. Közbevetőleg megkérdezte, hogy nem lenne-e jobb egy azonnali, minden ügyre és mindenkire kiterjedő rehabilitációs aktussal lezárni az ügyet? „»Lehet« válaszolt [Grósz – H.J.] élesen, »de a teljes igazságot csak az előbbi módon lehet föltárni«. A hanghordozása, az ingerült válasza olyan emberről árulkodott, aki fél, aki nem érzi magát elég erősnek a nemzeti kibéküléshez, és nem tudja elhessegetni magától a vérbosszútól való rettegetést.”⁵⁴

A Grószszal történt találkozó után az olasz kommunisták részt vettek a Hősök terén rendezett „csendes, fölemelő légkörű” ünnepélyes végtisztességen, amely szemükben jelképesen egyben a Kádár-korszak végét is jelentette.⁵⁵

Az 1989-es „annus mirabilis” további magyar eseményei Fassino emlékiratában már a felsorolások, az említések szintjére szorúlnak. Így megemlíti, hogy Giorgio Napolitano (ma Olaszország köztársasági elnöke) júliusban Budapesten járt.⁵⁶ A kelet-németországi események kapcsán pedig azt, hogy „Horn Gyula magyar külügyminiszter – Gorbacsov bátorításával – olyan tettet hajtott végre, amelyet a berlini fal leomlásában ‘előgyújtásának’ lehet tekinteni, azáltal, hogy megnyitotta Magyarország nyugati határát [...]” a Magyarországon összetorlódott keletnémet turisták előtt.⁵⁷ Az említés szinten előforduló magyar vonatkozások ott lesznek majd gyakoribbak, ahol a külügyminiszter-helyettesi tevékenységéről ír (1998–2000).

Fassino a posztkommunista „valami” vezérkarában

Az 1980–1990-es fordulójának viharos változásai közepette, amikor a kelet-közép-európai demokratikus forradalmak nyomán összeomlott a térségben a szovjet impérium, és széthullott maga a Szovjetunió is, amikor megszűnt a nemzetközi kommunista mozgalom, és eltűnt a „létező szocializmus” mint a kapitalista rendszer alternatívája, mindezek a változások sajátos „rendszer-változási” hatást váltottak ki Olaszországban. Sokan gondolták

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo. 181. A Hősök terén rendezett búcsútisztelt magyarországi szerepéről és jelentőségéről lásd Rainer János: *Nagy Imre*. Vince Kiadó, Budapest, 2002. 168–170.

⁵⁶ Uo. 184.

⁵⁷ Uo.

azt, hogy az OKP lesz a változások nagy vesztese. Giulio Andreotti, az 1989 és 1992 közötti miniszterelnök (a 6. és 7. Andreotti-kormány), a legszorgalmasabb olasz emlékiratíró⁵⁸ találó megállapítása szerint azonban a berlini fal ledőlése az olasz kormányzó pártokat temette be. Ugyanis a kenőpénzes botrányok felszínre kerülése és a Tiszta Kezek vizsgálóbíró-csapat munkája nyomán a negyven éven át leválthatatlanul kormányzó keresztény demokrata párt és azt támogató kis pártok is a szó szoros értelmében véve összeomlottak.⁵⁹ Teljesen átrendeződött az olasz politikai színpad. A berlini fal lehulló betondarabjai nem hagyták érintetlenül az OKP-t sem. Ám a berlini falat mégsem az olasz kommunisták építették, s mivel 1947 óta ki volt zárva az ország kormányzásából senkivel szemben sem alkalmazhattak állami erőszakot, s a kenőpénzekből is nyilvánvalóan összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben részesedhettek, mint a kormánypártok. De az OKP-nak is elkerülhetetlenül át kellett alakulnia, fel kellett számolnia kommunista identitásának maradványait, meg kellett változtatnia a párt nevét, szimbólumait és ideológiai fegyvertárát.⁶⁰

Fassino leírása szerint a párt átalakulási folyamata tulajdonképpen Achilles és a teknősbéka versenyfutásához hasonlított: bármennyire is igyekeztek, mindig lemaradtak az események és a helyzet változásából fakadó, az új követelményeknek való megfelelés mögött. Maga Fassino a végtelen vitákban nem vállalt nagyobb szerepet. Ingadozások nélkül a párt nevének és szimbólumainak megváltoztatása mellett foglalt állást, miközben kiállt a párt történelmi érdemeinek védelmezésért.⁶¹

⁵⁸ Andreotti első emlékirat-jellegű könyve 1946-ban jelent meg, a szerző 27 éves korában (Andreotti, Giulio: *Concerto a sei voci. Storia segreta di una crisi*. Edizioni della bussola, h.n., 1946.) Később – ahogy ideje engedte – az időközben éppen eltelt évekre, máskor egy-egy országokra vagy politikusokra emlékezve írta memoárjait. Az 1980-as 1990-es évek fordulójára vonatkozó emlékezései: Andreotti, Giulio: *Il potere logora, ma è meglio non perderlo*. Rizzoli, Milánó, 1990.; Uő.: *Governare con la crisi, dal 1944 ad oggi*. Rizzoli, Milánó, 1991.; Uő.: *Onorevole stia zitto, Atto secondo*. Rizzoli, Milánó, 1992.

⁵⁹ Horváth Jenő: *Olaszország. Isten veled első köztársaság!* In *Beszélő*, 1994. január 20.; Uő.: *Olaszország. Tiszta kezek – piszkos zsebek*. In *Beszélő*, 1994. augusztus 18.; Uő.: *Olaszország és a Keresztény Demokrácia (1943–1994)*. In *Múltunk*, 2007. 3. 237–274.

⁶⁰ Pankovits 2010, 240–242.

⁶¹ 2007-ben, amikor még mindig nem értek véget a kommunista párt múltjáról a viták, s amikor már a Demokratikus Párt főtitkára volt, a *Corriere della Sera*-nak adott interjújában így összegezte a maga kommunista múltjához való vi-

Az OKP múltjáról és a párt újradefiniálásról folytatott vita végül is 1991 elején az OKP feloszlataához és pártszakadáshoz vezetett: a többség kimondta a Baloldal Demokratikus Pártjának megalakulását (PDS), pártszimbólumként a tölgyfát választva, a kisebbség pedig a kommunista eszmék mellett kitartó Kommunista Újraalapítás Pártját (RCI). (Pártszimbólumként megtartva a sarlót és kalapácsot.) Fassino a pártszakadás után a PDS külügyi titkára lett, és nekivágott, hogy a PDS a maga identitásáról és irányvonaláról még egyáltalán nem tisztázott további viták közepette⁶² megtalálja a helyét a Szocialista Internacionáléban és az Európai Parlament szocialista pártcsaládjában.

Willy Brandtnál, a Szocialista Internacionálé elnökénél Fassino és Napolitano 1991. április 4-én nyújtotta be a PDS hivatalos kérelmét az internacionáléhoz csatlakozásról. Brandt azt tanácsolta az olaszoknak, hogy a szervezet következő évi kongresszusáig keressék föl az internacionálé fontosabb pártjait és nyerjék **meg** támogatásukat a felvételhez.⁶³ Fassino leírja az egész világra kiterjedő több mint egy éven át tartó utazássorozatának állomásait, több mint három tucat párt vezetőjével való találkozásait. Az emlékiratnak ez az útirajzszerű fejezete kellemes olvasmány ugyan az olvasó számára, de legfeljebb egy-egy vonással gazdagítja a korabeli szociáldemokrata vezetőkről kialakult képünket. Kivételt képez a honfitársával, Craxival folytatott megbeszélésekre emlékezés. Az 1976-ban Olasz Szocialista Párt élére került, a 1983 és 1987 között miniszterelnök és a 2000-ben a tunéziai „számkivetettségben” meghalt Craxi a korszak történel-

---

szonyát és az OKP-ről kialakult álláspontját: „Én az Olasz Kommunista Párt egyik vezetője voltam. Semmi okom sincs arra, hogy szemrehányást tegyek magamnak valamiért is, amit ott tanultam és tettem. Az OKP nagy párt volt, amely a munkásosztály emancipációjáért, a szabadságért és a demokráciáért küzdött. Olyan emberek alapították, mint Gramsci, és olyan emberek csatlakoztak hozzá, akik De Sanctis e Labriola féle történelmi baloldalról jöttek, amelyet olyan emberek vezettek, mint Togliatti, aki a Riuniti Könyvkiadót megalapítva első kötetként Voltaire-nek a türelemről szóló értekezését nyomtatta ki. [...] Az OKP-hoz nagyon különböző értelmiségiek is közelkerültek, olyanok mint Malaparte, Pavese, Parise, Vittorini, Spriano, Giulio Einaudi, mert a pártot szoros kötelék kapcsolták az ország kultúrájához és történetéhez.”Cazzullo, Aldo: *Fassino: nel Pd vorrei Ciampi. Colloquio con il numero uno della Quercia*. In http://www.corriere.it/Primo_Piano/Politica/2007/04_Aprile/19/cazzullo_fassino_partito_democratico.html

⁶² Még az új párt vezetősége sem volt egységes, Occhettót nem a pártkongresszuson, hanem csak a központi bizottság kongresszust követő második ülésén választották meg főtitkárnak. Fassino 2003. 202–204.

⁶³ Uo. 206.

mének mindmáig legvitatottabb figurája. Az olasz baloldalon belüli kommunista hegemonia elvitatásának és megszüntetésének célkitűzés jegyében politizált, ami rendkívül feszült, már-már ellenséges viszonyt eredményezett a két párt között. 1991–1992-ben már világos volt, hogy nem sikerült Craxi terve, sőt a Tiszta Kezek vizsgálóbíró-csapat romba döntötte a szocialista pártot, személy szerint Craxi is vád alá került, az olasz szocialista vezető azonban még a Szocialista Internacionálé alelnöke volt, és vétója megakadályozhatta volna a PDS felvételét. Fassino emlékezése az egyik legértékesebb közvetlen forrás a Craxival folytatott tárgyalásokról, amelyek végeredményeként a Szocialista Internacionálé 1992. szeptemberi berlini kongresszusa tagpártjai közé fogadta a PDS-t.⁶⁴

Miközben 1996-ig Fassino az PDS külügyi titkáráként a párt külügyeit intézte az ország belpolitikájában viharos és zavaros folyamatok zajlottak. Befejeződött az első köztársaság pártrendszerének összeomlása. Az első köztársaság „leválthatatlan” hatalmas pártja, a „nagy fehér bálna”, a kereszténydemokrata párt szétszéledt, töredékei egy-egy talpon maradt vezető körül csoportosultak. Utódpárt nélkül megsemmisült a szocialista párt és az első köztársaság kis kormánypártjai is. Megerősödött az Északi Liga. A hirtelen kiürült nagy jobb-közép térséget elfoglalva megjelent, sőt 1994-ben rövid ideig kormányhoz is jutott Silvio Berlusconi új típusú Hajrá Olaszország! mozgalma/pártja. Az időközben átalakult a választási rendszer is, az új rendszer választási szövetségekbe tömörülésre ösztönözte a pártokat.⁶⁵ Az 1996-os választásokra a PDS-nek sikerült összehoznia Berlusconival szemben a balközép Olajfa pártszövetséget, amely Romano Prodi miniszterelnök-jelöltségével meg is nyerte a választásokat.⁶⁶

Az országos politika első vonalában

Az Olajfa-kormányzás éveiben (1996–2001) Fassino miniszter: az első Prodi-kormányban külügyminiszter-heyettes,⁶⁷ D’Alema

⁶⁴ Uo. 226–230., 260–263.

⁶⁵ Horváth Jenő: *Az első Olasz Köztársaság alkonya?* In *Társadalmi Szemle*, 1996. 8–9. 50–64. A változások összefoglaló áttekintését lásd Molnár 2011, 35–90.

⁶⁶ Molnár 2011.104–152.

⁶⁷ 1996. május 16-tól 1998. október 21-ig Fassino „felügyelete” alá tartozott az Európa-„terület”, mind az Európai Unió, mind Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa, az európai és az euroatlanti multilaterális szervezetek (NATO, UEO, OCSE, OSCE) ügyei, ráadásul még a külföldön élő olaszok és az Olaszországba irányuló migráció ügyei is.

egymást követő két kormányában külkereskedelmi miniszter,⁶⁸ Giuliano Amato kormányában pedig igazságügyi miniszter.⁶⁹

A középbal Olajfa-kormányok sok és sokféle pártra támaszkodtak. A kormányalakítási tárgyalások közben kialakult alkukból következett, hogy Fassino „csak” külügyminiszter-helyettes lett. Emlékezése alapján hihető, hogy valóban elégedett volt a tisztséggel. A „főnöke” a nála egy nemzedékkal idősebb, a külügyekben is nagytekintélyű Lamberto Dini volt, aki mind a négy Olajfa-kormányban megtartotta a külügyi tárcát.⁷⁰ Súrlódások és vetélkedés nélkül tudtak együttműködni.⁷¹ Az OKP-ban majd a PDS-ben külügyi titkárként szerzett ismeretei és tapasztalatai alapján Fassinónak nem voltak kisebbségi érzései beosztottjai, a Palazzo Farnese „örök” főhivatalnokaival szemben sem.⁷² Külügyminiszter-helyetteségre emlékezve részletesebben ír kelet-közép-európai reláció területén végzett munkájáról. Elmondja, hogy a térség a két világháború közötti időszakban az olasz külpolitika egyik fő irányának rangjára emelkedett, különösen Dino Grandi és Galeazzo Ciano külügyminiszterségének éveiben. Miután azonban Olaszország a második világháborúban elvesztette nagyhatalmi szerepét, majd a hidegháborús nemzetközi rendszerben a nyugati világban találta meg a helyét, a közép-kelet-európai országok pedig a szovjet impériumba kerültek, elsorvadtak a térséggel való kapcsolatok. A berlini fal leomlásával hirtelen megváltozott Olaszország számára a térség helyzete. A változást értelmezni képes politikusok számára világossá vált, hogy Közép-Kelet-Európa Olaszország szomszédja, kapu Európa keleti fele felé, hogy Németország egyesülésének Európa újraegyesítése lesz a folytatása. Az új korszak első éveiben a velencei Gianni De Michelis külügyminiszter meg is próbálta felújítani az olasz–közép-európai együttműködést, azonban személyét és a

⁶⁸ 1998. október 21-től 2000. április 26-ig.

⁶⁹ 2000. április 26-tól 2001. június 11-ig.

⁷⁰ Dini, a „Bakár” 1931-ben született Firenzében. Dini közgazdász diplomájának megszerzése után két évtizeden át New Yorkban az IMF-ben dolgozott. Ragyogó karrier után 1979-ben hazatért, 1994-ig az Olasz Nemzeti Bank főigazgatója volt. 1995 elejétől másfél éven át egy szakértő kormányt vezetett. Az Olajfa pártszövetséghez egy körülötte alakult politikai csoportossal csatlakozott. Életút-interjú kötete Dini, Lamberto: *Fra Casa Bianca e Botteghe oscure. Fatti e retroscena di una stagione alla Farnesina. Intervista di Maurizio Molinari*. Guerini e Associati, Milánó, 2001.

⁷¹ Fassino 2003. 283–286.

⁷² Uo. 285–286.

terveit is elsodorták az olasz kenőpénzes botrány és a délszláv háborúk hullámai. Fassino elmondja, hogy amikor külügyminiszter-helyettesként újra előállt azzal a tézissel, hogy térségünknek Olaszország számára „vitális” és „stratégiai” jelentősége van, gyakran hallotta az ellenvetést: Mitteleuropa és a Balkán? Ugyan, mit keresünk ott? Hiszen „ott vannak már a németek”.⁷³ Fassino azonban hitt abban, hogy Olaszországnak a saját maga és EU jövője szempontjából is „küldtetése” van ebben a térségben. Elképzeléséhez „biankó csekket” kapott Prodi miniszterelnöktől, aki Európában soron következő lépésnek tekintette az EU keleti bővítését, és Dini külügyminisztertől is, aki keleti irányban egészen Moszkváig tekintett.⁷⁴

Fassino olasz keleti politikáról álmodott és nekilátott a megvalósításának. Ehhez az egyik első lépésként az Olaszország, Szlovénia és Magyarország közötti szoros, egyeztetett együttműködés megteremtését tűzte ki célul. Gyorsan sikerült rendeznie az olasz–szlovén kapcsolatokat, amelyre igencsak ránehezedtek a múlt terhei, mégis hamarosan alapvetően megváltozott a két ország kapcsolata. Szlovénia jól sáfárkodott a Róma által felajánlott lehetőséggel, elválasztotta sorsát a Balkántól, és a kis délszláv állam hamarosan az EU legreményteljesebb tagjelöltjévé lépett előre.⁷⁵ Fassino ahhoz képest, hogy mennyit ír az „olasz–szlovén–magyar háromszögről” annak harmadik eleméről, Magyarországról csak említés szintjén szól, pedig más forrásokból tudjuk, hogy többször tárgyalt Budapestről, járt is itt és egyezményeket is aláír. Most itt nem találgatnám hosszasan, hogy miért ez a szűkszavúság. Azért sem, mert a magyar külpolitika ezen éveinek a története feldolgozatlan még, hasonlóképpen mint az olasz keleti politika, ezen fejezete. Mégis az a benyomásom, hogy a magyar külpolitika irányítói nem mérték föl igazán, hogy milyen hasznokat ígért Róma kezdeményezése. Bizonyosnak látszik, hogy Budapest részéről közel sem mutatkozott olyan koncepcionális megalapozottság, következetesség és ügybuzgalom az olasz kezdeményezések iránt, mint Fassino részéről. A magyar külpolitikára valószínű, hogy azokban az években csak sokadrangú jelentőségűnek tekintette az olasz relációt, Fassino kezdeményezését pedig talán csak epizodikus jelentőségűnek. (Bár Fassino kül-

⁷³ Fassino 2003, 297.

⁷⁴ Uo. 303–305.

⁷⁵ Uo. 286–303.

kereskedelmi miniszterként is kiállt mellette). A magyar diplomácia mentségéül lehet felhozni, hogy a koszovói háború (1999) következtében igencsak bonyolulttá váltak a térség problémái is. De mikor nem bonyolult a külpolitika? Egy kis ország számára mindenképpen hasznos, ha komolyan odafigyel, ha egy közeli, nálánál jóval nagyobb ország ígéretes perspektívát kínál számára.

A 2001. évi parlamenti választásokon az Olajfa pártszövetséget legyőzte Berlusconi pártkoalíciója. A választási vereség után széthullott az Olajfa pártszövetség, és főereje, a PDS Baloldali Demokratákra (Democratici di Sinistra) változtatta a nevét. A párt rendkívüli kongresszusa (2001. november 16–18.) Fassinót választotta meg főtitkárának.⁷⁶ Hat éven át, 2007. október 14-ig maradt ezen a poszton. Az emlékirat azonban 2001-ben véget ér.

A Fassino-memoár helye az olasz baloldali emlékirat-irodalomban

Főtitkárságának első szakaszában, 2003 tavaszán, 53 éves korában – talán pályájának zenitjén – írta meg Fassino az emlékiratát. Első pillantásra szokatlan időpont a memoáráráshoz. Ugyanis a politikusok rendszerint a politikai színpadról való kiszorulásuk után, vagy idős korban, a visszavonulásukat követően írnak emlékiratot. Leginkább a maguk mentségére vagy hírnevüknek növelésére. Az előbbi indíték aligha működött Fassinónál – láttuk – nem tagadja kommunista múltját, ellenkezőleg. A nevének/hírének növelése motívum azonban őt is mozgatta. Hírnévre minden politikusnak szüksége van, nyilvánvalóan szerzőnk az emlékirattal is „meg akarta mutatni magát”. A már idézett interjúban így fogalmazott: „Olyan iskolából jövök, ahol arra tanítottak, hogy nem kell tagadni a személyes ambíciókat, csak alá kell azokat rendelni a jó politikai tervnek.”⁷⁷ A memoár előszavában a politikusok szokványos emlékiratírói célkitűzéseket hangoztatja: azt, hogy politikusi hitvallásából fakadt a könyvírás, hiszen egy politikai párt csak akkor tudja felmérni a jövőjét és megfogalmazni a céljait, ha alaposan ismeri a maga múltját, a történetét. A történész örömmel konstatálja, hogy Fassino azok közé a politikusok közé tartozik, akik számára még axióma a bejárat út kritikai áttekintésére, a múlttal való szembenézésre törekvés. Memoárszerzőnket még az is ösztönözte az írásra – mint írja –, hogy az olasz

⁷⁶ Uo. 286–303.

⁷⁷ Cazzullo 2007.

baloldal legnagyobb erejét képező párt egyik vezetőjeként kötelességének tekintette elmondani: mit gondolt és tett, főként, hogy megértesse, hogy véleménye szerint merre kellene mennie az olasz baloldalnak.⁷⁸

A XX. század második felében sokan írtak hasonló céllal memoárt Olaszországban – az olasz baloldali emlékirat-irodalom rendkívül gazdag. Ha annak csak a kommunista és a posztkommunista szektorát nézzük, a pártalapítók nemzedékének (az OKP-t 1921-ben alapították), az első kommunista nemzedék tagjainak az emlékiratairól elmondható, hogy szám szerint kevés íródott (kevesen is voltak, és csak néhányan kerültek olyan helyzetbe, hogy memoárt írjanak), s a művek nagyobb része a korabeli kommunista propaganda céljait szolgálta, annak jellegzetes tematikus és stílusjegyeit mutatja. A második nemzedék ellenben ezres nagyságrendben produkált emlékiratokat. Az első nagy hullámot a partizánok, a „faji törvények” alapján üldözöttek, az „új pártba” belépett parasztok, munkások és leginkább az értelmiségek emlékiratai képezik: az „egyszerű harcosok” írásaitól az irodalomtörténeti szempontból is kiemelkedő értékű alkotásokig tart a skála. Ez a nemzedék hosszú időn át, egészen az ezredfordulóig produkált emlékiratokat. A harmadik nemzedékhez tartozók emlékiratai nagyrészt még nem íródtak meg – Fassino könyve az első fecskék közé tartozik. Bevallottan politikai célokat szolgál ugyan, de éppen az olasz politikai küzdelmek megváltozott terepe, az embereknek a politikához, azon belül a pártokhoz való megváltozott viszonya következtében csak zárványokban hordozza a régebbi propagandista jegyeket.

Fassino a *Szenvedéllyel* címet adta az emlékiratának. A híres svájci olasz szobrász, Alberto Giacometti figuráira hasonlító szerző (192 cm magas és 66 kg súlyú) szenvedélyes politikus, szenvedéllyel is ír, mégis kerüli az eszmékben és politikában hozzá közelálló heroizálását és ellenfelei demonizálását is. Az utóbbiakról meglepően keveset ír. Talán azért is, mert tudja, hogy idővel ellenfeleink egy részéből akár szövetséges is lehet.

A magyar olvasó örömmel látja, hogy Fassino nem felejtette el *A Pál utcai fiúk* metaforáit és ideáit – szenvedélyesen küzdött – s gyakorló torinói polgármesterként vélhetőleg ma is küzd azokért.

---

⁷⁸ Fassino 2003. 10–11.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

ACNSAS	Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Securității Arhivelor ii. (A Securitate Irattárát vizsgáló Országos Bizottság Levéltára, Bukarest)
ACNSAS, foVVA	Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității. (A Securitate Irattárát vizsgáló Országos Bizottság Levéltára, Bukarest), fond operativ Vaida-Voevod Alexandru.
Adenauer 1965	Adenauer, Konrad: <i>Erinnerungen 1945–1953</i> . DVA, Stuttgart, 1965.
Adenauer 1966	<i>Erinnerungen 1953–1955</i> . DVA, Stuttgart, 1966.;
Adenauer 1967	<i>Erinnerungen 1955–1959</i> . DVA, Stuttgart, 1967..
Adenauer 1968	<i>Erinnerungen 1959–1963. Fragmente</i> . DVA, Stuttgart, 1968
AMAE, SE 1956–1960 H	Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Série: Europe, 1956-1960, sous-série: Hongrie
Andorka 1978	<i>A madridi követségtől Mauthausenig. Andorka Rudolf naplója</i> . Összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Lőrincz Zsuzsa. Kossuth Könyvkiadó, 1978.
ANIC	Arhivele Naționale Istorice Centrale. (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest)

ANIC, foVVA	Arhivele Naționale Istorice Centrale. (Nemzeti Történelmi Központi Levéltár, Bukarest) fond Vaida-Voevod, Alexandru
Antal 2004	<i>Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai.</i> Szerk.: Gergely Jenő. Palatinus Kiadó, Budapest, 2004.
Argetoianu 1991	Argetoianu, Constantin : <i>Pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri.</i> A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Ardeleanu, Ion. Editura Albatros, Bukarest, 1991. 1.köt.
Bachó 1930	Bachó László, dezséri (szerk.): <i>A magyar kir. Honvéd Ludovika Akadémia története. A magyar királyi honvéd Ludovika Akadémia kiadása,</i> Budapest, 1930.
Barcza 1994	Barcza György: <i>Diplomata emlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból.</i> 1–2. köt. Szerk.: Bán D. András. Európa Könyvkiadó – História Szerkesztősége, Budapest, 1994.
Bárdi–Wéber 1998	Bárdi Nándor - Wéber Péter: <i>Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai.</i> In <i>Limes</i> , 1998. 4. sz. 2. köt.
Betea 2008	Betea, Lavinia: <i>Partea lor de adevăr. Maurer și lumea de ieri. Mărturii despre stalinizarea României.</i> Compania, Bukarest, 2008.
Bethlen 1988	<i>Bethlen István emlékirata 1944.</i> Szerk.: Romsics Ignác. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1988.

Boia 2010	Boia, Lucian: „Germanofilii”. <i>Elita intelectuală românească în anii primului război mondial</i> . Humanitas, Bukarest, 2010.
Borhi 2009	Borhi László: <i>Akár német megszállás árán is: Magyarország szerepe az Egyesült Államok külpolitikájában, 1942–1944</i> . In <i>Századok füzetek 2.</i> (Szerk.: Pál Lajos) Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2009. 7–48.
Borsi-Kálmán 1993	Borsi-Kálmán Béla: <i>Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez</i> . Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
Brucan 1992	Brucan, Silviu: <i>Generația irosită. Memorii</i> . Editura Univers – Calistrat Hogaș, Bukarest, 1992.
Cazzullo 2007	Cazzullo, Aldo: <i>Fassino: nel Pd vorrei Ciampi. Colloquio con il numero uno della Quercia</i> . In <i>Corriere della sera</i> , 2007. http://www.corriere.it/Primo_Piano/Politica/2007/04_Aprile/19/cazzullo_fassino_partito_democratico.html
Chartier 2009	Chartier, Roger: <i>A világ mint reprezentáció</i> . In: Kisantal Tamás (szerk.): <i>Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem</i> . Kijárat Kiadó, Budapest, 2009.
Czettler 2000	Czettler Antal: <i>A mi kis élethalál kérdéseink. A magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig</i> . Magvető Kiadó, Budapest, 2000.
DIMK	<i>Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945</i> . I–V. köt. Főszerk.: Zsigmond László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962–1982.

Duca 1982	Duca, Ion Gheorghe: <i>Amintiri politice</i> . I-II-III.köt. Jon Dumitru Verlag, München, 1982
Fassino 2003	Fassino, Piero: <i>Per passione</i> . Rizzoli, Milánó, 2003.
Filitti 1925	Filitti, Ioan C.: <i>Clasele sociale în trecutul românesc</i> . Atelierele Grafice SOCEC, Bukarest, 1925. (különösen: 11–17.)
Fischer 2001	Fischer Ferenc: <i>A megosztott világ</i> . Dialóg-Campus, Budapest – Pécs, 2001.
Fotić 1995	Fotić, Konstantin: <i>Rat koji smo izgubili. Tragedija Jugoslavije i pogreška Zapada. Memoari</i> . (Szerk.: Lazić, Života – Grahovac, Žika) Slavica [Biblioteka Vajat] Belgrád, 1995.
Főszerkesztői értekezletek 2007	„...a háború szolgálatában.” Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25. Sajtó alá rendezte, jegyzetek: Joó András. Napvilág Kiadó – Magyar Távirati Iroda, Budapest, 2007.
Gafencu 1991	Gafencu, Grigore: <i>Însemnări politice</i> . Kiadta és az utószót írta Neagoe, Stelian. Humanitas, Bukarest, 1991.
Galántai 1989	Galántai József: <i>Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919–1920</i> . Maecenas Könyvkiadó, Budapest, 1989.
Gergely 2001	Gergely Jenő: <i>Gömbös Gyula</i> . Vince Kiadó, Budapest, 2001.
Gyurkó 1987	Gyurkó László: <i>1956</i> . Magvető Kiadó, Budapest, 1987.
HL	Hadtörténelmi Levéltár

HL TGY	Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjtemény
Hodža 2004	Hodža, Milan: <i>Szövetség Közép-Európában. Gondolatok és visszaemlékezések.</i> Kalligram Kiadó, Pozsony, 2004.
Horthy 1993	Horthy Miklós: <i>Emlékirataim.</i> Szerk.: Antal László. Európa Könyvkiadó – História Szerkesztősége, Budapest, 1993.
Horváth A. 2003	Horváth Andor: <i>Tanúskodni jöttem. Válogatás a két világháború közötti román emlékirat- és naplóirodalomból.</i> Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2003.
Horváth Sz. 2007	Horváth Sz. Ferenc: <i>Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931-1940).</i> Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2007.
Hory 1987	Hory András: <i>Bukaresttől Varsóig.</i> Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Pritz Pál. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1987.
Ioanid 2008	Ioanid, Radu (szerk.): <i>Dosarul Brucan. Documente ale Direcției a III-a Contraspionaj a Departamentului Securității Statutului (1987–1989).</i> Polirom, Bukarest, 2008.
Iordache 1994	Iordache, Anastasie: <i>Ion I. C. Brătianu.</i> Editura Albatros (Historia), Bukarest, 1994.
Izsák 1998	Izsák Lajos: <i>Rendszerváltástól rendszerváltásig.</i> Kulturtrade Kiadó, Budapest, 1998.

Jeszenszky 1994	Jeszenszky Géza: <i>Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)</i> . Magyar Szemle Kiadó, Budapest, 1994.
Joó 2008	Joó András: <i>Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944</i> . Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.
K. Horváth 2003	K. Horváth Zsolt: <i>Önarcképcsarnok. A személyes emlékezés mint történeti probléma</i> . In: Szekeres András (szerk.): <i>A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa</i> . L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2003.
Kádár 1978	Kádár Gyula: <i>A Ludovikától Sopronkőhidáig</i> . I–II. köt. Magvető Kiadó, Budapest, 1978.
Kállay 1991	Kállay Miklós: <i>Magyarország miniszterelnöke voltam 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban</i> . 1–2. köt., Szerk.: Antal László. Bev. tan.: Macartney, C. A.. Európa Könyvkiadó – História Szerkesztősége, Budapest, 1991.
Király 1981	Király Béla: <i>Az első háború szocialista országok között. Személyes visszaemlékezések az 1956-os forradalomra</i> . Magyar Öregdiák Szövetség Bessenyei Kör, New Brunswick, 1981.
Király 1986	Király Béla: <i>Honvédségből Néphadsereg. Személyes visszaemlékezések</i> . Magyar Öregdiákszövetség, New Brunswick, 1986.
Király 1989	Király Béla: <i>Honvédségből Néphadsereg</i> . Co-Nexus, Budapest, 1989.

Király 1990	Király Béla: <i>Forradalomtól forradalomig. Válogatott tanulmányok, beszédek és interjúk, 1982–1990.</i> Atlanti Kiadó, Budapest, 1990.
Király 2003	Király Béla: <i>A forradalom folytatása Ázsiában 1961.</i> Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, Budapest, 2003.
Király 2004	Király Béla: <i>Amire nincs ige. Visszaemlékezések, 1912–2004.</i> HVG, Budapest, 2004.
Kosztá 2010	Kosztá István: <i>Nem (csak) Erdély volt a tét - kései tudósítás a párizsi konferenciáról.</i> Kárpátia Stúdió Kft., Csíkszereda-Budapest, 2010.
Kosztá 2011	Kosztá István: <i>Mária királynő párizsi követsége 1919. Nem (csak) Erdély volt a tét.</i> Kárpátia Stúdió Kft., Budapest, 2011.,
Kubinyi 1996	Kubinyi Ferenc: <i>A katonapolitika regénye.</i> Malomfalvi Kiadó – Magyarok Vasáérnapja, Thousand Oaks, 1996.
Küsters 2005	Küsters, Hans Jürgen: <i>Die „Erinnerungen“ Konrad Adenauers.</i> In: Bosbach, Franz – Brechtken, Magnus (szerk.): <i>Politische Memoiren in deutscher und britischer Perspektive. Political Memoirs in Anglo-German Context.</i> De Gruyter Saur, München, 2005.
Lakatos 1992	Lakatos Géza: <i>Ahogy én láttam.</i> Szerk.: Antal László. Európa Könyvkiadó – História Szerkesztősége, Budapest, 1992.
Lázár 1995	Lázár Andor: <i>Emlékezéseim.</i> Ráday gyűjtemény, Budapest, 1995.

Lejeune 2008	Lejeune, Philippe: „A napló mint antifikció.” In: Mekis D. János, Z. Varga Zoltán (szerk.): <i>Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.</i> L'Harmattan Könyvkiadó – Pécsi Tudományegyetem Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, Budapest, 2008.
Maior 1993	Maior, Liviu: <i>Alexandru Vaida-Voevod între Belvedere și Versailles (însemnări, memorii, scrisori).</i> Editura Sincron, H. n., 1993.
Maior 2010	Maior, Liviu: <i>Alexandru Vaida Voevod. Putere și defăimare. (Studii.)</i> Editura RAO, Bukarest, 2010.
MAL	Mindszenty Alapítvány Levéltára
Mensing 1994	Mensing, Hans Peter: <i>Die Adenauer-Memoiren: Entstehung, Zielsetzung, Quellenwert.</i> In <i>Historisches Jahrbuch 114.</i> Verlag Karl Alber, Freiburg – München, 1994.
Mikó 1941	Mikó Imre: <i>Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig.</i> Studium, [Reprint], Budapest, 1941
Mindszenty 1989	Mindszenty József: <i>Emlékirataim.</i> Szent István Társulat, Budapest, 1989.
MOL	Magyar Országos Levéltár
MOL, K 608	Magyar Országos Levéltár, Sajtólevéltár, Lapkivágatok decimális rendszerben
MOL, K 609	Magyar Országos Levéltár, Sajtólevéltár, Lapkivágatok országok szerint csoportosítva

MOL, K 64	Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium, Politikai Osztály rezervált iratai
MOL, P	Magyar Országos Levéltár, Kállay Béni iratai
Molnár 2011	Molnár Anna: <i>Olaszország története a második köztársaság idején. Az „első köztársaság” összeomlásától Silvio Berlusconi negyedik kormányáig.</i> Áron Kiadó, Budapest, 2011.
MTA K	Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár
MTI kny	Magyar Távirati Iroda „könyomatos”, napi jelentések
MTI MOT	Magyar Távirati Iroda, Magyar Országos Tudósító
NARA RG 59 GRDS	NARA RG 59. General Records of the Department of State, Bureau of European Affairs, Office of Eastern European Affairs. Records relating to Hungary, 1941–1977.
NARA RG 84 FSODSH	NARA RG 84. Foreign Service Posts of the Department of State Hungary, Budapest, Subject Files Relating to Cardinal Mindszenty, 1956–1972.
Nem engedélyezem 1975	<i>Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából.</i> Összeállította és sajtó alá rendezte: Márkus László, Szinai Miklós, Vásárhelyi Miklós. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975.
Németh 2002	Németh István: <i>Németország története.</i> Aula, Budapest, 2002.
Netzhammer 2005	Netzhammer, Raymund: <i>Episcop În România într-o epoca a conflictelor naționale și religioase.</i> Editura Academiei Române, Bukarest, 2005.

Okváth 2001	Okváth Imre: <i>A katonai elit metamorfózisa, 1945–1950. Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958.</i> Történeti Hivatal, Budapest, 2001.
Ormos 1983	Ormos Mária: <i>Padovától Trianonig, 1918–1920.</i> Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983.
Ormos 2008	Ormos Mária: <i>Németország története a 20. században.</i> Rubicon, Budapest, 2008.
Oroszhegyi 1942	Dr. Oroszhegyi Jósa: <i>Román élet.</i> A mai oláhföld és népe természeti, történeti, közéleti, vallási, erkölcsi, forgalmi, szokási s társadalmi viszonyainak rajza. Sajtó alá rendezte [s a szerző életrajzát összeállította]: Bíró Sándor. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság (Erdélyi ritkaságok, 5.) Kolozsvár, 1942.
OSzK, K	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
Pankovits 2010	Pankovits József: <i>Az olasz baloldal. Antonio Gramsától a Demokratikus Pártig.</i> L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest, 2010.
Pekník 2002	Pekník, Miroslav (összeállította): <i>Milan Hodža. Státnik a politik.</i> VEDA, Pozsony, 2002.
Petres Csizmadia 2010	Petres Csizmadia Gabriella: <i>Az autobiográfiától az én-irodalomig.</i> In <i>Partitatura</i> , 2010/3.
Pihurik 2005	Pihurik Judit: <i>Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton.</i> In: <i>Történelmi Szemle</i> , 2005/1–2. 99–127.

Pihurik 2007	Pihurik Judit: <i>Naplók és memoárok a Don-kanyarból 1942–1943.</i> Napvilág Kiadó, Budapest, 2007.
Pritz 1995	Pritz Pál: <i>A kielii találkozó.</i> In: Uő.: <i>Magyar diplomácia a két világháború között. Tanulmányok.</i> Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995.
Pritz 2005	Pritz Pál: <i>Bárdossy László.</i> In: Uő.: <i>Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok.</i> Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2005. 226–332.
Pritz 2011	Pritz Pál: <i>Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metaszetek.</i> Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2011.
Racovițan 2000	Racovițan, Mihai: <i>Alexandru Vaida Voevod între Memorand și Trianon (1892-1920).</i> Ediția a II-a. Sibiu, 2000.
Rákosi 2009	Rákosi Jenő: <i>Emlékezések.</i> Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvágy, 2009.
Rákosi-kézirat	Rákosi Jenő: <i>Emlékeim.</i> 1926. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény
Raport final	<i>Raport final. Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România.</i> (Szerk.: Tismăneanu, Vladimir – Dobrințu, Dorin – Vasile, Cristian) Humanitas, Bukarest, 2007.
Recker 2010	Recker, Marie-Luise: <i>Konrad Adenauer. Leben und Politik.</i> C.H. Beck, München, 2010.
Romsics 2000	Romsics Ignác (szerk.): <i>Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.</i> Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

Romsics 2009	Romsics Ignác (szerk.): <i>A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948</i> . Osiris Kiadó, Budapest, 2009.
Sauvageot 1937	Sauvageot, Aurélien: <i>Découverte de la Hongrie</i> . Alcan, Párizs, 1937.
Sauvageot 1987	Sauvageot, Aurélien: <i>Souvenirs de ma vie hongroise</i> . Corvina, Budapest, 1987.
Schiller 1933	Schiller Jenő: <i>Rákosi Jenő. Egy mágnatitkár feljegyzései</i> . Káldor Kiadó, Budapest, 1933.
Scurtu 2006	Scurtu, Ioan: <i>Revoluția română din decembrie 1989 în context internațional</i> . Editura Enciclopedică – Editura IRR, Bukarest, 2006.
Seton-Watson 1981	Seton-Watson, Hugh and Christopher: <i>The Making of a New Europe. R.W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary</i> . Methuen, London, 1981.
Shvoy 1983	<i>Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945</i> . Sajtó alá rendezte, a bevezető szöveget írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta Perneki Mihály. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1983.
Sipos 2007	Sipos Balázs: „Ezzel a kérdéssel ne méltóztassanak foglalkozni!” <i>Világháborús sajtóirányítás és az 1942/43-as főszerkesztői értekezletek</i> . In: Főszerkesztői értekezletek 2007. 7–34.
Sipos 2011	Sipos Balázs: <i>Modernizmus és liberalizmus. A Budapesti Hírlap és a Nyugat párbeszédei</i> . In: Finta Gábor, Horváth Zsuzsa, Sipos Lajos, Szénási Zoltán (szerk.): <i>A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései</i> . Argumentum Kiadó, Budapest, 2011.

Somorjai 2008	Somorjai Ádám: „ <i>His Eminence Files</i> ”. <i>American Embassy, Budapest. From Embassy Archives</i> , 15 (1971). <i>Mindszenty bíboros az Amerikai Nagykövetségen. Követségi Levéltár</i> , 15 (1971). METEM, Budapest, 2008.
Somorjai 2011	Somorjai Ádám: <i>Mindszenty bíboros követségi levelei az Egyesült Államok elnökeihez. 1956–1971. Letters to the Presidents, Cardinal Mindszenty to the Political Leaders of the United States</i> . METEM, Budapest, 2011.
SP	Printing House Square Papers, Steed Papers
Steed 1924	Steed, Henry Wickham: <i>Through Thirty Years. 1892–1922</i> . Heineman, London 1924.
Sturdza 1983	Sturdza, Mihail-Dimitri: <i>Dictionnaire historique et généalogique des Grandes familles de Grèce d’Albanie et de Constantinople</i> . Chez l’auteur, 7, rue de la Néva, F-75008, Paris, 1983
Szász 1986	Szász Zoltán (szerk.): <i>Erdély története</i> . Harmadik kötet. 1830-tól napjainkig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
Szegedy-Maszák 1996	Szegedy-Maszák Aladár: <i>Az ember ősszel visszanez... Egy volt magyar diplomata emlékiratiból</i> . 1–2. köt. Szerkesztette, válogatta, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta Csorba László. Európa Kiadó – História Szerkesztősége, Budapest, 1996.
Szekfű 1989	Szekfű Gyula: <i>Három nemzedék és ami utána következik</i> . ÁKV – Maece-nas, Budapest, 1989.
Tóth Pál Péter 1989	Tóth Pál Péter: <i>Egyetlen célom a konszolidáció volt. Beszélgetés Király Bélával</i> . In <i>Tekintet</i> , 1889, 2. sz.

Újpestery 1987	Újpestery Elemér: <i>Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában.</i> Magvető Kiadó, Budapest, 1987.
Ullein-Reviczky 1993	Ullein-Reviczky Antal: <i>Német háború – orosz béke: Magyarország drámája.</i> Szerk.: Antal László. Európa Kiadó, Budapest, 1993.
Ungváry 2004	Ungváry Krisztián: <i>A magyar honvédség a második világháborúban.</i> Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
Vaida-Voevod 1994–1998	Vaida Voevod, Alexandru: <i>Memorii. I–IV.</i> A szöveget gondozta, az előszót, a jegyzeteket és a kommentárokat írta Şerban, Alexandru. Editura Dacia, Kolozsvár, 1994., 1995., 1997., 1998.
Vaida-Voevod 2006	Vaida-Voevod, Alexandru: <i>Memorii. I–IV.</i> Szerk.: Şerban, Alexandru. Editura Dacia. Kolozsvár, 2006.
Veres-kézirat	Veress Sándor: <i>Románia története.</i> Kézirat, 214 folió. MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 10.491/7.
Wilhelmstrasse 1968	<i>A Wilhelmstrasse és Magyarország 1933–1944.</i> Szerk. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

RESUMES

Pál Pritz

INTRODUCTION

Many of today's historians are unable to write in a language understandable to a wide public. Meanwhile the discipline of history has many more tools at its disposal today than ever before to recover the past credibly. In contrast with the present trend the author believes that history is not just a representation of the past, but is the past. The truly essential question is: does the story told by the historian mirror or distort the past.

The serious historian must also be versed in the theoretical and methodological questions of historiography. S/he is more than the antiquarian collector of facts. S/he has to think about the meaning of historical evidence. S/he revives the practice of source evaluation. While engaging in his/her chosen study, s/he pays attention to the structures of the *longue durée*. S/he knows that in the absence of comparisons of international outcomes, one cannot accomplish real results. In order to consider correctly the importance of the actor in history, s/he must weigh constantly the character and personality dynamics, as well as the intellectual baggage of her/his hero. S/he knows that there is no single recipe for finding a meaning in the relationship between personality and history. These can be grasped only through far-reaching research projects. Today's historian must also be familiar with the significant conclusions of the other social sciences. There is no historian without a worldview and ideological principles. Consequently in numerous instances it is rather difficult, yet absolutely necessary, to overcome ideological biases and to disregard national prejudices.

The narration of such an historian, therefore, has the potential of being the clearest. This holds true even when memoirs are considered. The historian knows that the memoir is an important but risky source, for in numerous cases it is a storehouse of deliberate lies. The memoir is merely one element of the cumulative knowledge of the historian.

The historian must stick to the fact that for non-historians s/he is potentially the most capable person to reveal credibly the

reality of the past. This is not a statement of conceit. Specialization is the foundation of the modern world. People should do what they are trained for. The cobbler should make shoes, illnesses should be cured by physicians, justice should be meted out by the judge, etc. Thus, it is the historian who should talk about the past. At the same time, it is everyone's inalienable right to remember and remembrance soothes the soul. From this recollection, however, for various reasons and in many cases, one cannot obtain an accurate image of the past.

It is worth repeating that it is the historian who has the potential to present the reality of the past in the most authoritative way. Through the examination of fifteen memoirs this volume pleads the justice of this claim.

Géza, Jeszenszky

THE MAN WHO HELPED TO DIG THE GRAVE OF THE AUSTRO- HUNGARIAN MONARCHY

The Memoirs of H.W. Steed

Henry Wickham Steed (1871–1956) was an English journalist, the correspondent of the London Times first in Berlin, then in Rome, and from 1902 to 1913 in Vienna. During World War I he was foreign affairs editor, and from 1918 editor of what then was the most influential and respected newspaper in the world. He enjoyed the full confidence of its proprietor, Lord Northcliffe, who was an inveterate opponent of Germany even before 1914, and became director of propaganda in the last, decisive phase of the war.

Steed's memoirs (*Through Thirty Years. A Personal Narrative*) cover the most important events and tendencies of international politics between 1892 and 1922. It makes interesting reading even today, and despite the vast amount of literature on the origins and the conduct of World War I, as well as its aftermath, the book is an important source for historians. The first volume is a highly partisan account of foreign policy leading to the outbreak of the war, written from the vantage point of Vienna. The main theme is how the Monarchy became increasingly a victim and a tool of the

aggressive ambitions of Germany and its unbalanced emperor. For Hungarians and their neighbors it is of special significance to see how Steed transitioned from a sympathizer of Hungarian policy and ambitions to a most severe critic of the same. He resorted to the high moral ground of the alleged mistreatment of the non-Hungarian national minorities, but in reality was influenced mostly by what he saw as a special relationship between the Hungarian political elite and Emperor William II.

The second volume shows the authors' intensive work for victory in the war. Its most successful element was to convince the political leaders of Britain and her allies that the key to victory was to abandon the century-old doctrine of keeping a Great Power in central Europe and to endorse the break-up of the Austro-Hungarian Monarchy into small, purportedly nation-states. Steed gives a detailed account of his and R.W. Seton-Watson's collaboration with Czech, Croat and Serb exiles, and (only temporarily) successful efforts to reconcile the differences between the war aims of Italy and the South Slavs. The self-confident and somewhat conceited author belittles the views of those Britons who, with more foresight, preferred to federalizing, rather than destroy, the multinational Monarchy. On the whole the 1919 Paris Peace Conference realized the territorial proposals drawn up for central Europe by Steed and Seton-Watson; therefore, the two bear responsibility for the subsequent conflicts among the nations of that area, which facilitated the Nazi and later the Soviet conquests there.

Béni L. Balogh

ALEXANDRU VAIDA-VOEVOD AND HUNGARIAN-ROMANIAN COEXISTENCE

Alexandru Vaida-Voevod's political career, spanning many decades with a number of sharp turns, is an integral part of Hungarian-Romanian coexistence. The majority of Romanian historians have examined his political life only up to 1920. Until that date Vaida-Voevod spent almost all his energy on the national liberation of the Romanians in Transylvania, and then, as a participant of the Paris Peace Conference in 1919, on the

annexation of Transylvania to Romania. To date, there has not been a comprehensive examination of his more convoluted post-peace conference political career. While dealing with Vaida-Voevod's activities at the Paris Peace Conference, this essay puts the emphasis on the two-and-a-half-decade-long period after 1920. Under the new constellation, was there a change in Vaida-Voevod's attitude toward the erstwhile Hungarian state, the Hungarians in Transylvania, and elsewhere? And if there was, in what sense?

On the basis of his extensive memoirs and Hungarian and Romanian archival sources, the author of the essay concludes that Vaida-Voevod, as a member of the majoritarian nation, often dealt with the issue of minorities in an unfathomable and contradictory way. His behavior demonstrated a great deal of opportunism as he adjusted his position to the needs of the actual political situation and his immediate self-interest. Although he always opposed the aggressive assimilation of minorities, his actions, however, fell short of a well-reasoned, consistent, tolerant and principled stance. Still, he was anxious to nurse positive personal relationships with the representatives of the Hungarian minority in Transylvania. It is well known that he was on good terms with the publicist Béla Demeter and the renowned writer Áron Tamási. He retained the Hungarian culture, which he thoroughly absorbed during his childhood and youth, for many decades thereafter.

Sándor Szakály

DIARY, DIARY-LIKE MEMOIR OR MEMOIR?

*The Responsibility of Diary Writers and
the Importance of Source Criticism Based
on Kálmán Shvoy's Secret Diary and
Memoir, 1918–1945*

In 1983 Kálmán Shvoy's newly published "memoir" became a best-seller in Hungary. The book, made available by Kossuth Könyvkiadó (Kossuth Publishing House), and refereed by György Ránki, seemed to have an unquestionable authenticity.

The attentive reader, the historian familiar with the era, soon realized, however, that the publication was a “peculiar mixture” of facts and misstatements, and should have needed more critical attention from the publisher and the referee.

The Shvoy book serves as a perfect example of how a manuscript can be published solely on the merit of the topic, irrespective of its lacking thorough prepublication preparation by the in-house editors. For this reason, from the vantage point of the present, it is desirable to re-examine objectively the contents of the book and the motives of its author for writing his “diary, diary-like memoir, and memoir.”

Shvoy’s work unambiguously shows the author as a vain person with hurt feelings, who believes that his military career was incomplete, as he was never promoted to chief of the army’s general staff, or better yet, commander in chief of the army. Shvoy believes that these were the doings of various intriguers—some of them scheming directly against him. In his opinion the intriguers were none other than “those Viennese,” the people who once attended the General Staff Academy (Kriegsschule) in Vienna. Keep in mind that Kálmán Shvoy attended the same military school between 1903 and 1905.

Shvoy’s military career, however, can be considered complete in spite of the slights he ruefully mentions. After retiring from the army, he accepted a political position in the governing party led by Gyula Gömbös, and became Member of Parliament in 1935—which was an atypical post for a former military leader.

This study answers the thorny question as to what really led Kálmán Shvoy to write his manuscript.

Balázs Sipos

FACT, EXPERIENCE, STORY.

Jenő Rákosi’s Autobiographic Memoir and Its Meanings

Jenő Rákosi (1842–1929) was one of the most important journalists of the Dualist era and of Hungary during the 1920s. His work, *Emlékezések* (Remembrances), written in 1926 is a memoir and autobiography, which also contains both short and

long journalistic passages. His aim is to write about past events, but also about his life and the meaning of post-1867 Hungarian history.

It is a self-defense against efforts that aimed to stigmatize and marginalize him for political reasons. The motive for these endeavors was that Rákosi remained a liberal in an anti-liberal era as he attacked the new authoritarian political system. He stood up against anti-Semitism and believed that the nation is a cultural and not a racial community.

In *Emlékezések* Rákosi reacts to criticism in a unique fashion. Basically, he writes about the way he became a prominent and important public figure in a prospering Hungary. Thus he presents his life as a success story, although he had lost much of his influence by 1926. To sustain his account, he skips over most of the events between 1919 and 1926. For example, he fails to mention that he was forced to leave *Budapesti Hírlap* (Budapest Courier), the daily he founded and of which he was the editor in chief. Here and there he recounts the indignities he allegedly suffered after 1919, but offers no specifics. He writes about the Trianon Peace Treaty in a similarly vague manner, although he was a key figure in the revisionist movement.

The study also notes the differences in the description of the same themes as these appear in *Remembrances*, its draft, and his articles. For example, his views about modern Hungarian literature and World War I vary considerably. He is also inconsistent when it comes to the discussion of his identity conflict caused by his German heritage warring with his Hungarian nationalism.

Gergely Bődők

MILAN HODŽA AND HUNGARIAN-SLOVAK RELATIONS *The Image of Hungary and Hungarians in the Slovak Mirror*

Milan Hodža, the interwar Czechoslovak prime minister is a recently rediscovered representative of Czech and Slovak political traditions. After decades of neglect the examination of his

life-work has become one of the most popular subjects of Slovak historiography and political thought. The major reason for this surge of interest may reside in the fact that Hodža was not only a journalist, minister, and eventually a prime minister, but a spokesman for the kind of democratic ideals that could be embraced and followed by today's politicians. In one of his popular and frequently mentioned books, *Federation in Central Europe*, written in emigration, Hodža does not only write about his own memories, but offers a potential program for posterity.

In my study I focus on questions that have not been answered in detail yet, namely how the Hungarian minority is represented in the book, what are the historical events mentioned by Hodža that are disputed by Hungarians and Slovaks, and how does he present these. The retrospective tableau is shaded with colorful stories, analyses, fragmented, and selectively picked themes. At the same time the author himself makes mistakes as well: the simplified explanations, faulty generalizations and preconceptions fuel some misconceptions, while his perspective is unable to reach past the borders of central Europe. Despite his unquestioned good intentions, the image transmitted to us indicates that he is not perfectly informed in most cases, confuses historical events or intentionally misinforms the reader. The work, with its aim to bypass nationalism and mutual prejudices, serves as the perfect example, demonstrating that even if the needed empathy is present, there is no rapprochement.

Árpád Hornyák

THE WAR WE LOST

The Memoirs of Konstantin Fotić

Konstantin Fotić, the Yugoslav minister and later ambassador to the United States, represented his country in Washington from 1935 until 1944. During the thirties, the US capital was not considered to be the most prestigious post among the Foreign Ministry officials of this Balkan country. With the approach of World War II, however, a Washington assignment became more and more important and attractive for diplomats. As a result of these developments, the Yugoslav envoy to the US became the focus of political discussions in the Yugoslav

government in exile and among the South Slav (Serb and Croat) emigrants in the United States. The Croats believed that Fotić was a committed follower of the "Great-Serbian" ideology and therefore found him to be the wrong person to represent Yugoslavia. Fotić indeed collected data about the Ustaša crimes and forwarded them to the Allies. His declarations and pronouncements, as well as his close links with the newspaper of the Serbian National Association, *Srbobran*, widened the gap between the Serb and the Croat communities in America.

On the pages of his memoirs the struggles and anxieties of this deeply patriotic Serb diplomat about the fate of his nation and country, comes to life. The memoirs of Konstantin Fotić, *The War We Lost*, with strict source criticism, are a valuable document for the history of World War II in the South Slav lands. They are also a requisite for the study of American-Yugoslav relations and an important contribution to the history of political conflicts within the Yugoslav government in exile.

Henri de Montety

AURÉLIEN SAUVAGEOT'S MEMOIRS: HANDLING SUBJECTIVITY

Aurélien Sauvageot was born in 1897 in Constantinople and died in Paris in 1988. He was the French lecturer at the Eötvös College in Budapest between 1923 and 1931. He then occupied the Finno-Ugrian chair at the School of Oriental Languages (École des langues orientales) in Paris until 1967. He is, among other linguistic and lexicographic works, the author of *Découverte de la Hongrie* (1937) and of *Souvenirs de ma vie hongroise* (1987).

His ideas about, and experiences in Hungary were eclectic, as he was altogether a devoted republican and socialist, an admirer of both Endre Ady and Zsigmond Móricz more than Babits and Kosztolányi. He was somewhat wistful about historical Hungary and his regular dealings with representatives of the Hungarian gentry.

His memoirs are, in his own words, subjective as they ought to have shown what he himself lived through instead of a dry

reality. His book, published in 1937, was a kind of sociological analysis. The memoirs, published in 1987 in a more literary manner, although much further in time from the events themselves, provide a deeper view of Sauvageot's Hungary, as well as his own feelings about the history of France as it influences Hungary's history, particularly with regard to the consequences of the French Revolution.

Levente Püski

RIGHT-WING RADICALISM AND CONSERVATISM IN ANDOR LÁZÁR'S *Memoirs*

One of the important personalities of interwar Hungarian public life, Andor Lázár—during the peak of his career—was the minister of justice in several governments between 1932 and 1938. His memoirs, which were finished in the 1960s but were published only in 1995, were certainly disappointing for those who expected that sensational events, not revealed by earlier historiography, and “old political secrets” could be learned from them. In this respect, his memoirs are characterized by measured restraint. The author admittedly is unable to provide those kinds of information. Rather, he stresses that he wants to give a personal view of the era: he assesses the activities of successive governments, and the way he saw members of the political elite, with whom he kept close contact.

Among others, Andor Lázár wrote his work in order to provide a real and authentic image about the Horthy era, in contrast to the one-sided and biased view of Marxist historiography of the 1950s. Even though historians later confirmed some of his claims, this paper details why his effort did not achieve the desired results. First of all, this is due to the fact that the memoirs are based almost entirely on his recollections. These cannot compete with research based on broad documentation and its professional processing. Secondly, the author's view is admittedly subjective, which is evident throughout his memoirs. Lázár was basically a counter-revolutionary, and because of his views, he can be characterized as a conservative politician.

The major questions this study tries to answer are: how an individual who was rather close to Count István Bethlen got into the inner circle of Gyula Gömbös, who was one of the leading figures of right-wing radicalism. Furthermore, what factors caused Lázár to become one of the dominant figures of politics, not only in the Gömbös government, but also in the successive ones (until the end of 1930s).

Judit Pihurik

**“THE TRUTH, THE WHOLE TRUTH,
AND NOTHING BUT THE TRUTH.”**
On the Credibility of the Memoirs of Antal Ullein-Reviczky

Antal Ullein-Reviczky was a prominent figure of the Horthy era, first as a chief censor, then as a diplomat. In his memoirs he searched for what he called “the hidden motifs of Hungarian politics” by probing into the consequences of World War II for Hungary. According to his own words he wanted to describe the events as they really happened, highlighting their causes and analyzing their results. The present study, however, through the use of a number of primary sources, proves that his description of the past is imprecise. His perspective shapes his narrative, most significantly at junctures where he describes the role he played in the unfolding of events.

His memoirs are a typical example of the retrospection of a diplomat-politician. It includes the most important aspects and events of the Horthy era as perceived by the author. At times he emphasizes and magnifies his own role, at times he neglects to mention it. Ullein-Reviczky built up his theories with convincing arguments. His witty style entices the reader, but when he describes certain events, he neglects to mention certain uncomfortable facts. For example, he is silent about his initial belief in German victory in the early part of the war and the way he influenced the shaping of war propaganda. On the other hand, he emphasizes his efforts to establish contacts with the Allies. He

also stresses his—in hindsight—prophetic views, but we cannot follow how this volte face came about.

The sharpest criticism can be applied to the author's statements regarding press and propaganda. His role in these fields is hardly touched upon in spite of the fact that from 1938 until September 1943, he practically directed the Hungarian press. His claim regarding Hungary's entrance into the war against the Soviet Union as a result of German pressure, is questionable, but in this way he is able to exonerate the Hungarian politicians of culpability. With all these shortcomings Ullein-Reviczky's memoirs contribute to a better understanding of events, but also to the survival of myths. His memoirs, therefore, provide examples of how politics form and deform the remembrance of the past.

Peter Pastor

BÉLA KIRÁLY IN THE MIRROR OF HIS MEMOIRS

Béla Király, who gained national and international reputation due to his role in the 1956 Hungarian Revolution, published three memoirs and one autobiography between 1981 and 2004. The comparative examination of these works, therefore, is well justified.

This essay shows that Király remembered his life differently in his memoirs, written in his American exile, than in his autobiography, short essays and interviews that had their origin after 1990, following his repatriation. For example, the American remembrance of World War II, which influenced the émigrés as well, made Király sum up his wartime role as a mistake. In contrast, in his 2004 autobiography which appeared after the semiofficial "rehabilitation" of Regent Miklós Horthy, Király justified his wartime military service on the basis of his Hungarian patriotism. Through self-fashioning he creates the identity of an active hero for all seasons. To achieve this he constantly has to reshape the truth. Witnesses to his heroic deeds are generally dead, and when proofs appear that contradict his story he rewrites them and presents the new truth without much ado.

According to George Bernard Shaw, “All autobiographies are lies. I do not mean unconscious, unintentional lies: I mean deliberate lies....And no man is good enough to tell the truth in a document which he suppresses until there is nobody left alive to contradict him.” The playwright may have exaggerated, but his judgment is applicable to Király’s various memoirs.

This study details the considerable contradictions between Király’s various memoirs and reality.

Margit Balogh

MEMOIRS TURNED INTO AN ICON—ABOUT THE RECOLLECTIONS OF CARDINAL JÓZSEF MINDSZENTY

How many memoirs have raised the world’s attention even before they were written? That is exactly the case with the recollections of Cardinal József Mindszenty, archbishop of Esztergom. They were published in 1974, but the international media had already focused on them as early as autumn 1956.

The work was originally written as the last volume of a long, comprehensive set of books on the history of Hungary. The memoirs were one of the definitive factors in Mindszenty’s consent to leave the U.S. Embassy in Budapest, where he lived as a refugee for fifteen years. Before that departure on September 28, 1971, he had no chance to tell the world, while he was alive, his own version of the past. Pope Paul VI expressed his reservations about the publication of the memoirs, but Mindszenty insisted. This resulted in the papal declaration stating that as of February 5, 1974, the post of the Archbishop of Esztergom was vacant. No publication of memoirs by a member of the clergy ever had such serious consequences!

While the world could not expect too many new revelations about Communist justice and prison conditions, the fact that these were disclosed by a cardinal and citizen of the Vatican was unprecedented. The conviction of Mindszenty in February 1949 was a world sensation in itself; an implacable warrior of the

anti-Communist struggle was cast aside through lawful means. At his trial he confessed to some "crimes" he allegedly committed and apologized, which was seen by the outside world to be a result of intimidation, forced drugging and falsified evidence. Those who met the cardinal in the revolutionary days of 1956 could clearly see the traces caused by the years of captivity and ordeal. Although the suspicion of being drugged was denied by the liberated priest, in his memoirs, he returned to the drug-theory as an explanation and justification for his confession. There are other contradictions between statements written in the memoirs and found in contemporary sources. The memoirs of Cardinal Archbishop József Mindszenty have exactly the same merits and drawbacks as every other work of the genre. However open and well-informed the author strives to be, the recollections of an individual are always subjective ones, his or her memory is always selective and partial, and the approach and point of view is inevitably one-sided.

It is difficult for the historian to avoid the traps of extremes and mistakes; similarly, the falseness of the Mindszenty image in Hungarian historiography prior to the regime change. Opinions of today can also be distorted, not so much because of Communist propaganda intensified into hatred but by a public atmosphere urging canonization. As a constitutional lawyer pointed out, "the Mindszenty phenomenon is as slippery as an eel. If one considers the church leader, he is petrified into a figure that cannot be criticized. He was a leading figure of national resistance. If one wants to grasp his role and activities as a politician, the man is protected by the mantle of a cardinal who suffered imprisonment. Cardinal Mindszenty is untouchable."

If Mindszenty were an average public figure, the analysis of his life, or even his memoirs, would not generate strong feelings and disputes. However, he lived on the frontier of two eras, and was a mythologized protagonist of his time. That is why sharing or challenging his worldview is almost equal to an evaluation of the history of twentieth century Hungarian society. It is a judgment on the past and present, a selection of models giving guidelines to the future.

Zoltán Maruzsa

REMEMBRANCE AND REALITY—KONRAD ADENAUER'S OPINION ON HUNGARY AS CULLED FROM HIS MEMOIRS

Konrad Adenauer (1876–1967) was one of the prominent political figures of twentieth century Germany, who was in the public eyes for many years. He was Lord Mayor of Cologne, president of the Prussian parliament's Upper House, president of the CDU party, and between 1949–1963 he was the chancellor of the Federal Republic of Germany (West Germany). He was not only a founder of the FRG, but was also a committed supporter of European cooperation and integration.

He wrote his memoirs towards the end of his life with the help of his colleagues. The *Erinnerungen* were published between 1965 and 1968, in four thick volumes. Since the biggest part of the publication is a compilation of contemporary documents, it is one of the most important sources for the understanding of postwar German history.

The author's thesis is that Adenauer had neither favorable nor unfavorable opinions about Hungary. Basically he had a neutral attitude, which was not much different from the views he held about the other Soviet satellite states. Exception to this fundamentally neutral image concerns his positive attitude about the 1956 Revolution, and consequently, of the Hungarian nation. Although the included documents are imprecise at times, Adenauer's writings bear witness to his clear understanding of the international situation Hungary found itself in during 1956. Since he did not have relevant information about Hungarian internal political developments, his views were vague in this respect.

Csaba Zoltán Novák

“SENTENCED TO REVOLUTION.”
*The Career of Silviu Brucan as Reflected
in His Memoirs*

Brucan was one of the most important Romanian politicians and thinkers of the twentieth century. His career practically covered almost the entire history of Romania during the so-called “short twentieth century.” He was an eyewitness, shaper, victim, and sometimes beneficiary of such major events as the interwar ideological movements, World War II, the regime change in 1947, the construction and the operation of the Communist dictatorship in Romania, the times of Gheorghe Gheorghiu Dej and of Nicolae Ceausescu, and the regime change in 1989. The examination of Brucan’s career and the critical analysis of his memoirs help us to understand the twentieth century political and mentalité history of a country that also played an important role through its unique legacy in the history of Hungarians living in the Carpathian Basin. Brucan was a key player in an era characterized by contradictions. In this paper we examine how Brucan describes and explains certain past events and his role in them. We point out what it is that he deliberately minimizes or embellishes. After 1989, the “great political survivor,” as he was called, tried in several instances, in televised conversations, collected interviews, and in his memoirs, to reveal his career and account for his political and public past. The most important moment of these attempts was the publication of his memoirs in 1992, *The Squandered Generation* (Generația irosită). This volume was a bombshell. Up to that time historians did not have any inside information regarding the postwar history of the Romanian Communist Party. These memoirs are a mix of personal experiences and analyses of historic events. During the past fifteen years, Romanian historiography tried to answer most of the questions generated by the memoirs and give explanations about the era presented by Brucan. This paper continues in much the same vein.

Jenő Horváth

PIERO FASSINO AND THE PAUL STREET BOYS

On the first few pages of his memoirs, which cover his childhood's ethical and intellectual growth, Piero Fassino, who was born into a middle-class family with socialist traditions, recalled: "I discovered belles-lettres when I was twelve or thirteen....I remember Ferenc Molnár's book, *Paul Street Boys*, as a basic reading. My encounter with this book became a magical remembrance for the rest of my life."

Fassino was a member of the third generation of Italian communists. He joined the Italian Communist Party in the autumn of 1968. In the first part of his memoirs he recalls his own participation in Party affairs up to 1991. My study examines in detail those pages in which Fassino writes about the Party's 1988–1989 shift in the assessment of the 1956 Hungarian Revolution. Fassino, as the Party's secretary for foreign affairs, played an important role in bringing about this change.

The second half of his memoirs deals with the peculiar process of the systemic political change in Italy after 1989, as well as the birth of the Second Republic and its first decade. Fassino appears in the forefront of the country's politics. He was a minister in the so-called Olive-Tree Government (1996–2001), and the secretary general of the Democratic Party of the Left between 2001 and 2007. He ends his memoirs, written in 2003 at the age of fifty-three at the zenith of his career, with his election.

He entitled his memoirs *With Passion*. The author is a committed politician who writes with passion; nevertheless, he avoids the hero worship of his comrades and the demonization of his political opponents. He writes surprisingly little about the latter. He knows perhaps that his opponents could become his allies in the course of time.

Fassino didn't forget the metaphors and principles of *Paul Street Boys*. He pursued these ideals passionately, and as Torino's mayor he embraces them even today.

NÉVMUTATÓ

(A dőlt számok a jegyzetekre utalnak)

A

- A. Sajti Enikő 176, 227
Abbot, Porter H. 101
Ablonczy Balázs 204
Accornero, Aris 329
Ackerson, Garret G. 268, 272
Adenauer, Konrad 11, 14, 290, 290,
291, 291, 292, 292, 293, 294,
295, 295 296, 296, 297, 297,
298, 298, 299, 300, 301, 301,
302, 302, 303, 303, 304, 304,
305, 350, 360, 379
Adonyi Ferenc 216, 216
Adriányi Gábor 277
Ady Endre 112, 113, 115, 127, 131,
133, 133, 134, 185, 186, 192,
373
Aehrental, Alois Lexa von 29
Alexander Bernát 126
Alexy Lajos 102
Amato, Giuliano 344
Amendola, Giorgio 331, 331
Amery, Leo (Leopold) S. 19, 33, 34,
172, 172
Andorka Rudolf 231, 236, 241, 350
Andrássy Gyula ifj. gróf 68, 149,
150, 151, 154
Andrássy Katinka grófnő, gróf
Károlyi Mihályné 154
Andrei Veress Endre 40
Andreides Gábor 335, 336
Andreotti, Giulio 341, 341
Angell, Norman 33
Ankersmit, Frank R. 109
Antal István 196, 199, 202, 207, 213,
351
Antal László 354, 355, 356, 362
Antall József 257
Antonescu, Ion 62, 70, 77, 77, 78,
78, 310
Apostol, Gheorghe 320, 320
Apponyi Albert, gróf 24, 24, 25,
119, 149, 151, 206
Ardeleanu, Ion 351
Argentieri, Federigo 335, 337
Argetoianu, Constantin 36, 38, 38,
40, 41, 42, 43, 43, 46, 46, 50,
54, 54, 55, 56, 56, 351
Armstrong, Hamilton Fisch 173
Averescu, Alexandru 71, 71, 73
Azapu, Iancu 71, 72
Ábrahám Barna 142
Ádám György 260, 261
Ádám Magda 159

B

- Babits Mihály 113, 132, 185, 186,
188, 373
Bachó László 87, 88, 351
Bain, (Balogh) Leslie 82, 266, 267,
268, 282, 368
Baker, John A. 277
Balogh Margit 15, 264, 266, 267,
284, 377
Balogh Pál 134
Baráth Magdolna 266

- Barbagallo, Francesco 332
 Barclay, George 54
 Barcza György 107, 226, 237, 351
 Bârlădeanu, Alexandru 309, 319, 320, 320
 Barnes, Spences N. 271
 Baross Gábor 204
 Bartha Albert 158, 159
 Bartók Béla 40
 Bary József 134
 Bán D. András 351
 Bánffy Miklós 76, 78, 79
 Bánkuti Gábor 266
 Bárd Miklós 133
 Bárdi Nándor 63, 74, 79, 351
 Bárdossy László 75, 167, 219, 220, 222, 228, 229, 229, 233, 235, 236, 238, 359
 Beke György 41
 Beleznay István 261
 Benda Kálmán 237
 Benedek Marcell 112, 133, 134
 Beneš, Eduard 30, 61, 156
 Berchtold Lipót gróf 55
 Beregfy Károly 251, 252, 253, 255
 Berindei, Mihnea 323
 Berlinguer, Enrico 330, 331, 332, 332, 333, 333
 Berlusconi, Silvio 343, 346, 357
 Bertényi Iván ifj. 148, 153
 Berzeviczy Albert 121, 132, 132
 Berzeviczy Béla 93, 94
 Betea, Lavinia 309, 316, 318, 320, 351
 Bethlen István, gróf 12, 68, 78, 123, 134, 202, 203, 203, 204, 204, 205, 208, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 220, 220, 223, 232, 234, 234, 236, 240, 240, 351, 375
 Békés Csaba 303
 Bibescu, Gheorghe 51
 Bibó István 188, 188, 189
 Bidault, Georges 61, 61
 Bismarck, Otto von 28, 29
 Bíró Pál 207
 Bíró Sándor 40, 359
 Blondel, Jean Camille 54
 Bodnăraș, Emil 316
 Boia, Lucian 71, 72, 351
 Bokor Imre 249, 249, 250
 Bokor Péter 259
 Boncour, Jean Paul 268
 Borhi László 230, 231, 231, 232, 233, 304, 352
 Borneman, John 105, 105
 Bornemissza 212
 Borsi-Kálmán Béla 14, 36, 42, 48, 52, 55, 188, 189, 352
 Bosbach, Franz 35
 Bozóki András 111
 Bödök Gergely 14, 67, 138, 371
 Brailsford Henry, N. 33
 Brandt, Willy 342
 Brătianu, Ion C. 47, 48, 56
 Brătianu, Ion I. 55, 55, 56, 57, 66–67, 69, 71, 354
 Brătianu, Dumitru 47, 47, 50
 Brătianu, Ionel C. 47, 48, 50, 54, 56
 Brătianu, Ionel G. 47, 48
 Brecht, Bertold 262
 Brechtken, Magus 356
 Brezsnyev, Leonyid 317
 Bridge, F. R. 28
 Brosch őrnagy 145

- Brucan, Silviu 14, 306, 307, 307,308, 309, 309, 310, 310, 311, 311, 312, 313, 313, 314, 315, 315, 316, 316, 317, 317, 318, 318, 319, 320, 320, 321, 322, 322, 323, 323, 324, 325, 352, 354, 380
- Buchinger Manó 122
- Byron, George G. 9, 15
- Craxi, Bettino 332, 332, 342, 343
- Cumberbatch, Cyril James 217
- Cuza, Alecsandru Ioan 50, 50
- Czebe Jenő 255,
- Czebe Valér 255, 256
- Czernin, Ottokar gróf 55, 145
- Czettler Antal 229, 238, 352

C

- Cacciari Matild 85
- Călinescu, Armand 36, 38, 43, 49
- Cambel, Samuel 141
- Campbell, Ronald Sir 167
- Cancel, P. 49
- Cantacuzino, Ion 41, 41, 42
- Caragea, Ioan 45
- Carp, Petre 40, 41, 42
- Carr, Edward H. 7, 15, 306, 306
- Casaroli, Agostino 286
- Catargiu, Maria 50
- Cazzullo, Aldo 342, 346, 352
- Ceașescu, Nicolae 307, 308, 309, 314, 316, 316, 317, 318, 319, 319, 320, 321, 325, 336, 380
- Ceașescu, Elena 316, 321
- Chamberlain, Joseph 20
- Chartier, Roger 109, 130, 130, 352
- Cheli, Giovanni 276, 277, 277
- Chéradame, André 32
- Churchill, Winston 11, 20, 171, 174
- Ciano, Galeazzo 344
- Cicio-Pop, Ștefan 39
- Clemenceau, Georges 21
- Coudenhove-Kalergi, Richard 139

CS

- Csáky István gróf 77, 224
- Csetri Elek 9
- Csiffáry Tamás 199
- Csizmadia, Petres 102, 118
- Csík Tamás 104
- Csonka Emil 280
- Csorba László 362
- Csucsuja István 39

D

- d'Alembert, Jean márki 194
- d'Esperey, Louis, Franchet 68
- Danielopolu, George 54
- Darányi Kálmán 203, 203, 209, 212, 212, 219
- Davies, Richard T. 275
- Dálnoki Veress Lajos 223
- de Gaulle, Charles 297
- de Margerie, Roland 265, 265
- De Michelis, Gianni 344
- de Montety, Henri 15, 182, 373
- de Vienne, Louis 192

Dej, Gheorghiu 307, 309, 310, 311,
311, 312, 312, 313, 313, 314,
314, 320, 380

Deletant, Dennis 311, 312

Demeter Béla 75, 79, 369

Demény Lajos 40

Demmel József 151

Dernői Kocsis László 207

Detre Gyula László 249, 249

Đilas, Aleksa 180

Dini, Lamberto 344, 344, 345

Dobrescu, Aurel 73

Dobrincu, Dorin 360

Dombrády Lóránd 229

Dragomán György 188

Drahoslav, Machala 143

Dubček, Alexander 338

Duca, Ion Gheorghe 14, 36, 37, 37,
38, 43, 49, 54, 56, 56, 57, 57,
352

Dulles, John Foster 295, 296, 297,
299, 301

Dumitriu, Dana 48, 48

Dzurinda, Mikuláš 140

E

Eckhardt Tibor 238, 239

VII. Edward 22

Eisenhower, Dwight D. 301

Eisenmann, Louis 32

Egry Gábor 76

Elster, Jon 107

Engels, Friedrich 270

Eörsi István 252

Erdélyi János 57

F

Fabinyi Tihamér 202, 205

Farnese, Palazzo 344

Fassino, Eugenio 327, 327

Fassino, Piero 15, 326, 326, 327,
328, 328, 329, 329, 330, 330,
331, 331, 332, 333, 333, 334,
335, 336, 336, 337, 337, 338,
338, 339, 339, 341, 341, 342,
342, 343, 343, 344, 344, 345,
345, 346, 347, 347, 353, 381

Fata Márta 293

Fazekas János 319

Fejérváry Géza, báró 151

Fenyő Miksa 113, 113

I. Ferdinánd, Habsburg 66, 73

Ferenc Ferdinánd, Habsburg 30,
63, 65, 145, 145, 146, 147,
148, 149, 149, 151, 152, 155,
156, 157

Ferenc József, I. Habsburg 72, 144,
145, 148, 150, 157

Ferzan, Özpetek 122

Festetich Ferdinánd gróf 149

Filitti, I. C. 44, 51, 353

Finta Gábor 361

Fiori, Giuseppe 332

Fischer Ferenc 353

Fischer, Holger 293

Foch, Ferdinand 68

Fogarassy László 159

Fotić, Konstantin A. 14, 164, 165,
165, 166, 167, 167, 168, 168,
169, 170, 171, 172, 172, 173,
173, 174, 174, 175, 175, 176,
177, 177, 178, 179, 179, 180,
181, 181, 353, 372, 373

Fóris István 309, 310

Földi Lajos 254

Frank, Josip 145
 Funk, Walter 223
 Fülöp Mihály 234

Gratz Gusztáv 198
 Grey, Edward 30
 Grósz Károly 339, 340
 Guerra, Adriano 337
 Guizot, François 195

G

Gafencu, Grigore 36, 38, 43, 54, 56,
 57, 353

Galandauer, Jan 146

Galántai József 66, 69, 157, 353

Gábor György 104

Gellériné Lázár Márta 107

Gellért Tibor 247, 248, 250, 251

Gergely Jenő 82, 196, 203, 206, 212,
 351, 353

Ghica, Ion 36, 36, 43, 45, 47, 48, 48

Ghika György 173, 173

Giacometti, Alberto 347

Gibson, Hugh S. 166

Giolitti, Antonio 337

Giurescu, Constantin C. 49

Goga, Octavian 56

Goldiş, Vasile 39

Goluchowski, Agenor, gróf 29

Gombocz Zoltán 186

Gorbacsov, Mihail 319, 333, 334,
 337, 340

Gosztonyi Péter 250, 250

Gömbös Gyula 12, 84, 84, 94, 197,
 201, 202, 202, 203, 204, 204,
 205, 206, 206, 207, 208, 208,
 209, 210, 211, 211, 212, 212,
 213, 219, 351, 353, 370, 375

Grace, Lovice Louisa 217

Grahovac, Žika 353

Gramsi, Antonio 331

Grandi, Dino 344

GY

Gyarmati György 266

Gyáni Gábor 104, 107, 208

Gyárfás Elemér 76

Gyergyey Albert 186

Gyóni Géza 113

Györkei Jenő 249

Győrffy Gyula 64

VI. György 162

Gyulay Lajos 9

Gyurácz Ferenc 100, 114, 115

Gyurgyák János 6, 160, 306

Gyurkó László 259, 259, 260, 262,
 353

H

Habsburg József főherceg 154

Hajdu Tibor 153, 313

Halbwachs, Maurice 108

Hampel József 23

Hanak, Harry 33

Haneş, Petre V. 36

Haşieganu, Emil 60

Hatvany Lajos, báró 113, 113, 192

Hegedús Imre János 114, 115

Hegymegi Kiss Pál 210, 210

Heltai Jenő 117

- Henderson, Archibald 244
 Herter, Christian A. 271
 Hillenbrand, Martin Joseph 275
 Hitchins, Keith 62, 63, 152
 Hitler, Adolf 18, 78, 167, 171, 176,
 177, 204, 218, 220, 223, 223,
 226, 226, 240, 241, 242
 Hlinka, Andrej 143, 151, 157
 Hobsbawm, Eric 108
 Hodža, Milan 14, 65, 138, 138, 139,
 139, 140, 140, 141, 141, 142,
 142, 143, 143, 144, 144, 145,
 146, 146, 147, 148, 148, 149,
 149, 150, 150, 151, 151, 152,
 152, 153, 153, 154, 154, 155,
 155, 156, 156, 157, 157, 158,
 158, 159, 159, 160, 160, 161,
 161, 162, 162, 354, 359,
 371–372
 Holec, Roman 141, 142
 Honecker, Eric 336
 Hook, Laurie Van 276
 Horel, Catherine 146
 Horn Gyula 339, 340
 Hornyák Árpád 14, 164, 372
 Horthy Miklós 67, 122, 196, 196,
 207, 216, 216, 221, 221, 222,
 224, 224, 228, 232, 238, 240,
 242, 354, 376
 Horváth Andor 354
 Horváth Zsuzsa 361
 Horváth Jenő 15, 37, 41, 50, 101,
 326, 332, 335, 338, 341, 343,
 381
 Horváth Sz. Ferenc 74, 76, 354
 Horváth Zoltán 112, 113
 Hory András 77, 224, 224, 225, 354
 Hoyos, Ladislaus, gróf 191
 Hóman Bálint 205
 Hronský, Marián 157, 158
 Hruscsov, Nyikita 271
 Hull, Cordell 173
 Husák, Gustáv 336
- ## I
- Ibsen, Henrik 114
 Ignotus Pál 111, 113
 Iliescu, Adriana 309
 Illardi, Massimo 329
 Illy Gusztáv 253, 261
 Illyés Gyula 105
 Illyés Gyuláné 105
 Imrédy Béla 197, 203, 203, 206, 214
 Ioanid, Radu 320, 321, 354
 Ionescu, Ștefan 45
 Iordache, Anastasie 50, 354
 Ispánky Béla 268, 280, 280
 Izsák Lajos 296, 300, 302, 354
- ## J
- Jablonický, Jozef 161
 Janky, Kocsárd 93, 94
 II. János Pál 286
 Jareb, Mario 180
 Jászi Oszkár 139, 158
 Jeszenszky Géza 15, 23, 33, 354,
 367
 Joó András 221, 232, 232, 233, 242,
 353, 355
 Józsa György Gábor 82
 Juhász Gyula 222, 363

K

- K. Horváth Zsolt 109, 355
 Kacsó Sándor 76, 76
 Karády Katalin 93, 94
 Karinthy Frigyes 186
 I. Károly román király 22
 II. Károly román király 70, 74, 75, 75, 77
 Kasaš, Alexandar 176
 Katona Géza 270
 Katus László 144
 Kádár Géza 336
 Kádár Gyula 93, 94, 227, 232, 355
 Kádár János 277, 337, 338, 339
 Kállay Béni 24, 36, 36
 Kállay Miklós 78, 202, 211, 214, 216, 216, 222, 227, 230, 231, 232, 233, 233, 235, 235, 236, 236, 238, 240, 240, 242, 355
 Kálmán Dániel 229
 Kánya Kálmán 162
 Károly király 22
 Károlyi Gyula 203, 209, 211, 211
 Károlyi Mihály 153, 153, 154, 154, 155, 158, 159, 200
 Kárpáthy Kamilló 87, 95
 Keefer, Edward C. 276
 Kemény G. Gábor 153
 Kemény Zsigmond 118
 Kengyel Miklós 248
 Keresztes-Fischer Ferenc 84, 95, 232
 Keresztes-Fischer Lajos 84, 87, 95
 Kertész István 216, 216
 Kémény Katalin 190
 Király Béla 9, 244, 244, 245, 245, 246, 246, 247, 247, 248, 248, 249, 249, 250, 250, 251, 251, 252, 252, 253, 253, 254, 254, 255, 255, 256, 256, 257, 257, 258, 258, 259, 259, 260, 260, 261, 261, 262, 262, 355, 356, 362, 377
 Király István 117
 Király Károly 324, 324
 Kisantal Tamás 6, 102, 306, 352
 Kissinger, Henry 294
 Kiszeljov, Pavel 45
 Klebelsberg Kunó, gróf 100, 120, 121
 Klofáč, Václaf 156
 Kodály Zoltán 40
 Koestler, Arthur 311
 Kohler, Foy D. 272, 268
 Kohli, Martin 107
 Kolosváry-Borcsa Mihály 135
 Kornis Gyula 211, 211, 214, 253
 Kosáry Domokos 144
 Koselleck, Reinhart 111
 Kossuth Ferenc 24, 149
 Kossuth Lajos 22, 47, 51, 144, 154
 Koszta István 49, 53, 54, 55, 56, 63, 63, 67, 68, 356
 Kosztolányi Dezső 122, 186, 187, 187, 373
 Kornis Pál 252, 252
 Kováč, Dušan 141
 Kovács Anna 143
 Kozma Miklós (ellenőrizni) 212
 Kónya Sándor 212
 Köhler, Henning 291
 König, Franz 271, 274, 275, 275
 Kövér György 134
 Kramář, Karel 159
 Kristóffy József 28, 151

- Krizman, Bogdan 175
 Krnjević, Juraj 175
 Kubicza Kázmér 249
 Kubinyi Ferenc 249, 249, 250, 251, 251, 252, 254, 254, 255, 255, 256, 257, 260, 26 356
 Kun Béla 67, 68, 131, 160
 Kunder Antal 211
 Kuszálik Péter 325
 Küsters, Hans Jürgen 292, 293, 356
 Lloyd-George, David 20, 33, 69
 Longo, Luigi 329
 Lorx Viktor 93, 95
 Lőrincz Zsuzsa 350
 Lueger, Karl 64, 146, 149
 Luka László 312, 312, 313
 Lukáč, Pavol 139
 Lukács György 112

L

- L. Balogh Béni 14, 38, 39, 60, 77, 78, 368
 La Fayette, Marie Joseph márkí 194
 Lackó Géza 188
 Lackó Miklós 201
 Lahovary, Iancu 40, 40, 41, 42
 Lakatos Géza 226, 226, 229, 229, 230, 356
 Laloy Jean 264
 Lazić, Života 353
 Láng Lajos 24
 Lányi Zsigmond 24, 24
 Lázár Andor 11, 12, 196, 196, 197, 198, 198, 199, 199, 200, 200, 201, 201, 202, 202, 203, 203, 204, 204, 205, 205, 206, 207, 208, 208, 209, 209, 210, 211, 211, 212, 213, 213, 214, 214, 356, 374, 375
 Lejeune, Philippe 105, 106, 122, 356
 Lenin, Vlagyimir 271
 Levy, Robert 312
 Lipcsey Márton 84, 95
 Lisle, Raymond E. 274
 M. Szebeni Géza 291, 336
 Macartney, C. A. 25, 355
 MacArtur, Douglas 179
 MacDonald, Ramsay 33
 Maček, Vlatko 175
 Mackensen, August von 69
 Macmillan, Margaret 19
 Mahler, Gustav 114, 114
 Maior, Liviu 61, 62, 62, 63, 63, 68, 357
 Maiorescu, Titu 42
 Majsai Tamás 237
 Majuru, Adrian 75
 Malaparte 342
 Malenkov, Georgij 271
 Mamina, Ion 77
 Manac'h, Etienne 265
 Mănescu, Corneliu 319, 320, 320
 Maniu, Iuliu 39, 56, 56, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 78, 78, 152, 351
 Marczali Henrik 25, 25
 Marczali Poly 25
 Marghiloman, Alexandru 50
 Marković, Cincar 167

M

- Martelli, Claudio 337, 338
 Marton Béla 205
 Marx, Karl 195, 270, 319
 Maruzsa Zoltán 11, 290, 379
 Masaryk, Tomáš G. 30, 156
 Mattei, Enrico 327
 Mätzing, Heike Christina 297
 Maurer, Ion Gheorghe 316, 319
 Maxiánová, Katarína 140
 May, Georges 244
 Mazilu, Dumitru 322
 Márkus László 212, 358
 Máthé Zsolt 40
 McCarthy, Joseph R. 324
 McKenzie, Donald F. 109
 McKisson, Robert M. 273
 Mecsér András 211
 Meehan, Francis J. 274
 Meillet, Antoine 183, 184, 187, 187
 Mekis D. János 102, 356
 Mensing, Hans Peter 292, 357
 Mészáros, Ondrej 101
 Mészáros Tibor 279
 Mihai, Alex 321
 Mihailović, Draža 165, 178, 179, 180, 180, 181
 Miklós Péter 284
 Mikó Imre, gróf 66, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 357
 Mikula, Suzanna Maria 143
 Miller, James E. 276
 Miloslav Michal 143
 Mindszenty József 15, 264, 265, 265, 266, 266, 267, 267, 268, 268, 269, 269, 270, 270, 271, 271, 272, 272, 273, 273, 274, 274, 275, 275, 276, 276, 277, 277, 278, 278, 279, 279, 280, 281, 281, 282, 282, 283, 284, 284, 285, 286, 286, 287, 287, 288, 357, 361, 377, 378
 Mirabeau, Honoré gróf 194
 Mirk-Szidónia Kata 40
 Mironescu, Gheorghe 78
 Miskolczy Ambrus 9
 Mistle, Jean 185
 Mizil, Paul Niculescu 324, 324
 Mokcsay Dezső 84, 95
 Moldovan, Victor 75
 Molinari, Maurizio 344
 Moljević, Stevan 174
 Molnár Ferenc 260, 334,
 Molnár Anna 343, 357
 Montanelli, Indro 337
 Moro, Aldo 332
 Moruzi, Maria 50, 50, 51
 Móricz Zsigmond 186, 373
 Murai András 132
 Mussolini 78, 167, 204
 Múdry, Michal 139, 139
- ## N
- N. Pál József 115
 Nagy Imre 248, 258, 259, 260, 261, 301, 336, 338, 339, 340
 Nagy Károly 252
 Nagybaczoni Nagy Vilmos 18, 227
 III. Napóleon 48
 Napolitano, Giorgio 340, 342
 Natta, Alessandro 333, 333
 Neagoe, Stalian 353
 Nedić, Milan 169
 Nemes Dezső 251

Netzhammer, Raymund 71, 71, 73, 358
 Németh István 295, 296, 297, 358
 Németh Miklós 339
 Nixon, Richard M. 266, 276
 Northcliffe 22, 31, 367
 Novák Csaba Zoltán 7, 14, 39, 49, 306, 308, 380

O

Occhetto, Achille 333, 342
 Odesalchi Eugénie 199
 Okváth Imre 252, 255, 358
 Olaru, Stejărel 319
 Oláh Miklós 286
 Oprea, Marius 319
 Orbán J. Gyula 287
 Orbán Viktor 249
 Ordass Lajos 286, 286
 Ormos Mária 67, 159, 167, 204, 291, 297, 358
 Oroszhegyi (Szabó) Jóna 40, 43, 51, 52, 52, 359
 Osterheld, Horst 291
 Ottaviani, Alfredo 286
 Otu, Petre 71

P

Pajetta, Giancarlo 337, 338, 338
 VI. Pál pápa 274, 276, 285, 286, 377
 Palacký, František 146
 Palade, Rodica 307
 Palágyi Tivadar 188
 Pamlényi Ervin 363
 Panella, Marco 337
 Pankovits József 331, 336, 341, 359
 Parise, Goffredo 342
 Pârvulescu, Constatnin 319, 320
 Pastor, Peter 9, 244, 262, 376
 Pauker, Ana 312, 312, 313
 Pavelić, Ante 168
 Pavese, Cesare 342
 Pál Lajos 352
 Pálffy György 252, 253, 254, 254, 255, 256
 Pásztor Cecília 158
 Pecchioli, Ugo 330, 330
 Pekník, Miroslav 141, 152, 158, 161, 359
 Pelényi János 173
 Perényi Zsigmond báró 185
 Perneki Mihály 91, 92, 96, 361
 Pešić, Petar 168
 II. Péter jugoszláv király 180
 Petneházy Antal 211
 Petőfi Sándor 112, 112, 134
 Petranović, Branko 174
 Petrás Éva 144, 266
 Petres Csizmadia Gabriella 101, 359
 Péter János 276
 Péter László 23
 Pihurik Judit 15, 216, 230, 241, 359, 375
 II. Pius pápa 286
 Pleșoianu, Pia (Caliopia) 56
 Poklewsky-Koziell, Stanislas gróf 54
 Polk, Frank L. 173
 Pons, Silvio 332
 Pop, Valeriu 77

- Popovici, Aurel C. 65, 65, 145, 146, 148, 149
- Poppinga, Anneliese 292
- Pozsgay Imre 339
- Pórfy György 261
- Pölöskei Ferenc 152
- Pribičević, Svetozar 149
- Pritz Pál 16, 36, 36, 67, 77, 107, 115, 199, 224, 226, 229, 232, 233, 235, 240, 241, 354, 359, 360, 366
- Prodi, Romano 343, 345
- Propper Sándor 122
- Puhan, Alfred 275, 275, 277, 278, 278, 279
- Pulitzer, Joseph 18
- Pulszky Polyxéna 23
- Purjesz Lajos 122
- Püski Levente 11, 196, 199, 204, 234, 374
- R
- Răceanu, Grigore 320
- Racovițan, Mihai 62, 62, 63, 63, 360
- Radnóczy Antal 248
- Rainer M. János 266, 340
- Rakovszky István 25
- Ranke, Leopold von 28
- Rákosi Jenő 10, 22, 100, 100, 101, 102, 103, 104, 104, 105, 106, 106, 107, 107, 108, 108, 109, 110, 110, 111, 111, 112, 112, 113, 113, 114, 114, 115, 116, 117, 118, 118, 119, 120, 120, 121, 121, 122, 122, 123, 123, 124, 124, 125, 125, 126, 126, 127, 127, 128, 128, 129, 130, 130, 131, 131, 132, 132, 133, 133, 134, 134, 135, 135, 360, 370, 371
- Rákosi Mátyás 221
- Ránki György 82, 216, 216, 363, 369
- Rátz Jenő 87, 96
- Recker, Marie-Luise 291, 292, 360
- Rees-Mogg 22
- Retegan, Mihai 314
- Reviczky, Lovice Maria 217
- Révay Kálmán 261
- Révész Géza 251, 252, 252
- Rhodes, Cecil J. 20
- Ribbentrop, Joachim von 226, 240
- Ricoeur, Paul 108, 116
- Robespierre, Maximilien de 194
- Romsics Ignác 6, 155, 156, 199, 203, 204, 208, 234, 246, 298, 313, 351, 360
- Roosevelt, Franklin D. 170, 171, 173, 174
- Rosanvallon, Pierre 107
- Rose, Clémence 25
- Rosetti, Theodor 42
- Róder Vilmos 87, 87, 88, 89, 90, 90, 96
- Ruginoasa 50
- Rusk, Dean 272, 273
- Russo, Alecu 47
- S
- Saint-Aulaire, Charles Beaupoil gróf 54
- Salcă, Horia 62, 62
- Salvan, Florin 62, 62
- Salvemini, Gaetano 32

- Samorèt, Antonio 265, 265
 I. Sándor szerb király 24
 Santini, Alceste 333
 Sauvageot, Aurelien 15, 125, 125,
 182, 183, 183, 184, 185, 185,
 186, 186, 187, 188, 188, 189,
 189, 190, 191, 191, 192, 193,
 193, 194, 195, 360, 373
 Savu, Alexandru Gh. 49
 Sárközi Márta 260, 261, 261
 Scerback, Clement G. 277
 Scharf Móric 134
 Schein Gábor 113, 113
 Schiller Jenő 104, 104, 121, 360
 Schöpflin Aladár 113, 113, 133
 Schubert Katalin 256, 256
 Schuster, Peter 19
 Schwarz, Hans Peter 291
 Scurtu, Ioan 74, 321, 361
 Sebestyén Mihály 140
 Seewann, Gerhard 293
 Sekey Viktor 141
 Selvage, Douglas E. 276
 Şerban, Alexandru 60, 363
 Serédi Jusztinián 280
 Seton-Watson, Robert William 22,
 22, 23, 31, 31, 32, 361, 368
 Sevardnadze, Eduard 334
 Shaw, George B. 9, 15, 244, 244, 377
 Shvoy István 96
 Shvoy Kálmán 15, 82, 82, 83, 84, 84,
 85, 85, 86, 86, 87, 88, 88, 89,
 90, 90, 91, 91, 92, 92, 93, 93,
 94, 96, 227, 361, 369, 370
 Shvoy Lajos 96
 Sidorovici, Alexandra 311
 Simović, Dušan 172
 Sipos Balázs 9, 100, 115, 133, 212,
 239, 361
 Sipos Péter 199, 234, 238, 239, 241
 Sipos Lajos 132, 361
 Smuts, Ian Christian 33
 Solomon, Flavius 313
 Somorjai Ádám 267, 271, 273, 275,
 276, 277, 278, 279, 281, 282,
 361
 Sólyom László 261
 Sötér István 113
 Spellman, Francis 275
 Spriano, Paulo 342
 Šroba, Vavro 143
 Stănescu-Stanciu, Teodora 323
 Steed, Henry Wickham 14, 18, 18,
 19, 19, 20, 20, 21, 22, 23, 23,
 24, 24, 25, 25, 26, 27, 27, 28,
 28, 29, 29, 30, 31, 31, 32, 32,
 33, 34, 367
 Stefka István 246, 254, 254, 255
 Steiner, Zara 26
 Stelian, Neagoe 50
 Steverson, Joan 25
 Ştirbey, Elisa 50
 Ştirbey, Barbu 50, 51
 Stoenescu, Alex Mihai 321
 Stoes, Walter J. Jr. 266
 Stoica, Chivu 313
 Stojadinović, Milan 166
 Sturdza, Mihail-Dimitri 44, 362
 Sturm Albert 24, 24
 Supilo, Frano 30, 149
 Sutterlin, James S. 271
 Sütő András 325

SZ

Szabó Dezső 122, 130
 Szabó János 275
 Szabó Péter 230
 Szakály Sándor 15, 82, 82, 221, 369
 Szakolczai György 283
 Szakvály Emil 211
 Szarka László 151, 158
 Szálasi Ferenc 247, 249
 Szász Zoltán 65, 66, 76, 362
 Szegedy-Maszák Aladár 11, 11,
 114, 188, 229, 232, 238, 241,
 241, 362
 Szekeres András 355
 Szekfű Gyula 111, 111, 120, 120,
 125, 127, 129, 129, 130, 362
 Szent-Miklós István 257, 258, 258
 Szentváry-Lukács János 247
 Széchenyi Ágnes 261, 261
 Szénási Zoltán 361
 Sziklay László 193
 Szilágyi N. Sándor 39, 54
 Sziliczei Várady Gyula 134
 Szinai Miklós 358
 Szinnyei József 130, 130
 Szlipyj, Joszip 286
 Szolzenyicin, Alekszandr 287
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 61,
 61, 271, 311, 312, 313
 Sztójay Döme 93, 96
 Sztranyavszky Sándor 207, 214

T

Taby Árpád 84, 97

Takách-Tolvay József gróf 84, 97,
 152, 153
 Takács Ádám 116
 Take, Ionescu 147
 Tamási Áron 79, 79, 369
 Tănase, Stelian 314, 322, 322
 Tărău, Virgilu 315
 Tardini, Domenico 265
 Tarló Gyula 272
 Tătărescu, Gheorge 78
 Teleki Pál, gróf 68, 227, 233, 234,
 235, 239
 Thallóczy Lajos 24
 Thomka Beáta 105, 108
 Thouvenel, Antoine Eduard 48
 Thouvenel, Louis 48
 Tilea, Viorel 75
 Tilkovszky Loránt 363
 Tismăneanu, Vladimir 315, 360
 Tiso, Jozef 143
 Tisza István, gróf 24, 24, 25, 25, 28,
 65, 72, 104, 113, 121, 151,
 152, 152, 153, 153, 154
 Tisza Kálmán 127, 127, 129
 Tito, Josip Broz 165, 172, 177, 178,
 179, 179, 180, 181, 296
 Togliatti, Palmiro 342
 Toldy István 133
 Tombor Jenő 87, 97, 253
 Torbert, H. G. Jr. 272, 273, 282
 Tormay Cecile 130
 Toynbee, Arnold J. 33
 Tóth Béla 119
 Tóth Eszter Zsófia 132
 Tóth Pál Péter 259, 259, 260, 261,
 261, 362
 Tőkéczi László 153

Trașcă, Ottmar 78
 Troilo, Matteo 327
 Truman, Harry S. 61, 61
 Turbucz Dávid 246
 Türr István 25
 Tyimosenko, Szemjon 179

U

Ujfalussy Gábor 84, 97
 Ujszászy István 93, 94, 97
 Ulain Ferenc 108
 Ullein-Reviczky Antal 15, 93, 98,
 216, 216, 217, 218, 218, 219,
 220, 220, 221, 221, 222, 222,
 223, 223, 224, 224, 226, 226,
 227, 227, 228, 229, 229, 230,
 230, 231, 231, 232, 233, 233,
 234, 234, 235, 235, 236, 236,
 237, 237, 238, 239, 239, 240,
 240, 241, 241, 242, 242, 362,
 375, 376
 Ungváry Krisztián 230, 250, 362
 Újpeéry Elemér 220, 223, 227, 228,
 233, 233, 362

V

V. András János 9
 Vaida-Voevod, Alexandru 14, 36,
 38, 39, 53, 53, 54, 56, 56, 57,
 60, 60, 61, 61, 62, 62, 63, 63,
 64, 64, 65, 65, 67, 68, 70, 71,
 71, 72, 73, 74, 75, 75, 76, 77,
 78, 78, 79, 79, 80, 144, 145,
 146, 149, 152, 152, 350, 357,
 360, 363, 368, 369
 Vajda Mihály 104

Vajda Sándor 38
 Valiani, Leo 337
 Valuch Tibor 204
 Vasile, Cristian 360
 Vámbéry Ármin 25, 25
 Vásárhelyi Miklós 338, 338, 358
 Vásáry István 210, 210
 Vázsonyi Vilmos 68
 Vecsey József 264, 265, 279
 Vedeler, Harold C. 272, 282
 Verancsics Antal 286
 Veres András 114
 Veress Endre 40
 Veress Géza 210
 Veress Sándor 40, 40, 41, 43, 46, 47,
 48, 49, 51, 52, 52, 363
 Viczián János 57
 Vida Jenő 207
 Visconti, Venosta Emilio 29
 Viktória királynő 29
 II. Vilmos német császár 21, 29,
 100, 147, 148
 Vitári Zsolt 297
 Vitéz Mihály 41, 49
 Vittorini, Elio 342
 Vígh József 39
 Vladimirescu, Tudor 45
 Vonyó József 204, 208
 Vörös Imre 283
 Vörös Károly 102
 Vörös László 153
 Vörösmarty Mihály 61
 Vörösváry István 286, 287

W

- Wailes Edward T. 267, 267
 Walcz Amarylisz 335
 Weizsäcker, Ernst von 240
 Wekerle Sándor 119
 Welles, Sumner B. 165, 165, 170
 Werth Henrik 87, 98, 222, 227, 227,
 228, 229, 229, 230
 Weymar, Paul 291
 Wéber Péter 63, 74, 79, 351
 White, Hayden 105, 125
 Z. Varga Zoltán 102, 106, 356
 Zágony József 276
 Zdenek, Urban 143
 Zečević, Momčilo 174
 Zichy gróf 149
 Zidek, Ladimir C. 139
 Zinner Tibor 275
 Živko, Avramovski 167
 Zöldi László 82
 Zub, Alexandru 313

Y

- Υpsilanti, Alexandros 45

Z**ZS**

- Zsigmond László 352
 Zsitvay Tibor 199, 211, 211, 213
 Zsitványi Ildikó 255
 Zsivkov, Todor 336
 Zsukov, Georgij 300